

publisher.agency
Finland

June, 2023

No 3



Helsinki, Finland
22-23.06.2023

International
Scientific
Conference

Academics and Science Reviews Materials

UDC 001.1

P 97

Publisher.agency : Proceedings of the 3rd International Scientific Conference «Academics and Science Reviews Materials» (June 22-23, 2023). Helsinki, Finland, 2023. 292p



ISBN 978-7-7095-2443-3

DOI 10.5281/zenodo.8080224

Editor: Sari Selänne, Professor, University of Helsinki

International Editorial Board:

Petri Huusko

Professor, Åbo Akademi University

Seija Turunen

Professor, University of Turku

Olavi Korpela

Professor, University of Jyväskylä

Mikko Ruonakoski

Professor, University of Oulu

Daniel Luiro

Professor, University of Vaasa

Eetu Granroth

Professor, University of Lapland

Leevi Tuominen

Professor, University of Eastern Finland

Tarja Laitinen

Professor, Aalto University

Janne Kontkanen

Professor, Tampere University

Tiina Tikkala

Professor, Arcada University of Applied Sciences

Juhani Mäkinen

Professor, Diaconia University of Applied Science

Olavi Mella

Professor, University of Eastern Finland

Lily Kontkanen

Professor, Seinajoki University of Applied Sciences

Eeva Selänne

Professor, Lut University

editor@publisher.agency

<https://publisher.agency/>

Table of Contents

Economic Sciences

| | |
|--|----|
| QARABAĞ İQTİSADI RAYONUNDA TURİZMİN İNKİŞAFINDA DÖVLƏT SİYASƏTİNİN TƏTBİQİ DAİRƏSİNİN GENİŞLƏNDİRİLMƏSİ | 6 |
| <i>ABBASOV AYXAN ƏFLATUN OĞLU</i> | |
| AZƏRBAYCANDA TURİZM BAZARININ İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ YOLLARI | 10 |
| <i>EYUBOV SADIQ RAFIQ OĞLU</i> | |
| INTERNATIONAL EXPERIENCE IN THE APPLICATION OF ESG STANDARDS AND THE POSSIBILITY OF ITS USE IN KAZAKHSTAN | 13 |
| <i>USPANOVA MARYANA VALERIEVNA</i> <i>SALZHANOVA ZAURE ABILDINOVNA</i> | |
| РЕКОМЕНДАЦИИ ПО РАЗРАБОТКЕ КАДРОВОЙ ПОЛИТИКИ В ЧАСТНЫХ МЕДИЦИНСКИХ ОРГАНИЗАЦИЯХ | 21 |
| <i>ИСЕНБАЕВА ЭЛИМПА</i> | |
| ANALYSIS OF FINANCIAL STATEMENT FOR INVESTMENT ATTRACTIVENESS EVALUATION | 29 |
| <i>ARYSTANBEK AITKAZINOV</i> | |
| DEVELOPMENT OF GAMBLING BUSINESS IN KAZAKHSTAN AS ONE OF THE DIRECTIONS OF TOURISM..... | 34 |
| <i>ASSYLKHAN YESSILOV</i> | |
| DEVELOPMENT OF DIPLOMATIC ASPECTS OF PROTECTION OF AZERBAIJAN'S EXTERNAL ECONOMIC SECURITY IN THE REGIONAL ARENA, ZANGEZUR CORRIDOR..... | 40 |
| <i>KANAN SAHADDIN MUSAYEV</i> | |

Political Studies

| | |
|--|----|
| THE COMPARATIVE ANALYSIS OF DEMOCRATIZATION OF EASTERN EUROPE BY THE EXAMPLE OF POLAND AND UKRAINE | 45 |
| <i>ARIF SALIMKHANOV</i> | |

Pedagogical Sciences

| | |
|---|-----|
| FRANSIZ ATALAR SÖZLƏRİNİN AZƏRBAYCAN ATALAR SÖZLƏRİ İLƏ MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ | 50 |
| <i>ƏSMAYƏ BƏXTİYAR QIZI ƏKBƏROVA</i> | |
| ТЕХНОЛОГИЯ ФОРМИРОВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕТНОСТИ БУДУЩЕГО УЧИТЕЛЯ МУЗЫКИ НА ДИСЦИПЛИНЕ `ОСНОВНОЙ МУЗЫКАЛЬНЫЙ ИНСТРУМЕНТ – ФОРТЕПИАНО` | 59 |
| <i>ЯКУБОВА КАРАКОЗ АБДУСАХИТОВНА</i> <i>ЯКУБ АЯГОЗ АБДУСАХИТКЫЗЫ</i> | |
| NEW APPROACHES TO TEACHING PHYSICS AT THE IN UNIVERSITY | 64 |
| <i>SAKIROVA SHOLPAN YERKESHOVNA</i> | |
| БІЛІМ БЕРУДІ ЦИФРЛАНДЫРУ ЖАҒДАЙЫНДА БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ САУАТТЫЛЫҒЫН ДАМУТҮ | 71 |
| <i>С.К. АБИЛЬДИНА</i> <i>Р.К. ДЮСЕМБИНОВА</i> <i>САРСЕКЕЕВА Ж.Е.</i> <i>А. О. МУХАМЕТЖАНОВА</i> <i>К.А.АЙДАРБЕКОВА</i> | |
| УМОВИ СУЧАСНОГО РОЗВИТКУ СИСТЕМИ ВИЩОЇ ОСВИТИ В УКРАЇНІ | 85 |
| <i>СОНЕЧКО ОЛЬГА СЕРГІЙІВНА</i> | |
| ПРАКТИКО-ОРИЕНТИРОВАННЫЕ ЗАДАНИЯ ПО ФОРМИРОВАНИЮ И ОЦЕНКЕ ЕСТЕСТВЕННОНАУЧНОЙ ГРАМОТНОСТИ | 87 |
| <i>КАРБАЕВА ШОЛПАН ШАЙКЕНОВНА</i> <i>КАЗАХБАЕВА ДАНАГУЛЬ МУКАЖАНОВНА</i> <i>БИТИБАЕВА ЖАЗИРА МАРАТОВНА</i> <i>ХОРҒАСПАЙ ЕНЛИК ТОҚБОЛАТҚЫЗЫ</i> | |
| ДЕНЕ ТӘРБИЕ ЖҮЙЕСİNДЕ ЭСТЕТИКАЛЫҚ ТӘРБИЕНІҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ШАРТТАРЫ | 93 |
| <i>КУРАКБАЕВА АСЫЛ ЖЕКЕМБАЕВНА</i> <i>ЧЕРНОВ РАДМИР ПАВЛОВИЧ</i> | |
| PEDAGOGICAL CONDITIONS FOR SHAPING STUDENTS' ETHNO-CULTURAL KNOWLEDGE | 100 |
| <i>RABILOVA Z. ZH.</i> <i>ALZHAN A. T.</i> | |
| THE VALUE OF ROLE-PLAYING GAMES IN THE FORMATION OF COMMUNICATIVE COMPETENCIES OF STUDENTS STUDYING A FOREIGN LANGUAGE | 105 |
| <i>AKNUR BAIMAKHAN</i> <i>AIGERIM BAIMAKHANOVA</i> <i>ZHANNA ABDILAKIM</i> | |
| ბუნებისმეტყველების სწავლების ინოვაციური მეთოდები დაწყებით საფეხურზე..... | 109 |
| <i>შორენა ტყეშელაძე</i> | |
| სწავლების უნივერსალური დიზაინი დაწყებით საფეხურზე ბუნებისმეტყველების სწავლა-სწავლების პროცესში..... | 115 |
| <i>შორენა ტყეშელაძე</i> | |
| THINKING, A DIVERSE AND INCLUSIVE PROCESS. AN EPISTEMOLOGICAL LOOK | 123 |
| <i>JOSE MANUEL SALUM TOME</i> | |
| Philosophical Science | |
| GLOBALIZATION AS A FACTOR OF EDUCATION | 129 |
| <i>ARINOVA OLGA TASTANBEKOVNA</i> | |
| Historical Sciences | |
| KAZAKH TRIBES IN THE GREAT STEPPE | 134 |
| <i>SHAMSHIDENOVA FAKIYA</i> | |

| | |
|--|-----|
| КЫРГЫЗЫ ВОСТОЧНОГО КАЗАХСТАНА В XVIII – НАЧАЛЕ XX ВВ | 143 |
| <i>КАЛЫШ АМАНЖОЛ БОРАНБАЙУЛЫ</i> | |
| НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА РРФСР. УТВОРЕННЯ СРСР. 1917 – 1922 РОКИ | 148 |
| <i>ШВАБ ЛАРИСА ПЕТРІВНА</i> | |

Medical Sciences

| | |
|---|-----|
| EVALUATION OF THE EFFICACY OF THE USE OF HALOTHERAPY IN PATIENTS AFTER CORONAVIRUS INFECTION | 163 |
| <i>TULYAGANOVA FAZILAT MUXUDDINOVNA</i> | |
| <i>KHOLDARALIEV OIBEK FAZLIDDIN O'GLI</i> | |
| EPIDEMIOLOGY OF BREAST CANCER AND POPULATION ONCOMAMMOLOGICAL SCREENING IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN | 166 |
| <i>ARMAN KHOZHAYEV</i> | |
| <i>SAUTAKHUN MASSUTOV</i> | |
| <i>NURZHAN BAYMAGAMBETOV</i> | |
| <i>ALEXANDRA SHEMBERETSAYA</i> | |
| <i>SAMAT SAKAUB</i> | |
| <i>ANASTASSIYA BELILAYA</i> | |
| <i>AMANGELDI IMAN</i> | |
| HIRSCHSPRUNG'S DISEASE IN CHILDREN: DIAGNOSIS AND TREATMENT | 171 |
| <i>TANAT ZIYADA</i> | |

Technical Sciences

| | |
|--|-----|
| OVERVIEW OF THE USE OF SOLID WASTE AS AN ENERGY FUEL FOR BOILER HOUSES AND THERMAL POWER PLANTS..... | 179 |
| <i>SADU ZAMANBEK BOLATOVICH</i> | |
| <i>BAYSAL ALINA SERIKKYZY</i> | |
| ANALYSIS OF EXISTING PROTECTION FROM GROUND FAULTS IN 6-10 KV VOLTAGE NETWORKS | 183 |
| <i>ZHAGYPAROV YERKEBULAN NURLANOVICH</i> | |
| <i>ZHAGYPAROVA MADINA KHAMZAKYZY</i> | |
| <i>AGIMOV TALGAT NURLANOVICH</i> | |
| <i>AMIRKULOV BEKZAT DABYRALYEVICH</i> | |
| <i>MUSAKHAN DARKHAN ALIASKARULY</i> | |

Chemical Sciences

| | |
|--|-----|
| DEVELOPMENT OF A CATALYST FOR THE DEHYDROGENATION OF LIQUEFIED PETROLEUM GAS | 197 |
| <i>BEGIMBAYEVA GULBANU BEKBOLATOVNA</i> | |
| <i>ORYNBASSAR RAIGUL ORYNBASSAROVNA</i> | |
| ОЦЕНКА СОСТОЯНИЯ КЛИМАТА ГОРОДА АЛМАТЫ | 202 |
| <i>ЗАРИНА ЛАЙКОВА</i> | |

Geographic Sciences

| | |
|---|-----|
| PEDAGOGICAL MODEL OF FORMATION OF PROFESSIONAL QUALITIES OF STUDENTS DURING TRAINING NATURAL SCIENCES IN COLLEGES | 210 |
| <i>MYRZALIEVA M.M.</i> | |
| ЭКСТРЕМАЛЬНЫЕ ВИДЫ ТУРИЗМА В КАЗАХСТАНЕ | 216 |
| <i>АЙМЫРЗАЕВА ГУЛБАРАМ СЕЙДИЛДАЕВНА</i> | |
| ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ МІНАЖАТТЫҚ ТУРИЗМНІҢ ДАМУЫ..... | 228 |
| <i>КАРЖАУОВА МАНШУК ЖОЛДАСБАЕВНА</i> | |

Philological Sciences

| | |
|---|-----|
| ძირითადი პრაგმატიკული მარკერები ინგლისურ და ქართულ ინტერვოში | 242 |
| <i>KRISTINE TCHOKHONELIDZE</i> | |
| ადამიანი და ფთვაებრივი სამართლიანობის იდეა ჯგმალ ქარჩხადის | 248 |
| <i>ბულა ღურელიშვილი</i> | |
| THE ROLE OF METAPHORS AND METAPHORS IN THE FORMATION OF THE ARTISTIC SYSTEM (ON MATERIALS OF ENGLISH AND AZERBAIJANI LANGUAGES) | 256 |
| <i>HUMBATOVA VUSALA RAFIQ</i> | |

Veterinary Sciences

| | |
|--|-----|
| ЖЫЛҚЫЛАРДЫҢ ЭПИДЕМОЛОГИЯЛЫҚ ҚАУІПТІ АЙМАҚТАРДА ЖАЙЫЛУЫН GPS ТРЕКРЛЕРІ АРҚЫЛЫ ҚАДАҒАЛАУ | 259 |
| <i>МУХАНБЕТҚАЛИЕВ ЕРСІН ЕРҒАЗЫҒЫ</i> | |
| <i>АҚМАМБАЕВА БОТАҚӨЗ ЕСИМОВНА</i> | |
| <i>ӘНІБЕКОВ ӨРКЕН СУЛТАНХАМИТҒЫ</i> | |
| <i>ЛИДЕР ЛЮДМИЛА АЛЕКСАНДРОВНА</i> | |
| <i>МУХАНБЕТҚАЛИЕВА АЙЗАДА ӘЙЖЕНҚЫЗЫ</i> | |
| ХАРАКТЕРИСТИКА МОРФОМЕТРИЧЕСКИХ И ФУНКЦИОНАЛЬНЫХ СВОЙСТВ ВЫМЕНИ..... | 266 |
| <i>КАДРАЛИЕВА БАҚЫТҚАНЫМ ТАЛАПОВНА</i> | |

Physical and Mathematical Sciences

| | |
|---|-----|
| GAUSS ELIMINATION BASIC PROGRAMMING (SOLVING 2-VARIABLE LINEAR EQUATION PROBLEMS) | 272 |
| <i>LIANLY ROMPIS</i> | |
| <i>VERNA BOKAU</i> | |

Agricultural Sciences

| | |
|--|-----|
| DETERMINATION OF MELIORATION INDICATORS OF THE SOILS OF MEJVRISKHEVI VILLAGE, GORI MUNICIPALITY, SHIDA KARTLI REGION | 277 |
| <i>KARAISHVILI OLGA</i> | |
| <i>MARIAM SHETSIRULI</i> | |
| <i>SUKHISHVILI NATIA</i> | |
| <i>ბობო ჯღომბოს</i> | |
| <i>TAMAR AKHALADZE</i> | |

Biological Sciences

| | |
|--|-----|
| ЭКОЛОГИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ..... | 283 |
| <i>АЙТКЕНОВА ЖАЙНАГУЛЬ ОРАЗТУРЕЕВНА</i> | |

Economic Sciences

QARABAĞ İQTİSADİ RAYONUNDA TURİZMİN İNKİŞAFINDA DÖVLƏT SİYASƏTİNİN TƏTBİQİ DAİRƏSİNİN GENİŞLƏNDİRİLMƏSİ

Abbasov Ayxan Əflatun oğlu

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti, Beynəlxalq Turizm və ölkəşünaslıq ixtisası
üzrə magistrant

Xülasə

Turizmin inkişafı bir çox ölkələrdə, xüsusən də inkişaf etməkdə olan regionlarda iqtisadi artımın həlledici komponenti kimi müəyyən edilmişdir. Qarabağ İqtisadi Rayonu turizmin inkişafı üçün mühüm potensiala malik belə sahələrdən biridir. Lakin bu potensialdan tam istifadə etmək üçün regionda turizmin inkişafında dövlət siyasətinin tətbiq dairəsini genişləndirmək lazımdır. Qarabağ İqtisadi Rayonunda turizmin inkişafı regiona əhəmiyyətli fayda gətirmək potensialına malikdir. Hökumət lazımı infrastruktura sərmayə qoymalı, turistlərin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün tədbirlər görməlidir, regionun turizm məkanı kimi potensialını təbliğ etməli, mədəni irsini qoruyub təbliğ etməlidir. Bu məqalədə həll edilməli olan problemləri və bu məqsədə çatmaq üçün həyata keçirilə biləcək bəzi strategiyaları araşdıracağıq.

Açar sözlər: turizm, Qarabağ, İqtisadi Rayonu, dövlət, siyasət

Summary

Tourism development has been identified as a crucial component of economic growth in many countries, especially in developing regions. Karabakh Economic Region is one of such areas with significant potential for tourism development. However, in order to fully use this potential, it is necessary to expand the scope of the state policy in the development of tourism in the region. The development of tourism in the Karabakh Economic Region has the potential to bring significant benefits to the region. The government should invest in the necessary infrastructure, take measures to ensure the safety of tourists, promote the region's potential as a tourist destination, and preserve and promote its cultural heritage. In this article, we will explore the challenges that need to be addressed and some strategies that can be implemented to achieve this goal.

Keywords: tourism, Karabakh, Economic Region, state, politics

Резюме

Развитие туризма было определено в качестве важнейшего компонента экономического роста во многих странах, особенно в развивающихся регионах. Карабахский экономический район является одной из таких территорий, обладающих значительным потенциалом для развития туризма. Однако для того, чтобы в полной мере использовать этот потенциал, необходимо расширить рамки государственной политики в области развития туризма в регионе. Развитие туризма в Карабахском экономическом районе может принести значительную пользу региону. Правительство должно инвестировать в необходимую инфраструктуру, принимать меры для обеспечения безопасности туристов, продвигать потенциал региона как туристического направления, а также сохранять и

prodvigat' ego kul'turnoe nasledie. V etoy stat'ye my rassmotrim problemy, kotorye neobxodimo reshit', i nekotorye strategii, kotorye možno realizovat' dlya dostizheniya etoy tseli.

Ключевые слова: turizm, Karabağ, ekonomicheskiy rayon, gosudarstvo, politika.

Giriş. Tədqiqatın məqsədi Qarabağ iqtisadi rayonunda turizmin inkişafına dövlət dəstəyinin tətbiq dairəsinin genişləndirilməsi, Qarabağda turizmin inkişafına dövlətin dəstəyinin zəruriliyini araşdırmaqdır.

Bu məqsədə çatmaq üçün əsas vəzifələr müəyyənləşdirdik: Turizm biznesinin mahiyyəti və formalaşma mexanizmi; Turist xidmətlərinin təsnifatı; Qarabağda turizmin bölgələrə görə yerləşməsi; Qarabağ iqtisadi rayonunda turizmin inkişafında dövlət siyasətinin tətbiqi dairəsinin genişləndirilməsi və s.

Tədqiqatın işinin yazılmasında müxtəlif metodlardan istisadə olunmuşdur. Belə ki, analiz və sintez metodları, müqayisəli təhlil metodları, statistik analiz metodlarından biri olan qrafik metodu istifadə edilmişdir. Analiz metodu vasitəsi ilə Qarabağda turizm bazarının vəziyyəti öyrənilmişdir. Sonra sintez metodu vasitəsi ilə araşdırdığımız faktlar ümumiləşdirilmişdir. Təhlil metodu isə bu araşdırdığımız faktların öyrənilməsinin əsasını qoymuşdur. Həmçinin bu elmi işdə müqayisəli təhlil metodundan da istifadə olunmuşdur. Tədqiqat işində öz əksini tapan statistik məlumatlar qrafik metodu vasitəsi ilə nümayiş etdirilmişdir.

Tədqiqat yalnız Qarabağ iqtisadi rayonlarında aparılmışdır.

Qarabağ iqtisadi rayonu Qafqazın cənubunda Ermənistan, Azərbaycan və özünü elan etmiş Dağlıq Qarabağ Respublikası sərhədləri boyunca uzanan dağlıq rayondur. Qarabağ iqtisadi rayonunda turizmin inkişafı sahəsində dövlət siyasətinin tətbiq dairəsinin genişləndirilməsi müxtəlif amillərin hərtərəfli təhlilini tələb edən çoxşaxəli və mürəkkəb mövzudur. Dağlıq Qarabağ və bəzi ona bitişik ərazilərin daxil olduğu Qarabağ iqtisadi rayonu uzun illərdir ki, mübahisəli rayondur. Region Azərbaycan və Ermənistan arasında uzun müddətdir davam edən və 1990-cı illərin əvvəllərində müharibə ilə nəticələnən münaqişənin obyektinə olub. Münaqişə DQR-nin Azərbaycandan ayrılması və regionda Ermənistanın dəstəklədiyi faktiki hökumətin qurulması ilə nəticələndi. Siyasi qeyri-sabitlik və Azərbaycanla Ermənistan arasında davam edən gərginlik regionun inkişafına və turizm məkanı kimi potensialına mane olub.

Lakin son illərdə regionda turizmin iqtisadi potensialının tanınması getdikcə artmaqdadır. Qarabağ iqtisadi rayonunda turizmin inkişafı sahəsində dövlət siyasətinin tətbiq dairəsinin genişləndirilməsi bu siyasətə cavab kimi qiymətləndirilə bilər. Bu siyasətin məqsədi regionu turizm məkanı kimi tanımaq və əraziyə daha çox ziyarətçi cəlb etməkdir (8). Regionda turizmin inkişafı potensialına baxmayaraq, Qarabağ İqtisadi Rayonunda turizmin təşviqi üçün həll edilməli olan bir çox problemlər var. Qarabağ iqtisadi rayonunda turizmin inkişafı sahəsində dövlət siyasətinin genişləndirilməsinin iqtisadi səmərələrindən biri də iş yerlərinin yaradılması potensialıdır. Turizm çoxlu sayda insan üçün iş imkanları təmin edə bilən əmək tutumlu sənayedir. Regionda turizm sənayesinin inkişafı yaşayış, qida və içki xidmətləri, nəqliyyat və əyləncə daxil olmaqla bir sıra sektorlarda iş yerləri yarada bilər. Bu da öz növbəsində yerli iqtisadiyyatı stimullaşdırır və regionun iqtisadi artımına töhfə verə bilər.

Bölgədə turizmin inkişafı üçün digər problem təhlükəsizlik məsələləridir. Regionda keçmişdə siyasi qeyri-sabitlik və münaqişə yaşanıb və bu, təhlükəsizlik narahatlığına səbəb olub. Turistlər təhlükəsizlik problemləri olan bölgələrə səfər etməkdə tərəddüd edirlər ki, bu da regionda turizmin inkişafını məhdudlaşdırıb.

Qarabağ iqtisadi rayonunda turizmin inkişafı sahəsində dövlət siyasətinin genişləndirilməsinin daha bir iqtisadi səmərəsi valyuta gəlirləri potensialıdır. Turizm bir çox ölkələr üçün əhəmiyyətli valyuta gəlir mənbəyidir və eyni şeyi Qarabağ iqtisadi rayonu üçün də göstərmək

olar. Xarici qonaqlar xarici valyuta gətirəcəkdilər ki, bu da regionun tədiyyə balansını sabitləşdirməyə və iqtisadi mövqeyini gücləndirməyə kömək edə bilərdi.

Qarabağ iqtisadi rayonunda turizm sənayesinin inkişafı qarşısında duran əsas problemlərdən biri infrastrukturun olmamasıdır. Bölgə illərdir davam edən münaqişə və kifayət qədər sərmayə qoyuluşundan təsirlənib, bu da onu pis yollarla, qeyri-adekvat ictimai nəqliyyatla, mehmanxana və digər turizm obyektlərinin çatışmazlığı ilə tərk edib. Qarabağ iqtisadi rayonunda turizmin inkişafı sahəsində dövlət siyasətinin genişləndirilməsi infraqurata əhəmiyyətli investisiyalar tələb edəcəkdir ki, bu da mövcud siyasi və iqtisadi şəraitdə çətinləşə bilər.

Qarabağ iqtisadi rayonunda turizmin inkişafı sahəsində dövlət siyasətinin genişləndirilməsinin sosial əhəmiyyəti də var. Turizm sənayesinin inkişafı yerli ictimaiyyətə əhəmiyyətli təsir göstərə bilər. Turizm yerli ictimaiyyətə yeni imkanlar və faydalar gətirə bilər, eyni zamanda sosial və mədəni gərginlik yarada bilər.

Qarabağ iqtisadi rayonunda turizmin inkişafı sahəsində dövlət siyasətinin genişləndirilməsinin sosial faydalarından biri də mədəni mübadilə potensialıdır. Bölgənin zəngin mədəni irsi var, onu təbliğ etmək və ziyarətçilər ilə bölüşmək olar. Bu, mədəni anlaşılanın təşviqinə və beynəlxalq əlaqələrin inkişafına kömək edə bilər. Bununla belə, Qarabağ iqtisadi rayonunda turizmin genişlənməsi sosial gərginlik də yarada bilər. Region özünün təbii gözəlliyi, mədəni irsi və tarixi əhəmiyyəti ilə tanınır ki, bu da onu turizmin inkişafı üçün perspektivli məkana çevirir. Bununla belə, region siyasi qeyri-sabitlik, ərazi mübahisələri və inkişaf etməmiş infraqurata da daxil olmaqla turizmin təşviqində bir sıra problemlərlə üzləşir.

Birincisi, turizmin inkişafında dövlət siyasətinin rolunu etiraf etmək vacibdir. Dövlət siyasəti əlverişli tənzimləyici və institusional mühit təmin etməklə, infraqurata və insan resurslarına sərmayə qoymaqla, turizm istiqamətlərini və görməli yerləri təşviq etməklə, özəl sektor və yerli icmalarla tərəfdaşlıq yaratmaqla turizmin inkişafına təsir göstərə bilər. Bununla belə, dövlət siyasətinin əhatə dairəsi turizm sənayesinə təsir edən siyasi, iqtisadi və sosial amillərlə məhdudlaşdırıla bilər. Ona görə də Qarabağ iqtisadi rayonunda turizmin inkişafı sahəsində dövlət siyasətinin əhatə dairəsinin genişləndirilməsi bu amillərin həllini tələb edir.

Qarabağ iqtisadi rayonunda turizmin inkişafında əsas problemlərdən biri siyasi qeyri-sabitlik və ərazi mübahisələridir. Bölgə uzun müddətdir münaqişələr tarixinə malikdir və XX əsrin əvvəllərindən Ermənistan və Azərbaycan arasında ərazi mübahisələrinə məruz qalıb. 2020-ci ildə baş verən son münaqişə əhəmiyyətli dərəcədə insan itkisi və insanların didərgin düşməsi ilə nəticələnərək regionda siyasi və iqtisadi vəziyyəti daha da gərginləşdirib. Turizmin inkişafında dövlət siyasətinin əhatə dairəsini genişləndirmək üçün münaqişənin köklü səbəblərini aradan qaldırmaq, regionda sülhün və sabitliyin təşviq edilməsi vacibdir. Buna iqtisadi artımı və sosial birliyi təşviq edən diplomatik səylər, etimad quruculuğu tədbirləri və davamlı inkişaf təşəbbüsləri vasitəsilə nail olmaq olar.

Qarabağ iqtisadi rayonunda turizmin inkişafındakı digər problem infraqurata inkişaf etməməsidir. Bölgənin müasir nəqliyyat, rabitə və yerləşdirmə vasitələrinə çıxışı məhduddur ki, bu da turistlərin cəlb edilməsini və onlara xidmət göstərməsini çətinləşdirir. Turizmin inkişafı sahəsində dövlət siyasətinin əhatə dairəsinin genişləndirilməsi turistlərin ehtiyaclarına cavab verən və onların təcrübəsinin keyfiyyətini yüksəldən infraqurata inkişafına sərmayə qoyulmasını tələb edir. Bura yolların, hava limanlarının və dəmir yollarının tikintisi, telekommunikasiya və internet xidmətlərinin inkişafı, mehmanxana və kurort kimi yerləşdirmə obyektlərinin genişləndirilməsi daxil ola bilər (Cəfərov, Mehrəliyev: 2019). Qarabağ İqtisadi Rayonuna turistlərin cəlb edilməsi üçün regionun təbliği mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dövlət regionun təbii və mədəni görməli yerlərini tanımaq üçün müxtəlif marketinq strategiyalarından istifadə edə bilər. Dövlət regionun unikal xüsusiyyətlərini nümayiş etdirən broşuralar, veb-saytlar və sosial media platformaları yarada bilər.

Dövlət həmçinin bölgəni tanıdan və turistləri cəlb edən tədbirlər və festivallar təşkil edə bilər. Tədbirlər və festivallar musiqi və rəqs kimi mədəni mövzular ətrafında təşkil oluna bilər və turistlərə yerli mədəniyyətin unikal təcrübəsini təqdim edə bilər. Tədbirlər və festivallar həm də bölgənin yerli mətbəxinə və məhsullarını tanımaq üçün istifadə oluna bilər ki, bu da yerli biznes üçün imkanlar yarada bilər (Ələkbərov: 2020). Bölgənin təbliği beynəlxalq təşkilatlar və turizm agentlikləri ilə əməkdaşlıq vasitəsilə də həyata keçirilə bilər. Dövlət regionu turizm məkanı kimi tanımaq və dünyanın müxtəlif yerlərindən turistləri cəlb etmək üçün beynəlxalq təşkilatlarla işləyə bilər. Dövlət həmçinin regionun təbii və mədəni görməli yerlərini nümayiş etdirən turizm paketləri hazırlamaq üçün turizm agentlikləri ilə işləyə bilər.

Turizmin inkişafı sahəsində dövlət siyasətinin əhatə dairəsinin genişləndirilməsində insan resurslarının inkişafı da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Turizm sənayesi əsasən tur bələdçiləri, otel işçiləri, səyahət agentləri və digər xidmət təminatçılarından ibarət işçi qüvvəsinin bacarıq və biliklərinə əsaslanır. Buna görə də, dövlət siyasəti turizm işçi qüvvəsinin təhsilinə və təliminə sərmayə qoyulmasına diqqət yetirməlidir ki, bura peşə hazırlığı, dil bacarıqlarının inkişafı və mədəni maarifləndirmə proqramları daxil ola bilər. Bundan başqa, turizm sektorunda sahibkarlığın və innovasiyaların təşviqi məşğulluq və iqtisadi artım üçün yeni imkanlar yarada bilər ki, bu da turizmin inkişafı sahəsində dövlət siyasətinin əhatə dairəsini daha da genişləndirə bilər (Ələkbərov: 2020).

Turizmin inkişafında dövlət siyasətinin əhatə dairəsinin genişləndirilməsinin digər mühüm istiqaməti turizm istiqamətlərinin və attraksionlarının təbliğidir. Qarabağ iqtisadi rayonu zəngin mədəni irsə, təbii gözəlliyə, geniş turist kütləsini cəlb edə biləcək tarixi əhəmiyyətə malikdir. Bununla belə, bu istiqamətlər və attraksionlar tam potensialına çatmaq üçün effektiv şəkildə satışa çıxarılmalıdır. Dövlət siyasəti effektiv marketing strategiyaları yaratmaq, turizmin təşviqi şularını yaratmaq və turistlərin ehtiyac və üstünlüklərinə cavab verən turizm məhsulları və xidmətlərini inkişaf etdirmək üçün özəl sektorun maraqlı tərəfləri ilə əməkdaşlıq etməklə turizm istiqamətləri və cazibələrinin təşviqində həlledici rol oynaya bilər.

Nəticə. Qarabağ İqtisadi Rayonunda turizmin inkişafı regionun iqtisadiyyatına əhəmiyyətli töhfə vermək potensialına malikdir. Bununla belə, infrastrukturun olmaması, təhlükəsizlik məsələləri və siyasi qeyri-sabitlik kimi müxtəlif amillər səbəbindən regionda turizmin inkişafı məhdudlaşdırılıb. Dövlət regionda turizmin inkişafı üçün dövlət siyasətinin tətbiq dairəsini genişləndirə bilər. Bura infraqurultura sərmayə qoyuluşu, regionun təşviqi, turizm məhsullarının inkişafı və təhlükəsizliyin yaxşılaşdırılması daxil ola bilər. Bu strategiyalar regionda turizmin inkişafına təkan verəcək, iqtisadi artım və məşğulluq üçün imkanlar yaradacaq.

Ədəbiyyat

1. <https://azerbaijan.travel/az/destinations/karabakh>
2. Ələkbərov, M. (2020). Azərbaycanca Regional İnkişaf və Turizm. Beynəlxalq Davamlı İnkişaf və Planlaşdırma Jurnalı, 15(1), 107-118.
3. Cəfərov, C., & Mehrəliyev, R. (2019). Azərbaycanda turizm: cari vəziyyət və gələcək perspektivlər. Journal of Tourism and Hospitality Management, 7(1), 1-13
4. <https://sia.az/az/news/tourism/844259.html>
5. <http://www.anl.az/el/q/qarabag/6/q-12.htm>. Əli Məsimli (2020). Qarabağın işğalının iqtisadi təsirləri. Təbii sərvətlərimizin ermənilər tərəfindən talan edilməsi

AZƏRBAYCANDA TURİZM BAZARININ İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ YOLLARI

Eyyubov Sadiq Rafiq oğlu

Azərbaycan Turizm və Menecment Universteti, Beynəlxalq Turizm və Ölkəşünaslıq ixtisası üzrə magistrant

Xülasə

Turizm sənayesinin həm bütövlükdə dünya iqtisadiyyatına, həm də ayrı-ayrı ölkələrin və regionların iqtisadiyyatına təsirinin durmadan artması, dünya iqtisadiyyatının formalaşması və inkişafını müşayiət edən daimi və uzunmüddətli tendensiyalardan biridir. Turizm hazırda iqtisadiyyatın mühüm müstəqil sektoruna çevrilib, onun inkişafı büdcəni doldurmaqla yanaşı, infrastrukturun və əlaqəli sənaye sahələrinin inkişafına, əhalinin rekreasiya xidmətlərinə olan tələbatının ödənilməsinə, iş yerlərinin yaradılmasına imkan verəcək ki, bu da ölkələr üçün xüsusilə vacibdir. Məqalədə Azərbaycanla turizm bazarının inkişaf etdirilməsi yolları araşdırılmışdır.

Açar sözlər: turizm, iqtisadiyyat, infrastruktur, turizm sektoru

Summary

One of the economic sectors that is growing the fastest around the globe is tourism. One of the enduring and long-term trends that has accompanied the formation and development of the global economy is the steadily growing impact of the tourism sector on both the global economy as a whole and the economies of specific nations and regions. Currently, tourism has become an important independent sector of the economy, its development will not only fill the budget, but also allow the development of infrastructure and related industries, the satisfaction of the population's demand for recreational services, and the creation of jobs, which is especially important for countries. The article examines ways of developing the tourism market in Azerbaijan.

Keywords: tourism, economy, infrastructure, tourism sector

Резюме

Одним из самых быстрорастущих секторов экономики во всем мире является туризм. Одной из устойчивых и долговременных тенденций, сопровождающих становление и развитие мировой экономики, является неуклонно растущее влияние сферы туризма как на мировую экономику в целом, так и на экономики отдельных стран и регионов. В настоящее время туризм стал важной самостоятельной отраслью экономики, его развитие позволит не только наполнить бюджет, но и позволит развивать инфраструктуру и смежные отрасли, удовлетворять спрос населения на рекреационные услуги, создавать рабочие места, что особенно важно для стран. В статье рассматриваются пути развития туристического рынка в Азербайджане.

Ключевые слова: туризм, экономика, инфраструктура, туристический сектор.

Giriş. Hazırda Azərbaycanda turizm dinamik inkişaf edir. Bütün bunlar kurort zonalarının böyüməsinə və inkişafına kömək etdi. Bu ölkələrdə turizmin inkişafının müqayisəli təhlili göstərdi ki, Azərbaycanın üstünlüyü turizm agentliklərinin xeyli sayda olması, mənfi cəhətləri isə mehmanxana xidmətlərinin qiymətlərinin yüksək olması və əsasən xarici turizmin inkişafıdır.

Azərbaycanın cənub bölgələrində məhdud sayda mehmanxana, eyni zamanda cəlbedici resurslar və çimərlik turizminin daha intensiv inkişafı var. Təklif olunan turizm növlərindən biri də yenisi - ekoloji cəhətdən təzadlı və etno-türk turizmidir. Ekoloji cəhətdən təzadlı turizm növü düzgün ekoloji zehniyyətin formalaşmasını təmin edəcək, gələcəkdə ətraf mühitin mühafizəsi və təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadəni nəzərə alaraq ölkələrin iqtisadiyyatlarının inkişafında düzgün

qərarların qəbul edilməsinə töhfə verəcək. Bundan əlavə, Xəzər regionunun turizm sahəsində inkişafı üçün birgə fəaliyyət tövsiyə olunur [2,s.74]. Azərbaycanda turizmin hazırkı vəziyyətinin təhlili göstərir ki, son illər bu sahə sabit və dinamik inkişaf edir. Daxili turizmdə hər il artım var. Ölkə daxilində turizm xidmətlərinə tələbatın sürətlə artması əsasən kurort rayonlarında mehmanxana tikintisinin artmasına, eləcə də Bakıda beynəlxalq mehmanxana şəbəkələrinin mehmanxanalarının sayının artmasına səbəb olub. Maraqlıdır ki, mehmanxana tikintisi üzrə investisiya təkliflərinin həcmində artım həm xarici, həm də yerli investorlar tərəfindən müşahidə olunur. Hazırda Azərbaycanda 170-dən çox turizm müəssisəsi fəaliyyət göstərir, 2002-ci ildə onların sayı cəmi 39 idi. Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi "Azərbaycanda turizmin inkişafına dair 2016-2025-ci illər üçün Strategiya"nı hazırlayıb. Bu, ölkədə turizm sənayesinin hazırkı vəziyyəti və inkişafı ilə bağlı tövsiyələri, onun inkişaf potensialını, turizm sektorunun inkişafında dövlətin rolunu və dövlətlərarası əməkdaşlığın mümkün formalarını özündə əks etdirən siyasət sənədidir.

Azərbaycanda turizmin gələcək inkişafı üçün lazımı ilkin şərtlər var. Azərbaycanda turizmin inkişafı üçün müsbət amillər bunlardır: əlverişli coğrafi mövqe; mülayim iqlim; inkişaf etmiş infraqurultura malik rekreasiya; təbii, unikal tarixi-mədəni, memarlıq obyektlərinin olması; kadrların mövcudluğu; dövlət tərəfindən lazımı dəstək; zəngin və rəngarəng mətbəxi [5,s.91].

Azərbaycanda sovet dövründə turizm ideoloji funksiyaları yerinə yetirən mədəni-maarif işi sisteminin elementlərindən biri idi. Dominant roluna baxmayaraq, o, qalıtım əsasında maliyyələşdirilirdi və vacib iqtisadi əhəmiyyətə malik deyildi. Azərbaycan həm daxili turizmin inkişafı, həm də xarici səyahətçilərin qəbulu üçün böyük potensiala malikdir. Burada sizə lazım olan hər şey var - nəhəng ərazi, landşaft zənginliyi baxımından müxtəlif, zəngin və maraqlı tarixi-mədəni irs, bəzi bölgələrdə isə qədim abidələr mövcuddur.

Ümumiyyətlə, Azərbaycanda turizmin inkişaf tendensiyaları əsasən oxşardır. Lakin son illər Azərbaycanda turizmin daha fəal inkişafı və sənayenin yüksək artım templəri müşahidə olunur. Azərbaycanda gəlmə və daxili turizm onun müxtəlif növləri ilə təmsil olunur. Turizmin ekoloji, aktiv, ekstremal, tarixi və koqnitiv növləri ən fəal şəkildə inkişaf edir. İşgüzar turizm də geniş vüsət alır. Təəssüf ki, Azərbaycan Respublikasında çıxış turizmi ölkəyə giriş və daxili turizmi əhəmiyyətli dərəcədə üstələyir və bu göstəricidə əhəmiyyətli artım tendensiyası müşahidə olunur. Dünya turizminin inkişaf etdirilməsi təcrübəsi göstərir ki, bütün dövlətlər, ilk növbədə, gəlmə və daxili turizmin inkişafında maraqlıdır, çünki birinci növ dövlətin xəzinəsinə valyuta gəlirlərini, ikincisi isə maliyyə resurslarını toplamağa imkan verir.

Azərbaycan üçün daxili turizmin inkişafı vacibdir. Ölkəyə daxil olan turizm ölkə iqtisadiyyatına valyuta gəliri təmin edir. Daxili turizm ölkə əhalisinə öz gücünü bərpa etməyə imkan verir. Turizm gəlirlərini yerli istirahət obyektlərinə yönəltməyə və ölkənin daxili infraqurulturunu inkişaf etdirməyə imkan verir. Daxili turizm həm də maarifləndirici məqsəd daşıyır, vətəndaşlarda vətənpərvərlik hissinin və öz ölkəsinə qürur hissinin artmasına töhfə verir. Azərbaycan vətəndaşları üçün əlçatan olan turların inkişaf etdirilməsi vəzifəsi xaricə səyahətin qiymətinin iki dəfə artması ilə əlaqədardır.

Qalmaq məqsədi ilə gələn turist axınının təhlili göstərdi ki, qeyri-rezidentlərin 72,5%-i Azərbaycana işgüzar və peşəkar məqsədlərlə gəlir, turistlərin isə yalnız 20%-i Azərbaycana istirahət məqsədilə gəlirlər. Ölkəyə daxil olan turistlər kifayət qədər gəlir gətirirlər. Statistika görə, olduğu müddətdə bir əcnəbi turist respublikaya orta hesabla 700 ABŞ dolları qoyur. Əsasən standart turların inkişafına yönəlmiş turizm növləri üzrə eyni təkliflərə malik olmaqla, beynəlxalq bazarlarda artan rəqabəti nəzərə alaraq, yeni turizm növlərinin formalaşdırılması zəruri olur [1,s.42].

Azərbaycan hökuməti də turizm sənayesinə böyük sərmayələr qoyur ki, bu da bazarın möhkəmlənməsinə kömək edib. Hökumət müxtəlif marketinq kampaniyaları vasitəsilə Azərbaycanı turizm məkanı kimi tanıdır və sənayeni dəstəkləmək üçün infraqurultura da sərmayə qoyur. Məsələn, hökumət turistlərin ölkə daxilində səyahətini asanlaşdırmaq üçün yeni otellərin, hava limanlarının və nəqliyyat əlaqələrinin tikintisinə sərmayə qoyub. Azərbaycanın turizm

bazarının güclü tərəflərinə baxmayaraq, aradan qaldırılmalı olan bəzi zəif cəhətlər də var. Ən əhəmiyyətli çatışmazlıqlardan biri də Azərbaycanın turizm məkanı olması barədə məlumatlılığın olmamasıdır. Dünyada bir çox insan bu ölkə ilə tanış deyil, bu da turistlərin cəlb edilməsini çətinləşdirir. Bu, xüsusilə Azərbaycanın o qədər də tanınmadığı Qərbi ölkələrinə aiddir.

Azərbaycanın turizm bazarının digər zəif cəhəti turizm sənayesində müxtəlifliyin olmamasıdır. Azərbaycana gələn turistlərin əksəriyyəti Rusiya və İran kimi qonşu ölkələrdəndir. Bu turistlər vacib olsa da, Avropa və ABŞ kimi digər bölgələrdən də turistlərin cəlb edilməsinə ehtiyac var. Bunun üçün əhəmiyyətli marketing səyləri və infrastrukturaya investisiya tələb olunacaq [3,s.32].

Azərbaycanın turizm bazarının üzləşdiyi çətinliklərə baxmayaraq, inkişaf üçün çoxlu imkanlar mövcuddur. Ən əhəmiyyətli imkanlardan biri dayanıqlı turizmin artan tendensiyasıdır. Getdikcə daha çox turist ekoloji cəhətdən təmiz və davamlı turizm variantları axtarır və Azərbaycanın bu cür təcrübələri təklif etmək potensialı var. Məsələn, ölkənin milli parklarını ekoturizm məkanları kimi tanımaq olar ki, burada turistlər ölkənin təbii gözəlliklərindən həzz ala, həm də qorunma səylərini öyrənə bilərlər.

Nəticə. Azərbaycanda daxili və gəlmə turizmin xüsusi çəkisinin artırılması zərurətindən çıxış edərək, yeni variantda təklif olunan turizmin prinsipinə yeni, eləcə də nisbətən inkişaf etməmiş növlərinin inkişafına diqqətin artırılması məqsədəuyğun hesab edilir. Bu, ekoloji turizm ilə yanaşı, həm maarifləndirici, həm elmi, həm də tamamilə yeni - etno-türk turizmidir. Etno-türk turizmi birgə inkişaf etdirilə bilər, çünki ölkələrin hər biri təkcə müəyyən resurslara deyil, həm də turistləri cəlb edən tarixi xüsusiyyətlərə malikdir. Bunun üçün ilk növbədə, Azərbaycanda orijinal etnik kəndin yaradılması lazımdır.

Ədəbiyyat:

1. B. A. Bilalov tərəfindən turizm menecmenti. B., 2005 Tərcüməçi səh. 34-60
2. Azərbaycanın Xəzər sahili boyu turizm və rekreasiya resursları, V.Dərgahov. Bakı, 2003. s. 32-55
3. Siyavuş Eqanlı və Emin Hacıyev. Turizm. ABU, 2006. Bakı s. 11-30
4. A.Q.ƏlirizayevTurizm iqtisadiyyatı və menecmenti, Bakı, 2010. Universitetdə iqtisadiyyat nəşriyyatı.
5. "Turizmin əsasları" B.A. Bilalov və Ç. Güləliyev, 2015-ci ildə Bakıda nəşr olunub.
6. F.İ. Qurbanov, Bakı - 2007 Adiloğlu nəşriyyatı, "Azərbaycanda turizmin inkişafı problemləri"

International experience in the application of ESG standards and the possibility of its use in Kazakhstan

Uspanova Maryana Valerievna

PhD student, Karaganda University of Kazpotrebooyuz

Salzhanova Zaure Abildinovna

Doctor of Economics, Professor, Karaganda University of Kazpotrebooyuz

Annotation: This article is an overview of the ESG practices of European business, state climate regulation in the European Union, as well as the experience of European investors and companies. This experience can be useful for Kazakhstani companies in terms of methodology and management. Already, the impact of the European ESG agenda on Kazakh exporters is obvious. The main conclusion of the study is that the “green transition” creates unique opportunities to make the business model more efficient and sustainable, enter new markets, and gain access to international green finance.

Key words: ESG, sustainable development, “green economy”, ESG ratings, European Commission, reporting.

One of the most pressing topics for humanity today is the awareness of consumption and the rational use of natural resources and wealth. Mankind is trying to prevent the destruction of the planet's ecosystem and stop the approaching environmental disasters associated with anthropogenic activities. States are taking steps to transform economic models; the transition from the traditional model of the economy to the "green" one is being carried out. Most developed countries are making every effort to implement this transformation, the main task of which is not only the development of an innovative economy, but also the increase in the efficiency of the use of natural resources, the solution of socio-economic and environmental problems, and the reduction of poverty of the population.

The current key factors influencing the sustainable development of the state, business and society are environmental, social and corporate governance issues that form the ESG agenda (Environmental, Social and Governance).

The abbreviation ESG can be deciphered as "environment, social policy and corporate governance". In a broad sense, this is the sustainable development of commercial activities, which is based on the following principles:

- responsible attitude to the environment (E – environment);
- high social responsibility (S – social);
- high quality of corporate governance (G – governance).

A business that claims a good ESG score must meet development standards in three categories: social, managerial and environmental.

Environmental principles determine how much a company cares about the environment and how it tries to reduce the damage that is caused to the environment.

Social principles show the company's attitude towards staff, suppliers, customers, partners and consumers. To meet the standards, businesses must work on the quality of working conditions, monitor gender balance or invest in social projects.

Management principles affect the quality of company management: transparency of reporting, management salaries, a healthy environment in offices, relations with shareholders, anti-corruption measures.

Thus, for sustainable development, a company must strike a balance between all criteria. But their significance may vary depending on the activities of different companies. For example, environmental criteria play a special role for the energy sector, social criteria for the service sector, and management criteria for finance.

In the modern sense, ESG principles were introduced by former UN Secretary General Kofi Annan. In 2004, in his "Who Cares Wins" address to leading financial institutions, he invited CEOs of major global companies to incorporate these principles into their long-term strategies [2].

In 2005, the term ESG became more widely used when the UN supported the Principles of Responsible Investment initiative. This document urged investors to take ESG criteria into account when making decisions.

After 2010, the demand for responsible investment began to appear, which led to the emergence of a whole category of social investors. Credit ratings began to be supplemented by ratings or markings of issuers in accordance with ESG criteria. The evolutionary process took more than 15 years: from the formulation of criteria, the labeling of issuers, the emergence of ESG ratings and rankings, to the inclusion of ESG criteria in credit risk assessment methodology.

At the same time, the functions of credit and ESG ratings differ. The main task facing a credit rating agency is to provide a qualitative assessment of the credit risks of companies. The ESG rating, in turn, shows how well the company solves environmental, social and governance issues, and helps to assess the ESG risks of such companies or projects (Figure 1).

| E-factors | S-factors | G-factors |
|---|--|---|
| <ul style="list-style-type: none"> • Environmental policy • Impact on the atmosphere • Impact on the aquatic environment • Impact on the ground • Waste management • Accounting for indicators affecting the environment • Environmental Impact Mitigation Plan • "Green" projects in the loan portfolio (only for banks) | <ul style="list-style-type: none"> • Corporate Social Responsibility Policy • Compensation of employees • Social security and professional development of employees • Staff turnover • Labor protection and industrial safety • Work with clients • Plan to improve socially significant indicators | <ul style="list-style-type: none"> • Business reputation • Development strategy • Efficiency of the Board of Directors • Activities of executive bodies • Risk management system • Degree of information transparency • Protection of the rights of owners |

Figure 1. Key Factors in Rating

Note - compiled by the author

ESG ratings are used to assess the effectiveness of a company's management and forecast potential corporate, environmental and social risks. In addition, the presence of an ESG rating can increase the interest of investors and clients focused on working with those companies whose activities comply with the principles of sustainable development (Figure 2).

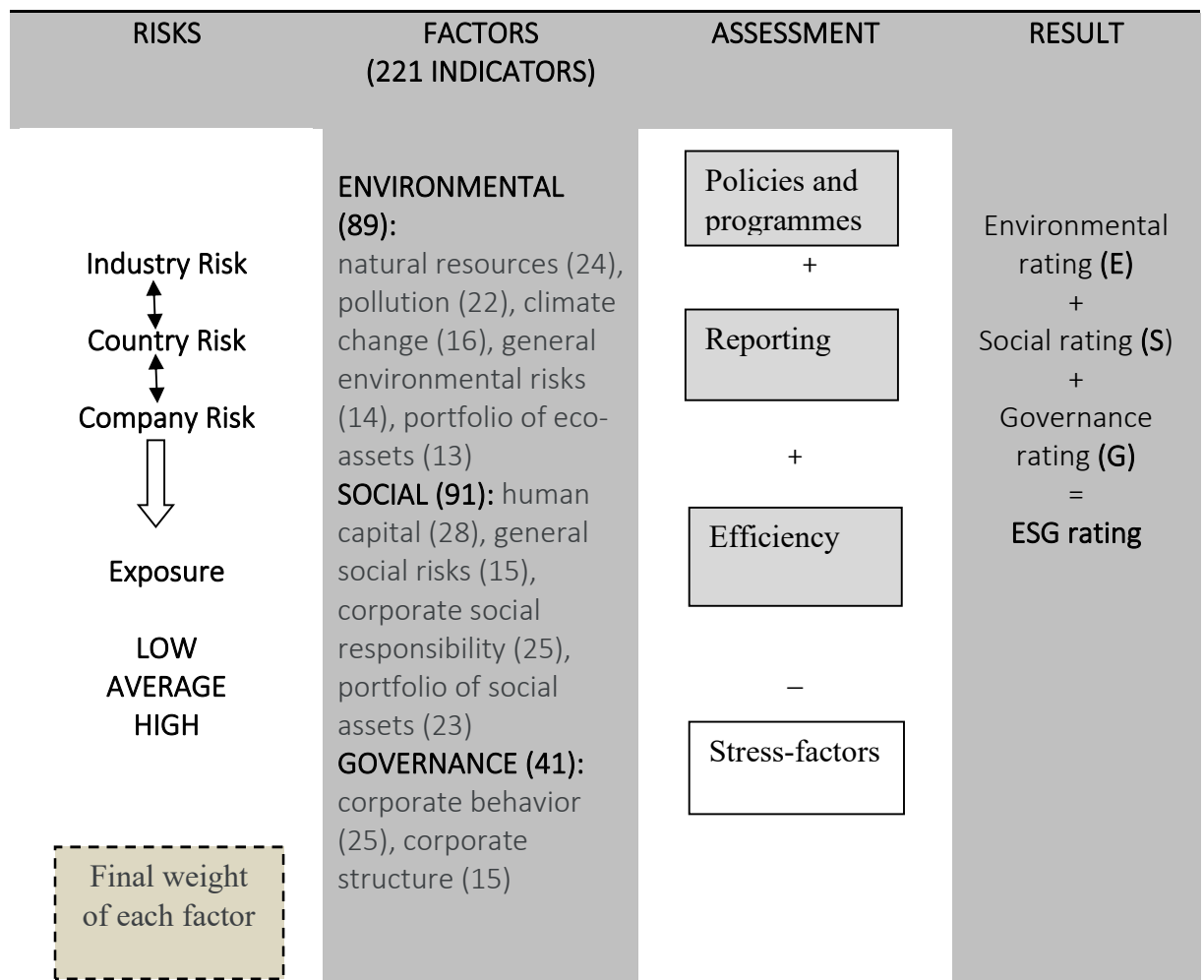


Figure 2. ESG methodology assessment

Note - compiled by the author based on [5]

ESG rating is an assessment of the ESG profile of a particular organization. Evaluation criteria include environmental, social and governance issues. Their number can vary from several tens to several hundreds. Each criterion has its own weight in the final assessment. The criteria for evaluating a particular company and the weight of individual criteria will be different for different companies: they change depending on the characteristics of the organization's operating model, its industry and geography of operation. There are more than five hundred different ESG Ratings and Rankings. They differ in assessment approaches and methodologies. Research Affiliates divides agencies into three groups [5]:

1. Data providers are organizations that collect ESG indicators of companies. They do not have an ESG profile assessment methodology as such and work with publicly available company data (for example, Bloomberg, Refinitiv).

2. Comprehensive ESG-rating - agencies that have their own methodology for a comprehensive assessment of the company in terms of environmental, social and management indicators. The assessment includes analysis of both publicly available data and data provided directly by companies upon request (for example, S&P Global and Moody's, MSCI, Sustainalytics, RepRisk).

3. Specialized ratings are agencies that evaluate only individual sustainability topics and do not claim to evaluate a comprehensive ESG profile (for example, CDP).

A study by the Global Alliance for Sustainable Investment found that ESG-focused investments reached \$35.3 trillion in 2020, up 15% over the previous 2 years. According to Bloomberg, if growth continues at the same pace, ESG assets could exceed \$53 trillion by 2025,

more than a third of the projected global assets of \$140.5 trillion. The growing interest in responsible investing has led to a rapid increase in the number of ESG products, which has led to the widespread popularity and demand for ESG ratings and database providers [2].

The political will for ESG in Europe continues to grow. European countries are moving ahead with plans to transform ESG. Corporate governance and social sustainability are conceptualized in western countries and their practices have developed over the globe. Environmental, Social, and Governance scores can measure the sustainability performances of firms and the social measures of sustainability are at present gaining greater importance [3]. Europe has some of the most thorough laws around ESG in the world, fuelled by:

- A strong respect for transitioning to a net-zero economy;
- Commitment to good governance;
- Commitment to workers' rights, diversity and welfare principles.

And while there may be some differences in approach, the underlying theme is the same: "we need to intervene and innovate if we are to create sustainable businesses of the future".

The EU's approach to ESG has been described as "the most stringent ESG reporting regime" among some of the world's most dynamic economies "in terms of breadth, coverage, and assurance."

In particular, in Europe, there are requirements for disclosure of company information in all three areas of ESG, and it is also assumed that in terms of the environment, the actions of companies in connection with climate change allow integrating emissions indicators into asset valuation, which leads to their classification into different categories. Recommendations for minimum disclosures in reports vary by asset class.

In the European Union, the development of the ESG agenda is stimulated by tax incentives. For example, in Poland, the growth of "green building" is supported by the income tax of individuals - owners of single-family dwellings. Starting in 2019, they can receive a deduction from the tax base for the thermal modernization of family housing. Thermal modernization involves the replacement of household energy sources with renewable ones. The cost limit is 12,000 Euros [1]. Thus, in the context of ecology, two sectors of the Polish economy are affected - construction and energy.

In Germany, the government supports the ownership of electric or hybrid vehicles through income tax if they are used as company vehicles. Thus, the process of greening the business through managers and improving ESG indicators in direction E is taking place. As for personal electric vehicles of employees of German companies, such ownership is also supported through income tax relief: the material benefit that individuals receive from charging their electric vehicles at employers' stations is completely removed from income tax from 2017 to 2030. In Germany, the use of railway transport is also being stimulated: in 2020, the VAT rate on railway tickets was reduced from 19 to 7%. This VAT rate applies to routes longer than 50 km [1].

But the main market instrument promoting companies to carbon neutrality in Europe and in the world should be carbon regulation. In Europe, companies have begun to prepare for the "green transition" in advance. In particular, plans are being made to organize trading in carbon emissions (greenhouse gases) and to introduce an emission tax. However, studies show that raising carbon prices and providing government support for fundamental changes in production should go hand in hand [9]. Now on the official website of the European Commission, the Commission's draft law is already available - the Proposal for a Regulation of the European Parliament and the Council of the EU on the introduction of a mechanism for transboundary carbon regulation.

In 2022, the European Union for the first time developed mandatory ESG reporting for banks. The regulator, the European Banking Authority, has published ESG indicators for 150 leading banks. After the approval of these disclosure requirements by the European Commission,

banks will report to the regulator on a specific list of indicators. ESG metrics should help investors determine their preferred asset financing avenues, making the ESG agenda a significant factor in investment decisions. One of the reasons for the introduction of mandatory regulatory requirements for the disclosure of ESG information by European banks was the identification of unreliable reports on ESG indicators. The fight against greenwashing in financial markets is relevant all over the world. In a situation of a rather abrupt transition for everyone to reporting on the ESG agenda, including on the impact on climate change, many large companies are cunning with decarbonization. The EU has already begun to create a "complete list of rules" to combat greenwashing in the financial market. One of the greenwashing factors is the ambiguous interpretation of the same market phenomena in different countries.

In the field of implementing responsible corporate governance of the ESG agenda, most investors from the largest European economies consider ESG reporting and risks to be important factors when making an investment decision. The priority issue is decarbonization across two scopes: Scope 1 (direct hydrocarbon emissions from operations) and Scope 2 (energy consumed by the company). Investors also pay attention to Scope 3, which takes into account all indirect emissions of consumers of goods or services sold by the company. Social aspects are also of concern to investors: health and safety, diversity and inclusion, human rights in the supply chain and cybersecurity. Most investors agree that companies should address ESG issues, even if it hurts profits in the short term. Moreover, in a 2021 study using the example of European companies, a group of authors showed that the social practices of companies in the CSR format (now included in the S component of ESG indicators) correlate positively with the financial performance of these companies, almost independent of the composition of the boards of directors [10]. In Europe, a taxonomy will come into effect from 2023 that obliges institutional investors to disclose what proportion of their investments are green, and thus encourages the selection of ESG spectrum projects. The behavior of investors affects the decisions of manufacturing companies. You can also learn from the European Union how to implement the ESG agenda at the industry level. For example, in February 2022, the Toulouse Declaration of the EU aviation market was adopted. For the first time, the largest players jointly set the goal of reaching carbon neutrality by 2050. The signing of the declaration implies, first of all, the widespread introduction of "sustainable" jet fuel, the development of electric aircraft, including hydrogen ones, and the decarbonization of airports [2].

So, the European experience of including ESG indicators in the strategies of companies, as well as the stimulation of the ESG agenda by the state, is an interesting object of study in order to adapt management decisions to Kazakhstani conditions.

Kazakhstan started pursuing a sustainable development policy back in 2010 and has one of the most developed ESG legislation in the CIS. The key structures on the Kazakh ESG agenda include the Ministry of Ecology and Natural Resources, the Astana International Financial Center (AIFC) and the AIFC Green Finance Center, the Kazakhstan Stock Exchange. The ESG finance market of Kazakhstan in July 2022 was estimated at \$250 million [7]. ESG reporting in Kazakhstan is voluntary; the possibility of introducing mandatory reporting in the medium term is being discussed. Voluntary reports are prepared by about 57% of companies. Kazakhstan has its own taxonomy of green projects, it is planned to develop a taxonomy of social projects.

The leaders of the ESG agenda in Kazakhstan are large oil and gas companies. Kazakhstan has set the goal of achieving carbon neutrality by 2060. Kazakhstan has already achieved the first intermediate goal - to achieve the generation of 3% of energy from RES by 2020, RES accounts for 4% of the generated electricity. The basis of Kazakhstan's energy sector is coal-fired power plants. The carbon exchange in Kazakhstan has been operating since 2013. The cost of carbon credits is \$1 per ton, which is 50 times less than in the EU and 3.6 times less than in Singapore. In 2026, the

construction of one of the world's largest projects for the production of green hydrogen will begin in Kazakhstan (Table 1).

Table 1. ESG funding in Kazakhstan

| | |
|--|---|
| Assets managed by ESG funds | No data |
| ESG-lending (2021) | 3 loans for \$62 million According to official statements by K. Tokayev, the volume of the Kazakhstani market sustainable financing (loans + bonds) in 2021 amounted to \$ 250 million |
| Issuing ESG bonds: green, social and sustainability bonds development (2021) | 8 issues of ESG bonds per \$170 million |
| Number of ESG funds | — |
| Carbon exchange | Valid since 2013 |
| GHG emissions (2019) | 0.354 Gt CO ₂ (0.5% of global volume) |
| CO ₂ emissions from fuel combustion (2020) | 0.267 Gt CO ₂ (0.74% of global emissions, 26th) 14.2 t CO ₂ per capita (15th in the world) |
| Carbon neutrality | 2060 |
| Required funding to achieve carbon neutrality | \$666.5 billion |

Note - compiled by the author based on [1]

KazMunayGas and ERG are actively implementing the principles of sustainable development and ESG. In order to achieve better results in this area, the companies created the “National ESG Club” in 2022, which has become a platform for the exchange of experience. Both financial institutions, such as the Development Bank of Kazakhstan and Halyk Bank, and industrial ones, such as KMG or Eurasian Resources Group, joined it. This was one of the logical steps in the development of ESG in Kazakhstan.

KazMunayGas is already participating in ESG risk ratings. In December 2022, the rating agency Sustainalytics updated the rating of this company to 28.4 points. According to the agency's analysts, KMG was able to improve its valuation by strengthening business ethics issues in corporate governance. Thanks to this, KMG entered the top 20 among 270 global oil and gas companies assessed by the Sustainalytics agency [5].

Also, the environmental component of ESG is an actual direction of the company's development. In 2019, in order to measure and manage the environmental impact, KazMunayGas for the first time published a report on greenhouse gas emissions for 2018 as part of the CDP (Carbon Disclosure Project) Climate Program. Thus, the company has already begun work on the assessment of the entire carbon footprint of marketable products from the well to its final use.

Another example is presented in the financial industry. This is the Development Bank of Kazakhstan - the largest state financial institution for lending to industry. On April 4, this organization approved its own roadmap for the implementation of ESG. The document contains specific steps to implement the ESG principles, including the creation of a special working group to implement all the identified tasks and the preparation of a portfolio of projects that meets the ESG criteria. In addition, this bank is starting to use "green" financial instruments. On March 29, 2023, trading on the placement of the first issue of DBK green bonds took place on the Kazakhstan Stock Exchange. The proceeds of 10 billion tenge were used to purchase bonds of KEGOC, which are used to modernize the unified energy system in the west of Kazakhstan. As a result, losses in the system will decrease and less power generation will be needed at power plants.

Another example of following the principles of ESG is the Eurasian Resources Group. This company implements environmental and social projects and issues special sustainability reports. The ERG adopted the Regional Development Program, which is aimed at improving the living standards of Kazakhstanis, improving the professional skills of young people, developing healthcare and other goals. To date, the total amount of ERG's social investments in the regions of Kazakhstan has exceeded \$1.1 billion. In 2022, investments were allocated for 44 projects in three regions of Kazakhstan, including the improvement of parks and the installation of playgrounds in courtyards. Among the environmental projects, one can note the beginning of the construction of the Khromtau wind farm in the Aktobe region. It is planned that the renewable energy facility with a capacity of up to 155 megawatts will begin operation as early as 2024. Due to this, carbon dioxide emissions into the atmosphere will be reduced by 520 thousand tons per year, which will reduce coal generation in Kazakhstan [3].

Overall, ERG has adopted its own Environmental Strategy, which will help reduce particulate matter emissions by 56% and pollutants by 30%. Until 2030, investments in the program will amount to about 228 billion tenge [3].

Also, one of the largest banks in Kazakhstan, Jusan Bank, made a big step towards ensuring openness by publishing a Sustainability Report in accordance with GRI standards. The document covers the most important corporate events and processes in the field of ESG. The Bank reported on responsible environmental, social and management practices, which effectively complemented its financial statements in terms of the completeness of corporate information disclosure. Jusan Bank intends to make the preparation of non-financial corporate reporting a regular annual practice. Considering the ESG transformation and closely related business digitalization as an important corporate priority, the bank has created a specialized working group to coordinate internal processes to implement the principles of sustainable development and integrate ESG into the business model [1].

So, the ESG agenda is no longer a choice for European and Kazakh companies, it is a daily routine that is constantly increasing its significance. Today it is no longer possible to ignore the need to measure, record and manage business operations using ESG indicators, especially in large companies. The concept of sustainable development has become a practical tool for business applications. The profession of an ESG manager is gaining popularity. The European Commission imposes few specific requirements for companies and organizations regarding the disclosure of information in ESG reports. Kazakhstani companies can learn from the European experience, in particular: Kazakhstani business studies non-financial reports of EU companies, as well as the requirements of regulators and can use methods for calculating indicators in all three areas of

ESG, agree on a sustainable development strategy and the main business strategy, and also access green finance. Of the mistakes of European countries, it can be noted that companies that delayed the formation of an ESG strategy missed time and lost their competitive advantage, since the ESG agenda is global in nature. Businesses are realizing that a green transition is not only a risk of losing revenue, but also a unique opportunity to enter new markets, such as the market for carbon credits and hydrogen, as well as the opportunity to access international green finance.

References

1. Ayrapetyan L., Pominova I., Ibragimova D. & Surkova A. (2021). Nalogovyie stimuly nizkouglerodnogo razvitiya [Fiscal stimuli of low carbon development]. *Moscow: Tsentr strategicheskikh razrabotok – Moscow: Strategic research center*. Retrieved from <https://www.csr.ru/upload/iblock/7c4/1cp63dlf79zz6zk5hvkkg3ex3pt3nnyt.pdf>
2. Bobrova O. S. (2022). Ot ustojchivogo razvitiya k ESG: opyt evropejskih kompanij i pravitel'stv. [From sustainable development to ESG: the experience of European companies and governments. Public administration. Electronic messenger]. *Gosudarstvennoe upravlenie. Elektronnyj vestnik – Public administration. Electronic messenger, 91*, 94-104
3. Chandrakant, R. & Rajesh, R. (2023). Social sustainability, corporate governance, and sustainability performances: an empirical study of the effects. *J Ambient Intell Human Comput 14*, 9131–9143. DOI: 10.1007/s12652-022-04417-4
4. ESG – novyj megatrend v Kazahstane [ESG is a new megatrend in Kazakhstan]. *jusan.kz*. Retrieved from <https://jusan.kz/articles/NEWS/esg-novyy-megatrend-v-kazahstane>
5. ESG-Rejtingi i kak oni rabotayut [ESG ratings and how they work]. *pwc.com*. Retrieved from <https://www.pwc.com/kz/en/assets/esg-rating/esg-rating.pdf>
6. Kak kazahstanskije kompanii vnedryayut v rabotu ESG-strategii [How Kazakh companies implement ESG strategies into their work]. *forbes.kz*. Retrieved from https://forbes.kz/economy/kak_kazahstanskije_kompanii_vnedryayut_v_rabotu_esg-strategii
7. Kazakhstan: ESG-dos'e [Kazakhstan: ESG dossier]. *sber.pro*. Retrieved from https://sber.pro/digital/uploads/2022/09/ESG_Kazakhstan_A3_65b0d19d82.pdf
8. Kazakhstan's vision to achieve carbon neutrality presented at high-level conference in Nur-Sultan. *undp.org*. Retrieved from <https://www.undp.org/kazakhstan/news/kazahstans-vision-achieve>
9. Morits R. & Gavel A. (2022). Povysheniye obyazatel'stv po klimatu: analiz ICPF (minimal'noy mezhdunarodnoy tseny na vybrosy ugleroda) [Increasing climate ambition: Analysis of an international carbon price floor]. *Geneva: World Economic Forum*. Retrieved from <https://www.pwc.ru/ru/publications/collection/increasing-climate-ambition.pdf>
10. Rossi M., Chouaibi J., Chouaibi S., Jilani W. & Chouaibi Y. (2021). Does a Board Characteristic Moderate the Relationship between CSR Practices and Financial Performance? Evidence from European ESG Firms. *Journal of Risk and Financial Management*. Vol. 14. Is. 8. DOI: <https://doi.org/10.3390/jrfm14080354>
11. Vse o rejtingah ESG. Specproekt s Nacional'nym Rejtingovym Agentstvom [All about ESG ratings. Special project with the National Rating Agency]. *journal.ecostandard.ru*. Retrieved from <https://journal.ecostandard.ru/esg/keysy/vse-o-rejtingakh-esg-spetsproekt-s-natsionalnym-rejtingovym-agentstvom/>
12. What a Difference an ESG Ratings Provider Makes. *researchaffiliates.com*. Retrieved from <https://www.researchaffiliates.com/documents/770-what-a-difference-an-esg-ratingsprovider-makes.pdf>

РЕКОМЕНДАЦИИ ПО РАЗРАБОТКЕ КАДРОВОЙ ПОЛИТИКИ В ЧАСТНЫХ МЕДИЦИНСКИХ ОРГАНИЗАЦИЯХ

Исенбаева Элмира

Докторант программы "Доктор делового администрирования (DBA) в области здравоохранения" Казахского национального университета им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Аннотация: Особенность частного здравоохранения медицинского сектора является квалифицированные кадры. Соответственно системный, плановый подход в привлечении, удержании и развитии медицинских кадров в организации будет являться развитием. Разработка кадровой стратегии последовательный процесс, включающий в себя действия, направленные на достижение целей как самой организации.

Ключевые слова: Кадровая стратегия, кадровая политика, развитие, медицинские организации, рекомендации.

Isenbayeva Elmira

Doctoral student of the program "Doctor of Business Administration (DBA) in the field of healthcare" of Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Abstract: The peculiarity of the private healthcare medical sector is qualified personnel. Accordingly, a systematic, planned campaign in attracting, retaining and developing medical personnel in the organization will be a development. The development of a personnel strategy is a sequential process that includes actions aimed at achieving the goals of the organization itself.

Keywords: Personnel strategy, personnel policy, development, medical organizations, recommendations

Разработка кадровой стратегии является не прерывным процессом, который подразумевает постоянный анализ кадровых вопросов и совершенствование кадровой стратегии [1]. На наш взгляд разработка кадровой стратегии должна быть разбита на два периода: среднесрочный и долгосрочный период. Так как как объект нашего исследования является довольно молодой организацией, разработка кадровой стратегии может охватывать среднесрочный период планирования и это послужит идентификацией, где находится организация в настоящее время. Данная стратегия разрабатывается на 2-3 года. Долгосрочные стратегии предусмотрены для следующего цикла развития организации, при этом срок увеличивается от 3-5 или более лет.

В целом **рекомендуем** начать разработку кадровой стратегии со следующего:

1. Определение целей и стратегических задач: первым шагом в разработке кадровой стратегии является определение целей и стратегических задач компании. Необходимо определить, какие кадры нужны для достижения поставленных целей и какие компетенции необходимы для выполнения задач. По данной рекомендации нами выявлено, что в объекте исследования отсутствует формализованная стратегия организации и цели ставятся в тактическом диапазоне, соответственно кадровое планирование будет покрывать краткосрочный период. Но на 2023 год руководство Центра планирует изменить тактику ведения менеджмента.

2. Анализ текущего состояния кадровой стратегии и политики: для разработки кадровой стратегии необходимо провести анализ текущего состояния кадровых процессов в организации. Это позволит определить сильные и слабые стороны, а также выявить проблемы в управлении персоналом. ТОО «ЦЕНТР СЕМЕЙНОГО ЗДОРОВЬЯ «АРУЖАН» Г. ШЫМКЕНТ отсутствует кадровая стратегия и политика, что требует разработки и внедрения данного документа. Проведённый анализ, что кадровое администрирование (статисты) с элементами управления персоналом и есть все необходимое для полноценной разработки кадровой стратегии для снижения текучести персонала как основной проблемы Центра.

3. Определение потребностей в кадрах: на основе анализа текущего состояния кадровой политики необходимо определить потребности в кадрах на ближайший период. Необходимо определить, сколько сотрудников нужно нанять, какие компетенции должны быть у них и какие должности необходимо создать. По данной рекомендации, хотим отметить, что Центру необходимо создать пул (кадровый резерв) потенциальных работников, а также произвести анализ будущих потребностей центра в кадрах.

4. Разработка плана набора персонала: после определения потребностей в кадрах необходимо разработать план набора персонала. В этом плане должны быть указаны сроки набора, необходимые компетенции и требования к кандидатам. Так, например, при открытии Центром второго филиала, наем работников осуществлялся после открытия, что показала не плановость работы кадровой службы, который привёл к последующему сокращению работников. При этом считаем, необходимо создать критерии найма, как некую модель компетенции работников, что облегчит процесс поиска и найма, так как работники кадровой службы при поиске кандидата на занятия вакантной должности будут использовать уже выверенные параметры.

5. Разработка программы обучения и развития персонала: для успешной реализации кадровой стратегии необходимо разработать программу обучения и развития персонала. В этой программе должны быть указаны требования к обучению, методы обучения и планы повышения квалификации.

6. Оценка эффективности кадровой стратегии: после внедрения кадровой стратегии необходимо провести оценку ее эффективности. Это позволит выявить проблемы и недостатки в стратегии и внести необходимые изменения для ее улучшения, так как отмечалось нами ранее, процесс разработки кадровой стратегии является без прерывным.

7. Развитие корпоративной культуры: кроме разработки кадровой стратегии, необходимо уделить внимание развитию корпоративной культуры, в ТОО «ЦЕНТР СЕМЕЙНОГО ЗДОРОВЬЯ «АРУЖАН» Г. ШЫМКЕНТ он выстроен не формально. Соответственно необходимо создать условия для развития профессиональных и личностных качеств сотрудников, а также создать условия для формирования командного духа и укрепления корпоративной культуры на системном уровне с использованием планирования.

В связи с отсутствием стратегии организации и кадровой стратегии рекомендуем создать кадровую политику в которой будут прописаны цели кадровым приоритетам и содержательно предлагаем выстроить кадровую политику (стратегию), так[2]:

- 1) планирование численности работников;
- 2) подбор, отбор, наем работника;
- 3) адаптация;
- 4) обучение;
- 5) мотивация;
- 6) карьерная карта (стратегии карьерного роста работника).

Для решения выявленной проблематики Центра вышеуказанные блоки взаимно зависимы и циклический, соответственно должны быть подкреплены определенными практическими действиями операционного характера. Для этого предлагаемая кадровая

стратегия должна иметь четко выстроенные алгоритмы действий направленных на решения операционных задач: 1) выстроить связь с рынком труда (внешний и внутренний); 2) выбор стиля управления персоналом; 3) стандартизировать рабочие места и должности; 4) разработать критерии успешности должности; 5) привести в удовлетворенность оплату работников; 6) разработка планов реализации кадровой стратегии (кадровая политика, процедуры).

Планирования персонала в кадровой стратегии рекомендуем начать с изучения нормативов по труду в соответствующей отрасли и адаптации под нужды Центра. Подбор и наем, адаптацию, обучение, карьерная стратегия (карта) персонала стандартизировать и регламентировать в соответствующих процедурах Центра или разработать политику управления персоналом.

Ключевые аспекты управления человеческими ресурсами рекомендуем максимально прописать детально:

Общие положения (взаимосвязь)

- управления человеческими ресурсами (анализ)

- кадрового резерва

- подбора работников

- адаптации

- мотивации

- развития

Мониторинг реализации Кадровой стратегии

Ответственность

Для общего понимания разделов:

1. Общие положения – рекомендуем описать основные аспекты и наименования подразделов кадровой стратегии.

2. Для анализа текущей ситуации рекомендуем применить SWOT-анализ

3. При выборе типа кадровой стратегии рекомендуем превентивный тип, так как ТОО «ЦЕНТР СЕМЕЙНОГО ЗДОРОВЬЯ «АРУЖАН» Г. ШЫМКЕНТ является развивающейся молодой организацией рекомендуем использовать превентивный тип.

4. Ключевыми аспектами управления человеческими ресурсами считаем создание:

4.1 Модели компетенций для каждой должности, которая определяет выполняемый функционал каждого работника. Затем считаем необходимым выделить минимальные требования по группам: «Образование, квалификация» (что подразумевается под квалифицированным работником на данной должности), «Специализированные знания, навыки и опыт», «Личностные и моральные качества».

4.2 Кадровый резерв, который вводится с целью максимально быстрой возможности закрытия вакансий и состоит из двух разделов[3]:

1) Внутренний резерв является приоритетным и представляет собой перечень должностей и работников, обладающих достаточными компетенциями для продвижения на конкретную должность (в случае открытия вакансии).

2) Внешний резерв представляет собой базу потенциальных внешних кандидатов для замещения вакансий, собранный из внешних источников, к которым относятся: СМИ, базы данных выпускников ВУЗов, работники других организаций и т.д.

Для своевременного достижения целей кадровой стратегии, считаем необходимым прописать в процедуры Центра детальный пошаговый алгоритм подбора и найма персонала. Например, в кадровой политике, возможно отразить процедуры кадрового администрирования, в части подбора работников, которые являются частью внешнего резерва, так, например, внешний резерв можем формировать путем оценки потенциальных кандидатов на предмет соответствия требуемым компетенциям.

По результатам предварительной оценки работника кадровой службы, необходимо сформировать:

- предложение для включения потенциальных кандидатов в резерв;
- кандидатуры согласовывается с руководителями структурного подразделения или руководством Центра;
- предоставляет данное предложение на рассмотрение и утверждение директору.

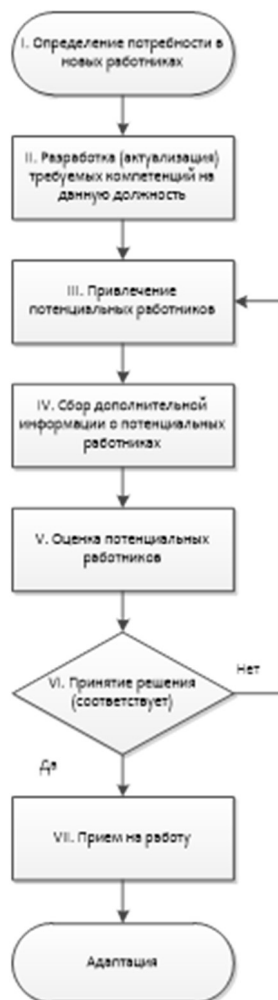


Рис1 . Рекомендуемый процесс подбора работников

4.3 Подбор персонала в кадровой регламентах рекомендуем прописать следующим образом:

В связи с имеющимися или возникшими вакансиями, на основании заявки на закрытие вакансии от руководителя структурного подразделения или иными заинтересованными лицами на закрытие вакансии. Так после поступления заявки кадровая служба начинает поиск и подбор претендентов на вакансии. В начале рассматриваются претенденты из числа работников, входящих в кадровый резерв, при отсутствии нужного кандидата поиск может проводиться путем:

- публикаций объявления на сайте центра;
- публикаций объявлений в СМИ;
- размещение информации на сайтах по подбору кадров.

Заявка должна содержать следующую информацию:

- название вакансии, в каком структурном подразделении она открыта;
- причину возникновения вакансии;
- кому подчиняется специалист на данной должности/количество подчиненных;

- функциональные обязанности;
- требуемые компетенции.

Разработка или актуализация компетенций на наш взгляд должна включать в себя анализ и обоснование требований к соискателю в разрезе блоков компетенций:

- 1) образование, квалификация (что подразумевается под квалифицированным работником на данной должности);
- 2) специализированные знания, навыки и опыт;
- 3) личностные и моральные качества.

Необходимо описать, какие профессиональные знания на данной позиции необходимы, а какие желательны, какими деловыми и личными качествами должен обладать работник.

Далее идет процесс привлечения кандидатов, в зависимости от вакансии выбираются источники подбора: работники (в том числе внутренняя часть кадрового резерва); молодые специалисты, успешно прошедшие стажировку (практику); внешний поиск (внешняя часть кадрового резерва); база данных о бывших работниках, уволившихся по собственному желанию или уволенных по причинам, которые не подвергают сомнению профессиональные и личные качества работника (например, по сокращению штата); базы данных выпускников ВУЗов; прямой поиск. Работником кадровой службы собирается информация о кандидате в личное дело: резюме, предварительную оценку кандидата (для возможного включения во внешний резерв или наем). Принятие решения о приеме на работу кандидата осуществляется Директором Центра на основании подготовленной информации о кандидате и собеседовании. При отрицательном решении руководства кандидат может быть зачислен в кадровый резерв по рекомендации Директора Центра или кадровой службы.

Затем следует описать в кадровых регламентах процесс оформления работника с составлением программ адаптации.

4.4 Целью мотивации работников является повышение эффективности и качества работы, путем разработки и внедрения комплексной системы мотивации работников. Поощрение работников за труд является одним из ключевых мотивирующих факторов, работники могут быть поощрены за:

- надлежащее исполнение должностных обязанностей;
- повышение производительности труда;
- новаторское выполнение порученного задания и поручений;
- качественное и своевременное исполнение разовых поручений;
- целенаправленную деятельность, направленную на улучшение удовлетворенности потребителей;
- снижение затрат;
- оперативное и качественное выполнение планов (стратегических, годовых и т.д.);
- увеличение прибыли;
- самостоятельное повышение собственного профессионального уровня;
- государственные, национальные, профессиональные праздники и другие памятные даты;
- а также другие достижения в трудовой деятельности.

Нематериальная мотивация из следующих видов нематериальных стимулов:

- поощрения – выражаются в публичном признании результатов труда работников в виде благодарности, присвоения звания «Лучший профессионал года»;
- награждения – выражаются в выдаче статусных знаков отличия, грамот, дипломов;
- изменение статуса работника (выражается в повышении по службе, ротации или другой желаемой для работника смены должности либо деятельности);

- обучение (выражается в стажировке, семинарах, тренингах, предоставляемых работнику);
- организация корпоративного досуга. Выражается в выездных и иных мероприятиях, конкурсах с участием ближайших родственников, выставках и конкурсах для детей работников.

Также для создания корпоративного духа и культуры рекомендуется проводить:

- мероприятий в честь ежегодных государственных праздников (Новый Год, Международный женский день, Наурыз мейрамы, и другие);
- мероприятий для чествования работников (церемония награждения «Лучший профессионал» и так далее);
- мероприятий для развлечения и объединения интересов работников (выездные мероприятия, спортивные и профессиональные конкурсы);
- мероприятий с участием членов семьи (конкурс рисунка, празднования Нового года для детей работников и т.д.).

4.5 Развитие работников – это комплекс мер для формирования системы повышения уровня знаний и навыков работников, включающих профессиональное обучение, развитие кадрового резерва.

Мониторинг реализации Кадровой стратегии должен носить непрерывный и системный характер. Показателями эффективности будут являться:

- время заполнения вакансии;
- объем расходов по найму;
- уровень качества трудовой жизни – результат опроса работников по оценке удовлетворенности их потребностей, условиями труда, морального климата в коллективе, оплаты труда и т.д.
- коэффициент текучести кадров;
- эффективность взаимодействия кадровой службы с другими подразделениями, работниками;

Нормативные значения устанавливаются ежегодно при утверждении плана работы кадровой службы. При этом Ответственность за реализацией разработанной и внедренной кадровой стратегии лежит на Директоре Центра и ответственных лицах организации указанных в внутренних актах работодателя.

Т.е. схематично рекомендуем разбить кадровую стратегию на блоки:

1. планирования численности работников через разработку унифицированных нормативов по труду;
2. подбора, отбора и найма персонала;
3. адаптации принятых работников;
4. обучения, повышения квалификации;
5. мотивации и контроля;
6. карьерный рост.

Графический вышеописанный процесс разработки кадровой стратегии по работе с человеческими ресурсами представлен на рисунке.

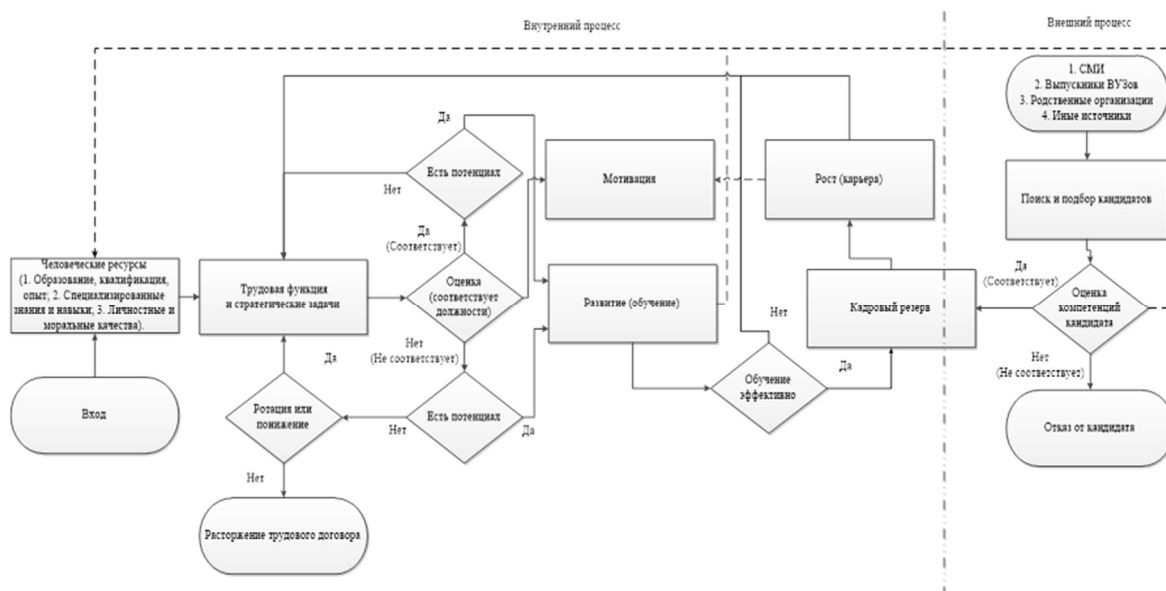


Рис.2. Графическое изображение процесса работы с человеческими ресурсами

С разработанной и утвержденной кадровой стратегией необходимо ознакомить коллектив Центра для ее эффективного функционирования. Соответственно для ее внедрения рекомендуем осуществить следующие действия [4]:

1. Вовлечь все заинтересованные стороны. Данный процесс необходимо начать на моменте разработки кадровой стратегии для доступности понимания и важно включить в разработку кадровой стратегии все заинтересованные стороны, таких как руководство компании, HR-специалисты, менеджеры по найму и сотрудники. Это позволит учесть все мнения и потребности, а также создать единую команду, работающую на достижение общих целей.
2. Обучение и развитие персонала. Необходимо уделить особое внимание обучению и развитию персонала. Важно создать программу обучения и развития, которая будет соответствовать потребностям компании и персонала. Это поможет повысить квалификацию сотрудников и улучшить их производительность.
3. Оценка эффективности кадровой стратегии. После внедрения кадровой стратегии необходимо провести оценку ее эффективности. Это поможет выявить проблемы и недостатки в стратегии и внести необходимые изменения для ее улучшения. Оценка эффективности должна проводиться регулярно.
4. Создание условий для развития корпоративной культуры. Важно создать условия для развития корпоративной культуры. Необходимо уделить внимание профессиональному и личностному развитию сотрудников, а также создать условия для формирования командного духа и укрепления корпоративной культуры.
5. Использование современных технологий. Необходимо использовать современные технологии для управления персоналом. Это позволит автоматизировать процессы, упростить управление и повысить эффективность работы HR-отдела. Важно выбрать технологии, которые соответствуют потребностям компании и персонала.

Список источников

1. Постановление Правительства Республики Казахстан от 12 октября 2021 года № 725 Об утверждении национального проекта «Качественное и доступное здравоохранение для каждого гражданина «Здоровая нация»
2. Лыжина А.В., Воронин Б.А. Формирование и реализация кадровой политики // Молодежь и наука. 2016. № 5. С. 243
3. Дятлов В. А., Кибанов А. Я., Пихало В. Т. Управление персоналом: Учеб. пособие / Под ред. А. Я. Кибанова. - М.: ПРИОР, 2007.
4. Ижбулатова О.В. Формирование и реализация кадровой стратегии //

ANALYSIS OF FINANCIAL STATEMENT FOR INVESTMENT ATTRACTIVENESS EVALUATION

Arystanbek Aitkazinov

Bachelor degree of "University of International Business" ; Kazakhstan; Almaty

INTRODUCTION

The ability to analyze the financial statements is one of the most crucial parts in every company's management work. By example of "«RAKHAT»" JSC-the production company, which holds the leading position in the confectionery market of Kazakhstan, this article shows the importance of this skill, and how it affects the financial attractiveness of company.

Despite recognizing the importance of modern marketing technologies in enhancing product competitiveness, domestic enterprises in Kazakhstan are not actively utilizing them. The country's consumer goods markets are predominantly filled with higher-quality and affordable foreign products, leaving only certain segments, like certain food products, represented by domestic producers. However, even these segments face threats due to Kazakhstan's entry into the WTO.

The confectionery market holds significance in the country's economy and serves as an essential factor in its overall development. Developing a domestic confectionery industry enables Kazakhstan to pursue import-substituting policies, thereby conserving gold and foreign exchange reserves or directing them towards investment in high-tech sectors crucial for achieving grand tasks. Moreover, the confectionery industry caters to the daily needs of individuals, providing them with affordable and enjoyable products. This industry plays a significant economic and social role not only for Kazakhstanis but also for residents of neighboring and even distant countries.

"«RAKHAT»" factory, which has achieved success during Kazakhstan's years of independence. While other domestic confectionery manufacturers also compete effectively, the increased complexity of sales and heightened competition have made marketing as crucial as technological innovations and cost reduction. With over 60 years of history, "«RAKHAT»" Joint-Stock Company stands as one of Kazakhstan's largest confectionery producers, employing around 3,500 people. Its production facilities in Almaty and Shymkent have an annual capacity of over 65,000 tons of confectionery products. "«RAKHAT»" is recognized as the first company in Kazakhstan to possess a complete chocolate production chain, from cocoa bean processing to the creation of finished and semi-finished products. The company's state-of-the-art equipment enables the production of not only traditional chocolate but also innovative varieties with larger fillings like raisins, nuts, and puffed rice.

The products of "«RAKHAT»" JSC are well-known in both domestic and international markets. The company focuses on maximizing product availability within Kazakhstan through an extensive distribution network covering 18 cities, including 14 regional centers. Additionally, "«RAKHAT»" JSC has expanded its sales reach to Kyrgyzstan and exports to select Central Asian countries such as Afghanistan, Azerbaijan, Kyrgyzstan, and Tajikistan. The company aims to increase production volumes and explore new export markets in both CIS and non-CIS countries.

To enhance consumer accessibility and highlight product advantages, "«RAKHAT»" has established a network of company stores. These stores, featuring a distinct corporate style of customer service, effectively showcase the company's diverse product range in Almaty and stores

operated by its subsidiaries. Customers can receive expert advice on various confectionery products, provide feedback on quality and taste, and express opinions on trade services.

Investment operations play a critical role, ensuring long-term benefits. Assessing the investment attractiveness of an enterprise requires considering market dynamics, outcome uncertainties, stakeholder interests, and multiple evaluation criteria. Evaluating the financial condition of an enterprise is vital for effective management, enabling informed decision-making, identification of improvement areas, and mitigation of financial weaknesses.

2. ANALYSIS OF THE FINANCIAL CONDITION OF THE “RAKHAT” ENTERPRISE

2.1 Liquidity. Financial stability. Profitability analysis

For calculations, only freely available data from "JSCO"«RAKHAT»" company on the "KASE" stock portal is used.

Liquidity, financial stability, and profitability analysis results for the years 2016-2018.

2.1-1 Liquidity analysis:

| | |
|--------------------------------|------|
| Current ratio(2018) | 8 |
| Current ratio(2017) | 7.54 |
| Current ratio(2016) | 6.46 |
| Quick ratio(2018) | 3 |
| Quick ratio(2017) | 3.14 |
| Quick ratio(2016) | 1.95 |
| Absolute liquidity ratio(2018) | 2.64 |
| Absolute liquidity ratio(2017) | 2.77 |
| Absolute liquidity ratio(2016) | 1.63 |

In 2017-2018, the company met its obligations on time and improved its solvency, increasing confidence. The quick ratio reflects financial position, with a norm of 1.0 or higher. If less than 1, there's a risk of insolvency, a negative signal for investors.

The company's quick ratio in 2018 was below the norm, indicating solvency issues. The absolute liquidity ratio norm is 0.2, showing higher liquidity with a higher value. However, excessively high values suggest inefficient use of funds. A value of 0.2 means cash should cover 20% of liabilities to maintain normal liquidity.

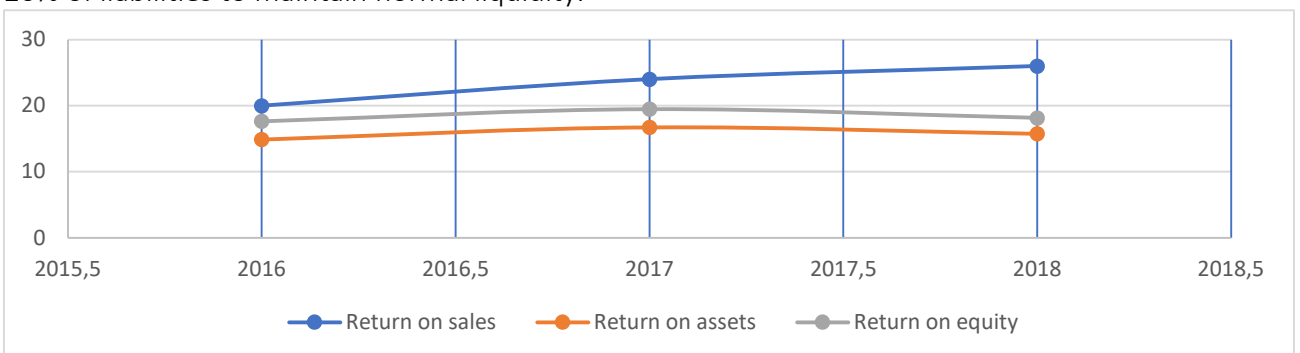


Figure 2.1-1(a) Dynamics of liquidity indicators of “RAKHAT” LLP for 2016-2018

From the data obtained, it can be concluded that in 2017 the company was closer to the normative value, which suggests that it is losing its liquidity compared to the previous year.

2.1-2 Financial stability analysis:

| | |
|----------------------|------|
| Leverage ratio(2018) | 0.15 |
| Leverage ratio(2017) | 0.16 |
| Leverage ratio(2016) | 0.18 |
| KM Ratio(2018) | 0.64 |
| KM Ratio(2017) | 0.66 |
| KM Ratio(2016) | 0.64 |
| ITR(2018) | 3.54 |
| ITR(2017) | 3.88 |
| ITR(2016) | 3.58 |

The financial leverage ratio determines the level of profit and financial stability by comparing own and borrowed funds. In 2018, "RAKHAT" had 0.94 tenge of equity for every tenge of liabilities, indicating financial stability. The coefficient reflects the allocation of equity for current and non-current assets. A value of 0.6 or higher is considered normal, showing sufficient resources for both types of assets. Negative values indicate reliance on borrowed funds, reducing stability. "RAKHAT" has maintained normative values over three years, indicating high equity maneuverability. The inventory turnover ratio measures the speed of production and sales. Higher values indicate increased turnover. The Interest Coverage Ratio reflects inventory sales effectiveness. A high value indicates higher sales generated from certain inventory volumes.

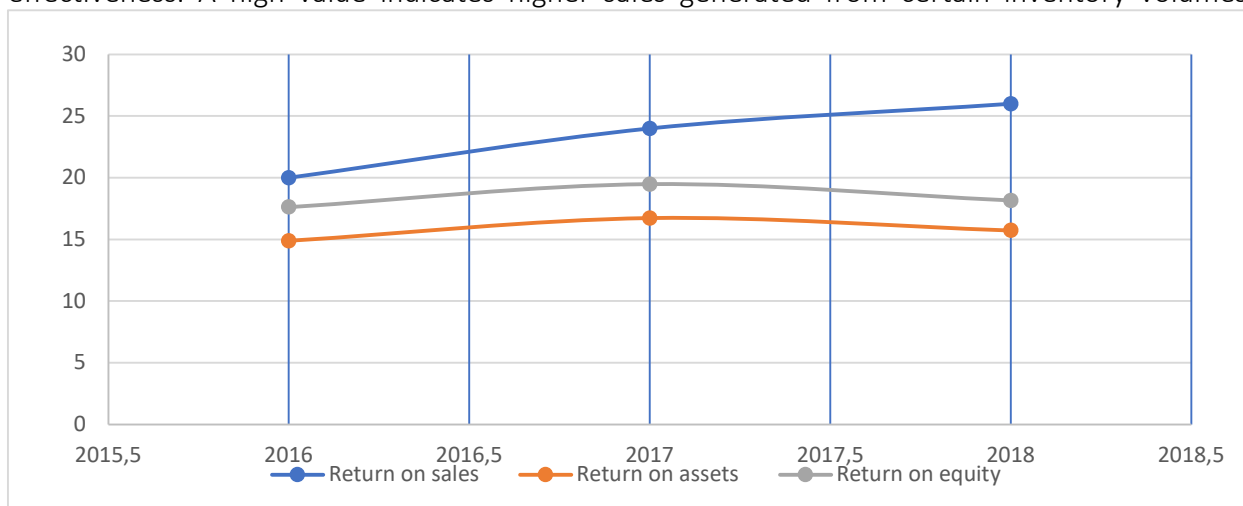


Figure 2.1-2(a) Financial stability analysis of "RAKHAT" LLP

Leverage measures how the company's assets are funded by debts and equity. Low coefficients (0.15, 0.16, 0.18) indicate a financially stable business. The maneuverability coefficient reflects the company's reliance on external loans for current assets.

The obtained indicators (above 0.6) suggest high financial stability. Inventory turnover was highest in 2017 but decreased afterward.

2.1-3 Profitability analysis:

| | |
|-----------|-------|
| ROS(2018) | 26 |
| ROS(2017) | 24 |
| ROS(2016) | 20 |
| ROA(2018) | 15.74 |
| ROA(2017) | 16.73 |
| ROA(2016) | 14.89 |
| ROE(2018) | 18.16 |
| ROE(2017) | 19.49 |
| ROE(2016) | 17.63 |

"RAKHAT" company has a stable net profit share from sales, which increases investor trust. Analysis of the indicator should be done over time for a comprehensive assessment. A high value indicates good company performance. Over three years, there is a stable growth trend. However, return on equity is decreasing, indicating less effective investments. Overall, the efficiency of equity utilization is moderate.

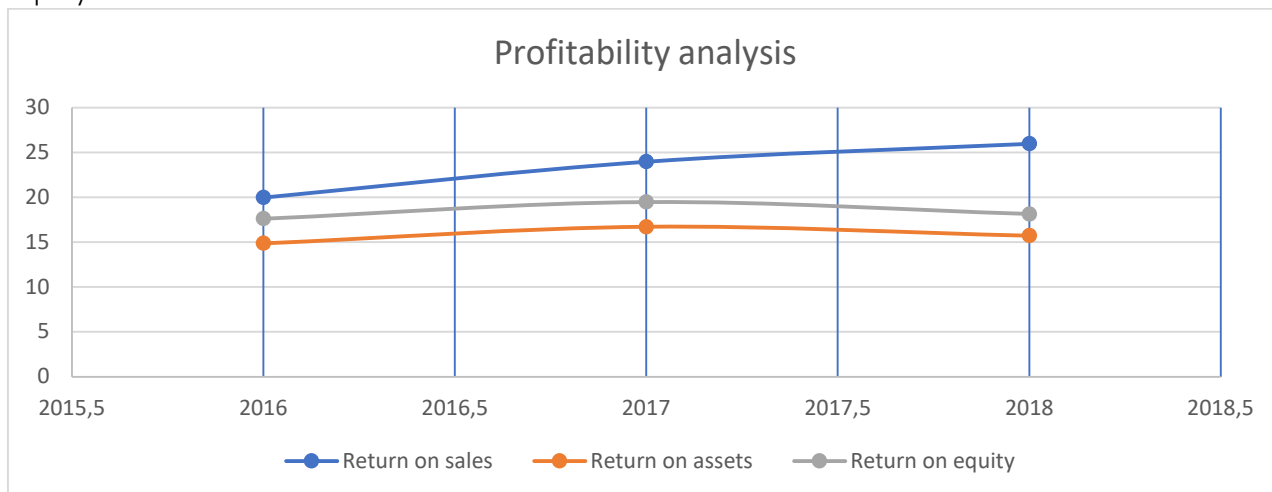


Figure 2.1-3(a) Dynamics of Profitability indicators of "RAKHAT" LLP for 2016-2018

The increase in gross margin reflects improved efficiency in core processes. The ROA indicator evaluates property utilization and management quality. It measures the company's ability to generate profit regardless of borrowed funds. The highest ROA coefficient was in 2017 (16.73), decreasing to 15.74 in 2018 but still higher than 2016 (14.89). ROE assesses the efficiency of shareholder capital utilization. In 2016, the ROE was 17.63, meaning a net profit of 17 tenge for every tenge invested.

The trend for ROE followed a similar pattern as ROA, with the highest rate in 2017.

3. Recommendations for "RAKHAT" for improving investment attractiveness

3.1 The main financial analysis elements

In analyzing the company's liquidity, high current liquidity ratios were obtained, but this may not indicate good liquidity as it could suggest ineffective use of assets and short-term financing. The quick liquidity ratio was significantly higher than the industry average, indicating potential overinvestment in working capital that could be used more effectively elsewhere. Regarding financial stability, the low leverage ratios (0.15, 0.16, 0.18) indicate a favorable extent of asset financing. The maneuverability coefficient suggests the company's high financial stability, as it exceeds the threshold of 0.6. Inventory turnover peaked in 2017 and then declined. In terms of profitability, the gross margin ratio shows annual growth, indicating improved management efficiency. However, it's important to consider external factors such as changes in raw material prices. The return on assets (ROA) decreased from 2017 to 2018 but remained higher than in 2016. Return on equity (ROE) followed a similar trend, with the highest rate in 2017.

These findings provide insights into liquidity, financial stability, and profitability of the company, highlighting both positive and negative aspects.

CONCLUSION

Financial condition analysis is crucial for enterprises to identify problems and find timely solutions. It involves comparing financial data with base or planning periods and using grouping tables to assess indicators and their relationships. While these methods have limitations, a comprehensive assessment of investment attractiveness considers various factors beyond finance, such as business activity, governance, competitiveness, and market conditions. The

company's ability to attract investments relies on clear programs to increase investment potential, as internal resources are often insufficient. Analyzing financial stability, creditworthiness, and competitiveness helps make investment and lending decisions. However, limited data may restrict a thorough analysis, often relying on financial statements. Key elements include property analysis, financial stability, liquidity, solvency, and financial results. A case study of "RAKHAT" LLP revealed positive financial stability and solvency, although profit growth and cash decrease pose concerns. Solutions include facility updates and bypassing resellers to improve net profit, reduce receivables, and enhance the company's financial situation. The study achieved its goals of understanding financial condition analysis and providing recommendations for improvement.

LIST OF REFERENCES

1. Code of the Republic of Kazakhstan dated 05.08.20.
2. A.C. The financial analysis. Textbook allowance. A.S. Abryutin.
3. Credit policy as a tool for receivables management. E.I. Ageeva.
4. Financial management. - 2012. - No. 6. - S.12-13 .. Adamov N.A.
5. Financial Analysis: A Study Guide. / Bakanov M.I.
6. Analysis of the effectiveness of the use of working capital. M.I. Bakanov, E.A. Sergeev.
7. Financial statements of "RAKHAT" LLP.
8. Accounting, 2012. - No. 10. - S.17-18. Balabanov I.T.
9. Fundamentals of financial management: a Textbook. I.T. Balabanov.
10. Conceptual foundations of financial management. I.A.
11. Finance and Statistics, 2012. - No. 9. - P. 22-27. 18. Bocharov V.V.
12. Financial analysis V.V. Bocharova
13. Finance and Statistics, 2011. - No. 10. - P. 42-47. Vikhansky O.S.
14. Strategic Management: A Textbook.
15. Performance indicators: use in company value management. / Innovative financing of leasing. V. Gazman
16. Analysis of the financial condition of the enterprise. V.M. Glazunov.
17. Finance, 2013. - No. 2. - S.27-30. 27. Goncharov A.I.
18. Debt indicative methods for diagnosing and restoring the solvency of an enterprise. A.I. Goncharov.
19. Economic analysis: theory and practice. - 2012. - No. 4. - S.15-16. Gribov V.D.
20. Finance and Statistics, 2012. - 406 p. 35. Copeland T. Company Value: Evaluation and Management.
21. How to prepare Financial statements, www.thebalance.com
22. How to read Tax reports, www.nalog-nalog.ru

Development of gambling business in Kazakhstan as one of the directions of tourism

Assylkhan Yessilov

PhD, associate professor Kazakh University of Technologies and Business, Astana, Republic of Kazakhstan

Introduction. World experience evidences that gambling as a regulated activity may be an additional source of state budget replenishment and funding for social programs in the field of culture, healthcare and sports, etc. For Kazakhstan, attracting financial resources to support such programs is also an issue of interest. Gambling can become an important driver in increasing incomes at all levels of the budget system and developing the tourism industry. Large-scale casino complexes can act as a kind of attraction points for attracting foreign tourists. As a result, the funds in the budget may be used to restore infrastructure and tourist facilities, as well as to train personnel. Moreover, the ban on gambling in some countries with strict legal regulation leads to the rise of gambling in neighboring countries with a more loyal attitude towards this industry, consequently leading to an increase in tourist trips with the aim of visiting gambling establishments. According to this growth, the economic attractiveness of regions with a developed gambling industry is also increasing.

There are very few scientific studies and publications on the development of gambling and its impact on the development of tourism in Kazakhstan. Research by K.K. Sabirov, Ye.O.Prilepskiy, I.M. Kichigin skate around the role of games of chance in the development of tourism. K.K.Sabirov focused his attention on the importance of the role of games of chance and the gambling industry in the regions of Kazakhstan as an attractive tourist factor. During the research, the author mainly analyzed foreign experience in the context of retrospective influence. In this regard, new research into the features of the gambling industry in the system of international and domestic tourism, the specifics of the legislation governing gambling (games of chance) in European countries, as well as identifying the possibilities of legislative support for the operation of casinos and other gambling establishments as one of the components of the tourism potential development of Kazakhstan is of particular relevance.

In terms of the availability of gambling or possible participation in games of chance, the situation varies greatly from country to country. The ban on gambling in some countries with effective legislative regulation leads to the rise of gambling in other countries, often neighboring ones. Regions that focus on the development of gambling as part of the country's tourism potential primarily note the emergence of tourist trips with the aim of visiting gambling establishments. The corresponding economic impact of these trips on the development of the region is the next stage. International practice shows that these trips are mostly organized. Currently, gambling is actively developing in a number of European countries, including at the expense of tourists. Many of them have game entertainment centers. The largest of them are in the USA (Las Vegas, Atlantic City) and Europe (Monte Carlo, Baden-Baden).

Tourist trips associated with visiting a casino owe their appearance, first of all, to the marketing programs of casinos. A casino trip is an organized gambling tour for people who travel to casinos primarily to gamble. Such a trip often includes transportation, accommodation, means of stimulating the game in the casino and the movement of funds to and from the casino. Taking

into account the above features, we can attribute these tours to organized tourism. According to the definition by O.T. Loiko, organized tours include a situation where tourists purchase tours on pre-agreed routes, period of stay, and the volume of services provided through a special tourist sales apparatus.

Junket tour (free entertaining trip) is a professionally planned vacation in a casino, which includes not only games of chance, but also a comfortable transfer, accommodation, meals and even excursions. Junket tours are held at the expense of casinos or other gambling establishments. The organizers pay for the player's transportation, meals and accommodation, however, the player undertakes to play for a certain time and at certain rates specified in the contract. In other words, these are tours to those countries where gambling is legal.

The choice of the junket tour is associated with the choice of the casino organizer. The following three factors should be considered:

- reputation of the establishment;
- professionalism;
- level of service.

Tourist trips to casinos are common in the Americas, the Caribbean and Asia and less common in Europe. The number of such trips to casinos in Africa, the Middle East and Central Asia remains unknown.

The main target audience of junket tours are, of course, citizens of those countries where the gambling is banned or restricted. Usually, it is the operator offering the junket tour that is obliged to provide the most comfortable conditions, particularly:

- place of residence (hotel, etc.);
- meals (eating areas, restaurants, all-inclusive option, etc.);
- transfer (to the destination and back);
- entertainment and recreation (excursions, meetings, etc.);
- anonymity (an additional service which is often provided upon request).

The mechanism of the junket tour is that the client exchanges a certain amount of money for chips, which he must use in different games during the entire duration of the contract. The level of service depends on the size of the deposit. The minimum bet also depends on the size of the deposit. The larger the deposit, the higher the minimum bet.

Travel is the second advantage of such tours. The guest is not limited to just visiting the casino. He/she has a new country at his/her disposal, and the sights of such a country may also be of interest to him/her. A trip to the USA is the most exciting way for a gambling tourist. There he/she can see Las Vegas, visit the suburbs of New York, where the richest people in America come to gamble. Optionally, you can look into the unusual Indian casinos located on the territory of the reservations. The Baltic countries and Georgia are also among the leaders of junket tourism.

The number of countries in the world that continue to treat gambling as a crime and regulate it mainly in the criminal plane is getting smaller every year.

Land-based casinos are completely prohibited only in 4 countries of the world – Iceland, Ireland, Norway, Ukraine. In Italy, Luxembourg, Sweden, Russia and Kazakhstan, land-based casinos are allowed only in certain locations. For example, in Russia, a legal casino may be established in five special economic zones permitted by law: Altai krai, Krasnodar krai, Primorye, Kaliningrad region, and since 2015, Crimea and Sochi.

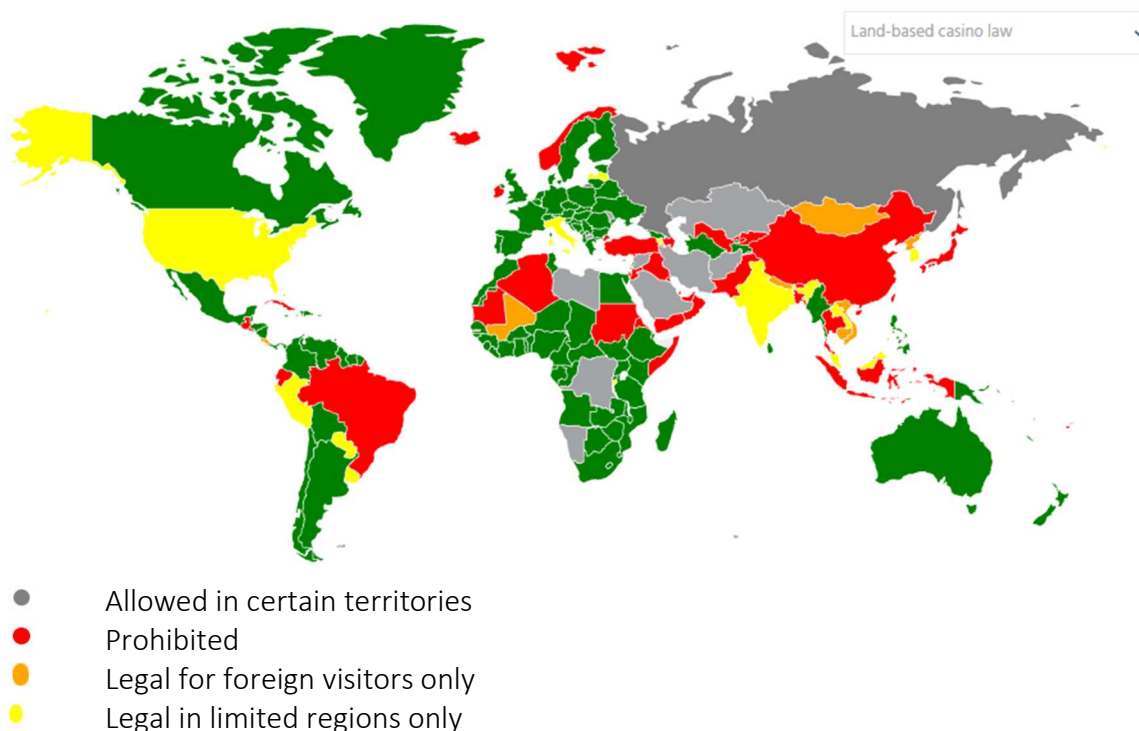


Figure 1 – Legal regulation of the activities of land-based casinos

Currently, European countries are friendly to the organizers of Internet games, believing that the activities of online casinos are much safer and less prone to fraud than land-based casinos. The World Pay payment system used by game operators provides a good opportunity to European governments for regulating game operators' income. A number of states (Austria, Iceland, Luxembourg, Switzerland, Czech Republic, Slovakia, Serbia) prohibit local operators from organizing online gambling for their citizens, while such permission is invalid for similar foreign companies. Ten European countries allow online casinos to operate in their jurisdictions with no restrictions. Legislation in 15 countries requires online gambling operators to have a license which is issued by authorized bodies and is usually expensive.

In countries such as Poland, Latvia, Belarus, Georgia, where gambling is clearly regulated and controlled by state administration, casinos are the basis for the formation of gaming tourism destinations. Here, the integration of gaming establishments into the urban infrastructure is observed. Casinos are usually located within the city and are separate, small establishments compared to those in Las Vegas and Macau. Cities with a developed offer of gambling tourism in these countries attract significant flows of international and domestic tourists and are a significant source of revenue from gambling tourism in regional and, consequently, national economies.

Game tourism is a kind of tourism where the participating tourists, also called players, manage resources, data, etc. through game symbols in order to achieve their goal (winning). The main direction of gaming tourism includes activities with entertainment and, sometimes, educational purposes.

H. Gu, G. Di, N. Guo, as well as J. Ho Kim, K. Ho Kang studied the impact of the development of gambling in Macau and US cities. The authors analyzed the positive (growth of the economy, increase in tourist demand, improved tourist infrastructure, formation of a brand of the territory) and negative consequences of this phenomenon (growth of social inequality, uncontrollability of the process of managing gambling establishments, growth of crimes in cities).

About half a million people from different parts of the world visit Macau casinos every month. The ability to visit casinos for citizens of those countries where gambling is prohibited is a

feature of the gambling service in this region. Macau, a separate, autonomous administrative region of China, is a good example. There are many round-the-clock casinos for tourists. Every year during the Golden Week, many gamblers from China and all over the world meet within the walls of Macau establishments.

Methods. Thus, the world practice has three models of regulation today, depending on the attitude of society regarding gambling activities:

1. Complete ban on gambling, which is inherent in countries with a high level of religious influence on society, poor countries or very rich ones, with strict legislative regulation of the economy.

2. Partial legalization of the gambling market, when the state allows only certain types of games of chance or certain operators of gambling business (including state monopoly), or territorial concentration in special gambling zones.

3. Full legalization of gambling within the framework of state control of games of chance.

In order to help orientate consumers of gambling services, Key To Casino combined all the results of the research and summarized them for each country. The score received was called Gambling Availability Score. Gambling Availability Score is a complex indicator that reflects the peculiarities of the gambling legislation of the respective country, as well as the stipulated actual permissions and restrictions for operators and players.

Each country can score a maximum of 1000 points in total. Scoring is based on the assessment of six different factors:

1. 500 points are given based on the percentage of online casinos that allows citizens of the country to play online;

2. 100 points are given to the country having laws on land-based casinos;

3. 100 points are given by researchers based on the analysis of the country's legislation regarding online casino operators;

4. 100 points are given to a country based on the existence and severity of the penalties faced by players;

5. 100 points are given to a country based on whether Internet service providers in the country block access to casinos (the possibility of depositing electronic money);

6. 100 points are given to a country based on whether the country blocks financial transactions related to payments at online casinos.

When summed up, this rating represents the position of the country's government on both land-based and online gambling, as well as the attitude of online casinos to this country.

According to the research conducted by Key To Casino in 2020, the Gambling Availability Score shows that the United States is one of the worst countries for resident gamblers. The country scored only 273 points out of 1000. Iraq is also in the list of the worst countries (220 points). The citizens of the Channel Islands, Côte d'Ivoire and South Sudan, whose legislative initiatives are rated at 918, 914 and 912 points, respectively, can best implement their gambling opportunities (both in land-based casinos (off-line) and online casinos (on-line)).

The graph shows the first fifteen positions of the leading countries, as well as the positions of the countries that complete this list (Figure 2).

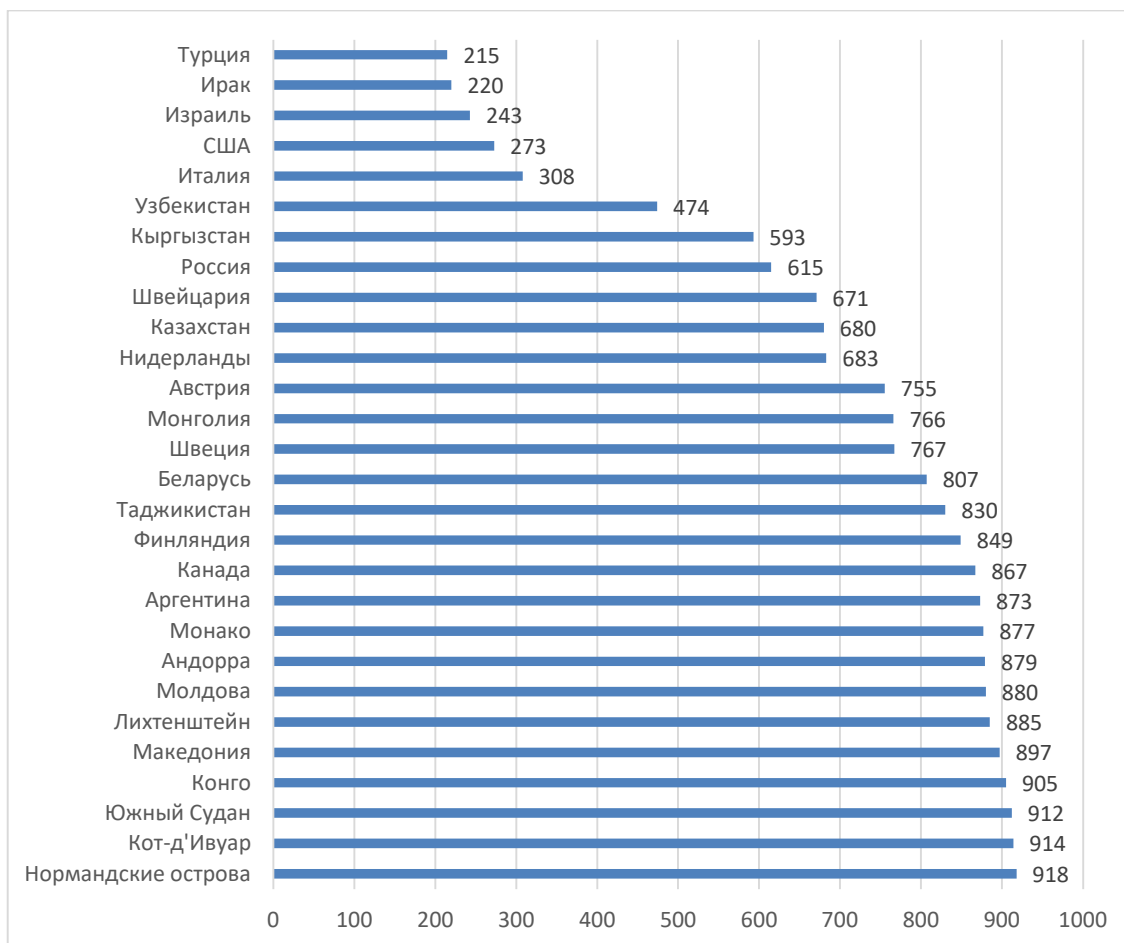


Figure 2 – Countries with the highest and lowest Gambling Availability Score for residents, 2020

Among the CIS countries, Uzbekistan occupies the lowest position in the rating, having 474 points. On the second and third steps from the end, there are Russia and Kazakhstan, having 615 and 680 points, respectively.

Results. The issue of legalizing gambling becomes especially relevant in the context of holding cultural, sports and entertainment events at a transnational level, as well as in the context of the established political agenda on increasing the tourism potential of Kazakhstan and its capital. The motivation for the legalization of gambling is the same for everyone, i.e. financial component and a serious potential for increasing tourist attractiveness. Kazakhstan has a very convenient location and developed servicing in the field of leisure such as cafes, restaurants, clubs, sights, cultural facilities. Accumulating the attractiveness of this servicing, an integrated approach to the formation of the market of gambling services can not only develop the gambling industry, but also offer additional options like visiting attractions, cultural monuments. All this will undoubtedly be a significant financial injection into the region's economy.

This creates an opportunity to attract a large flow of tourists not only from the countries of the former CIS, but also from Europe, Asia and the Arab countries of the Middle East. World experience has shown that countries dominated by the gambling are very popular with tourists and bring huge amounts to the government budget.

Taking into account international experience, the development of this industry will be complicated if there are no government support measures. One of the simplest measures is to create the necessary mechanisms to protect investments, reduce corruption risks, and create a transparent system of taxation and licensing. Besides, there is a need for systematic work to create

the IT infrastructure. This will allow entrepreneurs to make a choice in favor of Kazakhstan. In that way, expert K.A. Katkov argues that the main method of gambling regulation in foreign countries is not a ban on games of chance or gambling establishments, but an effective legal regulation thereof.

Conclusions. This article assumes that Kazakhstan has chosen the most successful solution in terms of gambling regulation with an emphasis on the development of promising tourist destinations.

Thus, the Kazakh gambling is connected with the tourism sector. The opportunities of gambling should be used to develop the country's tourism as one of the drivers of the economy.

Development of diplomatic aspects of protection of Azerbaijan's external economic security in the regional arena, Zangezur corridor

Kanan Sahaddin Musayev

Ph.D-student, Baku State University

ABSTRACT

The essay provides a comprehensive analysis of Azerbaijan's efforts to develop the Zangezur corridor and safeguard its external economic security. The essay highlights the importance of the corridor for promoting regional connectivity, strengthening national sovereignty and territorial integrity, and creating new opportunities for economic growth. Additionally, the essay emphasizes the role of diplomatic efforts and partnerships with neighboring countries in supporting Azerbaijan's economic initiatives and promoting regional integration. Finally, the essay suggests that sustained investment in infrastructure development, collaboration with neighboring countries, and domestic economic growth will be essential for achieving long-term economic growth and stability for Azerbaijan.

Key words: *Zangezur corridor, opportunities, economic growth, solution*

Introduction

The protection of Azerbaijan's external economic security has been at the forefront of the government's agenda in recent years, primarily due to the implications of the ongoing conflict in the region. Diplomatic efforts have played a significant role in safeguarding Azerbaijan's economic interests, particularly in the development of the Zangezur corridor.

The Zangezur corridor is a crucial trade route between Azerbaijan and Nakhchivan, connecting the mainland with the autonomous region. Prior to the ceasefire agreement in 2020, this corridor was under Armenian control, which restricted Azerbaijan's access to the rest of the region. However, with the peace deal, Azerbaijan regained control of the corridor, enabling the government to pursue economic initiatives that could propel the country towards greater prosperity [3, p.518].

For Azerbaijan, the development of the Zangezur corridor is not only a matter of regional economic significance but also a symbol of national sovereignty and territorial integrity. Since Azerbaijan's independence in 1991, the country has been embroiled in a territorial dispute with Armenia over Nagorno-Karabakh and the surrounding regions, including Zangezur. The conflict has led to economic blockades and other barriers that have hindered Azerbaijan's development. Thus, the Zangezur corridor holds immense political significance for the country as it establishes a direct link to its territories and opens the doors for international trade.

With the corridor back under Azerbaijan's control, the government has taken various measures to promote trade and investment in the region. The Ministry of Economy and Industry has devised a comprehensive plan to develop the corridor's infrastructure, including building roads, railways, and energy networks. The completion of these initiatives would significantly boost trade and transportation between Azerbaijan and Nakhchivan, creating new opportunities for economic growth [5, p.38].

Diplomatic efforts have also been instrumental in establishing partnerships with other states to support Azerbaijan's economic initiatives in the region. For example, Turkey recently signed a Memorandum of Understanding with Azerbaijan to increase cooperation in trade and transportation through the corridor. Additionally, Azerbaijan has engaged in talks with Iran to develop a new railway through Nakhchivan, further promoting regional connectivity and economic integration.

In conclusion, the development of the Zangezur corridor is a critical element of Azerbaijan's external economic security. Diplomatic efforts have played a crucial role in safeguarding Azerbaijan's economic interests and facilitating partnerships with other states to promote regional integration. Going forward, sustained commitment to developing the corridor's infrastructure and consolidating partnerships with neighboring countries will be essential for achieving sustainable economic growth and strengthening Azerbaijan's position in the region.

The development of the Zangezur corridor is indeed a vital aspect of Azerbaijan's economic growth and stability, as it enables the country to establish direct links with its territories and promote regional connectivity. Diplomatic efforts have been instrumental in safeguarding Azerbaijan's economic interests and establishing partnerships with other states to support its economic initiatives. The government's continued investment in developing the corridor's infrastructure and collaborating with neighboring countries will undoubtedly play a crucial role in achieving sustainable economic growth and consolidating Azerbaijan's position in the region.

Azerbaijan's commitment to the development of the Zangezur corridor is praiseworthy, and it is clear that the government recognizes the importance of regional connectivity and economic integration. It is also commendable that Azerbaijan has engaged in diplomatic efforts to establish partnerships with neighboring countries and promote trade and investment in the region. I believe that these initiatives, combined with sustained investment in infrastructure development, will be crucial in achieving long-term economic growth and stability for the country [7, p.99].

The Zangezur corridor is a significant step towards regional integration and economic development for Azerbaijan, and it is impressive to see the government's commitment to this initiative. Diplomatic efforts have played a crucial role in securing partnerships with other countries and facilitating trade and investment in the region. The government's continued investment in infrastructure development and collaboration with neighboring countries will undoubtedly strengthen Azerbaijan's economic position and pave the way for sustained growth and stability in the long run.

While the development of the Zangezur corridor is crucial for Azerbaijan's external economic security, it is also important for the country to promote domestic economic growth. To achieve sustainable economic development, the government should focus on promoting entrepreneurship and innovation, creating a business-friendly environment, and investing in human capital development. By doing so, Azerbaijan can diversify its economy and reduce its dependence on natural resources while creating new opportunities for socioeconomic development [10, p.235].

Additionally, Azerbaijan should work towards greater regional cooperation and integration, particularly with other Central Asian and Caspian nations. The establishment of regional economic blocs and free trade agreements can further support Azerbaijan's economic development and increase its global competitiveness.

In conclusion, the development of the Zangezur corridor is a critical and commendable step for Azerbaijan's external economic security and regional integration. However, sustained investment in infrastructure development and collaboration with neighboring countries, combined with efforts to promote domestic economic growth and regional cooperation, will be crucial for achieving long-term economic growth and stability for the country.

Significance of the Zangezur corridor in regional diplomacy

The Zangezur corridor, also known as the Meghri corridor, is a narrow strip of land stretching from the southwestern tip of Azerbaijan to the Armenian border and onward to Iran. It has been a topic of interest for many policymakers in Azerbaijan for its significant potential in regional diplomacy [1, p.48].

One of the main reasons why the Zangezur corridor holds such significant importance in Azerbaijan's regional diplomacy is that it connects Azerbaijan to its strategic ally, Turkey. Turkey has emerged as one of Azerbaijan's most reliable allies in recent years, particularly during the conflict over Nagorno-Karabakh. The Zangezur corridor would allow Azerbaijan to have direct access to Turkey and its strategic resources, including its oil and gas pipelines, for trade and economic development opportunities.

Moreover, the Zangezur corridor provides a crucial trade route for Azerbaijan to reach the Caspian Sea and beyond. Azerbaijan, a landlocked country, relies heavily on its neighbors to gain access to distant markets. If Azerbaijan were granted access to the Zangezur corridor, it could finally establish a direct and more efficient trade route with Iran, Russia, and the other countries in the region. This would be a significant boost to Azerbaijan's economy, reducing costs and increasing the speed and efficiency of trade [9, p.84].

Furthermore, the Zangezur corridor plays a vital role in ensuring the security of Azerbaijan and its southern border. Azerbaijan has had to contend with territorial disputes with Armenia over Nagorno-Karabakh and surrounding regions for many years. With the opening of the Zangezur corridor, Azerbaijan could finally establish a direct link between its two major regions, Nakhchivan and the rest of Azerbaijan. Given its importance, Azerbaijan has been actively working towards securing access to the Zangezur corridor for quite some time. Negotiations have been ongoing between Azerbaijan and Armenia on this issue, with hopes high for an eventual agreement that would allow Azerbaijan to reap the benefits of this critical transportation route.

So, the significance of the Zangezur corridor in regional diplomacy for Azerbaijan cannot be overstated. It holds great potential for Azerbaijan's economic and strategic interests, providing a direct link with Turkey, a more efficient trade route, and increased security along its southern border. It is hoped that Azerbaijan's active efforts to gain access to the Zangezur corridor will soon be successful, leading to a more prosperous and stable future for the country and the region as a whole [4, p.160].

Negotiations and agreements related to the Zangezur corridor

Negotiations and agreements related to the Zangezur corridor have been a hot topic in recent years. This is because the corridor, which connects mainland Azerbaijan to its enclave of Nakhchivan, passes through a mountainous region of Azerbaijan known as Zangezur. The corridor has historically been a strategic transportation route between Azerbaijan and Nakhchivan. After the collapse of the Soviet Union, the closure of the Zangezur corridor created a transportation bottleneck for Azerbaijan, which had to rely on Russia and Iran for access to Nakhchivan. Negotiations between Azerbaijan and Armenia over the Zangezur corridor have been ongoing. In November 2020, a cease-fire agreement was signed to end the war between Azerbaijan and Armenia over the Nagorno-Karabakh region. As part of this agreement, Armenia agreed to open the Zangezur corridor to allow transit between Azerbaijan and Nakhchivan. The opening of the Zangezur corridor has significant economic implications for Azerbaijan. It would provide a direct route for transportation of goods and resources between Azerbaijan and Nakhchivan, bypassing Russia and Iran. This would reduce transportation costs and increase economic integration between Azerbaijan and Nakhchivan.

Despite the agreement, there have been challenges in implementing the opening of the Zangezur corridor. Armenia has been reluctant to fully implement the agreement. In conclusion,

negotiations and agreements related to the Zangezur corridor have been a complex and controversial issue. The opening of the corridor has the potential to significantly impact the economies of Azerbaijan and Nakhchivan. Moving forward, it will be important for all parties involved to engage in open and constructive dialogue to address these concerns and ensure the successful implementation of the agreement [2, p.369].

Potential obstacles to the successful implementation of the corridor

The Zangazur corridor, which is a proposed transportation route linking Azerbaijan and its exclave Nakhchivan has the potential to revolutionize transportation infrastructure in the region and enhance economic integration between Azerbaijan and Turkey. However, several potential obstacles may hinder the successful implementation of this corridor.

Firstly, the conflict between Azerbaijan and Armenia over Nagorno-Karabakh still poses a significant obstacle to the successful implementation of the Zangazur corridor. Even though the ceasefire agreement reached in November 2020 between Armenia and Azerbaijan addresses the issue of corridor construction, Armenia has yet to fully commit to it. The occupation of Azerbaijani territories by Armenian forces continues to fuel mistrust between the two countries, which could lead to the failure of the program [6, p.228].

Secondly, border security is another potential obstacle to the successful implementation of the Zangazur corridor. Due to the conflict, border security in the region remains volatile. Azerbaijan is likely to increase its border security measures, which could create tension between Azerbaijan and Armenia, and lead to interruptions of the transportation route.

Thirdly, financing could be a potential obstacle to the successful implementation of the Zangazur corridor. The construction of the transportation route requires significant amounts of investment. However, it may be challenging to allocate funds that would satisfy all sides without compromising the route's feasibility.

Fourthly, the geopolitical situation in the region may serve as a potential obstacle to the successful implementation of the Zangazur corridor. Regional powers such as Russia and Iran may want to make use of the proposed transportation route for their national interests, which could lead to complex negotiations [8, p.60].

In conclusion, despite its potential benefits, the successful implementation of the Zangazur corridor is not without potential obstacles. Increased cooperation between as well as funding from regional and international stakeholders, will be crucial to overcome these challenges and advance the construction of this essential transportation route.

References

1. Bagirov, R. (2022). The Development of Economic Diplomacy in Azerbaijan. *Journal of Eurasian Studies*, 13(1), 41-51.
2. Guliyev, F., & Huseynov, R. (2020). The Role of Diplomacy in the Development of the Zangezur Corridor. *European Journal of Sustainable Development*, 9(5), 363-375.
3. Mammadov, S. (2021). Economic Diplomacy in Azerbaijan: Opportunities and Challenges. *Asia Europe Journal*, 19(4), 505-524.
4. Mustafayeva, N., & Safarova, Z. (2022). Azerbaijan's External Economic Security: Challenges and Perspectives. *Journal of Eurasian Studies*, 13(2), 153-168.
5. Najafov, A. (2021). Azerbaijan's Geopolitical and Geoeconomic Challenges in the Context of Regional Security. *Bulletin of the Georgian National Academy of Sciences*, 15(2), 37-42.
6. Novruzov, S. (2021). The Role of Diplomacy in Enhancing External Economic Security of Azerbaijan. *Journal of Modern Economy*, 12(2), 221-232.
7. Ozdemir, E. (2022). The Geopolitical Implications of the Zangezur Corridor on the South Caucasus. *Insight Turkey*, 24(1), 91-107.

8. Rzayeva, G. (2022). Energy Diplomacy in Azerbaijan: Achievements and Challenges. *Journal of International Affairs*, 77(1), 53-67.
9. Safarli, I. (2021). Azerbaijan's Energy Diplomacy: Achievements and Challenges. *European Review of International Studies*, 8(3), 79-92.
10. Shahbazov, R. (2022). Azerbaijan's Economic Diplomacy and Regional Cooperation. *Asian Journal of Middle Eastern and Islamic Studies*, 16(2), 227-243.

Political Studies

The comparative analysis of Democratization of Eastern Europe by the example of Poland and Ukraine

Arif Salimkhanov

Master of Business Administration, Economist, Azerbaijan, Baku

Abstract:

In this paper I tried to discuss the major reasons and path of democratization of Poland and Ukraine. This path is not simple and requires a lot of will and motivation. We can see now the attempts to become a democracy in Moldova and Belarus. The process is not fast. It takes a lot of time and resources to do that. However, once the process starts it is very hard to stop it. People who tasted freedom will never give it back. Unfortunately, it is very easy to lie to them and make them believe that the good old days are better, but a well-educated society will never let the dictator lie to them.

Key words: democratization, political transformation, European Union, pro-communist forces, dictator, economic reforms, annexation.

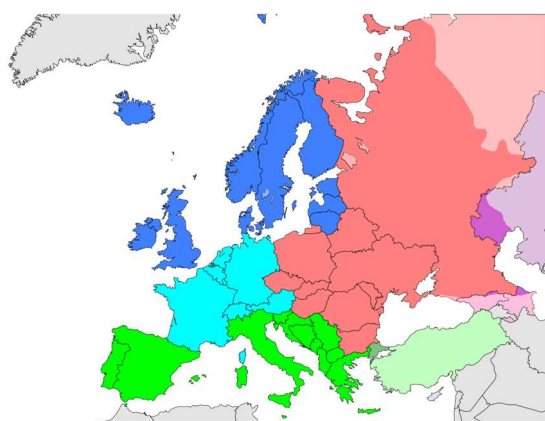
One of the most fascinating stories of political transformation is the story of democratization of the Eastern Europe. The first question is, how to define the Eastern European Region (EER), what are the member states and how to distinguish them? Before looking at the definition of the United Nations it will be better to think what is the EER for us. There are a lot of people which believe that the EER is represented by the members of the European Union. However, what about the post-Soviet states like Baltic States, or the Republic of Belarus and Ukraine? However, as you may notice some of the estimations are related to the political understanding of the term of EER. Actually before taking this class and conducting some research I also believed that the EER is mostly political rather than geographical term. However, there are two considerations, one is geographical and the best source is the United Nations Statistic Division. Let's look at the map provided by them. As we can see the EER is contained in all red areas. From the political point of view, we can see that the majority of them are the members of the European Union. Except Russia, Ukraine and the Belarus. Therefore, here we can ask the question why these three countries are not the members of the EU. There are several reasons like: having post-soviet past, unwillingness of elites and absence of democracy. Therefore, one of the major reasons - the authoritarian tendencies of the elites. As a result, we will be talking about the democratization. For the example

of two countries I decided to choose Ukraine and Poland. I will be comparing them and finding the similarities and differences between these two cases.

Before starting the main part of the paper it is important to start from the major terms of this paper. It is going to be the comparative study of the democratization process of Poland and Ukraine. Moreover, there will not be any recommendations on how to conduct the democratization or what not to do. Finally, after finishing the analysis there will be an attempt to predict what can happen in the future.

Finished Democratization of Poland.

After WW2 the situation in Poland was very unstable and as a result, the pro-communist forces came to power. For poles this result was very negative, people were not happy to see the communists controlling their country. The result of these unwillingness to live under the new government were the series of riots that happened from 1945-1955. However, their kinds of acts of disobedience were considered dangerous and brutally suppressed by the central government by using tanks and army. There are still a lot of questions how it happened that the polish people did have this self-organization to start the riots. The answer to these questions can be found in history.



Starting in the 17th century polish people were gradually losing their lands, and getting them occupied by Russian Empire. This process officially finished in 1867 by the "Russian Partition of Poland" when whole lands of the Kingdom of Poland became part of the Russian Empire.[1] Poles were losing their state and identity, they were not going to accept that. Without any doubt this process was not "velvet" and was accompanied by the endless amounts of wars and riots. Some of them became part of the Polish national identity. One of the most famous of them was the Kosciuszko Uprising of 1794.[2] As a result it

is clear that polish people had very long and unfortunately bloody history of fighting for their independence.[3]

Riots of the 1950th had indicated that it would be extremely hard to make people obey if the needed economic reforms would not be conducted. The increasing number of trade unions like "Workers Defense Committee" (1976) by Jerzy Andrezejewski[4], "Free Trade Union of the Coast"(1978) in Gdansk by Andrzej Gviazda.[5] One of the ideas of neutralizing the protests was related to the economic reforms. It was not so complicated issues in terms of financing that attempted mostly because of the generous help of the Soviet Union. However, the general ineffectiveness of the socialistic economy neutralized the Soviet financial help and after the small rise the situation continued to get worse. The decision of the central government to increase the price of meat and to prohibit the free trade met huge disappointment and **satisfactoriness**. Life conditions were very low and the economy was not functioning effectively from the end of the Second World War. Here there is the main mistake of the dictator regimes. They usually think that they can find the "unique" way for their countries, however as we will see that is not possible. Strikes started again and continued until the end of the communist dictatorship. Even if some of the movements could get some positive results of their work. As an example the strikes at the Lenin Shipyard in Gdansk resulted in the resignation of the leader of post-war Poland Władysław Gomulka and signing the "Gdansk Agreement". That was the first example in communist Europe when the strikes of workers or the expression of the people's opinion resulted in resignation.[6] The other success of that strike was the signing of the first "social contract" between the government and people.[7] Moreover people got more political freedom and political prisoners got freedom they were also promised that they will get better economic conditions.[8] The last

result of the strike on the Lenin Shipyard is that Poland got to know its heroes which did a lot in order to make Poland free. There is the period when the major national trade union was established called "Solidarity". This trade union led Poland to independence.

After their success the situation was still very unfavour for polish people. First of all, the socialistic style of the economy did not disappear, the planning and fixation of prices on goods was still the major tool of economic policy. Here are some major economic indicators of 1989:

- Inflation - 60%.
- Foreign debt - 40bln.
- Poverty - 60%.
- According to February 1988 the price increased by 40%.[9]

Second, even though people still had rights to form independent trade unions and strike, the central government was not willing to give them this right. Series of provocations started by polish government made people even more angry, and that resulted in the huge national strike on 27 of March in 1981. That was the largest strike in the history of Poland. The situation did not continue to change and the government started military operations against the people.

The general feature of these strikes is that they were nonviolent by nature. People wanted better life conditions and political rights. Moreover, strikers were obeying the discipline and making other strikers to do the same. History proved that that method was very effective, because it is not giving the chance to the government to call strikers the "terrorists" and suppress them. There were a lot of attempts to do that anyways, however people still were serious in their will to become free.

By 1989 the global situation in the world started to change. Strikes organized by the trade union "Solidarity" became well-known in the world and got support from the US and NATO. Also the political situation in USSR was very different with 60th and 70th. The new course called "Perestroika" in USSR led by Mikhail Gorbachov and his unwillingness to help Polish comrades left Polish communists alone. They had to start the political negotiations with the strikes. They agreed to conduct the first democratic elections on June 4 1989 where Polish communists lost the elections and had to resign.

Later the new democratic government of Poland will conduct the series of hard but effective economic reforms called "Shock Therapy " and will be successful not only at the democratic but also the economic transition of the country. The best prove of the effectiveness of the reform is the acceptance of Poland to the European Union in 2004. It is well-known that in order to become the leader member of that organization it is important to have all not only democratic but also the political indicators at the level when the join can happen. As a result Polish democratic transition is successful.

Unfinished Democratization of Ukraine.

This part of the paper will be talking about the process of Ukrainian democratization. If the example of Polish democratization is successful, the Ukrainian one is full of controversies. Ukraine ancient times was the area of battles of the different empires and people. There was the strong impact of Polish State and Austrian Habsburg, which were catholic Christians on the west and orthodox Russia in the East.[10][11] That later will play a huge role in the future. Ukraine historically was a very polarized country and that is why it participated in conflicts sometimes even against its own people. However, it will be very unclear to say that the Ukrainian people did not want independence. The major understanding of the Ukrainian political and national identity started to form in the 17-18 century. One of the major ideologists of that movement was Ukrainian writer Taras Shevchenko.[12]

The history of modern Ukraine starts with the collapse of the Russian Empire. That time the wave of nationalism also entered the Ukraine, and the idea of creating the Ukrainian state

arised.[13] The War for Independence started in 1917. From that period of time it is clear that Ukraine had a democratic intellectuals and was ready to create the democratic state. However, like in Poland but later, the Red Army in 1921 occupied Ukraine and got control over its territory. Like in Poland Ukrainians were against that However the situation was very different. The problem was that there was a large group of people who supported the communistic ideology at the beginning. That could stop the process of democratization of Ukraine at that time.

It would be a huge simplification to say that during the 70 years of Soviet rule the Ukrainians were happy to live under the Soviet rule. Even though the central government was unwilling to make a lot of compromises, there was a large group of people which were fighting for democracy and freedom. Very important note is that the Soviet rule was much harsher than the regime in Poland, even though they shared a lot in common.

Starting from 1960th the situation started gradually to change. There was the major political and even cultural event called the "List of 139". Letter of protest 139, Kiev letter - a public letter from 1968 addressed to Leonid Brezhnev, Alexei Kosygin and Nikolai Podgorny with a demand to stop the practice of illegal political trials. That was the first time when this kind of political self-expression.

However, the major changes started to happen after the "Perestroika" in 1985. There will be more detailed analysis of this process. First of all, it will be very important to say that the democratization that happened in Poland did not happen in Ukraine in the same manner. Unfortunately, the major positions of the new Ukrainian Republic were still under the same communist bureaucrats. The needed reforms were not conducted and political changes happened really slow. That leads to the several political crises like "Orange Revolutions" in 2004 - 2005 and "Euromaidan" in 2014.[14][15] The reasons of that manifestations were:

- dissatisfaction of many citizens of Ukraine with the political system in the country.
- unwillingness of some Ukrainian citizens to see Viktor Yanukovich as the president of Ukraine and accusations of falsifying elections.
- high level of social injustice. [16]
- rampant corruption permeating the executive and judiciary, law enforcement agencies.[17]
- Demand to conduct reforms and become a member of European Union.

It is clear that the democratization in Ukraine did not finish. However, now it is time to analyze the cases of those two countries and see why Poland succeeded and Ukraine did not finish her homework. Those questions will be answered at the last part of the paper.

Comparison and Analysis.

This part of the paper will be based on my own personal opinion. Democratization is a complex process which must be conducted from the beginning to the end. This process can become successful only and only when the major political and economic reforms will happen. That is why it is a very big mistake to think that it is possible to democratize one part of the country let's say army but keep the economy under strong authoritarian control. The example of modern Belarus is the best to describe that. The second question is why Ukraine failed to become a fully democratized country. The answer has a lot of parts and will be grouped and then compared to Poland.

Internal.

- Poland had strong solidarity among different groups of people. Ukraine did not. There are still language differences between Russian-speaking East and Ukrainian speaking West.
- National elites of Poland were willing to make reforms happen, even if it cost them their political career. In the case of Ukraine there is not this solidarity. Major reforms started but not finished.
- Full support of the clergy in Poland, and the religious division between clergy backed by Russia and Ukrainian Orthodox Church.

- Economic reforms. Poland started them and finished successfully while Ukraine did not. The corruption level, GDP per capita and other economic indicators were similar in 1991 but strongly different now.
External.
- Full political support from abroad. It is fully true for Poland but not true for Ukraine. From the first day of the “Euromaidan” the Russian government was strongly opposing that. The reason that Russia by itself had plans on Ukraine and did not want to lose the political corrupted clans in Ukraine.
- The support of authoritarian “friendly” regimes. The communists in Poland lost all economic and political support of the USSR, and as a result collapsed and couldn't compete with democratic movement. However, Ukraine was different. Authoritarian “Big brother” Russia fully supported Viktor Yanukovich’s regime by giving credits and letting him buy the natural gas at a lower price. The process of democratization of Ukraine was frozen from 2004.
- War. Poland is a member of NATO. However, Ukraine is not. Moreover, the annexation of Crimea by Russia in 2014 and the East of Ukraine also the negative part for political democratization.

List of references

1. Elżbieta Czerwonka, Alina Żmijewska. "Dziedzictwo kulturowe Radziłowa".
2. Bartłomiej Szyndler. Powstanie kościuszkowskie (in Polish)
3. Jacek Jędruch (1998). Constitutions, elections, and legislatures of Poland, 1493–1977: a guide to their history
4. Lipski, Jan Józef (1985). KOR: a history of the Workers’ Defense Committee in Poland, 1976-1981
5. Jan Kubik, The Power of Symbols Against the Symbols of Power: The Rise of Solidarity and the Fall of State Socialism in Poland, Penn State Press, 1994.
6. Crampton, R. J. *Eastern Europe in the twentieth century*. 2nd ed. London: Routledge, 1994.
7. Background Note: Poland Bureau of European and Eurasian Affairs. U.S. State Department.
8. Stan Persky, *At the Lenin Shipyard: Poland and the rise of the Solidarity Trade Union*, New Star Books
9. All data based on the historical data of the World Bank.
10. Yakovenko, N. Ukrainian nobility from the end of the 14th century to the mid-17th century.
11. Orest Subtelny; *Ukraine: A History*; University of Toronto Press; 2000.
12. M. Antokhii, D. Darewych, M. R. Stech, D. H. Struk (2004). "Taras Hryhorovych Shevchenko". Encyclopedia of Ukraine.
13. Ukrainian (Soviet) People's Republic at WMSArchived 2006-06-23 at the Wayback Machine (in Russian)
14. Euromaidan rallies in Ukraine – Nov. 21–23 coverage". Kyiv Post. 25 November 2013.
15. Snyder, Timothy (3 February 2014). "Don't Let Putin Grab Ukraine". The New York Times. Retrieved 5 February 2014. The current crisis in Ukraine began because of Russian foreign policy.
16. The Color Revolutions in the Former Soviet Republics: Ukraine by Nathaniel Copsey, Routledge Contemporary Russia and Eastern Europe Series (page 30-44)
17. Ukraine's Orange Revolution: Causes and Consequences by Taras Kuzio, University of Ottawa (28 April 2005)

Pedagogical Sciences

FRANSIZ ATALAR SÖZLƏRİNİN AZƏRBAYCAN ATALAR SÖZLƏRİ İLƏ MÜQAYISƏLİ TƏHLİLİ

Əsmayə Bəxtiyar qızı Əkbərova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şəki filialı, Azərbaycan, Şəki şəhəri. Kafedra müdiri, Baş müəlim, Şəki şəh, M.Rəsulzadə küş,305. Orcid id: 0000- 0001-9970-0602

ABSTRACT

Proverbs are thoughts and ideas with great influence. There are several reasons for this. First of all, its antiquity, that is, having a long history, on the other hand, its creation by the collective, that is, its belonging to the people, seem to be a guarantee of its authenticity and credibility. The acceptance of proverbs by countless people over a long period of time is proof that the message and advice it carries is true. The word proverb is derived from the term paroemia. Paroemia is an anonymous expression in Greek, considered an idea and valued as a legacy left by previous generations. The fact that this heritage and thought are anonymous is perceived as the result of collective action, which distinguishes it from gnome or "maxime". Gnômé or "maxime" reflects the thought of a wise person, according to Aristotle. In ancient times, a "proverb" or proverb had a fixed text and was valued as a carrier of the advice of the wise or a recommendation reflecting the wisdom of the people. It was thought that the society, the community that created the proverbs, passed its experience and acquired knowledge from generation to generation and benefited from it for centuries. The thinkers of ancient times thought that anonymous creativity means collective creativity, and this makes a huge difference.

Key Words: oral vernacular, colloquial, conveying the idea, long story, commonalities, focus, research paper, target language, research, compare, analyze

1. GİRİŞ

Atalar sözləri Şifahi xalq ədəbiyyatı nümunəsi olub, istər yazılı, istərsə də şifahi nitqdə geniş istifadə olunur. Xüsusilə danışq dilində atalar sözlərinə çox müraciət olunur. Bunun əsas səbəbi atalar sözlərinin xalq arasında populyarlığıdır. Digər tərəfdən atalar sözləri fikri daha asan, daha aydın ifadə etmək imkanı verir. Bəzən uzun – uzadı danışmaq yerinə qısa bir atalar sözü ilə fikri daha tez çatdırmaq olur. Müxtəlif mədəniyyətlərdə atalar sözlərinə münasibət eyni olmasa da, onların ortaq nöqtələri çoxdur. Qərb ölkələrində hər zaman atalar sözlərinə böyük maraq olmuşdur. O cümlədən, Fransada atalar sözləri həmişə dilçilərin, yazıçıların diqqət mərkəzində olmuşdur. Tarixi nə qədər qədim olsa da, atalar sözləri həmişə müasir Tədqiqat işi fransız dilinin tədris zamanı fransız atalar sözlərindən istifadəni əhatə edir. Xarici dillərin öyrənilməsinə böyük maraq və tələbat var. Xüsusən xarici dilin tez və asan öyrənilməsi problemləri geniş araşdırmaların mövzudur. Bu baxımdan atalar sözlərinin hədəf dilinin öyrənilməsində istifadəsi mövzusu öz aktuallığını qoruyub saxlayır.

Tədqiqat işinin məqsədi fransız dilinin tədrisi zamanı fransız atalar sözlərinin istifadəsini araşdırmaq, fransız dili dərsləklərində yer almış fransız atalar sözlərini təhlil etməkdir.

Tədqiqat işini obyekt fransız dili dərsləklərində atalar sözlərinin istifadəsi, predmeti isə fransız atalar sözləridir. Mövzunu tədqiqi zamanı ümumiləşdirmə, sistemləşdirmə, müqayisə etmə,

təhlil etmə kimi nəzəri tədqiqat metodları tətbiq edilərək atalar sözlərinin fransız dili dərslərində istifadəsi təhlil edilmişdir.

Tədqiqat işində Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şəki filialında , eləcə də, orta məktəblərdə tətbiq edilən dərslərdə atalar sözlərindən istifadə araşdırılır. Tədqiqat işinin mövzusu , aparılan araşdırma və gələcək nəticələr fransız dili müəllimləri üçün köməkçi rol oynaya bilər.

Proverbe sözü *paroemia* terminindən yaranıb. *Paroemia* yunan dilində anonim ifadə, fikir kimi qəbul edilir və əvvəlki nəsillərin qoyub getdiyi bir irs kimi qiymətləndirir. Bu irsin, fikrin anonim olması kollektiv fəaliyyətin nəticəsi kimi qəbul olunması onu *gnome* və ya “ maxime “ dən fərqləndirir. *Qnômé* və ya “ maxime “ Aristotelin deyimi ilə müdrik bir insanın düşüncəsini əks etdirir.

Qədim dövrlərdə “ proverbe ” və ya atalar sözü sabit bir mətnə malik olub müdriklərin məsləhətinin və ya xalqın müdrikliliyini əks etdirən bir tövsiyyənin daşıyıcısı kimi dəyərləndirilirdi. Düşünülürdü ki, atalar sözlərini yaradan toplum , icma öz təcrübəsini, əldə etdiyi biliyi nəslə - nəsle keçirərək əsrlər boyu yaşadır və ondan faydalanır. Qədim dövrün mütəfəkkirləri düşünürdülər ki, anonim yaradıcılıq kollektiv yaradıcılıq deməkdir və bu çox böyük bir mənə, fərq yaradır.

2. FRANSIZ ATALAR SÖZLƏRİNİN AZƏRBAYCAN ATALAR SÖZLƏRİ İLƏ MÜQAYISƏLİ TƏHLİLİ

Atalar sözləri böyük nüfuza malik düşüncə, fikirdir. Bunun bir sıra səbəbləri var. İlk növbədə onun qədimliyi yəni, uzun bir tarixə malik olması, digər tərəfdən onun kollektiv tərəfindən yaradılmış olması, yəni xalqa mənsubluğu onun həqiqiliyinin , mötəbərliyinin qarantisi kimi görünür. Atalar sözlərinin çox uzun zaman bölümündə saysız – hesabsız insan tərəfindən qəbul edilməsi onun daşdığı mesajın, tövsiyyənin həqiqəti əks etdirdiyinin sübutudur.

Məşhur fransız dilçisi Maurice Maloux 1960- cı ildə Parisdə nəşr etdirdiyi “ Dictionnaire des proverbes, sentences et maximes “ əsərində Volterdən sitat gətirir. “ Atalar sözləri həyatı , gündəlik qayğıları işıqlandırır, verdiyi tövsiyyə, gəldiyi nəticə düşünməyə vadar edir “. (11. səh.14) Atalar sözü populyar bir fikir, bir ifadə olub həm forması, həm də quruluşu ilə öz mənşəyini əks etdirir. Atalar sözləri böyük bir ehtimalla fundamental, bəşəri və əbədi olan doğruları və həqiqətləri ifadə edir. Atalar sözlərinin qafiyəli olması və məcazi mənaya malik olması onu xarakterizə edən ən vacib göstəricilərdir. Atalar sözləri əksər hallarda qısa, şifahidir amma, həmişə deyil. Bəzi atalar sözləri həm ədəbi, həm məcazi mənaya malikdir, bunların hər ikisi də aydın şəkildə başa düşülür, lakin əksər hallarda atalar sözləri bu ikisindən birini əksər etdirir. Atalar sözləri semantik cəhətdən avtonom, transparant, metforik mənaya malik bir fikir, cümlədir. M.Maloux “ Proverbes, sentences, et maximes “ əsərində atalar sözünü belə tərif edir “ Atalar sözləri mənəviyyat dərsi verən və bunu çox az sözlə və ya göz önündə bir səhnə canlandıracaq şəkildə verməklə (praktik fəlsəfə) onun yadda qalmasını təmin edən, bəzən şeir şəklinə olan məşhur deyimdir “. (11.səh.19)

John Rusella atalar sözlərinin digər tərifini verir. “ Atalar sözləri bir nəfərin ağılı, düşüncəsi və toplumun müdrikliliyini ifadə edir “. (11.səh.21) M.Maloux atalar sözləri (proverbe) , kəlam (sentences) və deyimlər (maxime) arasında müqayisə aparır və onların əslində bir –birindən çox da fərqlənmədiyini bildirir. Müəllif qeyd edir ki, “ proverbe “ sözü klassik latın dilindəki *proverbiume* sözündən gəlir və müxtəlif tərkib hissələrinin sadəliyi ilə xarakterizə olunur. “ Sentence – kəlam sözü latın dilindəki *sententia* , *de sentire*, *sentir*- fikrə sahib olmaq mənasını verir. Kəlam – qısa cümlə olub, müəllifin nöqteyi nəzərindən olanları şərh edir və ibrət dərsi verir və kəlam nümunəsi kimi Russonun “ Emile ou de l' éducation “ əsərindən sitat gətirir.: “ Bədən nə qədər zəifdirsə, o qədər də əmr etməyə çalışır. Bədən nə qədər güclüdirsə o qədər də tabe olur.” (11 səh.24) Müəllifin fikrincə, kəlam atalar sözlərindən ona görə fərqlənir ki, o daha

abstraktdır və bayağılıqdan uzaqdır. M.Maloux qeyd edir ki, atalar sözü gündəlik həyatı işıqlandırır, kəlam isə düşünməyə vadar edir və buna görə də kəlamlar fəlsəfi fikrə aid olunur.

“ Maxime “ – orta əsrlərdə mövcud olan latın dilindəki *maxime sententia* sözündən gəlir və böyük kəlam deməkdir. “Maxime” ümumi mənaya malik cümlə olub daha nəcib şəkildə ifadə olunmuşdur və mənəvi baxımdan xəbərdarlıq edir və davranış qaydalarını dərk edir. “ Maxime “ təcrübəyə əsaslanan fikir kimi və ya vacib və danılmaz həqiqətin dəqiq və nəcib ifadəsi kimi tərif olunur. Son zamanlar verilən daha bir tərifdə belə deyilir : “ Maxime ” – elmi dildə ifadə olunmuş atalar sözüdür. (4.səh.135; 20.səh.32)

Digər bir müəllif Alain Rey atalar sözləri barəsində yazısında ona belə tərif verir : “ Atalar sözləri populyardır, qədim dövrlərə aiddir, stabildir, çox istifadə olunur, kollektiv fikri əks etdirir, tarixi kökləri var, metaforikdir və bir çox funksiyaya malikdir. Müəllif qeyd edir ki, bəzi ekspertlərin, məsələn; Archer Taylorun iddiasına görə, “ bu məfhumu müəyyənləşdirmək, ona tərif vermək mümkün deyil, çünki o, çox mürəkkəbdir”. (19 səh. 7)

Doğrudan da, atalar sözləri, kəlamlar, maksimlər, aforizmlər, söz birləşmələri, sitatlar və s. arasında fərqi müəyyənləşdirmək çox çətinidir. Hələ antik dövrdə filosoflar, alimlər bu məfhumları ayırmağa, onları bir-birindən fərqləndirən xüsusiyyətləri dəyərləndirməyə çalışıblar.

Atalar sözləri barəsində ilk fikir bildirənlərdən biri yunan filosofu Sokrat olmuşdur. Onun nöqtə-nəzərincə, atalar sözləri fikri qısa və yaddaqalan formada deməkdir. Platonun “ Protagoras “ əsərində müdrik kəlamlar Spartalılar tərəfindən səsləndirilir. Platondan başlayaraq , bu günə qədər atalar sözünün ən bariz xüsusiyyəti kimi onun demək tərzini, ifadə etmək forması olması göstərilir. Aristotel isə *paroimia* (atalar sözləri) və *gnômé*(maxime) arasında fərq olduğunu qeyd edir. Latınlara görə, atalar sözlərində ən vacib məsələ onun mənası idi. Antik və klassik dövrün ənənələri isə atalar sözünün formasına üstünlük verirdi (20. Səh. 16,42)

Antik dövrdə və Orta əsrlərdə formanın mənadan daha vacib olduğu düşünülürdü. Atalar sözlərinin yadda qalan olması üçün onun formaya ehtiyacı olduğu danılmaz həqiqət idi. Renesans dövründə atalar sözü, kəlam , maksim, deyimlər, ifadələr arasındakı fərq aradan qalxır. M.Maloux qeyd edir ki, “ XVI əsrdə surət çıxarmanın kəşfi ilə çoxlu əsərlər çap olunmağa başladı. İlk əsəri Erasme nəşr etdirdi. Bu əsərdə atalar sözləri, kəlamlar, aforizmlər, deyimlər, sitatlar bir-birinə qarışdırılmışdı. Erasmeden sonra daha 60 əsər yazıldı “ (11 səh. 22. 19. Səh.10)

Sonrakı dövrlərdə atalar sözü dedikdə , qədim zamanlara aid bütün fikirlər , (ifadələr) deyimlər nəzərdə tutulurdu. Xüsusən də xalq tərəfindən geniş istifadə olunan fikirlər atalar sözləri kimi qəbul olunurdu .

XVIII –XIX əsrlərdə atalar sözləri ədəbiyyatda geniş yer almağa başladı. Kəlamların toplanması və öyrənilməsi Antik dövrdən başlasa da, Orta əsrlərdə onlardan oxu və ritorikanın öyrənilməsində istifadə olunurdu . Atalar sözlərinin ritmik və qafiyəli formaya salınması da məhz bu dövrə təsadüf edir. Bu dövrdə çap olunmuş çoxsaylı toplular, məcmualar , atalar sözlərinin populyarlığını və nə qədər geniş istifadə olunduğunu aydın şəkildə göstərir. Bunlara misal olaraq , 1857- ci ildə çap olunmuş Charles Bovelles imzalı atalar sözü toplusunu və ya 1568- ci ildə nəşr edilmiş Gabriel Meurier imzası daşıyan atalar sözü toplusunu göstərmək olar. 1546- cı ildə dərc edilmiş “ La comedie de proverbes” əsəri ilə atalar sözlərinin yerli-yersiz işlənməsinə, onlardan sui- istifadə edilməsinə diqqət çəkmək məqsədi güdürdü.

Atalar sözlərinə XX əsrin əvvəllərində surrealist ədəbiyyatda da geniş yer verilir. Məsələn, sürrealist ədəbiyyatın nümayəndələrindən biri Benjamin Perret öz əsərlərində atalar sözlərinə müraciət etmişdir. (23 səh). Bütün dünya mədəniyyətlərində xüsusilə də qərb ölkələrində atalar sözlərinin ədəbiyyata daxil edilməsi və eləcə də onların əsərlərdə dəyişdirilmiş şəkildə istifadə edilməsi çoxsaylı tədqiqatların mövzusu olmuşdur. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, atalar sözlərinin keçmişinə nə qədər zəngindərsə, müasir dövrü də bir o qədər dolğundur.

Atalar sözləri bu gün də öz aktuallığını qoruyur. Kütləvi informasiya vasitələrində, ədəbiyyatda, yazılı və şifahi nitqdə atalar sözlərindən ifadə vasitəsi kimi istifadə olunur. Eyni

zamanda atalar sözləri siyasi çıxışlarda, müasir reklam mətnlərində də çox geniş yer alır. Atalar sözlərinin ən çox istifadə olun-duğu sahələrdən biri də yazılı mətbuatdır. Mətnlərin daha dolğun, daha maraqlı olması üçün atalar sözlərinə çox sıxıqla müraciət edilir. Hal-hazırda atalar sözlərinin analizinin, öyrənilməsinin iki əsas səbəbi var:

1. Atalar sözləri aid olduqları xalqın müdriklik konservatoriyası (məktəbi) kimi qiymətləndirilir.
2. Digər tərəfdən atalar sözləri aid olduqları xalqın mədəni irsi kimi qorunur. Ona görə də atalar sözlərinin müqayisəli şəkildə öyrənilməsi daha çox tətbiq edilir.

Atalar sözləri tamamlanmış, elliptik cümlədir. Bu xüsusiyyət onu söz birləşmələrindən fərqləndirir. Atalar sözləri kifayət qədər qısa olur və bəzi xüsusiyyətləri (arxaizm, requlyar quruluşu) ilə fərqlənir. Hər şeydən əvvəl, leksik baxımdan çox işlənən, qısa sözlərdən istifadə olunur, təkrarlardan, exolardan istifadə olunur. Metafordan istifadə edilməsi cümlənin mənasının konkret bir elementdən mücərrəd dəyərə keçməsinə səbəb olur. Metafordan istifadə atalar sözlərinin simvolik nitqə çevirir. Atalar sözlərinin mənasına gəldikdə, burada ümumiləşdirilmiş həqiqətlər öz əksini tapır, bəşəri dəyərə diqqətə çəkilir və ya məsləhət verilir. Bu xüsusiyyətlər atalar sözlərini müəyyənləşdiriməyə, fərqləndirməyə kömək edir. Dilçilərin nöqtəyi nəzərinə görə atalar sözləri formal quruluşa malik cümlədir. O, yığcam, dəqiq, harmonikdir, ritmikdir, alliterativ və assonans istifadə edilməsi ilə xarakterizə oluna bilər. Semantik cəhətdən simmetrik quruluşa malik cümlədir. O, yığcam, dəqiq, harmonikdir, ritmikdir, alliterativ və assonans istifadə edilməsi ilə xarakterizə oluna bilər. Semantik cəhətdən simmetrik quruluşa malik olan fikir, bəyandır. Müxtəlif ölkələrdən, müxtəlif mədəniyyətlərdə bəzi atalar sözlərini xarakterizə edən ümumi cəhətlər var. Bu da onların ümumiləşdirici olmasıdır. Fransız dilindəki atalar sözlərindən müəyyən artiklin işlənməsi, yaxud artiklin işlənməməsi, digər determinayivlərdən istifadə edilməsi onun ümumiləşdirici xarakterini eks etdirir. Məsələn:

| | |
|--|---|
| Les chiens aboient, le caravane passe. | <i>İt hürər, karvan keçər.</i> |
| La nuit tous les chats sont gris | <i>Gecə qara, cücə qara.</i> |
| Chats et chiens, mauvais voisins. | <i>Odlu barıtın bir yerə nə işi</i> |
| Sel et sucre ne s'accorde pas | <i>İki qoçun başı bir qazanda qaynamaz.</i> |
| Grands diseurs, petits faiseurs. | <i>Söz üçün usta, iş üçün xəstə.</i> |
| Deux s'amuse, trois s'ennuient. | <i>İki nəfər danışanda üçüncüsü sən olma.</i> |
| Rien n'est plus difficile que de commencer | <i>Başlanğıc işin yarasıdır.</i> |
| Les loups ne se mangent pas entre eux. | <i>İt itin ayağını basmaz.</i> |
| L'union fait la force | <i>Güc birlikdədir.</i> |

(21. səh. 10, 12, 16, 21, 31, 32, 43, 49).

Bəzi atalar sözlərində ya feil olmur, ya da indiki zamanda olur: tarixi vaxtın göstərilməməsi atalar sözlərinin zamansız olduğuna işarə edir:

| | |
|------------------------------|---|
| Jamais deux sans trois. | <i>Atalar üçdən deyib</i> |
| Loin des yeux, loin du cœur. | <i>Gözdən uzaq, könüldən iraq</i> |
| L'intention fait l'action | <i>Niyyətin hara, mənzilin ora</i> |
| Silence est d'or. | <i>Susma qızıldır (21 səh. 20.25.36.41)</i> |

Atalar sözlərində məsləhət verilir, yaxud nə işə tələb olunursa əmr formasından istifadə olunur, və ya "il faut" konstruksiyasına yer verilir :

| | |
|--|--|
| Connais –toi, toi même! | <i>Özünü tanı!</i> |
| Aide-toi , le ciel t'aidera. | <i>Səndən hərəkət ,məndən bərəkət.</i> |
| Il faut bonne memoire apres qu'on a menti. | <i>Yalançının gərək yaxşı yaddaşı ola.</i> |
| Il faut battre le fer pendant qu'il est chaud. | <i>Dəmiri isti-isti döyərlər.</i> |
| Ne mets ton doight en anneau trop étroit. | <i>Burnun girməyən yerə başını soxma.</i> |
| Ne réveillez pas le chat qui dort. | <i>Yatan pişiyi oyatma.arı dəliyinə çöp soxma.</i> |

(3. Səh.11.46. 21 səh. 14.33.42.48.)

Atalar sözünün digər bir xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o, məntiqə əsaslanır, cəmiyyətdə hökm sürən dəyərlər sisteminə əsaslanan davranışı , düşüncə tərzini təbliğ edir.Bu səbəbdən atalar söziəri mühafizəkar rol oynayır.eyni zamanda atalar sözləri cəmiyyətdə mövcud olan konfliktləri , siniflərarası münasibətləri, ziddiyyətləri və s.eks etdirir. Maurice Maloux atalar sözünün sintaktik quruluşunu belə təyin edir: atalar sözünün sintaktik quruluşu müxtəlifdir. Atalar sözündə məsnəvi (distique) və ya rübai (quatmin) istifadə olunur. Lakin daha çox elliptik forma işlədilir:

| | |
|-------------------------------------|--|
| Aussitôt dit, aussitôt fait. | <i>Söz ağızdan çıxan kimi edilməlidir.</i> |
| Qui se ressemble s'assemble. | <i>Taylı tayını tapmasa günü ah-vayla keçər.</i> |
| On perd tout en voulant tout gagner | <i>Çox istəyən azdan olar.</i> |
| Qui trop se hâte reste en chenim. | <i>Tələsən təndirə düşər.</i> |

(3. səh. 72.,9.səh53,140., 21 səh 30,42).

Atalar sözlərində aliterativ (alliteration) və asonans (assonance) çox geniş şəkildə istifadə olunur.

| | |
|--|-------------------------------|
| <i>Qui va à la classe perd sa place.</i> | <i>Qaz uçdu, qarğa qondu.</i> |
| <i>A bon chat bon rat.</i> | <i>Daş qayaya rast gələr.</i> |

(3.səh.9,73.,9.səh.19.,14 səh.320).

Atalar sözünün fəlsəfi sadə, praktikdir, o düşüncələrin ortaq nöqtəsini ifadə edir:

| | |
|--|---|
| Les cordonniers sont les plus mal chaussés. | <i>Başmaqçının başmağı yırtıq olar.</i> |
| Ce qu'on apprend au berceau dure jusqu'au tombeau. | <i>Südlə gələn sümüklə çıxar.</i> |
| A cheval donne on ne regarde pas la bride. | <i>Bəy verən atın dişinə baxmazlar.</i> |

(3.səh.30.,21.səh.41,44).

Atalar sözlərinin quruluşuna nəzər saldıqda onun həm qrammatik, həm də semantik cəhətdən müstəqil, avtonom olduğunu görürük. Atıar sözləri bitmiş bir fikir,tövsiyə,ismarıcı ifadə edir və cümlə formasındadır.Çox vaxt elliptik cümlə şəklində də rast gəlinir. Lakin fikir tam və aydan şəklinə ifadə olunduğundan bütöv cümləni bərpa etmək çətin olmur:

| | |
|-------------------------------------|---|
| <i>Jamais deux sans trois.</i> | <i>Atalar üçdən deyib.</i> |
| <i>Á menteur , menteur et demie</i> | <i>Dinsizin öhdəsindən imansız gələr.</i> |
| <i>Tel maître , tel valet.</i> | <i>Mal yiyasına oxşamasa haramdır.</i> |

(3.səh.79.,9 səh.19.,21 səh. 30).

Ellipsin səbəbi müxtəlif ola bilər, amma əsas məqsəd atalar sözləri üçün xarakterik olan ifadə tərzini, informasiyanı ,ritmi, qafiyəni yaratmaqdır.Atalar sözləri semantik cəhətdən müstəqil (avtonom) , şəffaf (transparent) və metaforik mənaya malik bir fikir,bəyandır. Semantik cəhətdən müstəqillik və şəffalıq atalar sözlərinin asan başa düşülməsi təmin edir. Atalar sözü həm onun tərkib hissələrindən , həm də tərkib hissələri arasındakı sintaktik əlaqələrdən asılı olaraq şərh

olunur. Atalar sözünün mübtədası adətən kateqoriyanı bütövlükdə təmsil edir. Buna görə də müəyyən artiklin işlənməsi və ya ümumiyyətlə artiklin işlənməməsi çox rast gəlinən haldır. "On" əvəzliyi çox nadir hallarda istifadə olunur. Bu qeyri müəyyən əvəzlik "maxime" üçün xarakteristik sayılır, atalar sözlərində isə çox az rast gəlmək olar:

C'est en forgeant qu'on devient forgeron. İş adamı öyrədar.
Il faut bonne memoire après qu'on a menti. Yalançının gərək yaxşı yaddaşı olsun.
Goutte a goutte on remplit la cave Dama- dama göl olar.
On ne fait pas d'omelettes sans casser des oeufs Könlü balıq istəyənin quyruğu suda gərək.
(3.səh.25.7.səh.109.9.səh.87)

"Nous" əvəzliyi kəlamalarda çox işlənsə də, atalar sözlərində demək olar ki, yoxdur. "Je", "tu", "vous" əvəzliləri atalar sözlərində çox az rast gəlinir və ümumiləşdirilmiş mənada istifadə olunur:

Connais - toi-toi meme! Özünü tanı.
Ce que je dis á vous ma nièce, c'est pour vous mon neveu. Qızım sənə deyirəm, gəlnim sən eşit.
(3.səh.60.9 səh.19)

Qeyri- müəyyən əvəzlik "tel" çox az istifadə olunsa da, atalar sözlərində fikri qısa çatdırmaq üçün çox uyğundur.

Jamais deux sans trois. Atalar üçdən deyib.
Á menteur, menteur et demie Dinsizin öhdəsindən imansız gələr.
Tel maître, tel valet. Mal yiyəsinə oxşamasa haramdır.
(3.səh.69.73.14. səh.285.320.21 səh.52)

Mübtəda çox vaxt müəyyən artiklla işlənən isimlə ifadə olunur ki, bu da ona ümumiləşdirici mənə verir :

L'argent ne fait pas le bonheur. Pulla səadət olmaz
La parole est d'argent, mais le silence est d'or. Danışmaq gümüşdürsə, susmaq qızıldır
L'orage ne dure pas toute la journee. Yaman günün ömrü az olar
L'intention fait l'action. Niyətin hara, mənzilin hara
La nuit port conseil. Gecənin xeyrindənsə, gündüzün şəri yaxşıdır
(3.səh.60.67.9.səh.97.107.140.21.səh.36)

Bir çox hallarda mübtəda artiklsız işlənən isimlə ifadə olunur, bu dilin əvvəlki dövrlərdəki xüsusiyyətləri ilə bağlıdır :

Chats et chiens, mauvais voisins. Odlu barıtın bi yerdə nə işi ?!
Sel et suère ne s'accorde pas. İki qoçun başı bir qazanda qaynamaz
Bonheur passe richesse. Pulla səadət olmaz
Bonté vaut mieux que la beauté Əsas qəlbin gözəlliyidir
Prudence est mère de sùreté. Ehtiyat igidin yaraşığıdır. (9. Səh.62.73.97.21səh.35)

Atalar sözlərində tamamlıq morfoloji cəhətdən mübtəda ilə uzlaşır. Əgər mübtəda müəyyən artiklla işlənən isimlə ifadə olunubsa, tamamlıq da müəyyən artiklla işlənir :

| | |
|--|--|
| <i>L' intention fait l'action.</i> | <i>Niyyətənin hara mənzilin ora</i> |
| <i>La foi transporte les montagnes</i> | <i>İnam dağı yerindən oyadar</i> |
| <i>La faim fait sortir le loup du bois</i> | <i>Ac qalınca çapar (9.səh.107.140.21. səh 47)</i> |
| <i>Arxaik cümlələrdə qeyri- müəyyən mübtədə,(yəni artikilsız isim) qeyri- müəyyən tamamlıqla (yəni artikilsız obyektlə) tamamlanır :</i> | |
| <i>Petite pluie abat grand vent</i> | <i>Ummadığın baş daş yarar</i> |
| <i>Noël au balcon, pâques aux tisons.</i> | <i>Miladi eyvanda, Pasxanı ocaq başında keçirmək.</i> |
| <i>Bonheur passe richesse.</i> | <i>Pulla səadət olmaz (8. Səh.147.9. səh.62.121.26.)</i> |

Atalar sözlərində “ en “. “ y “, eləcə də, “ ici “, “ la “, “ la bas “, “ maintenant “, “ aujourd' hui “, “ hier “, “ demain “ zərfləri işlədilmir. Çünki atalar sözlərində ümumiləşdirilməyə üstünlük verilir, bütün dövrlər, zamanlar üçün hər yerdə eyni dərəcədə doğru olacaq həqiqətlər ifadə edilir. Lakin bəzən “ aujourd' hui “, “ hier “, “ demain “ qarşılaşdırılması aparılır, bu da zamanın müxtəlif dövrlərinin arfıcılığını göstərməyə xidmət edir :

| | |
|---|----------------------------------|
| <i>Aujourd' hui ,roi, demain rien.</i> | <i>Kimin əvvəli, kimin axırı</i> |
| <i>Aujourd' hui chevalier, demain vacher.</i> | <i>Atdan düşüb, eşşəyə minib</i> |
| <i>(3.səh.17.9. səh.87.12.səh.30)</i> | |

Semantik cəhətdən “aujourd' hui “ /demain “ qarşılaşdırılması rəmzi olaraq həftənin iki günün ifadə edir. Bunu digər vasitələrlə də etmək mümkündür :

| | |
|---|---|
| <i>Tel qui rit le matin, le soir pleurera.</i> | <i>Səhər gülən, axşam ağlar.</i> |
| <i>Və yaxud həftənin günləri ilə ifadə olunur:</i> | |
| <i>Tel qui rit vendredi dimanche pleurera.</i> | <i>Çox gülən, çox da ağlar.</i> |
| <i>Eyni məqsədlə après sözündən də istifadə edilir.</i> | |
| <i>Après la pluie le beau temps.</i> | <i>Hər qaranlıq gecənin bir aydın sabahı var.</i> |
| <i>(9.səh.73.,13. səh.26.,19.səh.41)</i> | |

Atalar sözlərinin digər bir xarakterik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, burada xüsusi adlardan istifadə olunmur. Çünki by atalar sözünü ümumiləşdirici xarakterinə ziddir. Amma bəzi xüsusi adlar var ki onlar atalar sözlərindən geniş istifadə olunur:

| | |
|--|--------------------------------------|
| <i>Qui langue a à Rome va.</i> | <i>Dili olan Romaya gedir.</i> |
| <i>Tous les chemins menent à Rome.</i> | <i>Bütün yollar Romaya aparır</i> |
| <i>Rome ne s'est pas construite en un jour.</i> | <i>Roma bir günə tikilməyib.</i> |
| <i>À Rome il faut se conduire comme les Romains.</i> | <i>Romada romalılar kimi davran.</i> |
| <i>(14.səh.320., 17.səh, 64 ., 18 səh.40).</i> | |

Misallardan görüldüyü kimi, Roma şəhərinin adı bir çox atalar sözlərində işlədilib. Bu roma şəhərinin uzun əsrlər boyu böyük və güclü olması, dünyanın mərkəzi, ədəbi şəhər kimi dəyərləndirilməsi ilə əlaqədardır.

Atalar sözlərində feilin işlənməsinə gəldikdə , ilk növbədə onu qeyd etmək lazımdır ki, atalar sözləri bütün dövrlərdə özünü doğruldan hikmətli sözlərdir. Ona görə də atalar sözlərində zaman, məkan anlayışları işlədilmir. Atalar sözlərində feilin indiki zamanda işlədilməsi onların hər zaman öz aktuallığını qoruyub saladığını göstərir. Çox nadir hallarda gələcək zaman işlənir:

| | |
|---|---------------------------------|
| <i>Rira bien qui rira le dernier.</i> | <i>Gülüş son güləndir.</i> |
| <i>Tel qui rit vendredi, dimanche pleurera.</i> | <i>Çox gülən, çox da ağlar.</i> |
| <i>Tel qui rit le matin, le soir pleurera.</i> | <i>Sabah gülən axşam ağlar.</i> |
| <i>Qui a bu boira.</i> | <i>Qozbeli qəbir düzəldər.</i> |
| <i>Qui vivra verra.</i> | <i>Yaşayarıq görərik.</i> |

(3.səh.65,73.,13.səh.42.,17 səh 55.,19.səh.149)

Elə bu misallar özləri də atalar sözlərinin bütün zamanlar üçün doğru və aktual olduğunu əks etdirir

Atalar sözləri üslubi xüsusiyyətlərinə gəldikdə, ilk növbədə onun iki hissədən ibarət olmasını qeyd etmək lazımdır. Bu iki hissə bir-birinə ardınca gələn sadə cümlələrdən ibarət ola bilər:

Les chiens aboient , le caravane passe. İt hürər ,karvan keçər.
L'homme propose , Dieu dispose. Allah deyir:səndən hərəkət, məndən bərəkət
Və yaxud elliptik cümlələrin bir-birinin ardınca gəlməsi ilə yaranır:
Ami au preter , ennemi á rendre. Dostuna borc ver, düşmən qazan.
Main froides, coeur chaud. Əli soyuq olanın, ürəyi isti olar.
(9.səh.19.121,140.,12.səh.31.,18.səh .43).

Bəzən isə bu iki hissə əsas cümlə və budaq cümləsindən ibarət olur.Bu atalar sözlərinin ən geniş yayılmış formasıdır.

Qui va lentement va sùrement. Asta gedən mənzil keçər.
Qui cherche trouve. Axtaran tapar.
Comme tu fais ,on fera. Nə ekərsən ,onu da biçərsən.
Quand le chat n'est pas la les souris dansent. At ölüb,itin bayramıdır.
(3.səh.69,73.,14 səh 285,17 səh655.,19,səh.108,144)

Atalar sözlərinin prototipləri onunla səciyyəli ki, onları təşkil edən iki hissə arasında ritm və qəfiyə oxşarlığı olur :

À chaque oiseau son nid est beau. Hər kəsə öz vətəni gözəldir
Chats et chiens, mauvais voisins. Odlu barıtın bir yerdə nə işi?!
Bəzən bu iki hissə arasında ritm və alliterativ və ya assonansdan istifadə olunur :
Sel et suere ne s'accorde pas. İki qoçun başı bir qazanda qaynamaz.
Qui trop s'excuse s'accuse. Qarğa məndə qoz var.
Qui se ressemble, s'assemble. Taylı tayını tapmasa günü ah- vayla keçər
À bon chat bon rat. Daş qayaya rast gəlib.
(3. Səh.9.10.31.72.9 səh 19.73.97.140.13.səh.40.17.səh.55)

Digər bir üslub xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, atalar sözlərində ellips nəticəsində cümlə quruluşu pozulmuş olur :

Ami au prêter ,ennemi au rendre. Dostuna borc ver düşmən qazan .
Qui trop embrasse mal ètreint. Çox istəyən azdan olar.
Atalar sözlərində arxaik sözlərdən istifadə edilməsi onun digər bir fərqləndirici xüsusiyyətidir.
Noël au balcon,Pâques aux tisons. Miladı eyvanda, Pasxanı ocaq başında keçirmək .
Qui langue a à Rome va. Dili olan Romaya gedir.
(8 səh .147.12.səh.63.14. səh.320.19. səh.59.)

Atalar sözlərində hər iki hissədə eyni bir sözün təkrar olunması çox rast gəlinən üslub xüsusiyyətidir:

Chose promise, chose due. Söz ağızdan çıxanadək ağasın, çıxdıqdan sonra qulu
Aussitôt dit, aussitôt fait. Söz ağızdan çıxan kimi etmək
Pas de nouvelles, bonnes nouvelles. Xəbərin olmamağı da yaxşı xəbərdir.
Qui ne désire rien, n'accède à rien. Arzusuz insan qanadsız quş kimidir.
(9. Səh.19.53.73.87.17. səh.51.19. səh.94)

Birinci və ikinci hissələrdə antonimlərin işlənməsi qarşılaşdırma yaratmağa və atalar sözünün təsir gücünü artırmağa xidmət edir:

Mains froides, coeur chaud . Əli soyuq olanın ürəyi isti olar.

Grands diseurs, petits faiseurs.

Petite pluie, abat grand vent.

(9.səh.121.140.13. səh.61.18. səh.83.)

Atalar sözlərinin digər bir xüsusiyyəti də onun metaforik olması, yəni atalar sözündə metafordan istifadə olunmasıdır. Metafordan istifadə atalar sözünü “ maxime “ yəni kəlamdan fərqləndirir. Lakin bəzən onlar arasındakı fərqi anlamaq çox da asan deyil. Eynilə də, atalar söz və deyimlər arasında bu xüsusiyyətə əsasən fərq qoymaq çətin olur. Atalar sözləri ilə deyimlər arasındakı fərqi üzə çıxarmaq hər zaman mümkün olmur . Bundan da əlavə daha bir problem ondan ibarətdir ki, atalar sözləri heç də həmişə metaforik olmur.

Məsələn, aşağıda göstərilən bu atalar sözlərində metafordan istifadə olunmayıb :

Qui aime bien chatie bien.

Qui ne désire rien, n'acceède à rien.

Qui va lentement, va sûrement.

(3.Səh.68.73.9.səh.87. 17. Səh.73)

Söz üçün usta, iş üçün xəstə.

Ummadığın daş baş yarar.

Dabbaq sevdiyi dərinə döyər.

Arzusuz insan qanadsız quşa bənzər.

Asta keçən mənzili keçər.

Atalar sözlərinin digər bir xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar ümumi həqiqətləri əks etdirir. Bu zaman iki məfhum təyinedicidir: bir tərəfdən həqiqət, digər tərəfdən ümumilik . Kleiber qeyd edir ki, atalar sözlərində ifadə edilən həqiqət bəşəri həqiqət deyil. Burada ifadə olunan həqiqət müəllifin fikrini əks etdirir və onun fikrinin icma, toplum tərəfindən qəbul olunması onun doğru və danılmaz olduğunun sübutu kimi qiymətləndirilir. Lakin həqiqət hər hansı bir fikrin hamı tərəfindən qəbul edilməsi deyil, onun sübut oluna bilməsidir. Əksər atalar sözlərini yoxlamaq mümkün deyil və ona görə də onların mütləq həqiqət olub –olmadığını iddia etmək çətinidir. Nitqdə istifadə olunan atalar sözlərinin praqmatik rolu hər şeydən əvvəl xəbərdarlıq etməkdir. Bu cür atalar sözlərinin quruluşu xarakterikdir : feil əmr formasında işlənir, ikinci şəxsin təkində və ya cəmində ola bilər :

Dis – moi qui tu hantes et je dirai qui tu es.

Ne réveillez pas le chat qui dort.

“ il faut /il ne faut pas “ konstruksiyaları da çox geniş istifadə olunur .

Il faut battre le fer pendant qu'il est chaud.

Il faut qu'une porte soit ouverte ou fermée.

Il faut bonne m`moire après qu'on a menti.

(3.səh.35.45.47.48.9. səh.53.87. 12.səh.86.)

Dostunu göstər, deyim necə adamsan.

Yatan iti oyatmazlar.

Dəmiri isti-isti döyürlər.

Ya hə, ya yox.

Yalançının gərəək yaxşı yaddaşı olsun.

İstifadə olunan ədəbiyyat:

1. G. Sadıqova., Fransızca- Azərbaycanca müxtəsər atalar sözləri lüğəti, Bakı, 1999
2. Girardet J. Pécheur J. Campus.I, Cahier d' exercices, Paris, 2002.
3. Girardet J. Pécheur J Campus.I, Méthode de français. Paris. 2002.
4. Girardet J. Pécheur J. Campus.2. Cahier d' exercices, Paris, 2002.
5. Girardet J .Pécheur J Campus.2 .Méthode de français. Paris. 2002.
6. Des proverbes français. www. Teachitlanguages. co. uk. 2012.

ТЕХНОЛОГИЯ ФОРМИРОВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕТНОСТИ БУДУЩЕГО УЧИТЕЛЯ МУЗЫКИ НА ДИСЦИПЛИНЕ «ОСНОВНОЙ МУЗЫКАЛЬНЫЙ ИНСТРУМЕНТ - ФОРТЕПИАНО»

Якубова Каракоз Абдусахитовна

Магистр-преподаватель, Педагогический колледж Международного университета Астана, г.Астана.

Якуб Аягоз Абдусахиткызы

магистр, старший преподаватель Международного казахско-турецкого университете имени Х.А.Ясави, г.Туркестан

Социально-экономическое развитие в Казахстане требует обновления системы высшего профессионального образования, то есть подготовки конкурентоспособных профессиональных кадров, способных быть востребованными специалистами. На современном этапе развития общества задача вышших учебных заключается в системе образования, важной стратегической целью которой, является получение знаний обучающимися в полном объеме, развитие учебной, воспитательной, научно-исследовательской работы через инновационные технологии обучения.

«Главная задача системы образования – создание необходимых условий для получения знаний, направленных на формирование и профессиональное совершенствование личности, на основе национальных и общечеловеческих ценностей, достижений науки и практики, внедрение новых технологий и инновационных методов обучения, информатизация образования, выход в международные глобальные коммуникационные сети. Национальная система оценки качества образования - совокупность институциональных структур, процедур, форм и способов установления соответствия качества образования государственным общеобязательным стандартам образования, потребностям личности, общества и государства» - говорится в Законе Республики Казахстан «Об образовании» [1].

Центральным звеном в музыкально-исполнительской деятельности будущих педагогов-музыкантов является технологический подход в формировании профессиональной компетентности на уроках музыки в школе. Проанализировав особенности профессиональной деятельности педагога-музыканта общеобразовательной школы, его компетентностный подход к будущей работе в ходе исследования были поставлены несколько задач: дать теоретическое обоснование раскрытию структуры и содержания технологии формирования профессиональной компетентности. Профессиональная деятельность учителя музыки содержит в себе два взаимодополняющих специфических термина, это: во-первых «учитель», во-вторых «музыкант». Важными

умениями и навыками, которыми должен обладать будущий учитель музыки является владение игрой на музыкальном инструменте (фортепиано, домбра, кобыз или баян).

«Закон о Статусе педагога» - принятый в Акорде 27 декабря 2019 года, - определяет статус современного педагога, устанавливая права, определяя новые требования и поддержку социальных гарантий и ограничений, обязанностей и ответственности современного педагога перед обществом [2].

Профессия учителя музыки требует от будущих специалистов сформированности всех уровней их профессиональной компетентности, состоящие из специализированных знаний, умений и навыков освоения данной профессии. Разрешение данной проблемы позволяет выделить компетентностный подход, благоприятствующий эффективности процессов «заполнения» обучающегося разнообразными знаниями, и на его основе характеризовать процесс формирования компетенций как сформированность профессиональных качеств личности студента-будущего учителя музыки «оснащающие» качественное усвоение знаний, оперирование процессуальными действиями, способствующих когнитивному развитию, самосовершенствованию в процессе выработки личностных компетенций, которые в деятельностном выражении определяют их профессиональную компетентность. Научная интерпретация понятий «компетенция», «компетентность» в содержательном плане трактуются как феноменологические разные данности, реализующиеся в практической деятельности. Важно отметить, что понятие «компетенция» характеризуется ориентированными преддействиями, как готовность и предрасположенность освоения выбранной профессии, тогда как понятие «компетентность» отражает процесс результата музыкально-педагогической деятельности.

Проблема компетентностного подхода отражена в научных трудах Т.Д. Суловой [3], В.И. Байденко [4], Л.М. Митиной [5] и др.

Важно отметить, что магистральные компоненты сформированности искомого понятия профессиональной компетентности у будущих учителей музыки, базирующиеся на общих педагогических инструментариях учебно-воспитательного и образовательного процессов обучения, которые построены на принципах: гуманности, системности, свободного оперирования инновационными педагогическими технологиями на уроках музыки, «обрамленные» основными постулатами педагогической реальности - целей, методов, форм и технологий общего образовательного процесса вузовской подготовки.

С одной стороны, профессиональная компетентность будущего учителя музыки по своей специфике, активно вырабатывается в условиях эвристической и креативной деятельности. С другой стороны, в данном направлении вырабатываются такие личностные компетенции, которые формируются именно в практической музыкально-педагогической деятельности, характеризуя творческий процесс формирования профессионально значимых знаний, умений и навыков, отражающих процесс становления профессиональной компетентности.

Музыкально-педагогическое образование, объединяя в себе важные приоритеты профессиональной подготовки специалистов-будущих учителей музыки, основана на синтезе межпредметных связей в области педагогики художественного искусства, реализующиеся в таких целенаправленных действиях в области психолого-педагогических, когнитивных и креативных компетентностях. Помимо сказанного выше, многогранный спектр формирования профессиональной компетентности будущих специалистов данной специализации, имеет универсальный контекст музыкального образования, основанного на объединении нескольких принципиально важных аспектов музыкально-педагогической, культурно-творческой профессиональной подготовки.

В целом, актуальность проблемы исследования обусловлена тем, что будущий учитель музыки осваивает данное содержание, технологическую подготовку. В ходе анализа

теоретической литературы и фактического опыта профессиональной подготовки преподавателей по классу фортепиано, мы определили важность освоения различных видов передовых технологий формирования их профессиональных компетентностей. Среди них можно выделить существующие противоречия:

- недостаточная педагогическая обоснованность потребности будущего учителя музыки во владении технологии формирования профессиональной компетентности в педагогических вузах, колледжах в соответствии с требованиями современного общества;
- наличие множество методик преподавания игры на фортепиано, а также научных разработок педагогов практиков дала нам возможность обобщить технологию формирования процесса профессионального обучения будущего учителя музыки;
- выявлено наличие противоречий между современным состоянием в музыкальной педагогике в вопросах подготовки будущего учителя музыки и неполным использованием возможностей технологической подготовки формирования компетентности у молодого специалиста.

Качественная проработка и целенаправленность результатов исследования подкрепляется конкретизированной научной психолого-педагогической и специально-предметной литературой по обозначенной проблеме и применением многообразных форм, методов, приемов обработки эмпирического материала, который раскрывает заданные цели и задачи исследования.

Внедрение групповых занятий по методике Хелен Хайнер [6], как одним из примеров инновационного подхода, с применением компьютерных, информационных технологий на начальном этапе обучения на инструменте, в преподавании музыкальной грамоты, дающая в игровой соревновательной форме закрепить полученные знания, умения и навыки в более доступной форме и в короткие сроки. Различные современные новаторские подходы позволят значительно сократить финансовые расходы государства и времени обучения, согласно учебному плану ГОСО, при обучении музыкальной грамоте и основам специальных инструментальных знаний, умений, навыков и внедрить активную социализацию на ранних возрастных этапах без ущерба для качества обучения.

В технологии специального профессионального обучения учителя музыки общеобразовательных школ музыкально-исполнительская деятельность по инструментальным дисциплинам определяется как один из главных факторов профессиональной компетентности. Для раскрытия структуры и содержания технологии образовательного курса учителя музыки общеобразовательной школы мы решили проанализировать особенности его профессиональной деятельности. Профессиональная деятельность учителя музыки имеет специфику, которая определяется взаимосвязанными элементами понятий как «учитель» и «музыкант». Так как учитель музыки общеобразовательных школ одновременно является и учителем и музыкантом в одном лице, то основным профессиональным качеством учителя музыки общеобразовательной школы является владение игрой на определенном музыкальном инструменте (на фортепиано, домбре, кобызе или на баяне). Музыкально-исполнительская деятельность будущего учителя музыки характеризуется как взаимодействие автора и исполнителя музыкального произведения, т.е. учителя, которое направлено на воспроизведение и раскрытие содержания музыкального произведения, тем самым донесение до ученика, т.е. слушателя, художественного образа, основного авторского замысла.

Музыкальное исполнение произведения выполняет коммуникативную функцию и является широко признанным в мире информационным ресурсом, способным влиять на эмоциональные состояния общественных масс в различных проявлениях, как благоприятно, так и негативно.

В музыкально-исполнительскую деятельность входят воспроизведение музыкального текста произведения, истолкование его художественного образа, идеи, смысла, отбор наиболее приемлемых выразительных средств для точной интерпретации содержания композиторского замысла

В деятельности будущего учителя музыки изначально заложена творческая составляющая, которая открывает возможности для творческой самореализации. Она в основном проявляется в их способности ярко исполнять музыкальные произведения, интерпретируя и вызывая у слушателей эмоциональное воодушевление. Способности музыкантов - учителей музыки к содержательному воспроизведению музыкальных сочинений исходят от их внутреннего содержания, личностных качеств: общей культуры, общих знаний, мышлений, мировоззрения, способностей, включая музыкальные, эмоциональные качества.

Закономерными этапами формирования профессионализма педагогической деятельности будущего учителя музыки являются накопление знаний, умений и навыков, при этом развитие художественно-творческих способностей происходит постоянно. Профессия учителя музыки предполагает обязательное наличие общих педагогических и специальных способностей на стыке педагогики и музыкального искусства.

Сегодня учитель музыки призван выполнять не только педагогическую функцию, но и просветительскую, так как мощный поток современной культуры, влияющий на сознание ученика, развивает интеллект, вкус, воображение, мышление с разных сторон, и это является главной задачей в просветительской деятельности учителя музыки, которая становится фундаментом для реализации воспитательных задач.

Это требует компетентного подхода к специальному профессиональному обучению учителей музыки, что приводит к обновлению содержания, к созданию технологии формирования профессиональной компетентности. Проблема подготовки будущего специалиста не утратила своей актуальности на всех этапах развития общества. Потому что на каждом этапе развития человечества меняются социально-экономические задачи общества и возникают новые требования к проблеме подготовки специалистов.

Практика показывает, что будущему учителю музыки, с творческим подходом, вместе с полученными знаниями в области педагогики, психологии, музыкального искусства также нужно владение специальными знаниями, умениями, особых личностных качеств с профессионально-творческим потенциалом, готовым к профессионально-творческой деятельности, особенно на дисциплине основной музыкальный инструмент - фортепиано. Однако, несмотря на все это, спрос на подготовку профессионально компетентного учителя музыки по-прежнему растет.

Ключевые компетенции, составляющие формирование технологии профессиональной компетентности будущих учителей специальности музыкального образования, определяются на основе основной цели высшего образования, структурной репрезентации социального опыта и личностного опыта, а также основных видов деятельности, позволяющих будущему учителю овладеть социальным опытом, овладеть навыками практической деятельности и жизнедеятельности в современном обществе.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Закон Республики Казахстан «Об образовании» Астана, 2007, июль-27.
2. Закон Республики Казахстан «О статусе педагога» Астана, 2021, март-31
3. Суслова Т.Д. Формирование художественно-эстетической культуры учителя- Дис.доктор педагогических наук 13.00.01. Общая педагогика – Липецк, 1998 – 410 с.
4. Байденко В.И. Компетентный подход к проектированию государственных образовательных стандартов высшего профессионального образования (методологические

и методические вопросы): Методическое пособие.-М. Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2005.- 114 с.

5. Митина Л.М. Управлять или подавлять выбор стратегии профессиональной жизнедеятельности педагога.-М.: Сентябрь, 1990.- 192 с.

6. Хайнер Х., Стать талантливым музыкантом? Легко! Учебное (методическое) пособие, под ред.Курдюмова Н. – Интернет-ресурс: 2007. – 100 с. //Электронное издание: <https://www.twirpx.com/file/1941099/>]

NEW APPROACHES TO TEACHING PHYSICS AT THE IN UNIVERSITY

Sakipova Sholpan Yerkeshovna

Candidate of Physical and Mathematical Sciences, Professor Department «IT-technology and automation», Kazakh National Agrarian Research University, Almaty, Kazakhstan

Key words: competitive specialist, professional competence of a specialist, innovative didactic system, universal didactic «case study», tutorial organizer, a set of practice-oriented textbooks, flexible educational-methodical complexes.

The main task of higher education is the formation of the creative personality of the specialist, capable of self-development, self-education, and innovation.

The solution to this problem is hardly possible only through knowledge transfer in finished form from teacher to student.

Need to transfer a student from a passive consumer of knowledge in their active creator, who can formulate the problem, analyse the ways to solve it, to find the optimal result and prove its correctness. The on-going reform of higher education is inherently linked with the transition from «paradigm of learning» to the «paradigm of education».

The learning in universities in credit technology of education and for distance or online education, as well as in all higher educational institutions training is conducted in two or three level: Bachelor's, Master's and Doctor PhD.

Along with the advantages of credit technology- the possibility of an independent choice of learning paths and receive two degrees for two specialties, the choice of elective courses, etc. there is a significant drawback- limited contact hours in the auditorium, that is, in the credits, in connection with this greatly reduced the number of hours or credits for general educational fundamental courses- physics, mathematics, etc.

The contradictions between the growing volume of information subject to assimilation and the need for high quality and deep knowledges, between the creation of the information environment, the multi-profile specialist training and lack of methodological support and classroom hours, between the «fundamental component» of educational and of the professional interests professions require new approaches for quality and effective training.

There is a problem of optimal balance between basic and of vocational component of education fundamental education, the need for flexible higher educational and in-depth scientific thinking to a holistic perception of the world, while at the same time, the adaptation of a specialist an the for rapidly changing socio-economics condition's, should be directed to the solution of professional problems specialists. An important link in solving these problems is the quality of physical and mathematical education of graduates of agricultural universities.

Goals and objectives of the agricultural university in physics teaching- to give students a clear understanding of the physics problems whose solution is now being successfully applied in the technical development of the agricultural industry.

The development of techniques and skills of the experimental research of physical phenomena in the laboratory and practical sessions on physics help in the future to solve specific agroengineering and practical problems.

The ultimate goal of education and the main characteristic of its quality- is the professional competence of a specialist of agro-industrial complex.

As a result, studying the physics, students are also studying of fundamentals physical laws and phenomena occurring in nature, and also learn the physical principles and mechanisms underlying the specific real-world agroproduction processes. When the study of physics students masters basic physical methods of investigation, study their own to reproduce and analyse them, working with modern physical instruments, learn to identify the permissible error of measurement and mathematical data processing experiments. The knowledge of physics are as a methodological basis of scientific knowledge to be a major component of most educational and special disciplines Agricultural University.

Competitive specialists should be able to analyse and create a physical and mathematical model of applications, have abstract thinking and imagination. With versatility and lack of classroom time, we need new approaches to the development and implementation of training in physics, which would allow to achieve high-quality knowledge and skills.

The development of creative abilities of students, future scientists- engineers due should occur to an increase of their individual work under the guidance of a teacher-independent work under the guidance of a teacher and outside the auditorium. In this regard, it should be recognized that the independent work of students- self is not only an important form of educational process, and should be its foundation. Active students' individual work is possible only if a serious and sustained motivation. The strongest motivating factor - preparation for further effective professional work.

Setting and study on a flexible multidisciplinary instruction in physics, as an innovative didactic system that forms the professional competence of graduates of agricultural university, due to the needs of modern high-tech industry, characterized by the use of automated control systems, the general computerization of production processes, complexity, and intellectualization of the professionals' agronomists, of agricultural engineers, of power engineers, of systems analysts, and many other agribusiness professionals.

To create an information environment that optimally shaping the professional competence and applied physics needed unconventional approach to the formation of the didactic system- the educational and methodical complex and the writing of textbooks and teaching materials of new generation.

Created and developed an innovative didactics system is characterized by professional mobility, flexible methods of ownership of the study, the ability to use the basic physical concepts and laws to control the specific production processes.

It offers training a specific of students the fundamental physical and mathematical methods to tackle professional tasks, and is the target, content, procedural and organizational aspects of innovative didactic system.

The main subsystems of flexible didactic system are an innovative didactic purpose complex, which consists of a flexible universal program and universal instructional kit for students, intensive technology training, as well as the «rating system» of educational achievement.

Can be very useful using test control of knowledge and skills of students, which is characterized by objectivity, saves time, makes it possible to significantly individualize the learning process by selecting the individual tasks for practical and laboratory classes in physics. It is also proposed for teach physics to actively use the increasingly penetrating into the educational process and training automated systems learning that allow the student to self-discipline to study and simultaneously control the level of mastery of the material.

This work allows the teacher to open their educational opportunities and realize their ideas to improve teaching and learning to make on the basis of modern educational technologies. After a decisive role in the organization belongs to the teacher training, which should not work with the student «in general», but with a particular personality with its strengths and weaknesses, individual abilities and inclinations.

The task of the teacher is to see and develop the best qualities of the student as a future professional qualification. The purpose of teaching in higher education, as already mentioned- to teach students to work independently and meaningfully with the material first, then with the scientific information to lay the foundations of self-organization and self-education in order to instill the ability to continue to constantly improve their skills.

Information model of the proposed innovative didactical system on the physics is a universal didactical «case study», which is a set of teaching materials, constructed in a modular fashion. The layout of «case study» allows you to express in a compact and accessible form with supporting notes to all the theoretical material on physics and its practical application.

The system of the «reference summaries» is used to compress the training data. For the student, «reference notes» is a didactic highlight the most important benchmark in the subject and guide to the voluminous textbooks. Not cluttered with long explanations and visual images, it becomes the basis for the perception and the subsequent consolidation and recovery in the memory of learning's materials.

For the student a brief synopsis of to be a didactical highlight the most important benchmark in the discipline, guide to the voluminous and not always available textbooks. Not cluttered with long explanations and visual images, it becomes a support for the perception and the subsequent consolidation and recovery in the memory of learning material. General textbook in a study guide that provides information of the training modules for the creation of which the following requirements for the writing of textbooks- «organizer» of systematic cognitive activity of students, «compass» in a sea of academic information accumulated by mankind, a means of self-management of self-study students' work.

The second component of the «case study» is a set of practice-oriented teaching materials designed for teaching students the use of theoretical knowledge to solve practical problems and learning in class and during the self-study students, and a set of tasks allows for the preparation of any of the specialties of the agrarian structure. Construction of information bases will be governed by the principle of integrity, consistency and systematic, accessible through the inductive and deductive methods of presentation, the abstract and the concrete, the realization of didactic rules «from simple to complex». Possible expansion of the «case study»- the creation of teaching aids, deepening or extending its component modules, for such as for master's training.

Develop a set of methodological support of educational process is essential for effective training of future specialists. Such a complex physics texts include lectures, training and teaching aids, laboratory workshops, a collection of tasks and objectives, formulated on the basis of real data, the bank simulating real processes applications, automated training and monitoring systems in physics and related special disciplines, as electronic multimedia, as well as mobile and flexible educational methodical teaching aids teaching for each agroengineering specialty of the Higher University.

Analyzing the experience of introducing innovative teaching technologies in universities, the following main directions of their application:

- preparation of educational materials, first of all electronic textbooks, for independent work of students and classroom activities;
- use of computer technology as a means of teaching and control in the educational process of the university;
- development databases on academic disciplines, etc.

The electronic textbook is a comprehensive educational software system providing continuity and completeness of the didactic cycle: the provision of theoretical material, the organization of training and information retrieval activities, the control of the level of knowledge, the implementation of interactive feedback.

Two technologies for the development of an electronic textbook have become widespread: a technology based on the concept of typical screens: a screen saver, registration, an information screen, a screen of questions, an exercise screen [1]; technology, based on the use of the method of theoretical images, as a visual-figurative representation of the semantics of verbalized forms of scientific knowledge: concepts, laws, theories. The first technology does not provide a holistic perception of educational information by students because of its fragmentary presentation. This shortcoming is overcome by applying the method of theoretical images, which allows to develop and generalize the necessary information as the student requests.

Along with electronic textbooks that reproduce a full didactic cycle, software systems are applied that cover individual fragments of the didactic cycle: informational, encyclopedic and examining electronic books.

Encyclopedic e-books contain a large amount of information on a certain topic, presented in the form of articles arranged on a thematic principle.

Information e-books contain not so extensive information, but it is more focused, they are usually used in the real learning process as an additional reference tool.

Multimedia - a technology that provides work with video, animation, text and sound. Information obtained with digital cameras, scanners, camcorders and other external sources, after appropriate processing and, possibly, with the addition of text, animation and special effects, is recorded in a multimedia file.

The use of multimedia in the learning process ensures the effective flow of perceptive-mnemonic processes due to the optimal interaction of visual and audio effects.

In combination with hypertext, it forms hypermedia: super complex, based on the method of discrete representation of information on nodes, linked by reference.

Despite the complexity of developing and implementing in the educational process- the high cost of hardware and software, the new computer technology, the "virtual reality", is creating an illusion of direct presence in the stereoscopically presented "screen world".

Its introduction into the educational process allows modeling various types of activities of the future specialist, especially if it is necessary to work out a system of actions in emergency production situations.

The course " Physics" is a fundamental course. Through the laws of physics, their relationship forms knowledge about the phenomena occurring in the world around us, this allows students to apply the acquired knowledge to solve specific tasks and real situations in production when summarizing information, setting a goal and choosing ways to achieve it.

When conducting scientific experimental research, with modern devices and with the help of modern IT technology, it allows future specialists to apply their knowledge correctly and competently.

Physics is an experimental science- all the laws of physics and the basic theoretical principles of physics must be proven with the help of experiments, otherwise it will remain a hypothesis. Therefore, laboratory work in physics is mandatory. For example, our university conducts laboratory work on each branch of physics, mechanics, molecular physics, electromagnetism, vibrations and waves, optics and atomic and nuclear physics.

If lectures on and practical classes in physics are held for 50 minutes, then laboratory classes are held for 100 minutes. During this time, students manage to make the necessary measurements, moreover, at least 3-5 times, make calculations and get the desired value that is, complete the laboratory work. At the same time, they find the permissible measurement error and the permissible confidence interval for a given physical quantity.

Doing a lab is like doing a research experiment and getting the right result. Known laboratory work is performed in subgroups of 3-4 students. For example, in one subgroup, the acceleration of free fall will be $g=11 \text{ m/s}^2$; in another, $g=8 \text{ m/s}^2$; in the third, about $g=10 \text{ m/s}^2$

Therefore, the correct performance of laboratory work and the performance of accurate measurements is very important for future holders of various specialists of a higher educational institution-university.

The physics "virtual laboratory works" are successfully applied in physics, which in combination with bench works have a great cognitive value and allow students to perform all necessary measurements, record data from devices, perform mathematical processing of results, build graphs, diagrams, perform self-tests, respond to control tests, etc.

New technologies are being introduced everywhere that allow students to organize science research activity on the basis of computer modeling. This technology may include information necessary for research; animated and video clips; audio accompaniment; spreadsheets; systems for managing the work of real stands, machines, aggregates with the help of special sensors, coupled with a computer, which processes the obtained data and presents them in the form of tables, diagrams, graphs.

The physics "virtual laboratory works" are successfully applied in physics, which in combination with bench works have a great cognitive value and allow students to perform all necessary measurements, record data from devices, perform mathematical processing of results, build graphs, diagrams, perform self-tests, respond to control tests, etc.

"Virtual laboratory work" has become very widespread and successfully used in physics, which, in combination with bench laboratory work, are of great cognitive importance and allow students to perform all the necessary measurements, record data from instruments, perform mathematical processing of results, build graphs, diagrams, perform self-examination by answering tests and control questions.

New technologies are being introduced everywhere that allow students to organize science research activity on the basis of computer modeling. This technology may include information necessary for research; animated and video clips; audio accompaniment; spreadsheets; systems for managing the work of real stands, machines, aggregates with the help of special sensors, coupled with a computer, which processes the obtained data and presents them in the form of tables, diagrams, graphs.

All this is of great importance for the future specialist, who must be in demand and competitively in the modern labor market.

The positive effect of new innovative technologies in the educational process is difficult to overestimate. Of course, they should not be considered as an alternative to the traditional system of education, since even the most perfect computer can not replace a living human communication between the teacher and the student.

Of course, it is necessary to avoid "gamification" of the educational process, especially in such fundamental disciplines as physics, theoretical mechanics, mathematics, or in the exact sciences

The introduction of new technologies into the educational process must be scientifically justified, computer training programs and electronic textbooks must be examined: on the basis of experts' assessment of compliance with a number of criteria, a certificate is issued that proves their quality and is then recommended for implementation.

All this implies technical equipping of universities with modern multimedia teaching aids, broad access to the Internet.

There was a need for innovative interactive and multimedia electronic textbooks of a new generation and format, which is a complex, responsible process that requires the professional competence of the creator and authors.

In this regard, we believe that it is expedient for this to form creative teams of specialists of different profiles: a subject teacher who develops the general structure and content of the course, a leading educator is a specialist in the field of didactics, a psychologist is a specialist in the

psychology of cognitive processes and age psychology, a programmer, area of ergonomics and design.

Only such an integrated approach will make it possible to achieve really effective results in teaching students, on the other hand, it will contribute to the development of new technologies in universities.

Innovation is understood as the use in one or another sphere of society of the results of intellectual scientific and technical activities aimed at improving the process of activity and its results.

Consequently, innovative methods in higher education are pedagogical methods based on the use of modern scientific achievements and new information technologies, which are aimed at improving the quality of student training, developing their creative abilities, and the ability to make decisions independently.

Analyzing the experience of implementing information technologies, the following main areas of their application can be distinguished:

- the use of computer technology as a means of training and control in the educational process of the university: computer classes, interactive video and audio systems - for continuous communication with students.

- the use of computer technology as a means of training and control in the educational process of the university: computer classes, interactive video and audio systems - for continuous communication with students.

- introduction of new innovative learning programs such as Bbb, Timc, Zoom to conduct classes online.

- remote admission and examinations of the winter, spring and summer semesters.

- assigning to all teaching staff and each student a personal login, a password for the maximum use by them of all curricula used at the university, for example, Platonus.

- preparation of educational materials, primarily electronic textbooks, both for training and for independent work of students: students and undergraduates.

Multimedia is a technology that provides work with a still image, video image, animation, text and sound. Information received with the help of digital cameras, scanners, video cameras, microphones and other external sources, after appropriate processing and, possibly, with the addition of text, animation and special effects, is recorded in a multimedia file.

Despite the difficulties of development and implementation in the educational process - the high cost of hardware and software, a new computer technology - "virtual reality" is becoming more and more widespread, creating the illusion of direct presence in the stereoscopically presented "screen world".

The introduction of this technology into the educational process makes it possible to simulate various types of activities of a future specialist, especially if the necessary training equipment is not available or it is necessary to work out a system of actions in emergency production situations.

New innovative technologies allow students to use educational and methodical literature and materials effectively; to develop problem-search thinking; form a professional judgment; to intensify research work; To expand the possibilities for self-control of the acquired knowledge, and for teachers to update the educational and methodical literature promptly; introduce modern teaching technologies; expand the ability to control students' knowledge.

Research has shown that new innovative technologies provide for good assimilation of accurate and applied knowledge, while it is important that the study subject such as physics and other university subjects develop communicative and personal qualities of students, contribute to the formation of their scientific and general cultural outlook.

Thus one can come to the conclusion application innovative teaching technologies in the make it possible to improve the quality of existing teaching technologies and ensure the improvement of the quality of education and training of specialists, and therefore, the competitiveness of the entire university as a whole in the market of educational services.

Bibliography

1. Uvarov A.Yu. Electronic textbook: Theory and practice- M.: Publishing house URAO, 2010.-220 p.
2. Reviews of National Policies for Education: Higher Education in Kazakhstan 2007, OECD Publishing, Paris, <http://dx.doi.org/10.1787/9789264033177-en>
3. Sakipova Sh.E Application of innovative teaching technologies. Materials of the XVI international scientific-practical conference "Education: Tradition and Innovation", Prague, 26.12.2017. Published by, 2018.- 168c.
4. Sakipova Sh.E. New technology information. Innovative activity in education. Collection of scientific and methodological articles of the international conference. «XIII International Scientific and Practical Conference-MANPO», Moscow-Pushkino, 2019, p.153- 157.
5. Sakipova Sh.E Distance learning format and problems of teaching physics at the university. Federal State Budgetary Educational Institution of Higher Education. "Tomsk State University of Control Systems and Radioelectronics. Tomsk. Russia. 2023

Білім беруді цифрландыру жағдайында бастауыш сынып оқушыларының функционалдық сауаттылығын дамыту

С.К. Абильдина

Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қазақстан

Р.К. Дюсембинова

Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қазақстан

Сарсекеева Ж.Е.

Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қазақстан

А.О. Мұхаметжанова

Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қазақстан

К.А. Айдарбекова

Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қазақстан

Scopus Authors ID: 156128026400,357193953755, ORCID: 10000-0002-8324-8444,30000-0003-3177-4810

Annotation

The development of the education system directly depends on the processes taking place in the country and the world. This process accompanied by stormy scientific and technological challenges presented to the government by the world community. Under the influence of global changes, general education is being modernized.

Modern society desperately needs people who can quickly adapt to the dynamic changes that taking place in the developing post-industrial world. In connection with an objective social pattern, today the requirements for the level of functional literacy for Kazakhstan and the entire world community are sharply increasing in everyday life.

According to the results of the Program for International Student Assessment (PISA) in 2015, Kazakhstan ranked 42nd among the 74 possible in terms of functional literacy level of schoolchildren.

In a number of documents of the national system for assessing the education quality (NSEQA), created during the thirty years of independence in Kazakhstan, negative consequences are noted. The National report «International study of teaching and learning TALIS-2018: the first results of Kazakhstan» identified the main reasons hindering the education quality development at Kazakhstan schools.

There is seen the way out of this difficult situation. First of all, in the digitalization of education for the highest quality training of a functionally literate person who is able to quickly adapt and function in it.

Digitization that transforms all types of information (texts, sounds, visuals, videos and other data from various sources) into a digital language is a powerful trend in terms of reforming and modernizing the global educational environment.

The digital legislation itself in the Republic of Kazakhstan is at the stage of intensive development. These circumstances indicate the need for a special study for primary school students the functional literacy development in the context of digitalization.

Keywords: literacy, functional literacy, functional literacy development, primary school students, digitalization, digitalization of education

The article was prepared within the framework of grant funding for 2022-2024 on the topic AR14870260 – “Development of functional literacy of primary school students in the context of digitalization of education”.

Кіріспе

Бүгінгі таңда Қазақстанда әлемдік деңгейдегі білім кеңістігіне енуге бағытталған мүлде жаңа білім беру жүйесі қарқынды дамып келеді. Бұл үдерістің табыстылығының көрсеткіші – функционалдық сауаттылықты қалыптастыру жетекші басым міндеттердің бірі болып табылатын білім берудің халықаралық стандарттарына бағдарлану.

Бастауыш мектеп білім алушыларында функционалдық сауаттылықты қалыптастырудың қажетті деңгейі өзін-өзі жетілдіру, өзін-өзі анықтау, өзін-өзі жүзеге асыру, қазіргі қоғамда тиімдірек қызмет ету қабілетін білдіреді. Қазіргі таңда қоғам функционалдық сауатты, қалаған нәтиже үшін жұмыс істей алатын, белгілі, елеулі әлеуметтік жетістіктерге қабілетті адамдарды талап етеді.

Алайда, бұл саладағы зерттеулер бастауыш мектеп білім алушыларында функционалдық сауаттылығы жеткіліксіз дамығанын көрсетеді.

Қазақстан Республикасының білім беруді және ғылымды дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында және білім сапасын бағалаудың ұлттық жүйесінің (БСБЖЖ) бірқатар құжаттарында оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамытудың теріс салдары мектеп оқушылары атап өтілді. «TALIS-2018 оқыту мен оқытудың халықаралық зерттеуі: Қазақстанның алғашқы нәтижелері» ұлттық баяндамасында қазақстандық мектептерде сапалы білім беруді дамытуға кедергі келтіретін негізгі себептер анықталды [1;2]. Біріншіден, білім беруді цифрландыруда функционалдық сауатты, тез бейімделе алатын, сонымен қатар онда қызмет ететін тұлғаны жоғары сапалы дайындау. Жобаның бағдары, міндеттері және күтілетін нәтижелері «Сапалы білім беру» ұлттық басымдылығы аясындағы Қазақстан Республикасының 2025 жылға дейінгі [3] Ұлттық даму жоспарының бастамаларына, «Цифрлық Қазақстан» 2017 жылғы 12 желтоқсандағы [4], Қазақстан Республикасының 2025 жылға дейінгі Стратегиялық даму жоспары [5], Қазақстан Республикасы Президентінің Қазақстан халқына Жолдауын іске асыру жөніндегі ұлттық іс-шаралар жоспары Қ.Тоқаевтың 2021 жылғы 1 қыркүйектегі «Халық бірлігі мен жүйелі реформалар – ел өркендеуінің берік іргетасы», онда «Сапалы білім» бөлімінде «Кадрларды даярлаудың білім беру бағдарламаларын жаңа шындыққа бейімдеу» міндеті қойылған [6].

Білім беруді цифрландыру жағдайында бастауыш сынып оқушыларының функционалдық сауаттылығын дамыту оқу нәтижелерін жақсартудың бір жолы болып табылады. Ақпараттың барлық түрлерін (мәтіндер, дыбыстар, көрнекіліктер, бейнелер және әртүрлі көздерден алынған басқа да деректер) цифрлық тілге түрлендіретін цифрландыру – әлемдік білім беру ортасын реформалау және жаңғырту тұрғысынан қуатты үрдіс.

Зерттеу әдістері

Зерттеу процесінде қойылған міндеттерді орындау мақсатында келесі әдістер қолданылды: теориялық – талдау, синтез, аналогия, сипаттамалар мен ұғымдар, философиялық, психологиялық, педагогикалық, әдістемелік әдебиеттерді, мектеп тәжірибесін жалпылау, салыстыру және жүйелеу, педагогикалық құжаттарды талдау,

салыстыру, сараптау, синтез сипаттамалары мен ұғымдары, абстракциялау, модельдеу, жалпылау, жүйелеу;

- эмпирикалық – бақылау, сауалнама, тестілеу, педагогикалық құжаттаманы зерттеу, педагогикалық эксперимент, әдістемелік эксперимент; статистикалық – эксперименттік мәліметтерді түсіндіру және талдау әдістері.

Нәтижелер және оны талқылау

Функционалдық сауаттылықты әлеуметтік-экономикалық құбылыс ретінде анықтайтын зерттеушілер (С.Г.Вершловский, О.Е.Лебедев, Б.С.Гершунский, Л.М.Перминова) оның функционалдық сауаттылықты қалыптастыру деңгейі жалпы алғанда мемлекеттің және халықтың әл-ауқатының деңгейімен тығыз байланысты деп есептейді. Ал ХХ ғасырдың ортасында сауат ашу мәселесінің халықаралық ұйымдардың күн тәртібіне енуі кездейсоқ емес. Сонымен, 1990 жылды ЮНЕСКО халықаралық сауат ашу жылы деп, 2002-2012 жылдарды БҰҰ-ның шешімімен Сауаттылықтың онжылдығы» деп жариялады.

«Функционалдық сауаттылық» ұғымын әр түрлі көзқарастарда кеңінен зерттеген Р.Н. Бунеев, С.Г. Вершловский, Б.С. Гершунский, О.Е. Лебедев, Л.Ю. Комиссарова, З.И.Курцева, И.А. Колесникова, С.А. Крупник, В.В. Мацкевич, О.В. Чиндилова, С.А.Танган, Л.М. Перминова. Белгілі ғалымдар (О.Е.Лебедев, А.В.Хуторской, Е.И.Огарев) функционалдық сауаттылықты мектеп оқушыларының білім беру нәтижесі мен білімділігі тұрғысынан қарастырды. Функционалдық сауаттылық мәселелері бойынша ғылыми әдебиеттерді талдау қазіргі педагогиканың мектеп оқушылары мен білім алушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастырудың жалпы тәсілдерін кеңінен ашқандығын көрсетті (А.В.Хуторской, В.А.Ермоленко, Н.А. Сметанникова, Р.Л. Перченков, С.Черноглазкин, З. И. Курцева, Н.А.Сметанникова, Л.Ю.Комиссарова, И.А.Колесникова, О.В.Чиндилова, С.А.Танган және т.б.).

Әртүрлі зерттеулердің нәтижелері растағандай, қазақстандық мектептер мектеп оқушыларын қажетті білім қорымен қамтамасыз ететіні сөзсіз, бірақ, өкінішке орай, оларда үйреншікті және күнделікті оқу жағдайларының шегінен шығуға мүмкіндік беретін белгілі бір дағдылар жеткілікті түрде қалыптаспаған.

PISA – 2006, 2019 бағдарламасы бойынша зерттеу нәтижелері көрсеткендей, мектеп оқушылары мектеп қабырғасында алған білімдері мен дағдыларын еркін пайдалануға дайын емес.

Функционалдық сауаттылықты дамытудың ғылыми шешіміне келетін болсақ, қазіргі уақытта аз зерттелген.

20 ғасырда сауаттылықты қалыптастыру мәселесі тек кіші жастағылар үшін ғана емес, сонымен қатар кез келген елдің ересек тұрғындары үшін де өзекті екені белгілі болды, сондықтан ғылыми зерттеулерде бұл ұғымның мазмұны белсенділікті қамту арқылы кеңейіп келеді, ондағы аспект «функционалдық сауаттылық» ұғымының сыртқы көрінісінде көрінеді.

Функционалдық сауаттылық құбылысының пайда болуы адами сауаттылықтың құрамдас бөліктерін: білім, білік, іс-әрекет әдістерін, мінез-құлық және дүниетанымдық сапаларын меңгеру уақытын едәуір кеңейтті. Функционалдық сауаттылықтың көріну сфералары адам кіретін және ол әрекет субъектісі ретінде әрекет ететін іс-әрекеттің барлық түрлерін (танымдық, әлеуметтік, коммуникативті, өзін-өзі тану және өзін-өзі анықтау) қамтиды. Функционалдық сауаттылықтың қалыптасуы өмір бойы жалғасады, өйткені адам қызметінің барлық салаларында өзгерістер жаңа ережелер мен нормаларды меңгеруді қажет ететіндіктен болады (О.Е. Лебедев, С.А. Танган, Б.С. Гершунский, В.А.Ермоленко, С.А. Крупник, В.В. Мацкевич, А.М.Соляиков, Л.М.Перминова).

«Функционалдық сауаттылық» термині Б.С. Гершунский тек оқу және жазу қабілеті ретінде түсіндірілетін «сауаттылық» ұғымының негізінде пайда болды. Ғалым қазіргі мектеп

тек оқуды, жазуды, санауды көздейтін сауат ашумен ғана шектеліп қалмауы керектігіне де назар аударады.

Бүгінгі таңда көптеген дамыған елдерде функционалдық сауаттылықты қалыптастыру қазіргі заманғы адам өміріне бірінші кезектегі талаптарды қоятын өзекті мәселеге айналууда.

Қазіргі қоғам дамушы постиндустриалды әлемде болып жатқан динамикалық өзгерістерге тез бейімделе алатын адамдарға өте мұқтаж. Бастауыш білім беруді дамытудың объективті заңдылығы қазіргі уақытта кіші жастағы оқушылардың функционалдық сауаттылық деңгейіне жоғары талаптар қояды.

2015 жылы жүргізілген зерттеу нәтижелері бойынша ЭЫДҰ тұжырымдарына назар аударған жөн: «Қазақстан үкіметі оқушыларға жоғары нәтижеге қол жеткізуге мүмкіндік бермеген орта білім берудің ағымдағы оқу бағдарламасын толық талдау және қайта қарау қажет, функционалдық-математикалық сауаттылықтың ең төменгі деңгейі, ойлау қабілетінің жоғары деңгейін дамытуға ықпал етпеді». PISA-2015 халықаралық бағалау нәтижелері туралы Ұлттық есепте «Қазақстанның жабық сұрақтар бойынша көрсеткіштері жалпы алғанда зерттеудің барлық үш бағыты бойынша 15 жастағы оқушылардың оқу жетістіктеріндегі оң тенденцияларды көрсетеді. Бұл ретте ел бойынша нәтижелер ЭЫДҰ орташа балынан (66 балға дейін) айтарлықтай төмен. Бұл олқылық қазақстандық қатысушылардың күздіреттілігінің әлсіздігіне байланысты. Функционалды сауатсыз 15 жастағы оқушылардың үлесі өте жоғары (барлық үш бағыт бойынша қатысушылардың 30%-дан астамы) [1].

Білім сапасын бағалаудың ұлттық жүйесінің (БСБҰЖ) бірқатар құжаттарында мектеп оқушыларының функционалдық сауаттылығын дамытудың келеңсіз салдары атап өтілген. «TALIS-2018 оқыту мен оқытудың халықаралық зерттеуі: Қазақстанның алғашқы нәтижелері» ұлттық баяндамасында қазақстандық мектептерде сапалы білім беруді дамытуға кедергі келтіретін негізгі себептер анықталды [2]. Біріншіден, білім беруді цифрландыруда функционалдық сауатты, тез бейімделе алатын, сонымен қатар онда қызмет ететін тұлғаны жоғары сапалы дайындау.

«Сауаттылық» ұғымының мазмұны қоғам дамуымен және қоғамның жекелеген мүшелерінің білім деңгейіне қоятын талаптарымен бірге өзгеріп отырады.

Кесте 1. «Сауаттылық» түсінігін мазмұндық толықтыру

| Анықтамалар | Дереккөздер |
|--|--|
| - бастапқыда ана тілінің белгіленген нормаларына сәйкес оқу мен жазудың белгілі бір дәрежесі. | Қазіргі энциклопедия |
| - (грек тілінен <i>grammata</i> ≈ оқу және жазу). Ауызша және жазбаша сөйлеу дағдыларын меңгерудің белгілі бір дәрежесі ретінде халықтың мәдени деңгейінің маңызды көрсеткіштерінің бірі болып табылады. | Үлкен энциклопедиялық сөздік |
| - ана тілінің белгіленген нормаларына сәйкес оқу мен жазудың алға шқы анықталған деңгейі. | Иллюстрацияланған энциклопедиялық сөздік |
| - адамның ана тілінің грамматикалық нормаларына сәйкес оқу мен жазуды белгілі дәрежеде меңгеруі. | Бим-Бад Б.М. Педагогикалық энциклопедиялық сөздік. — М., 2002. Б. 57 |
| - адамның грамматикалық нормаларға сәйкес оқу мен жазу дағдыларын белгілі дәрежеде меңгеруі | Ресей педагогикалық энциклопедиясы |

Функционалдық сауаттылық – бұл метапәндік ұғым, сондықтан ол әртүрлі мектеп пәндерін оқуда қалыптасады және түрлі көрініс формаларына ие.

Төменде қарастырылатын сауаттылық классификациясының негізі жеке тұлғаның үздіксіз дамуы концепциясы болып табылады және ол оның негізгі кезеңдерін бекітуге мүмкіндік береді. Бұл классификацияның сапалық көрсеткіші – адамның табиғи және жасанды тілдердің таңбалық жүйесін меңгеру дәрежесі.

Тұлғаның даму критерийі бойынша сауаттылықты келесідей жіктеуге болады:

Кесте 2. Тұлғаның даму критерийі бойынша сауаттылықтың жіктелуі

| Тұлғаның даму критерийі бойынша сауаттылықтың жіктелуі | Мазмұндық сипаттама |
|--|--|
| Алдын ала сауаттылық (квазисауаттылық). | Кез келген сауаттылықтың негізі – адамға тән таңбалар жүйесінің бірінші элементі болып табылатын - сөз. |
| Бастапқы (негізгі немесе бастауыш сауаттылық). | Адамның жазу және оқу қабілетінен тұрады, сөздік қоры шектеулі, қазіргі жағдайды, негізінен тұрмыстық сипаттағы жағдайды көрсетеді. |
| Бастапқы сауаттылық | Кейбір жағдайларда оқу, жазу және есептеу бойынша білім мен қарапайым дағдылардың болмауы адамдарға өз жұмысын орындауға кедергі болмайды. |
| Функционалдық лингвистикалық сауаттылық | Еңбек әлемінің және қоғамдық өмірдің басқа салаларындағы шындықты бейнелейтін нормативтік тіл мен сөздік қорды белсенді білу, сонымен қатар тілдің грамматикалық негіздерін түсіну және жазуда тілдік мәнерлілік құралдарын қолдану дағдысы. |
| Негізгі жалпы мәдени сауаттылық | Адам, қоғам және табиғат туралы іргелі ғылымдардың негізгі ұғымдарын меңгеру, сонымен қатар көркем мәдениет негіздерін меңгеру |
| Жалпыға ортақ мәдени сауаттылық | Тиісті стандарттарға сәйкес әлеуметтік рөлдерді орындау мүмкіндігі. |
| Функционалды емес сауаттылық | Адамның интеллектуалдық және рухани мүмкіндіктерінің өмірге қажетті ең төменгі деңгейінен асатын білім көлемі және дамуы. |
| Постсауаттылық (мета сауаттылық деп те аталады) | Білім беру (және өзін-өзі тәрбиелеу), оқу және дайын білімді меңгерудің басқа түрлерінің нәтижелерінен асып түсетін шығармашылық қабілеттердің дамуының ең жоғары деңгейі. |

Ұсынылған жіктемені көлденең жазықтықтағы сауаттылықтың сипаттамасы ретінде қарастыруға болады. Ол сауаттылықтың қаншалықты жан-жақты екенін көрсетеді және қазіргі заманғы сауаттылық стандарты қалыптасатын сандық параметрлер туралы түсінік береді.

Сауаттылықтың әрбір түрі белгілі бір градациямен ерекшеленеді, ол тік жазықтықта сауаттылықтың сипаттамасын береді және сауаттылық стандартының сапалық параметрлері тақырыбына нақтылаулар енгізуге мүмкіндік береді.

Қазіргі уақытта сауаттылық деңгейлері мәселесі өте өзекті болып табылады – оны қарастыру білім беру баспалдағының сол немесе басқа сатысында тұрған міндеттердің

мазмұнын нақтылауға мүмкіндік береді. Бірақ қарастырылған жіктеу мақаланың тақырыбын толық ашпайды өйткені. сауаттылықты тұлғаның дамуы тұрғысынан да қарастыру керек.

Кесте 3. Сауаттылықтың іс - әрекет түріне қарай бойынша жіктелуі

| Түрлері | Сипаттамасы |
|---------------------------------------|---|
| Жалпы мәдени сауаттылық | Гуманитарлық, әлеуметтік және жаратылыстану ғылымдары салаларынан, сондай-ақ, көркем мәдениеттің тарихы мен заманауи саласындағы білімдерді меңгеру. |
| Экономикалық сауаттылық | Экономикалық қызмет саласындағы теориялық негіздерін меңгеру, экономикалық қатынастар мен коммуникациялар саласындағы білім, нақты қаржылық-экономикалық жағдайларды талдау дағдысы |
| Технологиялық сауаттылық | Кәсіби қызмет саласындағы мәселелерді сауатты және тиімді шешу дағдыларын меңгеру |
| Азаматтық-құқықтық сауаттылық | Әлеуметтік өмірдің кең контекстіндегі адам құқықтары мен міндеттері саласындағы білімге ие болу |
| Саяси сауаттылық | Мемлекет және биліктің табиғаты тақырыбы бойынша білімдерін меңгеру |
| Әлеуметтік-коммуникативтік сауаттылық | Айналадағы адамдарды, вербалды және вербалды емес қарым-қатынас тілдерін түсіну, бірлескен іс-әрекет және өзара түсіністік дағдыларын меңгеру. |
| Әдіснамалық сауаттылық | Теориялық білім мен әлеуметтік тәжірибені біріктіру арқылы білімді өздігінен байыту және өмірдің мәнін түсінуді тереңдету дағдыларына ие болу (сауаттылықтың бұл түрі шешуші рөл атқарады, өйткені ол сауаттылықтың кез келген басқа түрі үшін алғышарт қызметін атқарады). |

Кесте 4. «Функционалдық сауаттылық» ұғымының мазмұндық толықтырылуы

| Анықтамалар | Дереккөздер |
|---|--|
| Функционалдық сауаттылық-адам қызметінің барлық салаларында сауатты, білікті жұмыс істей білу: қызметте, мемлекетте, отбасында, денсаулықта, құқықта, саясатта, мәдениетте. | Қазіргі педагог терминдерінің сөздігі.- М.,-34-35 |
| Функционалдық сауаттылық адам және қоғамның қажеттіліктері мен басымдықтарына жауап беретін компьютерлік сауаттылықтың қандай да бір түрін қамтуы керек, сонымен қатар компьютерлік сауаттылық функционалдық сауаттылықтың ажырамас бөлігі ретінде ғана мүмкін болады | Аманжолова, А. А. Обучение функциональной грамотности младших школьников на уроках казахского языка и литературы //Педагогическое мастерство: Материалы VIII Междунар. науч. конф. (г. Москва, июнь 2016 г.). - Москва: Буки-Веди, 2016. - С. 1-3. |
| Екі аспектісі бар: біріншісі бастауыш сынып оқушыларын ұзақ уақыт бойы тиімді практикалық жұмыс жасау үшін жеткілікті | Атутов П.Р. Политехническое образование и рынок труда// Учащаяся |

| | |
|--|---|
| <p>негізге ие бола отырып, оқушылардың болашақ іс-әрекетке ену мүмкіндігін қамтамасыз ететін қажетті және жеткілікті білім, білік, дағдылармен қаруландырумен байланысты. Екінші аспект әрдайым іскерлік формада болуға және жүйелі түрде өзгеріп отыратын әлеуметтік-экономикалық жағдайға үнемі жауап беруге мүмкіндік беретін адамның білімін, дағдылары мен қасиеттерін үздіксіз жетілдіруге мотивтерді қалыптастырумен байланысты</p> | <p>молодежь и рынок: Сб.научн.тр.- М.: Мин.просв.,1994 г.</p> |
| <p>Функционалдық сауаттылық адамның үздіксіз білім алуының негізі ретінде қарастырылады</p> | <p>Пошконяк Н. Образование: традиция и нововведения в условиях социальных изменений//Инновации и традиции в образовании. Сб. российско-югославских конференций, 1996 г.</p> |
| <p>Функционалдық сауаттылық, егер оқушы өз өмірінің әртүрлі салаларында туындайтын мәселелерді шығармашылықпен шеше алса, ол үшін мектепте алған білімдерін, іскерліктерін, дағдыларын және жеке тәжірибесін қолдана алса қалыптасады.</p> | <p>Басова Е.А. Формирование у подростков функциональной грамотности в сфере коммуникации.- Санкт-Петербург, 2012. -С.27.</p> |
| <p>Функционалдық сауаттылық - бұл адамның өмір бойы алған білімін адам қызметінің, қарым-қатынастың және әлеуметтік қатынастардың әртүрлі салаларындағы өмірлік міндеттердің кең ауқымын шешу үшін пайдалану қабілеті</p> | <p>Образовательная система «Школа 2100». Педагогика здравого смысла / под ред. А. А. Леонтьева. М.: Баласс, 2003. С. 35.</p> |
| <p>Функционалдық сауаттылық өркениеттің, мемлекеттің, ұлттың, әлеуметтік топтың, жеке тұлғаның дамуының көрсеткіші болады. Жоғары деңгей қоғамның әлеуметтік - мәдени жетістіктерін көрсетеді; төмен - ықтимал әлеуметтік дағдарыстың ескертуіне айналады, оның нәтижесі болуы мүмкін: әлеуметтік бейімделу қабілетінің төмендігі; отбасында, еңбек ұжымында қарым-қатынас парадигмасын құра алмау; өз құқықтары мен міндеттерін білмеу.</p> | <p>«Об особенностях организации образовательного процесса в общеобразовательных школах Республики Казахстан в 2016-2017 учебном году// Инструктивно-методическое письмо.-Астана: Национальная Академия образования им.И. Алтынсарина, 2016.-С.10.</p> |
| <p>Бастауыш сынып оқушыларының функционалдық сауаттылығы - бұл бастауыш сынып оқушыларының білім деңгейінің белгілі бір деңгейі, олар бастауыш мектеп пәндері бойынша білім беру стандартымен анықталған негізгі құзыреттіліктерді игеру дәрежесін білдіреді, бұл оқу іс-әрекетінде және одан тыс жерлерде тиімді әрекет етуге мүмкіндік береді</p> | <p>Ордабаева Ж.Ж. Бастауыш сынып оқушыларының функционалдық сауаттылығын қалыптастырудың педагогикалық шарттары . Мамандығы бойынша педагогика ғылымдарының магистрін алуға арналған диссертация Караганда 2016.- С.27.</p> |
| <p>Жаратылыстанудағы функционалдық сауаттылық негізгі мазмұндық блоктар арқылы</p> | <p>Сверчкова Ю.А. Знаково-символическое моделирование учебной</p> |

| | |
|---|---|
| <p>көрінеді: күнделікті өмірде байқалатын табиғат құбылыстарын түсіндіру; экологиялық, физика-химиялық және символдық-символдық сауаттылық. Осы блоктардың әрқайсысына пәндік және жалпы білім беру дағдылары қоршаған әлемді тану объектілері мен құралдары ретінде сәйкес келеді</p> | <p>информации как средство формирования функциональной грамотности школьников: на примере образовательной области «Естествознание» 5, 6 классов. Дисс. ... канд. пед. наук. - Санкт-Петербург – 2009. - с. 34.</p> |
| <p>Техникалық жоо студентінің функционалдық сауаттылығы деп біз қазіргі заманғы кәсіптік білім берудің қажетті құрамдас бөлігі болып табылатын білім деңгейін түсінеміз, ол пәндік, пәнаралық, интегративті білімнің, дағдылардың, IT дағдыларының жиынтығын білдіреді. ақпаратты қабылдау, түрлендіру, типтік оқу және кәсіптік міндеттерді шешу процесіне байланысты қызмет процесінде білім алушылар қолданатын функциялық мәселелерді шешу тәсілдері, сондай-ақ қоғаммен өзара іс-қимыл міндеттері.</p> | <p>Фролова П.И. Развитие функциональной грамотности как педагогическая проблема // Межвузовский сборник трудов молодых ученых, аспирантов и студентов. - Омск: Изд-во СибАДИ, 2007. - Вып. 4, ч. 2. - С. 169-173. (0,25 п.л.)</p> |
| <p>Функционалдық сауаттылық дегеніміз - адамның сыртқы ортамен қарым-қатынасқа түсу және жинақталған білім мен дағдыларды қолдана отырып, оған тез бейімделу және жұмыс істеу қабілеті</p> | <p>Куприянова, С.Г. Особенности формирования естественнонаучной грамотности обучающихся основной школы // Образование и воспитание. - 2021. - № 2 (33).- С. 33-35. - URL: https://moluch.ru/th/4/archive/192/6177/</p> |

Оқыту нәтижелерін жақсарту тәсілдерінің бірі білім беруді цифрландыру жағдайында бастауыш сынып оқушыларының функционалдық сауаттылығын дамыту болып табылады. Ақпараттың барлық түрлерін (мәтіндер, дыбыстар, көрнекіліктер, бейнелер және әртүрлі көздерден алынған басқа да деректер) цифрлық тілге түрлендіретін цифрландыру жаһандық білім беру ортасын реформалау және жаңғырту тұрғысынан күшті тренд болып табылады.

ҚР цифрлық заңнамасының өзі қарқынды даму сатысында тұр, сәйкесінше білім беруді цифрландыру мәселелері құқықтық деңгейде реттеле бастады. Бұл шет елдердің тәжірибесін мұқият зерделеуді және жалпылауды, осы мәселенің өзекті сұрақтарына жауап іздеуді талап ететін осы саладағы шағын отандық тәжірибені көрсетеді. Бұл жағдайлар цифрландыру жағдайында бастауыш сынып оқушыларының функционалдық сауаттылығын дамытуды арнайы зерттеу қажеттілігін көрсетеді.

Оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамытудың бағыты, міндеттері мен күтілетін нәтижелері «сапалы білім беру» жалпыұлттық басымдығы шеңберінде Қазақстан Республикасының 2025 жылға дейінгі ұлттық даму жоспарының бастамаларына сәйкес келеді және оларға сүйенеді. ҚР Президенті Қ.Тоқаевтың 2021 жылғы 1 қыркүйектегі Қазақстан халқына Жолдауын іске асыру жөніндегі «Халық бірлігі және жүйелі реформалар - ел өркендеуінің берік негізі» жалпыұлттық іс-шаралар жоспарын әзірлеуде «сапалы білім беру» бөлімінде «кадрларды жаңа шындыққа дайындау бойынша білім беру бағдарламаларын бейімдеу» міндеті қойылған.

Қазіргі мектептің білім беру қызметі білім беруді цифрландыру жағдайында бастауыш сынып оқушыларының функционалдық сауаттылығын дамытуды кешенді және мазмұнды зерттеуге, Қазіргі Қазақстандағы білім беру жағдайының проблемаларын анықтауға

бағытталуы тиіс. PISA халықаралық бағдарламасының деректері бойынша Қазақстан функционалдық сауаттылық бойынша әлемдік рейтингте соңғы орындардың бірін алады.

Бүгінгі таңда цифрлық трансформация білім беруді жаңғыртудың негізгі үдерістерінің бірі болып табылады. Осыған байланысты білім беруді цифрландыру жағдайында бастауыш сынып оқушыларының функционалдық сауаттылығын дамытуды зерттеу уақтылы және өзекті болып көрінеді. Әлемдік жетекші білім беру тактикасы мен стратегияларын талдау негізінде өз зерттеулерін жүргізу, білім беруді цифрландыру жағдайында бастауыш сынып оқушыларының функционалдық сауаттылығын дамыту сапасын жақсарту үшін ұсынымдар әзірлеу жоспарлануда.

Білім беруді цифрландыру жағдайында бастауыш сынып оқушыларының функционалдық сауаттылығын дамыту проблемаларын шешу отандық және шетелдік ғылыми зерттеулерді шолу және зерделеу есебінен негізделеді: функционалдық сауаттылық мәселесі бойынша теориялық және практикалық зерттеулер бірқатар ғалымдардың (F.J.Troyan, J.D.Herazo, M. Ryshina-Pankova [7], A.A. Леонтьев [8], П.Р.Атутов [9], Н.Ф. Виноградова, О.А. Рыдзе, И.С. Хомякова [10], В.В. Мацкевич, С.А.Крупник [11], А.В. Хуторской [12]). Т.И.Акатова [13] бастауыш сынып оқушыларының тілдік мәдениетімен өзара байланыста тілдік функционалдық сауаттылықтың аспектілерін қарастырады; оқушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастыру технологиясы (Л.М. Перминова [14], О.Е. Лебедев [15]); арнайы орта білім беру мекемелерінде технологиялық типтегі функционалдық сауаттылықты қалыптастыру (Л.Н.Полищук [16]); технология жалпы, кәсіптік және қосымша білім беру жүйесінде функционалдық сауаттылықты қалыптастыру (Réka Vágvolgyi, Andra Coldea, Thomas Dresler, Josef Schrader and Hans-Christoph Nuerk [17], В.А. Ермоленко., Р.Л. Перченко, С.Ю. Черноглазкин [18]); бастауыш сынып оқушыларының функционалдық сауаттылығын қалыптастырудың педагогикалық шарттары (А.А. Жумабекова [19], Б.Т.Аушахманова [20], З.С. Абдуллаева [21], Х. Атабаева [22]).

Білім беру туралы ақпараттың дамуы ақпараттан басталды оқытуға уәде беремін, атап айтқанда компьютерлік интеграциядан және математика, оған *cas* *la* әсер етеді математикаға белгілі (А.П. Ершов [23], А.Н. Колмогоров [24] және т. б.). Қазіргі уақытта білім беру туралы ақпараттың өзіндік әдістемесі дамып келеді және христиан біліміне қатысты зерттеулер бар (С.Г. Григорьев [25], В.В. Гриншкун и др. [26], А.В. Лубков, С.Д.Каракозов [27], И.В. Роберт [28], А.Ю. Уваров [29], Е.О. Bereczki, A. Kárpáti [30]); ақпараттық-білім беру ортасын оқыту процесін басқару әдістемесі (П.П. Дьячук [31], Р.Мерфи, Г.Хинтон, Л. Ризотто, I.Vladislav [32]), жоспарлау, жобалау, физика және оқытудың тиімді әдістері мен тәсілдері (А.Г. Бермус [33], И.Г. Захарова [34], Silvia Farias-Gaytan, Ignacio Aguaded & Maria-Soledad Ramirez-Montoya, Dyna Herlina Suwanto, Benni Setiawan, Siti Machmiyah [35]).

Бағалау жүйесі оқытудың теріс нәтижелерін іздеуге және көрсетуге емес, оқытуға негізделген (E. Konstantinidou, R. Scherer [36], R. Hilden, A.D. Oscarson, A. Yildirim, B.Fröjdendahl [37], J. McMullen, C. Brooks, C. Iannucci, X. Fan [38], H. Vilppu, V. Mankki, M. Lähteenmäki, M. Mikkilä-Erdmann, A.Warinowski [39], T. Nikula, K. Skinnari, K. Mård-Miettinen [40], T. Makkonen, J. Lavonen, K. Tirri [41]).

Дереккөздерді талдау Қазақстанда білім беруді цифрландыру жағдайындағы бастауыш сынып оқушыларының функционалдық сауаттылығы мәселесі педагогика ғылымы мен практикасында әлі жеткілікті көрініс таппағанын айқын көрсетеді. Дәл осы контекст жобаның жаңалығын анықтайды.

Осыған байланысты теориялық және эмпирикалық материалдарды жинау үшін шет елдердің тәжірибесін зерделеу қажет. Мысалы, Финляндия, өйткені ел Ғылыми сауаттылық, математикалық сауаттылық және әдеби оқу деңгейі бойынша алғашқы ондыққа кірді. Зерттеулер көрсеткендей, бағалау тұжырымдамасы фин тілінде 2012-2016 жылдар аралығында білім алушылардың функционалдық сауаттылығын дамыту жөніндегі ұлттық іс-

шаралар жоспарында халықаралық зерттеулердің (TIMSS, PISA және PIRLS) талаптарын ескере отырып, оқу қызметінің барлық түрлерінің тиімділігін бағалаудың жаңа жүйесін енгізуге баса назар аударылды [42].

Қазақстаннан келген оқушылардың нәтижесі ЭЫДҰ елдері арасындағы ең орташа балдан едәуір төмен болды. Қазақстандық оқушылар оқушылардың білім жетістіктерін бағалау жөніндегі халықаралық бағдарлама (PISA) шеңберінде тест тапсырмаларының қорытындысы бойынша орташадан төмен нәтижелерді көрсетеді. PISA-2018 рейтингінде Қазақстан математика бойынша 423 балл (53-ші орын), оқу бойынша 387 балл (69-шы орын) және жаратылыстану ғылымдары бойынша 397 балл (68-ші орын) жинады. Нәтижелер 2015 жылмен салыстырғанда төмен.

PISA-2018 рейтингінің алғашқы ондығына Қытай, Сингапур, Макао, Гонконг, Эстония, Финляндия, Канада, Оңтүстік Корея, Ирландия және Польша кіреді.

Қазақстандық оқушылардың нәтижесі 2018 жылы математика бойынша 460 балл (42) және оқу бойынша 427 балл (53) құрады, жаратылыстану ғылымдары бойынша 456 балл ғана.

Сарапшылардың пікірінше, білім беру жүйесі барлық тұрақты реформаларды шайқайды, осыған байланысты жақсартулар күтілмейді. Осылайша, білім беруді цифрландыру жағдайында бастауыш сынып оқушыларының функционалдық сауаттылығын дамытудың жаңа әдістемесін әзірлеу қажеттілігі туындайды.

КЕАҚ Ы.Алтынсарин атындағы «Қазақстан Республикасының орта білім беру ұйымдарында 2021-2022 оқу жылына арналған оқу-тәрбие процесін ұйымдастырудың ерекшеліктері туралы» әдістемелік нұсқауларында цифрлық форматта ұсынылған бейнефрагменттер, фотосуреттер, динамикалық және статикалық модельдер, интерактивті модельдеу объектілері, дыбыстық жазбалар, картографиялық материалдар, символдық объектілер және түрлі оқу материалдары түріндегі жаңа заманауи цифрлық білім беру ресурстарын: мәтіндік құжаттар мен ресурстар, іскерлік графика ұсынады [43].

Қорытынды

Интегративті сипатқа ие «функционалдық сауаттылық» құбылысының түсіндірме анықтамаларын ескере отырып, бастауыш сынып мұғалімдеріне PISA (Programme for International Student Assessment) оқушыларының білім жетістіктерін бағалау жөніндегі халықаралық бағдарлама негізінде келесі элементтердің барынша толыққанды жұмыс істеуін қамтамасыз ету ұсынылады:

1. «Әдебиеттік оқу» пәнін оқу барысында оқушының тілдік тұлғасын ана тілі және шет тілдерінде сөйлейтін тұлға ретінде қалыптастыруға, мәтінді қабылдау мен семантикалық өңдеудің қарапайым құралдарының негізінде қажетті ақпаратты іздеу мен таңдаудың, сонымен бірге төлеу кезінде мәтінді семантикалық өңдеудің дамуына, стандартты жазу және оқу дағдыларын жетілдіруге көңіл бөлу. Сөйлеу әрекетінің барлық түрлеріне еркін сөйлейтін, тілді әлеуметтік-мәдени және эстетикалық құндылық ретінде қабылдайтын оқушының тілдік тұлғасын қалыптастыру мектептегі тілдік тәрбиенің негізгі ұстанымдарының бірі болып табылады.

2. «Математика» пәнін оқу кезінде математикалық пайымдауды және математикалық ұғымдар мен құралдарды қолдану негізінде әр түрлі жағдайларда математиканы тұжырымдау, қолдану және түсіндіру қабілетін мақсатты түрде дамыту. Математиканы әртүрлі контексте тұжырымдау, қолдану және түсіндіру қабілеті: математикалық пайымдауды қолдану; математикалық ұғымдар мен құралдарды пайдалану. Ол құбылыстарды сипаттау, түсіндіру және болжау үшін математикалық түсініктерді, процедураларды, фактілерді және құралдарды пайдалануды қамтиды.

3. «Дүниетану» және «Жаратылыстану» пәндерін оқу барысында жаратылыстану идеялары негізінде кіші жастағы оқушылардың белсенді азаматтық позициясын ұстану қабілетін дамыту. Жаратылыстану сауаттылығы – функционалдық сауаттылықтың құрамдас бөлігі, ол баланың жаратылыстану ғылымдарымен байланысты мәселелер бойынша сауатты әлеуметтік позицияны қабылдау қабілетін, жаратылыстану фактілері мен идеяларына қызығушылықты білдіреді. Мұндай сауаттылық адамға ғылыми фактілерге негізделген шешім қабылдауға, табиғи процестердің, ғылым мен техниканың әлемге, экономикаға, мәдениетке әсерін түсінуге мүмкіндік береді. Жаратылыстану сауатты адам жаратылыстану ғылымдары мен технологияларына қатысты мәселелерді дәлелді талқылауға қатысуға тырысады, одан келесі құзыреттерді талап етеді: жаратылыстану зерттеулерінің негізгі ерекшеліктерін түсіне білу; бар білімді пайдалана отырып, жаратылыстану құбылыстарын сипаттау және түсіндіре білу, өзгерістерді болжай білу; қолда бар деректер мен ғылыми дәлелдерге сүйене отырып, талдау және тұжырым жасау қабілеті.

Білім беруді цифрландыру жағдайында бастауыш сынып оқушыларының функционалдық сауаттылығын дамытуға қызығушылықтың артуына қарамастан, қазіргі уақытта оны бастауыш мектептің оқу-тәрбие процесіне енгізудің оқшауланған тәжірибелері ғана бар.

Соңғы жылдары PISA сияқты халықаралық зерттеулер әлемдік білімнің, оның ішінде Қазақстанның дамуына үлкен әсер етті.

Дегенмен, бастауыш сыныптар үшін ұсынылатын сандық білім беру ресурстарын (СБР) кеңінен пайдалану, оқушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастыру нәтижелері көп нәрсені күткен жоқ. Сонықтан, білім беруді цифрландыру жағдайында бастауыш сынып оқушыларының функционалдық сауаттылығын дамыту мәселесі туындайды.

Мақала материалы ҚР БҒМ 2022-2024 жылдарға арналған гранттық қаржыландыру аясында AP14870260 – «Білім беруді цифрландыру жағдайында бастауыш сынып оқушыларының функционалдық сауаттылығын дамыту» тақырыбы бойынша дайындалған.

Әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020 - 2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы 2019 жылғы 27 желтоқсандағы №988 қаулысы//gov.kz/memleket/entities/edu/press.
2. PISA-2015 халықаралық зерттеуінің негізгі нәтижелері. Ұлттық есеп. – Астана: «Ақпараттық-талдау орталығы» АҚ, 2017 – 240 б.
3. Национальный доклад о состоянии и развитии системы образования Республики Казахстан (по итогам 2018 года). – Нур-Султан: МОН РК, АО «ИАЦ», 2019. – С. 42–43.
4. Государственная программа «Цифровой Казахстан». Постановление Правительства Республики Казахстан № 827 от 12 декабря 2017 года – Режим доступа: <https://zerde.gov.kz/activity/management-programs/the-state-program-digital-kazakhstan/>
5. Стратегический план развития Республики Казахстан до 2025 года. - Астана, Акорда, от 15 февраля 2018 года № 636 – Режим доступа: https://nauka.kz/page.php?page_id=106&lang=1&article_id=5933
6. Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана (г. Нур-Султан, 1 сентября 2021 года) «Единство народа и системные реформы – прочная основа процветания страны» // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=33082373
7. Troyan, F.J., Herazo, J.D., Ryshina-Pankova, M. SFL pedagogies in language

- education: Special issue introduction (2022).
 System//<https://www.scopus.com/inward/record.uri?eid=2-s2.0-85119171840&doi=10.1016%2fj.system.2021.102694&partnerID=40&mdDOI=10.1016/j.system.2021.102694>
8. Образовательная система «Школа 2100». Педагогика здравого смысла. Под научной редакцией А.А. Леонтьева. Москва, 2003. - с. 35
 9. Атутов П.Р. Политехническое образование и рынок труда // Учащаяся молодежь и рынок: Сб. материалов Международной науч.-практ. конф. (г. Брест, 27–29 окт. 1992 г.). М.: НИИ трудовой подготовки и профориентации, 1992. С.26–28.
 10. Виноградова Н.Ф., Рыздзев О.А., Хомякова И.С. Издательство: Просвещение/Вентана-Граф, 2018 г.- 288с.
 11. Крупник С.А., Мацкевич В.В. Функциональная грамотность в системе образования Беларуси. – Мн.: АПО, 2003. 125 с. С. 100.
 12. Хуторской А.В. 55 методов творческого обучения: Методическое пособие. - М.: Издательство «Эйдос»; Издательство Института образования человека, 2012. - 42 с.
 13. Акатова Т.И. Языковая функциональная грамотность и языковая культура студентов: психолого-педагогический аспект: монография; Изд.-торговая корпорация «Дашков и К°». – Москва. 2006. - 236 с.
 14. Перминова Л.М. Формирование общих учебных умений и навыков у обучающихся как условие повышения качества общего образования: метод. пособие. - Санкт-Петербург: СПБАППО, 2006. - 58, [2] с.
 15. Лебедев О.Е. Выбор школы и школа выбора/ DOI: 10.33910/1992-6464-2020-198-83-88//https://lib.herzen.spb.ru/media/magazines/contents/1/198/lebedev_198_83_88.pdf
 16. Полищук Л.Н. Формирование функциональной грамотности технологического типа как основы профессионального самоопределения обучающихся (на примере учреждений среднего специального образования): автореф.дисс... канд. пед. наук. – Минск, – 2004. – 19 с.
 17. Réka Vágvölgyi, Andra Coldea, Thomas Dresler, Josef Schrader and Hans-Christoph Nuerk. A Review about Functional Illiteracy: Definition, Cognitive, Linguistic, and Numerical Aspects./ Front. Psychol., 10 November 2016 | <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2016.01617>
 18. Ермоленко В.А., Перченко Р.Л., Черноглазкин С.Ю. Дидактические основы функциональной грамотности. М.: Ин-т теории образования и педагогики Рос. акад. образования, 1999. 228 с.
 19. Жумабекова А.А. «Педагогические условия формирования функциональной грамотности// Инновации в образовании: поиски и решения. Сборник материалов II-ой международной научно-практической конференции. Национальная академия образования им. И. Алтынсарина, Уральский государственный педагогический университет. 2015// <https://elibrary.ru/item.asp?id=26503244&>
 20. Функциональная грамотность как основа достижения результатов в деятельности педагога и ученика/ Аушахманова Б.Т. // Педагогикалық альманах. – 2018. - № 3. - С. 44-48
 21. Функционалдық сауаттылық - педагог пен оқушы қызметінің нәтижелі жетістігінің негізі / Абдуллаева З.С. // Филолог ұстанымы = Потенциал филолога. – 2015.- № 3.- 2-3 б.
 22. Функционалдық сауаттылықты дамытудың әдіс - тәсілдері/ Атабаева Х.// Қазақстан мектебі. – 2015.- № 9.- 22-26 б.
 23. Ершов А.П. Информатизация: от компьютерной грамотности к информационной культуре общества // Ершов А.П. Избранные труды / Под. ред. И.В. Поттосина. Новосибирск: ВО «Наука», 1994. С. 371–384.

24. Колмогоров А.Н., Успенский В.А. Алгоритмы и случайность Теория вероятности и ее применения, 1987, том 32:3, с. 425–455.
25. Григорьев С.Г. От дистанционного и электронного к эмергентному обучению: Дистанционные образовательные технологии// Материалы 2 Всероссийской научно-практической интернет-конференции. 2017.С.15-19
26. Григорьев С.Г., Гриншкун В.В., Заславская О.Ю., Кулагин В.П., Оболяева Н.М. Мониторинг использования средств информатизации в российской системе среднего образования // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия «Информатизация образования». - 2009. - № 3. - С. 5-15.
27. Лубков А.В., Каракозов С.Д. Цифровое образование для цифровой экономики. Информатика и образование. 2017;(8):3-6.
28. Роберт И.В. Теория и методика информатизации образования. (психолого-педагогический и технологический аспекты) - М. БИНОМ. Лаборатория знаний, 2014. — 398 с.
29. Уваров А.Ю. Педагогический дизайн // Информатика: Прил. к газ. «Первое сент.». - Б.м. - 2003. - 8-15 авг. (№ 30). - С. 2-31.
30. Bereczki E.O., Kárpáti A. (2022). Technology-enhanced creativity: A multiple case study of digital technology-integration expert teachers' beliefs and practices/ DOI:10.1016/J.TSC.2021.100791
31. Дьячук П.П. (мл), Дьячук П.П., Николаева Ю.С. Компьютерные системы управления поиском решения задач // Программные продукты и системы. Тверь, 2009. № 2(86). С. 128-130.
32. Vladislav I. The role of user preferences in engagement with online learning. E-Learning and Digital Media. 2022, Vol. 19(2) 189–208 // <https://doi.org/10.1177/20427530211035514>
33. Бермус А.Г. Практическая педагогика 2-е изд. Учебное пособие для вузов. Учебное пособие Изд. 2. 2021. 127 с. ISBN 978-5-534-12372-2.
34. Захарова, И.Г. Информационные технологии в образовании / И.Г. Захарова. - М.: Academia, 2017. - 48 с.
35. Silvia Farias-Gaytan, Ignacio Aguaded & Maria-Soledad Ramirez-Montoya. Transformation and digital literacy: Systematic literature mapping. Education and Information Technologies volume 27, pages1417–1437 (2022)Cite this article
36. Konstantinidou E., Scherer R. (2022). Teaching with technology: A large-scale, international, and multilevel study of the roles of teacher and school characteristics// Computers & Education Volume 179, April 2022. <https://doi.org/10.1016/j.compedu.2021.104424>
37. Hilden R., Oscarson, A.D., Yildirim A., Fröjdendahl B. Swedish and Finnish Pre-Service Teachers' Perceptions of Summative Assessment Practices. Languages 2022, 7(1), 10; <https://doi.org/10.3390>
38. McMullen J., Brooks C., Iannucci C., Fan X. A Day in the Life: Secondary School Students' Experiences of School-Based Physical Activity in Ireland, Finland, and the United States. International Journal of Environmental Research and Public Health 2022, 19(3), 1214; <https://doi.org/10.3390/ijerph19031214>
39. Vilppu H., Mankki, V., Lähteenmäki M., Mikkilä-Erdmann M., Warinowski A. Debunking the myth of high achievers in Finnish primary teacher education: first-year preservice teachers' learning strategies and study success (2022) European Journal of Teacher Education. <https://doi.org/10.1080/02619768.2022.2047175>
40. Nikula T., Skinnari K., Mård-Miettinen K. Diversity in CLIL as experienced by Finnish CLIL teachers and students: matters of equality and equity. (2022) International Journal of Bilingual Education and Bilingualism. <https://doi.org/10.1080/13670050.2022.2028125>

41. Makkonen T., Lavonen J., Tirri K. Self-Evaluated Multiple Intelligences of Gifted Upper-Secondary-School Physics Students in Finland (2022) Roeper Review 44(1), с. 19-34. <https://doi.org/10.1080/02783193.2021.2005205>
42. PISA- Халықаралық зерттеу. Әдістемелік құрал. –Астана, ҰББСБО, 2012. -114 б
43. Инструктивно-методическое письмо «Об особенностях учебно-воспитательного процесса в организациях СРЕДНЕГО образования Республики Казахстан в 2021-2022 учебном году». – Нур-Султан: НАО имени И. Алтынсарина, 2021. – 320 с. .

Умови сучасного розвитку системи вищої освіти в Україні

Сонечко Ольга Сергіївна

викладач кафедри психології, філософії та соціально-гуманітарних дисциплін
Національного університету кораблебудування ім. адм. Макарова

Розвиток системи вищої освіти в Україні наразі знаходиться на доволі складному етапі. Це пов'язано не тільки з повномасштабним нападом Російської Федерації на Україну 24 лютого 2022 р., але й з першим етапом війни ще 2014 р., коли відбулася окупація Кримського півострова та почалися військові дії на Донбасі. Деяка кількість вищих навчальних закладів залишилася на окупованих територіях та поступово інтегрувалася в російську систему вищої освіти (добровільним чи примусовим шляхом). Певній частині вищих навчальних закладів вдалося евакуювати своїх співробітників та студентів, інколи навіть часткове обладнання та, таким чином, більш-менш вдало провести свою релокацію.

Повномасштабний напад спричинив великі зміни в усіх сферах суспільної діяльності, і вища освіта, на превеликий жаль, тут не є виключенням. Не кажучи вже про примноження, збереження наявного потенціалу вищої школи є доволі складним питанням. Мова йде не тільки про збереження будівель, приміщень, матеріально-технічних баз. Мається на увазі також повноцінний професорсько-викладацький склад, допоміжний персонал, а також, звісно, студенти.

Взагалі система вищої освіти в Україні змінювалася доволі повільно, поступово.

З початку становлення України як незалежної держави після розпаду СРСР основним документом, що регламентував розвиток вищої школи, був Законі України «Про освіту», який був ухвалений ще в 1991 р. Основними положеннями цього закону, який протягом довгого часу визначав рівень розвитку та діяльність вищої школи, можна вважати наступні моменти.

По-перше, відмінялася так звана ідеологічна складова освіти, яка була присутня протягом всього існування СРСР.

По-друге, державні освітні структури зосереджували в своїх руках контроль за діяльністю закладів вищої освіти.

По-третє, стало можливим створення та відкриття вищих навчальних закладів недержавної форми власності, маються на увазі приватні інститути та університети.

Згідно з чинним законодавством, як державні, так і приватні вищі навчальні заклади мали відповідати однаковим умовам своєї роботи: проходити акредитацію спеціальностей, отримувати ліцензії тощо. Також, порівняно із старою системою, змінилися і рівні освітньої кваліфікації, які мали можливість отримати студенти під час навчання у вищих навчальних закладах. Якщо раніше готували тільки спеціалістів, то тепер з'явилися наступні рівні освітньої кваліфікації: молодший спеціаліст, бакалавр, спеціаліст та магістр. Ще одна зміна, яка відбулася на даному, першому етапі реформування вищої освіти – це можливість відкриття в Україні закладів богословської освіти. Це надало можливість забезпечувати необхідними кадрами навчальні заклади релігійного напрямку та поновити на державному освітньому рівні інтерес до таких майже забутих спеціальностей, як іконографія та іконопис, церковне та церковно-прикладне мистецтво, різьбярство тощо. Такі заклади зайняли своє, абсолютно особливе місце в системі вищої освіти України.

Другий етап становлення та реформування вищої школи України, як правило, пов'язують із ухваленням Конституції України в 1996 р.. Так, статтею 53 Конституції України затверджено було право для громадян на отримання безкоштовної вищої освіти.

Насамперед мова йшла як раз про державні заклади вищої освіти, де на навчання за державні гроші, в першу чергу, інститути та університети мали можливість відбирати найкращих студентів на конкурсній основі.

У 2002 р., можна сказати, починається третій етап реформування системи вищої освіти в Україні. Саме 2002 р. був ухвалений Закон України «Про вищу освіту», який з різними змінами та доповненнями функціонує досі. Докорінним чином цей закон, звісно, не змінив діючу систему вищої освіти. Проте, в даному законі дуже доступно та зрозуміло були викладені необхідні процедури отримання ліцензій та набуття акредитації вищими навчальними закладами. Саме доступність відкриття та отримання акредитацій і призвело до того, що після 2002 року різко починає збільшуватися кількість вищих навчальних закладів III–IV рівнів акредитації. Відкриття нових закладів вищої освіти, в тому числі, і приватних, призвело до того, що у своїй сукупності університети та інститути України отримали ліцензії на підготовку дуже великої кількості студентів, набагато більше, ніж у країні тоді було випускників, тобто, потенційних абітурієнтів. Починаючи з цього моменту (приблизно 2012 – 2013 рр.) кількість виданих або продовжених ліцензій поступово починається зменшуватися і, нарешті, представники вищої школи розуміють, що потрібно «брати» не кількістю навчальних закладів, а якістю освіти, знань та перспектив, що вони можуть запропонувати абітурієнтам (своїм потенційним студентам). Також на цьому етапі продовжується розпочатий раніше процес інтеграції української системи вищої освіти до о Болонської системи. В межах цієї інтеграції, наприклад, був скасований ступінь «спеціаліст», а також вищі навчальні заклади отримали більше автономії у можливості вирішення низки питань: введення нових навчальних дисциплін, обґрунтування відкриття нових спеціальностей тощо.

В 2014 році, через анексію Кримського півострова та розв'язання конфлікту на території Донбасу розпочинається четвертий, можна сказати, вимушений етап розвитку вищої освіти України. Захоплення частини території разом із людьми та матеріально-технічними базами та ресурсами ускладнило (а подекуди й зробило неможливим) звичне функціонування деяких закладів вищої освіти. Втрата певної кількості навчальних закладів та професорсько-викладацького складу, зменшення кількості абітурієнтів призвело до того, що університети дійсно розпочали боротьбу за випускників, які обирають, куди саме їм вступати. Абітурієнтам, які знаходилися на окупованих територіях та вступали до українських закладів вищої освіти, надавалися пільги та певні привілеї. На превеликий жаль, після повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 року ситуація не змінилася на краще. Хоча, необхідно відмітити, що після 2014 року освітяни та міська і центральна влада а також військові адміністрації також намагаються забезпечити та продовжити діяльність вищих навчальних закладів. Там, де це було необхідно (або хоча б можливо) евакуювали колективи навчальних закладів, майно захоплених університетів, що надає можливість збереження певної навчально-методичної, педагогічної бази. Студентам та викладачам довелося знов повертатися до дистанційного навчання, що дало можливість не переривати навчальний процес та продовжувати навчання.

Ті університети, які розташовані на вільній території України, активно продовжують навчальні процеси, надають можливість для тимчасової релокації представникам закладів освіти з окупованих територій.

Потрібно відзначити, що вищі навчальні заклади міст, що не знаходяться в окупації, не втратили свого навчального, освітнього та наукового потенціалу. Це дає надію на збереження і подальший розвиток системи вищої освіти в Україні, хоча, звісно, у найближчому майбутньому це питання є доволі болючим та проблематичним.

Практико-ориентированные задания по формированию и оценке естественнонаучной грамотности

Карбаева Шолпан Шайкеновна

к.п.н., доцент, КазНПУ им Абая, Казахстан, г.Алматы

Казахбаева Данагуль Мукажановна

д.п.н., профессор, КазНПУ им Абая, Казахстан, г.Алматы

Битибаева Жазира Маратовна

PhD, ст. преподаватель, КазНПУ им Абая, Казахстан, г.Алматы

Хорғаспай Енлик Тоқболатқызы

магистр, преподаватель, КазНПУ им Абая, Казахстан, г.Алматы

Аннотация

Формирование естественнонаучной грамотности – одна из основных задач общего среднего образования РК. Учащиеся должны обладать такими компетенциями, как научно объяснять явления; понимать особенности естественнонаучного исследования; интерпретировать данные и использовать научные доказательства и эти компетенции приводят их к обладанию естественнонаучной грамотности. В результате учащиеся стремятся участвовать в исследовании естественнонаучного направления, обсуждать проблемы и т.д.

Важнейшим ресурсом в повышении естественнонаучной грамотности учащихся являются практико-ориентированные задания, которые позволяют обучать их решать жизненные задачи с помощью предметных знаний.

Abstract

The formation of natural science literacy is one of the main tasks of general secondary education of the Republic of Kazakhstan. Students should have the following competencies, how to explain phenomena scientifically; understand the features of natural science research; interpret data and use scientific evidence, and these competencies lead them to possess natural science literacy. As a result, students tend to participate in the research of the natural science direction, discuss problems, etc.

The most important resource in improving the natural science literacy of students are situational tasks that allow them to be taught to solve life problems with the help of subject knowledge.

Ключевые слова: общее среднее образование, знания, естественнонаучная грамотность, компетенция, исследование, ситуационные задачи, практико-ориентированное обучение.

Key words: general secondary education, knowledge, natural science literacy, competence, research, situational tasks, practice-oriented training.

Содержание среднего образования обновляется в контексте практико-ориентированного подхода, преимущественной целью которого является применение знаний на практике.

Методика PISA требует от учащихся логического мышления, умения оценивать незнакомый текст, находить, извлекать и интерпретировать необходимую информацию

реализуя практико-ориентированный подход в обучении. В связи с этим, практико-ориентированные задания имеют большие значения, в применении знаний на практике.

Анализируя отчеты Информационно-аналитического центра, можно увидеть результаты PISA, которые показывают низкие показатели естественнонаучной грамотности в казахстанской школе и стабильно отстают от стран ОЭСР [1]. Международная программа по оценке образовательных достижений учащихся PISA (Programme for international student assessment), создан Организацией экономического сотрудничества и развития (ОЭСР), которые учёные со всего мира разрабатывают специальные задания/тесты логического мышления.

Казахстанской системы педагогического образования стоит задача повышения уровня естественнонаучной грамотности казахстанских учащихся, это требует модернизацию содержания и методов обучения естественных предметов, изменения или совершенствования образовательных программ школы и педагогических вузов.

Для формирования у учащихся научного мировоззрения и естественнонаучной картины мира учителя на уроках естественных предметов должны широко использовать практико-ориентированные задачи.

Применение естественнонаучных знаний и умений в жизненных ситуациях через задачи PISA требует от учителей серьезной подготовки, для регулярного использования на уроках задания на развитие у школьников функциональной грамотности. Сегодня существует не так много практико-ориентированных заданий, поэтому в основном учителям приходится самим разрабатывать задания на алгоритм действий учащегося (восприятие и понимание текста, уточнение целей, формулировка задач и выбор методов их достижения, реализация, анализ и интерпретация полученных результатов, оценивание) выполнений задач [2].

Практико-ориентированные задания, содержание которых приближено к реальной жизни являются основным инструментом формирования функциональной грамотности учащихся. Разработка практико-ориентированных заданий по формированию и оценке естественнонаучной грамотности обучающихся должны отвечать следующим требованиям:

- блок заданий должен содержать сюжетные задания с креативным названием;
- тематика заданий должна быть с разным контекстом;
- содержательная основа заданий должна быть на материале научного знания;
- практико-ориентированные задания должны иметь разные уровни сложности;
- задания должны быть направлены на формирование компетенций, составляющих естественнонаучную грамотность. А также, задания могут быть разнообразными по форме

(с выбором одного или нескольких вариантов ответов, на соответствие двух множеств, с кратким ответом, с развернутым ответом) и должны сопровождаться критериями оценивания их выполнения [3].

Примеры заданий по формированию и оценке естественнонаучной грамотности по географии и физике.

I. Примеры практико-ориентированных заданий по учебным материалам раздела «Методы географического исследования» [4]

I.1. Первые сведения о земле Казахстана и ее природе

Краткое теоретическое содержание учебных материалов

Для изучения первичных сведений о земле Казахстана и ее природе учащиеся знакомятся с материалами, представленными по ссылкам:

- Бейсенова А. С. изучение природы и развитие физико-географических идей в Казахстане (от древнего мира до начала XX века);

- <https://moxnpn.ru/kazakhstan/23-pervonachalnye- do nachala geograficheskie-svedeniya-o-zemle-kazaxstana.html>

- <https://referatdb.ru/geografiya/153897/index.html>

- <https://refdb.ru/look/2886004.html>

Задание: заполнить таблицу по образцу

| № п/п | Первые сведения | Содержание | Географические регионы |
|-------|--------------------------|---------------------------------|--|
| 1. | До исторического периода | Древние стоянки эпохи палеолита | Каратау, устье реки Волги, Бетпақдала, Бұхтарминское побережье и другие места на территории Казахстана |
| ... | ... | ... | ... |

1.2. Сотрудники лаборатории природных опасностей Института географии и водной безопасности РК в 2022 году провели аэровизуальное исследование Заилийского Алатау. Цель – предотвратить оползни. Маршруты исследования:

- Каргалинка;
- Шамалган;
- Каскелен;
- Аксай;
- Каргалы;
- Большой Алматы;
- Талгар;
- Иссык;
- Бассейны рек Тургенъ.

| Лавины в бассейнах рек | | | |
|---|---|--|---|
|  |  |  |  |
| р. Аксай | Малый Алматы | Каскелен | Фотографирование оползней |

Задание: картографирование маршрутов исследования с условными обозначениями.



II. Примеры практико-ориентированных заданий по учебным материалам физики

II.1



В дрон-рейсинге существует ограничение: расстояние между роторами диаметрально противоположных моторов не должно превышать установленное значение. Наиболее популярные классы дронов – от 210 до 250 мм. Количество моторов обычно не регламентируется, но почти все пилоты летают на квадрокоптерах: это оптимальное решение с точки зрения мощности, веса и аэродинамики. Моторы устанавливаются помощнее. При этом время полета гоночных дронов невелико и в среднем составляет 3-5 мин. Средняя скорость равна скорости, которой разрешено ездить внутри города. Двое друзей собираются участвовать в дрон-рейсинге. Ребята настроены на победу и сформулировали проблемы, которые необходимо решить до соревнований

Оцените возможную протяженность трассы для соревнований дронов. Приведите расчеты. (Ответ: 5000 м)

II.2

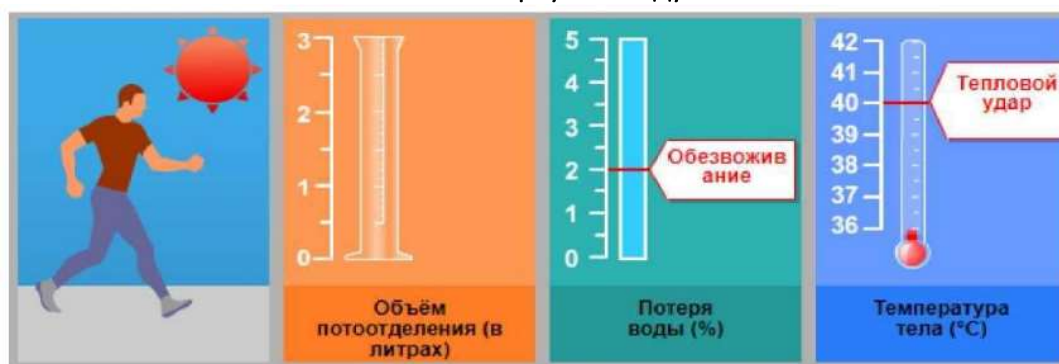
Золотые ржанки

Золотые ржанки – это мигрирующие птицы, которые гнездуются в Северной Европе. Осенью птицы перемещаются в более теплые места, где можно добыть пищу. Весной птицы возвращаются к местам гнездования. Что предохраняет птиц от перегревания? (Ответ: Конвекция)



II.3

Бег в жаркую погоду



Для каждого вида живого организма существует определенный температурный диапазон, при котором организм затрачивает минимальное количество энергии для сохранения нормальной температуры тела. Этот диапазон называют зоной комфорта. Для человека в покое и легкой одежде она находится в пределах 18-20 °С. Рассмотрим небольшую задачу. Бегун бежит в течение часа в жаркий сухой день (температура воздуха 40°С, влажность воздуха 20 %). Бегун не пьет воду. Какая опасность угрожает здоровью бегуна в этих условиях?

Предметная область физики пересекается с областями многих других наук, что делает ее изучение сложным для большой категории обучающихся. Задача учителя сориентировать учеников на те аспекты предмета, которые будут им необходимы здесь и сейчас, при этом сформировать умения и получить высокие результаты не только предметные, но мета предметные и личностные [5].

Таким образом, функциональная грамотность показывает, насколько обучающийся может использовать полученные знания, умения и навыки в реальных жизненных ситуациях. Важно отметить, что становление функциональной грамотности происходит в образовательном процессе, который построен в методологии компетентного подхода [6].

Конкретными новшествами обновления содержания школьного образования в Республике Казахстан является межпредметная интеграция, исследовательское обучение, трехязычие, критериальная система оценивания на основе практико-ориентированного подхода.

Развитие у учащихся умений решать практико-ориентированные задачи в процессе обучения географии и физике следует рассматривать как один из способов формирования у них географической и физической компетентности. Такой подход к обучению позволяет в дальнейшем выпускнику школы решать проблемы, возникающие в жизни и в профессиональной деятельности.

Работа выполнена при финансовой поддержке гранта МНВО РК (AP14872059 «Методологические основы формирования функциональной естественно-научной грамотности школьников в соответствии с исследованиями PISA»)

Библиографический список:

1. Национальный доклад о состоянии и развитии системы образования РК. – г. Астана: МП РК, МНВО РК, АО «Информационно-аналитический центр», 2022. – 325 стр.
2. Шарипова Э.Ф. Практико-ориентированные задания по технологии как условие формирования функциональной грамотности //Вестник Бурятского государственного университета. Образование. Личность. Общество. 2021. - № 3. – С. 87-91.
3. Формирование функциональной грамотности обучающихся: сборник методических рекомендаций /Авт.-сост. О.Н. Бершанская,Т.Ю. Ерёмкина, Г.А. Кобелева, Н.В. Носова, С.А. Окунева, А.В. Ряттель. - Киров: КОГОАУ ДПО «ИРО Кировской области», 2022. – 135 с.
4. Карбаева Ш.Ш., Куандыкова Э.К. Методика практическо-ориентированного обучения географии. Учебное пособие. -Алматы: КазНПУ им Абая: Изд-во «Улагат», 2022. – 150 с.
5. Искакова А., Калакова Г. Формирование естественнонаучной грамотности учащихся на уроках физики, – Астана, 2017 г.
6. Алексашина И.Ю. Формирование и оценка функциональной грамотности учащихся: Учебно-методическое пособие / И.Ю. Алексашина, О.А. Абдулаева, Ю.П. Киселев; науч. ред. И. Ю. Алексашина. – СПб.: КАРО, 2019. – 160 с. Б

УДК 373.3

ДЕНЕ ТӘРБИЕ ЖҮЙЕСІНДЕ ЭСТЕТИКАЛЫҚ ТӘРБИЕНІҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ШАРТТАРЫ

Куракбаева Асыл Жексембаевна

п.ғ.к., оқытушы-дәріскер, І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қаласы, Қазақстан

Чернов Радмир Павлович

студент, І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қаласы, Қазақстан

Аннотация

Дене тәрбиесі жүйесінде «эстетикалық тәрбие» ұғымы, эстетикалық тәрбиенің мәні, міндеттері әр түрлі тұрғыдан қарастырылды; эстетикалық тәрбиенің педагогикалық шарттарының бірі ретінде қозғалмалы ойындарға, әр түрлі эстетикалық тәжірибенің бай көзі ретінде музыкаға және дене шынықтыру дағдыларын игеруде үлкен рөл атқаратының, дене шынықтыру сабақтарында эстетикалық әсерін күшейтетін табиғатқа ғылыми негіздемелері берілген және оларды дене шынықтыру сабақтарында практикалық қолдануы.

Тірек сөздер: дене тәрбиесі, эстетикалық тәрбие, дене шынықтыру сабақтары, педагогикалық шарттар, ойындар, музыка, табиғат

Аннотация

Рассмотрены в системе физического воспитания понятие «эстетическое воспитание», сущность, задачи эстетического воспитания с различных точек зрения; даны научные обоснования подвижным играм как одним из педагогических условий эстетического воспитания; музыке как богатого источника многообразных эстетических переживаний и, играющей большую роль в овладении навыками физической культуры; природе, усиливающей эстетический эффект от общения с ней во время занятий по физическому воспитанию и практические применения их на занятиях физической культуры.

Ключевые слова: физическое воспитание, эстетическое воспитание, занятия физической культурой, педагогические условия, игры, музыка, природа

Annotation

The concept of «aesthetic education», the essence, tasks of aesthetic education from various points of view are considered in the system of physical education; scientific substantiations are given to outdoor games as one of the pedagogical conditions of aesthetic education; music as a rich source of diverse aesthetic experiences and playing an important role in mastering the skills of physical culture; nature, enhancing the aesthetic effect of communicating with her during physical education classes and their practical application in physical education classes.

Key words: physical education, aesthetic education, physical education, pedagogical conditions, games, music, nature

Кіріспе.

Дене шынықтыру және спорт саласындағы мемлекеттік реттеуді жақсартуға бағытталған «Дене шынықтыру және спорт туралы» Қазақстан Республикасының Заңы [1] спортшыларды даярлауда дене шынықтыру мен спорттың неғұрлым тиімді жүйесін құруға қойылатын талаптарды жүктейді.

Осыған байланысты, дене шынықтыру мен спорттың тиімді жүйесін құру кезінде оқушылардың дене ғана емес, сонымен қатар эстетикалық тәрбиесіне де назар аудару керек деп санаймыз, өйткені оқушылардың денелік жағдайы эстетикалық тәрбиеге де байланысты, сондықтан дене шынықтыру арқылы эстетикалық тәрбиені дамыту үшін қолайлы жағдай жасау қажет.

Эстетикалық тәрбие оқушылардың әр түрлі аспектілерде ғалымдармен қарастырылды (О.В.Лармин [2], Н.Ф.Трубникова [3], Б.М.Неменский [4], Ю.С. Любимова [5], Р.И. Ягудина [6], Н.Н. Саяпина [7], Е.М.Чистякова, И.В.Николаева [8], Артем Патрикеев[9] және т.б.).

Олар өздерінің зерттеу жұмыстарында сабақта сұлулықты қалай тәрбиелеу керектігін, техникалық оқыту құралдарының мүмкіндіктерін пайдалануды, музыкалық өнер құралдарымен эстетикалық тәрбиелеуді зерттеді.

Ал Т.В. Бакшева [10] эстетикалық тәрбиені дене шынықтыру және спорт саласында қарастырды, ол спортпен шұғылдану кезінде әсемдік өнеріне ерекше назар аударып, эстетикалық тәрбиені қоршаған шындықтағы сұлулықты мақсатты түрде қабылдауды, сезіну және дұрыс түсіну қабілетін тәрбиелеу ретінде анықтады - табиғатта, қоғамдық өмірде, жұмыста, өнер құбылыстарында; сонымен қатар ол баланың эстетикалық қалыптасуындағы мақсатты педагогикалық әсердің жетекші ролін атап өтті. Оның зерттеуіндегі ең бастысы - мақсатты педагогикалық эстетикалық және тәрбиелік әсер, балаларды әртүрлі көркемдік және шығармашылық іс-шараларға тарту, бұл олардың сенсорлық саласының дамуына ықпал етеді, эстетикалық құбылыстарды терең түсінуді және шынайы өнерді, шындықтың сұлулығын және адам бойындағы сұлулықты түсінуге көмектеседі.

Сонымен қатар ол дене жаттығулар эстетикалық тәрбие үшін қолайлы жағдай туғызатынын атап өтті, өйткені сабақ барысында әдемі қалып қалыптасады, дене формаларының үйлесімді дамуы жүзеге асырылады, қимылдардың қарапайымдылығы мен рақымдылығын түсінуі тәрбиеленеді. Мұның бәрі эстетикалық сезімдерді, талғамдарды, идеяларды тәрбиелеуге көмектеседі, жағымды эмоциялар, көңілділік, оптимизм көріністеріне ықпал етеді.

Эстетикалық тәрбие адамдардың эстетикалық қажеттіліктерін қалыптастыруға арналғанын білеміз. Сонымен қатар, ләззат алу қабілетін қалыптастыру, оның әр түрлі көріністеріндегі сұлулықты түсіну ғана емес, сонымен қатар оны нақты іс-әрекеттер мен қимыл-қозғалыстарда жақындату қабілетін дамыту маңызды. Дене шынықтыру сабақтары бұл үшін үлкен мүмкіндіктерді ұсынады. Қазіргі уақытта эстетикалық тәрбие тұлғаны дамыту, оның эстетикалық мәдениетін қалыптастыру мәселелері мектеп алдында тұрған маңызды міндеттердің бірі болуы қажет.

Сонымен, дене шынықтыру сабақтарына қатысқанда, оқушылардың эстетикалық тәрбиесі бойынша ғылыми әдебиеттерді талдауда осы пән сабақтарында оқытудың негізгі аспектісі спорттық жарыстарда нәтижелерге қол жеткізуге, маңызды мақсаттарға (орындар, дипломдар, грамоталар және т.б.) техникалық әдістер мен жаттығуларды орындаудың техникасы мен тактикасын қоюға бағытталғанын анықтауға мүмкіндік берді. Тәрбиенің басқа бағыттарын, оның ішінде эстетикалық тәрбиеге аз көңіл бөлінеді.

Зерттеудің мақсаты: дене тәрбие жүйесінде эстетикалық тәрбиені теориялық негіздеу және әдістемелік қамтамасыз ету

Осы мақсатқа байланысты кешенді зерттеулер жүргізілді:

Ең бастысы ғылыми-педагогикалық әдебиеттерді талдау арқылы біз эстетикалық тәрбие идеяларының ежелгі уақытта пайда болғанын анықтауға мүмкіндік алдық. Эстетикалық тәрбиенің мәні, оның міндеттері туралы идеялар Платон мен Аристотельдің қазіргі уақытқа дейін жарылу уақытын толығымен өзгертті. Көзқарастардағы бұл өзгерістер эстетиканың ғылым ретінде дамуына және оның объектілерінің мәні туралы түсінікке байланысты болды. Сондықтан «эстетика» термині кездейсоқ емес грек тілінен шыққан «aisteticos» (сезіммен қабылданады), сондықтан, ғылым ретінде эстетиканың объектісі, зерттелгендердің пікірінше, эстетика әдеміні білдіреді және бұл категория эстетикалық тәрбиенің негізіне жатады.

Дене шынықтыру және спорт үрдісінде эстетикалық тәрбиенің жалпы және арнайы міндеттерін шешу үшін мұғалім біліммен қарулануы, сұлулық заңдылықтарын түсінуі, эстетикалық тәрбие мен адамның спорттық іс-әрекет үрдісінде сезінетін сезімдерінің ерекшеліктерін білуі керек.

Дене тәрбиесі үрдісінде эстетикалық тәрбие келесі әдістермен сипатталады:

- дене жаттығуын эмоционалды-мәнерлі түсіндіру, бейнелі сөз;
- таңдану сезімін тудыратын жаттығудың техникалық жағынан мінсіз және эмоционалды-экспрессивті көрінісі;
- әрекеттер мен әрекеттердегі шабыттандыратын үлгі;
- дене жаттығуларымен айналысу процесінде қозғалыс белсенділігіндегі сұлулықтың шығармашылық көріністеріне практикалық үйрету.

Эстетикалық мәдениетінің бір негізгі көрсеткіші – іс-әрекет эстетикасы – сыртқы көрініспен, жеке әрекеттермен анықталатығын. Дене шынықтырудың компоненттерінің барлығы оқушыларды эстетикалық дайындық үрдісінде дамып жетілдіріледі.

Дене шынықтыру мұғалімі оқушылармен қарым-қатынаста қабылдауға қабылеті психологиялық компонент ретінде қатысады.

Эстетикалық қабылдаудың сапасына байланысты болу, есте сақталған бейнелермен, білімімен салыстыру қабылеті әсер етеді. Адамның эстетикалық идеялары мен білімдерінің қоры неғұрлым бай болса, қабылдау бейнелерін олармен және бұрын бағаланған құбылыстармен, әсіресе басқа қызмет салаларынан байланыстыру қабылеті неғұрлым дамыған болса, соғұрлым тезірек, дәлірек айтқанда, адам қабылданатын нәрсенің сұлулығын бағалайды.

Сондықтан, жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, дене және эстетикалық тәрбиенің байланысы олардың мақсатының бірлігіне – адамның қалыптасуына негізделген деп айтуға болады, ал дене жетілу эстетикалық материалдың бір бөлігін құрайды.

Т.В. Бакшева [10] «спорттың эстетикалық құндылықтары қоғамның эстетикалық танымына, эстетикалық іс-әрекеттің жұмыс істейтін түрлеріне белсенді әсер етеді, олардың жаңа мазмұны мен жаңа даму бағытын анықтайды», - деп айтқан.

Әлеуметтанулық зерттеулер көрсеткендей, көптеген адамдар спорт әлеміне спорттық нәтижелерге (голдар, ұпайлар, рекордтар) қызығушылық танытқандықтан немесе денсаулығын жақсартуға тырысқандықтан ғана келмейді, өйткені спорт сонымен қатар эстетикалық сезімдерді тудырады, эстетикалық қажеттіліктерді қанағаттандырады. Көпшілікті спортпен айналысуы, әдемілік туралы ойланудан - дене мен қимыл арқылы жасалған қозғалыс сұлулығынан және т.б. эстетикалық ләззат алу мүмкіндігі қызықтырады.

Эстетикалық тәрбиенің педагогикалық шарттарының бірі - дене шынықтыру сабақтарында маңызды орын алатын ашық ойындар.

Ойын барысында эмоциялар өте пайдалы, өйткені ол бәсекелестік ерекше мәнге ие, ол ойынның эмоционалды көңіл-күйін күшейтеді және оны моральдық және эстетикалық қасиеттерді тәрбиелеу үшін қолдануға болады. Ойындар диалектикалық түрде біріктірілген, адамның көптеген ішкі қажеттіліктерін, оның өзін-өзі көрсету қажеттілігін жүзеге асыруға

болады, соның арқасында ол өзінің шығармашылық қабілеттерін дамыту және кейіннен эстетикалық тәрбие беру құралына айналады.

Дене шынықтыру сабақтарында эстетикалық тәрбиенің тиімді құралы импровизацияланған сипаттағы сабақтардан көрінеді (музыкаға арналған еркін гимнастикалық сабақтар, 8-16-16 шоттардағы тәуелсіз сабақтар және т.б.). Осындай талап етілген актілерді орындау кезінде музыканың сипатын, қатар жүретін бос орынды ұғынуға; өзінің қимыл-қозғалыстарымен музыкалық қарқыны мен ырғағымен келісуге тиіс шығармашылық қызығушылық танытады және дамиды; сюжеттік желінің астын сызудың арқасында шашыраңқы қозғалыстарды тұтасымен байланыстыру, ал музыка орындалатын әрекетті талғампаз, үйлесімді орындауға итермелейді.

Музыка әр түрлі эстетикалық тәжірибелердің бай шығысшысы, дене шынықтыру дағдыларын дамытуда өте үлкен рөл атқарады.

Эстетикалық тәрбиенің маңызды құралдары ретінде дене шынықтыру сабақтарында би элементтері пайда болады, өйткені би элементтері дене шынықтыру сабақтарын жандандырады, оларға алуан түрлілік әкеледі, эмоционалды өрлеу жасайды, ең бастысы - әдемі, дұрыс қалып (әдемі ұстай білу), жеңілдік, рақым, қозғалыс ырғағы, музыкалық, экспрессивтілік, икемділік қалыптастыруға тиімді әсер етеді. Бидің, хореографияның элементтері музыкамен бірге жүретіндіктен, олар дене және эстетикалық жағынан үйлеседі.

Табиғат сауықтыру факторы ретінде маңызды, өйткені су, ауа және күн денсаулыққа пайдалы екендігі белгілі, табиғатпен қарым-қатынас адамды рухани және дене жағынан шынықтырады, сонымен қатар, жылдың әр мезгілінде табиғат аясында дене шынықтыру сабақтарын эстетикалық тәрбие құралы ретінде пайдалануға болады.

Ең алдымен, дене жаттығуларды, ойындарды оқу және жаттығу сабақтарында, серуенде орындағанда мұғалім оқушылармен бірге әр түрлі табиғи құбылыстарды байқауға мүмкіндік алады.

Ол күннің шығуы мен батуына, күздің жапырақты құлауына және қыста снежинкалардың көтерілуіне, көктемнің гүлденуіне, алғашқы жасыл желектерге, гүлдерге, жарқыраған көк аспанға және т.б. назар аударады.

Бірақ табиғатпен қарым-қатынас пассивті ойлаумен шектелмеуі керек; оқушы жабайы табиғат құбылыстарын (құстың ұшуын, ағаштардың шайқалуын, ағынның жылдам қозғалысын) белсенді қабылдауы керек және есте сақтауы өте маңызды, бұл секіруге, лақтыруға техникалық қызмет көрсету үшін көмек көрсетеді.

Адамның табиғатты және оның ішкі әлемін қабылдауының өзара байланысын көптеген педагогтар былай тұжырымдады: «Табиғат - жақсылықтың қайнар көзі ретінде болады, оның сұлулығы адамның рухани әлеміне әсер етеді, егер жас жүрек адамның ең жоғары сұлулығын түсінсе - шындықты, адамгершілікті, жанашырлықты, зұлымдыққа қарсылықты... Адамның қадір-қасиетін сезінбеу, адамның табиғат сұлулығын көрмейтіндігіне әкеледі». Табиғаттың сұлулығы эмоционалды, эстетикалық және моральдық тәрбие құралы ретінде адамға рухани әсер етудің барлық құралдарының жалпы үйлесімінде ғана естіледі. Бұл оқушы үшін, ең алдымен, эстетикалық қабылдау мәдениеті мектебі, табиғат сұлулығы сезімдерді нақтылайды, адамның сұлулығын сезінуге көмектеседі.

Оқушыларға эстетикалық әсер сыртқы жағдаймен қамтамасыз етіледі: бөлменің ішкі көрінісі, заттардың жалпы көрінісі мен сапасы, түгендеу, түс гаммасы.

Теріс жалған өнімдер - қараңғы, қара қабырғалар, жыртылған төсеніштер, лас снарядтар, таза емес еден, жалған жарнамалар және оларда қисық жазулар, қарапайым дене шынықтыру бұрыштары, ұқыпсыз киінген немесе шашын тарамаған мұғалім, жаттықтырушы.

Мұғалім ыңғайсыз бөлмені үлгілі дене шынықтыру орталығына айналдыруы керек, бұл іс-әрекетті оқушылардың көмегімен жасау керек. Оқушылар интерьерді әдемі қалпына келтіре алады, өйткені оқушылардың түрлі шығармашылық қабілеттері пайда болуы мүмкін.

Эстетикалық жарқын және эмоционалды тиімді білім беру құралы спорттық мерекелер, жарыстар болуы мүмкін.

Мерекеге дайындықтың өзі мектеп оқушыларында жеке көңіл-күй қалыптастырады, күнделікті өмірден ерекшеленетін ерекше бір нәрсені күтеді. Эстетикалық қабылдауды бүкіл дайындық кезеңінде сақтау керек, өйткені мерекенің өзі, оның атмосферасы әдемі дизайнға, музыкалық сүйемелдеуге, қонақтардың болуына қуаныш, салтанат пен жауапкершілік сезімталдығына әсер етеді.

Эстетикалық дайындықтан өткен оқушылардың қозғалыс мәдениеті тұрғысынан моториканың барлық түрлері мен дағдыларын тұрақты дамытуға үлкен мүмкіндіктері бар. Оның кең эрудициясы, дамыған эстетикалық талғамы тек дене шынықтыру саласында ғана емес, сонымен қатар күнделікті, қоғамдық қызметте де өзін толық көрсетуге мүмкіндік береді. Педагогикалық қызметтің ерекшелігі - оның әсер ету объектісін көпжақты түрлендіру. Яғни, дене шынықтыру пәнінің мұғалімі үнемі өз оқушыларының қажеттіліктері мен қоршаған шындықтың сұлулығын байқауға және қабылдауға, оны талдауға және бағалауға қабілеттерін дамытуы керек.

Сонымен, эстетикалық дайындықты оқу процесін жетілдірудің бір жолы, баланың қоршаған ортадағы жан-жақты және үйлесімді дамуының міндетті шарты ретінде қарастыру керек, сонда оқушының көзқарасы тек табиғи ландшафта ғана емес, сонымен бірге қоршаған әлемге, табиғатқа деген сүйіспеншілік пен ұқыпты қарым-қатынасты дамыта отырып, біздің қоғамның техногендік құрамдас бөлігінде көрсетілуі керек.

Тәжірибелік жұмыстар Талдықорған қаласының «Жас техниктер» станциясының «Туризм» секциясында жүргізілді.

«Жас техниктер» станциясында оқушыларды кешенді дене және эстетикалық тәрбиелеу бойынша белсенді жұмыс жүргізілуде, сондықтан ғылыми-зерттеулер барысында біз эстетикалық тәрбие процестерін зерттедік:

- спорттық құзға шығу;
- жалпы дене дайындығы;
- спорттық бағдарлау;
- спорттық туризм;
- өлкетану және тарих сабақтары.

Барлық сабақтар кең ауқымды үдерісте өткізіледі. Осы ұжымдарға қызығушылық танытқан балалар жан-жақты үйлесімді дамып, жағымды эмоциялар алады - физикалық жаттығулар кезінде эстетикалық тәжірибе, жоғарыда аталған секцияларда моторикасын арттырады, жарыстар мен спорттық іс-шараларға қатысады, шеберлік деңгейін жоғарылатады.

Секциялық сабақтар барысында оқушылардың эстетикалық тәрбиесі бойынша жұмыс тәжірибесіне педагогикалық талдау және зерттелетін мәселе тұрғысынан сауалнама жүргіздік. Сауалнамаға 15 адам (5 қыз, 10 ұл) қатысты.

Кесте 1 – Сауалнама «Оқушыларды дене тәрбиесінде эстетикалық тәрбиелеу»

| № | Сауалнаманың сұрақтары | Респонденттердің жауаптары (%) |
|----|--|-------------------------------------|
| 1. | Сіздің жасыңыз _____ Сіздің жынысыңыз _____ | 13-16 жас (55 % қыздар, 45 % ұлдар) |
| 2. | Сіздің ойыңызша, дене тәрбиесінің мақсаты: а) адамның физикалық жетілуі б) рухани және адамгершілік қасиеттерді тәрбиелеумен бірге физикалық қасиеттер мен қабілеттерді тәрбиелеу в) жоғарыда айтылғандардың бәрі | 30 % 50 % 20 % |
| 3. | Эстетикалық тәрбие адам өмірінде маңызды рөл атқарады ма? а) Иә, және өте маңызды б) Иә, бірақ көп емес в) жоқ, ешқандай рөл атқармайды | 50 % 40 % 10 % |
| 4. | Сізді қоршаған адамдар сіздің сыртқы келбетіңізге беретін рейтинг сізді қызықтырады ма? а) Иә, және өте күшті б) Иә, бірақ көп емес в) жоқ, ол мүлдем алаңдамайды және мазаламайды | 75 % 25 % - |
| 5. | Дене бітімін және көңіл-күйім жақсарту үшін дене шынықтырудың заманауи бағыттарын (аэробика, шейпинг, гимнастика және т. б.) қолдану қажет деп санайсыз ба? а) иә б) желі в) білмеймін | 90 % - 10 % |

Осы сауалнама арқылы эстетикалық тәрбиесіне оқушылардың жоғары көрсеткіштерін байқауға болады.

Зерттеуді өңдеуде біз келесіге жеттік: жоғары топ үйірмелерінің 50% - ы дене тәрбиесінің барлығы рухани және адамгершілік қасиеттерді тәрбиемен бірлікте дене қасиеттері мен мүмкіндіктерін тәрбиелеуге бағытталған деп санайды. Эстетикалық тәрбие адам өмірінде маңызды рөл атқарады (50%), осы саладағы дайындық (60 %) орта мектепте оқушылардың дене тәрбиесі жүйесінде қажет және 75% олардың сыртқы келбетіне, көкжиектерінің дамуына көп көңіл бөледі. Біздің ойымызша, эстетикалық білім беру және эстетикалық дайындық оқу процесін жетілдірудің, сондай-ақ баланың жан-жақты және үйлесімді дамуының тұрақты жағдайы ретінде қарастырылуы керек. Эстетикалық қозғалыс мәдениеті мен мәдениетін қалыптастыру бойынша жалпы дүниетаным мен эрудицияның таралуы тұрғысынан практикалық және теориялық сабақтарды ұйымдастыру және жүргізу, дене бітімін қалыптастыру, денсаулықты нығайту, көкжиекті дамыту, физикалық бос орындарға ие болу үшін қосымша мамандықтарды жүзеге асыру жолдарын іздеу қажет.

Қорытынды:

Эстетикалық дайындық мақсатында оқушыларды спорттық үйірмелерге неғұрлым толық тарту, шығармашылық тапсырмалар беру, оқу процесінің эстетикалық жақтарын өзін-өзі және өзара бағалауды жүйелі түрде қолдану қажет. Осы салада қоршаған ортаға кіріспе әдістерімен, қоршаған орта жағдайында моториканы практикалық оқыту әдістерімен

дайындықты жүзеге асыру. Арнайы ұйымдастырылған эстетикалық дайындық оқушылардың қоршаған табиғат пен оған келген адамдардың сұлулығының ресми және эстетикалық жақтары туралы білім алуына оң әсер етеді.

Осылайша, эстетикалық дайындықты оқу процесін жетілдірудің бір жолы ретінде, сонымен қатар баланың қоршаған ортадағы жан-жақты және үйлесімді дамуының міндетті шарты ретінде қарастыру керек, сонымен қатар оқушының көзқарасы тек табиғи ландшафта ғана емес, сонымен бірге қоршаған әлемге табиғатқа деген сүйіспеншілік пен ұқыпты қарым-қатынасты дамыта отырып, біздің қоғамның техногендік құрамдас бөлігінде көрсетілуі керек.

Әдебиеттер:

- 1 Закон «О физической культуре и спорте» Закон Республики Казахстан от 3 июля 2014 года № 228-V ЗРК - 3с. <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1400000228>.
- 2.Лармин О. В. Культура личности, способности человека к эстетическому творчеству.- Москва, 2005.
- 3.Трубникова Н.Ф. Эстетическое воспитание будущих учителей физической культуры средствами музыкальной ритмики. Автореферат канд. пед. наук. -Барнаул, 2006. -30 с.
- 4.Неменский Б.М. Педагогика искусства. - Москва: Просвещение, 2007. -253 с.
- 5.Любимова Ю.С. Методика организации эстетического воспитания младших школьников: учебно-методическое пособие для учителей начальных кл/ Ю.С. Любимова, В.В. Буткевич. - Минск: Пачатковая школа, - 2008 - 114 с.
- 6.Ягудина Р. И. Эстетическое воспитание учащихся на уроках русской литературы. // Проблемы и перспективы развития образования : материалы II Международной научной конференции. -Пермь: Меркурий, 2012. -С. 97-99. URL: <https://moluch.ru/conf/ped/archive/58/2271/>.
- 7.Саяпина Н.Н. Эстетическое воспитание обучающихся в условиях занятий физической культурой и спортом. Современные направления развития системы физкультурного и технологического образования. -Саратов, 2016. С.107-112.
- 8.Чистякова Е.М., Николаева И.В. Эстетическое воспитание средствами физической культуры и спорта. /Аллея науки. №11(27) 2018. С.468-471.
- 9.Артем Патрикеев. Эстетическое и этическое воспитание детей на уроках физической культуры. -Ростов-на-Дону, 2020. -364 с.
- 10 Бакшева Т.В. Эстетическое воспитание в подготовке квалифицированных кадров в области физической культуры и спорту. /Проблемы детской антропологии: Материалы Всероссийской научной конференции. – Ставрополь, 2001. С. 50-51.

PEDAGOGICAL CONDITIONS FOR SHAPING STUDENTS' ETHNO-CULTURAL KNOWLEDGE

Rabilova Z. ZH.

PhD, Associate Professor, Kazakh National Pedagogical University named after Abay, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-6066-6969>

Alzhan A. T.

Master's, Kazakh National Pedagogical University named after Abay, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-9649-8805>

Annotation

The article deals with the tasks and principles of ethno-cultural education, components of students' cultural values formation. Openness and respect for folk traditions as a principle of ethno-cultural competence formation.

The task of today's educational system is to help students learn about the cultural heritage and ethno-culture of their people. Human nature becomes richer through culture. Ethno-cultural self-education and self-improvement have a strong influence on human mental activity. Due to formation of ethno-cultural competence students become capable of solving complex and extraordinary tasks. The process of creativity has a very distant root, repeating from generation to generation, leads to internal restructuring in the brain structure, which subsequently turns into hereditary. The educational process will be effective when student formation, assimilation of culture involving certain objects of scientific research.

The conclusion contains recommendations for the formation of ethno-cultural competence of arts and crafts students.

Key words: ethno-culture, competence, education, decorative-applied art, art education, ethno-pedagogy.

Introduction. The current stage of social development shows that society is changing more and more rapidly. Migration processes are increasing in the world.

The term "Ethnoculture" refers to a set of traditional and national values, peculiarities of people's behaviour, in the material, spiritual and social life of a people or an ethnos [1, p. 189].

According to Shpikalov T.Y. "Ethnoculture" is a group of ways of life, for the preservation and development of ethnicity [2, p. 23]. Ethnoculture includes traditional forms of material and spiritual culture: rituals, customs, costume, folk art and national forms of professional art culture. To stop an ethnos from reproducing its art is the same as to lose everything.

Folk art contains an artistic element. The artistic imagery of things makes it pleasant to use, and the ulterior purpose supports the vitality of the object. Every nation has its own technology, methods and techniques of execution, designs, ornaments and colours. Folk arts and crafts are characterised by profound poetry, genuine beauty and artistic taste.

The aesthetic education of national art culture is significant for the development of the national pedagogy. It integrates and contains different types of art and is a universal culture, preserving national peculiarities (history, language, tradition, culture and religion) of the nation. For example, the Kazakh decorative and applied arts provide the opportunity to learn the

traditional Kazakh crafts and to form an idea of the way of life and traditions of the nation. The particular importance of using decorative and applied arts in upbringing of the younger generation was given by the Kazakh enlighteners like Ch.Valikhanov, I.Altynsarin and A.Kunanbaev. They used specific examples to stress the necessity and importance of studying national heritage.

The educational process is a basic social institution, a key institution of society, designed to socialise and shape the personality of students, to pass on to a new generation the available knowledge and everything that can determine the system of views and perceptions of the world, the place of man in the world and, consequently, the individual and collective behaviour of people. Education is the result of a pedagogically shaped and organised process that contributes to the formation of the student as a person with cultural values [3].

Competences are the requirements of the educational standard of vocational education and training, through which the results of the student's training are assessed with regard to modern requirements. Students should: be ready to work in the profession in market conditions of economy; self-monitoring, retraining and self-learning when the economic situation changes and to introduce new technologies.

Competence, as defined by S. Spencer, is "the basic quality of an individual that determines how best he or she performs certain tasks or acts in certain situations". The competence model of learning is activity-based training of the student, aimed at the practical use of the proposed knowledge. The learning process builds "algorithm of goal-setting", forms "practicality" of educational technologies; selection of learning material, formation of "learning through application", development of students' independence, education of responsibility for decision-making, etc. [4]

I.A. Zimnja divides competence into the following groups (spheres):

- cognitive competence (acquiring knowledge from different sources of information, outside the classroom);
- competences in civic-social activities (acting as a citizen, as a voter);
- Social and work competences (ability to analyse the situation on the labour market, assess professional opportunities, observe social norms and ethics, self-organisation skills);
- competences of everyday life (health, family life, etc.)
- competences of cultural and leisure activities (ways of proper use of free time, culturally and spiritually enriching the individual). [5]

According to G. M. Kojaspirov, ethno-cultural competence is the level of self-education and the ability to make independent decisions when cognitive problems arise

The process of forming an ethno-cultural competence of a teacher consists of two interrelated aspects, as mastering certain ways of living in the society and professional training.

Among contemporary researchers the structure of ethno-cultural competence is considered in the works of S. N. Fedorova, T. V. Poshtareva.

In T.V. Poshtareva's research, the structure of ethno-cultural competence includes the following components:

- The cognitive component is the knowledge and understanding of ethnic communities and their history, culture, lifestyles and national-psychological characteristics.
- behavioural component, contains behaviours, strategies, skills that contribute to effective interaction with other ethnic environments; singing, dancing, adhering to customs, traditions, performing rituals, mastering traditional crafts, etc;
- affective component, which implies a positive personal attitude towards other nations, a tolerant attitude towards the way of life and thoughts of people, aesthetic enjoyment when "communicating" with works of art of different nations, [6, p. 38].

In other studies, ethno-cultural competence is a parameter of teacher's activity. An ethno-culturally competent teacher should possess ethno-cultural knowledge, professionalism, high

moral qualities, and act adequately and take responsibility for his/her own ethno-cultural activities.

The structure of a teacher's ethno-cultural competence consists of the following components:

- a personal and humanitarian orientation;
- systemic perception of ethno-culture;
- the ability to integrate experience
- creativity as a way of being in ethno-culture, the desire and ability to create a new ethno-cultural reality at the level of goals.
- the capacity for reflection (consciousness, thought, analysis of one's own actions, etc.)

All components of ethno-cultural competence are interrelated and create a complex structure [7].

In the process of forming ethno-cultural competence in the modern educational space, the teacher plays an important role. The education system lays the foundations of an axiological and praxiological attitude towards the world shapes the thinking of individuals, individual social groups and society as a whole. Education environment plays an important role in constructively promoting interethnic integration.

Main part. The following factors play a role in the process of organising the work of forming students' ethno-cultural competence:

- cultural and developmental space (museums, theatres, galleries);
- cultural and educational activities in the educational institution (exhibitions, stands; workshops, webinars);
- Active learning methods (debates, round tables on national culture)
- Ethno-materials (ornaments, folk art, art by national artists) [8]

A teacher's ethno-cultural competence is an integrative professional and personal quality

- a group of ethno-cultural and ethno-pedagogical knowledge;
 - a tolerant outlook when dealing with other ethnic groups
- to carry out professional activities effectively and creatively in a multi-ethnic society
- the ability to adequately find solutions in standard and non-standard situations of inter-ethnic interaction.

The leading role in the formation of ethno-cultural competence is played by the specialised secondary stage of education. The research has shown that the process of forming ethno-cultural competence of a student should be systemic in nature. The systemacy in the formation of ethno-cultural competence is not only a set of disciplines included in the curriculum, but also their interrelation and complementarity of research and cultural-educational functions.

| Target block | Content and process block |
|---|--|
| Objective: To develop students' ethno-cultural competence | Components of ethno-cultural competence - cognitive - emotional-value - activity |
| Objectives: 1) the formation of a system of ethno-cultural knowledge; 2) to develop skills for problem solving; 3) Developing general cultural and professional competences 4) developing personal professional competences | Methods: - problem-solving techniques - research method - methods of competence formation - active learning methods - interactive teaching methods. |
| | Terms and conditions: -organisational -technological -pedagogical |
| | Forms: - problematic lecture - business game - draft |

Table 1– Model of ethno-cultural socialisation

K. Ushinsky "Every nation has its own national system of upbringing. The experience of other nations is a precious heritage for all. The people themselves pave the road to the future, education follows this road, acting at the same time as other social forces" [9]. Ethno-pedagogy of educational process is considered as one of the ways of building general education, which leads the student to learn about the values of national or world culture. Formation of students' ethno-cultural competence is carried out through the following forms as: lectures, seminars, practical, laboratory classes. Practice-oriented education involves active students "round tables", conferences, meetings with representatives of ethnic diasporas, historians, ethnographers, prominent cultural figures, scientists; local history and ethnographic excursions, festivals, circles, exhibitions; folk festivals, folk concerts and theatrical performances, competitions for the knowledge of folk customs. The cross-cultural method is an effective way to form ethno-cultural competence of students. The method is

- The study of ethno-cultures is interconnected and the characteristics of the development of the cultures of the world's peoples are identified;
- The empathy method, which involves students creating situations in which they experience the feelings of members of a different ethnic group;
- a method of reflection aimed at formalising one's own position in the field of inter-ethnic relations;
- Play methods, including games with ethno-cultural content; verbal methods, including conversations and discussions aimed at developing skills in analysing information, expressing thoughts, listening carefully and hearing others, separating the emotional from the rational;
- the visual method, which, through the demonstration of ethno-cultural items and objects, provides

Ethno-pedagogy and art helps the creative element of traditional culture to live and flourish in the modern space of a person surrounded by high technology, computer communication technology, pragmatism and aesthetics of style. By creating a creative work using ethno-cultural elements, a future artist or student of arts and crafts fills the objects that surround us with warmth, creativity and spirituality. A designer using ethno-cultural motifs has to feel socially responsible and has to have great knowledge about ancestral cultural heritage, and stylize preserving its essence. Decorative and applied art artist, before designing and realising it, should research the culture, and only after careful preparation should borrow visual images and motifs. Correct and competent stylisation of cultural and historical artefacts, creating a visual image that corresponds to contemporary trends, requires a thorough knowledge of traditional culture.

Conclusion. The formation of ethno-cultural competence of a student of decorative-applied art ensures the following factors: teaching, research and education.

A significant role in the formation of ethno-cultural competence belongs to folk arts and crafts. Its pedagogical, educational and developmental functions have been recognized by many representatives of psychological and pedagogical science. Introduction to the works of folk art contributes to the development of imaginative thinking, forms ideas about the homeland and its culture. The modern educational sphere requires a comprehensive approach to the upbringing of the younger generation. The transition to the formation of the personality as a whole requires improvement of the forms and methods of the educational process.

References

1. Afanasyeva A. B. Ethno-cultural Education: Essence, Content Structure, Problems of Improvement // Problems of Pedagogy and Psychology. 2009. № 3. C. 189-195.
2. Shpikalova T.Y., Baklanova T.I., Ershova L.V. Concept of ethno-cultural education in the Russian Federation. Shuya: Publishing house "Vest" GOU VPO "ShGPU", 2006.
3. Goncharov Vadim, Kolosova Olga, Volkov Aleksandr Ethno-cultural aspect of personality development in the educational process // Scientific Almanac of the Black Sea Countries. 2020. №1 (21). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ethno-cultural-aspect-of-personality-development-in-the-educational-process> (date of reference: 08.04.2023).
4. Spensor JI.M. Competences at Work. Models of Maximum Performance / L.M. Spensor, S.M. Spensor. - M., 2005
5. Zarkenova J.T. Content and structure of ethno-cultural competence of future teachers // Scientific review. Pedagogical sciences. - 2017. - № 3. - P. 14-17; URL: <https://science-pedagogy.ru/ru/article/view?id=1614> (date of reference: 11.04.2023).
6. Poshtareva, T. V. Formation of ethno-cultural competence / T. V. Poshtareva // Pedagogy. - 2005. - № 3. - C. 35-42.
7. The development of ethno-cultural competence of teachers in the modern socio-cultural environment // Fundamental Research. -2011. - № 8 - C. 280-283.
8. Zakharova L. M. Ethno-cultural education in national pedagogy // Education. Dedication. 2010. № 2. C. 37-43.
9. K. The first is a book of the same name, which was published in the Russian Academy of Sciences. C. F. Egorov. - Moscow: AOZT Education and Business, 1994. - 207 c

THE VALUE OF ROLE-PLAYING GAMES IN THE FORMATION OF COMMUNICATIVE COMPETENCIES OF STUDENTS STUDYING A FOREIGN LANGUAGE

Aknur Baimakhan

Master of Pedagogical Sciences, PhD student of the Department of preschool and psychology - pedagogical training of Academician Karaganda University E. A. Buketov, Kazakhstan

Aigerim Baimakhanova

Master of Computer Science, Doctoral student of Computer Engineering, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Republic of Kazakhstan

Zhanna Abdilakim

Master of Pedagogical Sciences, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Republic of Kazakhstan Yassawi International Kazakh-Turkish University, Republic of Kazakhstan

Annotation: This article discusses effective methods of teaching a foreign language, as well as the importance and features of the use of role-playing games in the formation of communicative competence among students studying a foreign language.

Key words: educational process, game, role-playing game, communication, technique, vocabulary, linguistic, sociolinguistic, integration, technology.

The process of integration and globalization of today requires the use of new and modern pedagogical technologies in the education system. In connection with the increase in the flow of information, attitudes change every day and interest in a foreign language increases. One of the most urgent problems of our time is the formation of the communicative competence of students based on an integrative approach, which is one of the main components of teaching a foreign language. To achieve these goals, special attention must be paid to the development of the communicative abilities of language learners, since only in this way can students freely express their own thoughts, form communication skills in accordance with various socio-cultural speech situations. Effective results in the formation of communicative competencies can be achieved through the use of games and technologies in the educational process. When learning foreign languages, the most significant are role-playing games that imitate various aspects of human activity and social interaction. The game is also a method of effective learning, since it removes the contradictions between the abstract nature of the subject and the real nature of professional activity.

The effective formation of students' oral communication skills through joint teaching and learning of foreign languages is reflected in the "Role play" method (role-playing games or mini dramatizations). It is known that today in many higher educational institutions the method of collective teaching and learning of foreign languages is widely used. When conducting a lesson with a similar method, the teacher participates as a spectator, at the end gives comments and advice. However, the teacher must organize and start the lesson, taking into account the individual

mental, intellectual and psychological characteristics of each student. It is considered important to create a favorable speech situation in order to independently involve students in the conversation, express their own thoughts, and participate in the dialogue. And the student, performing the basic functions of an interlocutor, is considered to be an observant, freely communicating and independently thinking person. The "Role play" method we propose also serves in the formation of educational competencies in students studying languages.

On this occasion, Donn Byurn (Byrne) expressed the following thoughts: "Role play is considered a kind of dramatic action." According to Joanna Budden, "... is any speech activity when you either put yourself in someone else's place, or when you remain in your place, but put yourself in an imaginary situation!". According to Diana Larsen-Freeman, "Role play" occupies an important place in the formation of communicative competence, as it enables students to communicate in various social situations through the performance of various roles. And Gillian Porte Ladousse says that "Role play ... gives you the opportunity to speak a clear language in the process of communication and through communication with each other allows you to awaken motivation in the classroom" [3]. According to the formulation of Marilla Swinitzky and Wilbert Mackichi, small dramatizations make students want to be active participants instead of passive spectators, along with this, decision-making skills, problem solving and, according to the decisions, demonstrate results are formed [4]. Based on the above thoughts, for "Role play" we propose a definition of a method that, along with the formation of students' listening, speaking, communication skills, awakens motivation and inspires them. When forming communicative competencies, not only knowledge of a foreign language is developed, but also through small dramatizations of a specific topic, students are prepared for future life situations, i.e. they develop character, skills and abilities. In accordance with the context during communication, they, through a question-answer conversation, bring clarity to what they did not understand. In this situation, from the main components of communicative competence, students turn to linguistic, pragmatic, sociolinguistic and strategic competences, and through these skills they develop the ability to conduct a conversation.

The identification of correct answers during communication is reflected in pragmatic competence through the use of encyclopedic knowledge. Skills for the correct use of words in paragraphs, contexts and large texts are acquired through sociolinguistic competencies. Students improve their skills in the appropriate and correct use of various words. For example: Is he a high man? In this sentence, the lexical combination high is used incorrectly, instead of which it is necessary to use the synonym tall. Is he a tall man? Strategic competencies will help students express their thoughts by using synonymous words instead of forgotten or unfamiliar ones, as well as the ability to use other appropriate explanations. For example: Can you go to the cinema? In this sentence, if the student could not remember the word cinema, then instead of this word he can use the expression a place where you can see movies?

D. Harmer offers the following ways to achieve success through the use of "Role play":

1. Effective preparation (Prepare carefully) is an explanation of the topic and situation to students and confidence that they understood everything well.

2. Achieving the goal (Set a goal and outcome) - students must be fully aware of the final expected results from their activities.

3. To perform a certain role, records with situational squats (Use role cards) are distributed to students according to their level of knowledge. Students with a high level of knowledge are assigned more complex roles, and students with weak knowledge are assigned less complex ones.

4. Brainstorming - before the start of the dramatization, the group's thoughts are summarized about possible options for using new words in grammatical and idiomatic combinations.

5. The organization of small groups (Keep groups small) is acceptable for students with different levels of knowledge, and also creates conditions for greater communication.

6. Giving students time to prepare is to give each student a certain amount of time for independent work, as well as for summarizing, recording and expressing thoughts.

7. Allow students to work at their own levels) - there is a differentiated approach to individual and group work with students.

8. Execution (Do topical follow up) - creating conditions in the audience for playing a role in a dramatization.

9. Give linguistic advice (Do linguistic follow up) - after the completion of the staging, comments are made and advice is given on correcting grammatical, lexical and phonetic errors in students' speech [5]. Based on the above, the phased order of the "Role play" is planned in the following sequence:

Stage 1. For the preparation of students, the topic is announced a few days in advance and the roles are assigned for 1st year students. They, together with the group, compose the text and perform certain roles. The teacher checks the written text, observes and controls the work process.

Stage 2. A topic for students is selected, the group is divided into two and it is proposed to prepare and demonstrate a performance in a short time. At the end of the performance, the mistakes made are sorted out and corrected by the teacher.

Stages 3,4 Students are offered a more complex topic of dramatization and are required to demonstrate the dramatization in the shortest possible time. Divided into groups, students compose a text and distribute roles, then perform a dramatization in a short time. Groups observe each other's activities, correct grammatical, lexical and phonetic errors, express their opinions (feedback).

It is known that tasks gradually move and change from simple to complex and are performed in a group together. As a confirmation of our thought, we would like to cite the statement of the great thinker of the medieval East, Ibn Sina: "... in teaching children, one cannot immediately clutter them with books, in learning it is necessary to go from simple to complex, tasks must correspond to the age of the child, pay attention to learning together, take into account inclinations, interests and ability, it is important to teach in conjunction with exercise." In the course of the study, we noted that the "Role play" method has an effective impact on the formation of communication skills in the study of foreign languages and is recommended for use in the process of activities of English language teachers of higher educational institutions. Using the "Role play" method, the following qualities are formed in students:

- passive students are activated in the course of the lesson;
- increasing students' confidence in their own abilities;
- motivation for the lesson awakens;
- observation skills develop;
- listening skills increase;
- forces critical thinking;
- teaches the rules of communication and exchange of opinions;
- enriches the vocabulary of students;
- develops the ability to search and process information;
- application of language skills in practice;
- forms the skills of working in a group.

In general, for the effective organization of the educational process of learning foreign languages, it is advisable to use various methods and technologies. The use of the "Role play" method, in order to form communicative competence, gradually forms, develops and improves such important skills of students as listening and speaking. And also through the application of the "Role play" method, through educational goals, through the analysis of various life situations, it is possible to educate an intellectually and spiritually developed, sane person.

List of references:

1. Gulyamova M. «Chet tillarini o'rganuvchi talabalarning kommunikativ kompetensiyalarini shakllantirishda Role play metodining ahamiyati» Toshkent, j-l «Xalq ta'limi», 2017. № 2
2. Shulgina E.M. ...diss. On sois. The scientific degree of Candidate of Pedagogical Sciences. - Tomsk: 2014. P.243
3. Aju Diah Harni Susant. Using the role play in teaching speaking. Jakarta, 2000 - p.46
4. Svnicki, M, and McKeachie, W.J Teaching tips: Startegies research, and theory for college and University teachers. Belmont, CA: Wadsworth, Cengage - 2013.
5. Binita Chauriya. Effectiveness of role play technique in teaching dialogue. Tribbuvan University. Kirtipur. — Kathmandu. 2002. - p.49

ბუნებისმეტყველების სწავლების ინოვაციური მეთოდები დაწყებით საფეხურზე

შორენა ტყემალაძე

მოქალაქეობის და ბუნებისმეტყველების მენტორი მასწავლებელი განათლების
აკადემიური დოქტორი

საბუნებისმეტყველო მეცნიერებები მხოლოდ აღწერილობითი ხასიათის არ არის და არსებული ფაქტობრივი ცოდნა მოვლენების მრავალწლიანი კვლევის გზითაა მოპოვებული. ამიტომ, თუ გვინდა, რომ მოსწავლე ბუნებისმეტყველებით დაინტერესდეს, სასურველია, იგი აქტიურად ჩაერთოს შესასწავლი საკითხის კვლევა-ძიებაში და არ შევიზღუდოთ მხოლოდ მშრალი ფაქტობრივი ცოდნის და მზა მასალის მიწოდებით.

უნდა ვეცადოთ, ბავშვის ცნობისმოყვარეობა დაკმაყოფილდეს ინფორმაციის მოძიების, თვალსაჩინოებებზე მუშაობის და ინტერაქტიური სწავლების გზით. მას აღრული ასაკიდანვე უნდა ჩამოუყალიბდეს ის სპეციფიკური უნარ-ჩვევები, რომლებიც გარემოს კვლევას უკავშირდება, კერძოდ: გარემოზე დაკვირვება; ბუნებრივი მოვლენების ამოცნობა და მარტივი პროცესების აღწერა; საინფორმაციო წყაროებიდან მონაცემების შეგროვება დაკვირვებით,

მარტივი ცდითა და ექსპერიმენტით; ობიექტების კლასიფიკაცია მათი მახასიათებლების მიხედვით; რაოდენობრივი მონაცემების აღრიცხვა, მათი ორგანიზება და სხვადასხვა საშუალებით წარმოდგენა; გარემოზე ზრუნვა და უსაფრთხოების წესების დაცვა.

გარემოს შეცნობის მეთოდების დასაუფლებლად საჭიროა მოზარდები პრაქტიკულად გაეცნონ მარტივი ხელსაწყოების გამოყენებას, გაზომვა-გამოთვლით ოპერაციებს, ისწავლონ ადგილზე ორიენტირება, გეგმებისა და რუკების გამოყენება და ა.შ. ამით მათ უდრმავედ საშუალოდ სამყაროს კვლევისადმი ინტერესი, იქმნება საფუძველი, რომ უბრალოდ კი არ აღიქვან მოვლენები, რომლებსაც ყოველდღიურ ცხოვრებაში ხედავენ, არამედ მოვლენებს შორის მიზეზ-შედეგობრივი კავშირების ძიება დაიწყონ.

თანამედროვე მსოფლიო საგანმანათლებლო პოლიტიკის ძირითადი მიმართულებაა მოსწავლეზე ორიენტირებული განათლება. შესაბამისად, სასურველია, რომ სწავლების მეთოდებშიც მოსწავლეზე ორიენტირებული, ანუ ინტერაქტიური იყოს. სწავლების ტრადიციული მეთოდები სასწავლო პროცესის ცენტრალურ ფიგურად მასწავლებელს გულისხმობს;

მასწავლებელი იყო ცოდნის ძირითადი წყარო, ის იძლეოდა ინფორმაციას, სვამდა კითხვებს, წყვეტდა პრობლემებს, აკეთებდა დასკვნებს და ყველაფერს მზა სახით აწვდიდა მოსწავლეებს.

ინტერაქტიური მეთოდიც კი ორიენტირებულია მოსწავლეზე, რომელიც სასწავლო პროცესის ცენტრალური ფიგურაა და აქტიურად მონაწილეობს ყველა სასწავლო მოქმედებაში მოიპოვებს და იყენებს მისთვის ახალ ცოდნას. მოსწავლეზე ორიენტირებული მეთოდიც ემსახურება ბავშვის შინაგანი ძალებისა და შესაძლებლობების მაქსიმალურად გამოვლინებას.

გავეცნოთ იმ მეთოდებს, რომლებიც სპეციფიკურია ბუნებისმეტყველების სწავლებაში, ხელს უწყობს ამ საგნისადმი მოზარდის ინტერესის გაღვივებას და საგნის ეფექტიანად სწავლებაში გვეხმარება.

ბუნებისმეტყველების ერთ-ერთი აქტუალური მეთოდია ცდა და ექსპერიმენტი.

ცდებს, ექსპერიმენტებს და სხვა სახის პრაქტიკულ სამუშაოებს განსაკუთრებით დიდი მნიშვნელობა აქვთ ბუნების ობიექტების თვისებებისა და ბუნების მოვლენათა არსის გაცნობისას.

ცდები და ექსპერიმენტი საშუალებას იძლევა საკლასო ოთახში ხელოვნურად წარმოვადგინოთ ზოგიერთი ბუნებრივი მოვლენა, შევამოწმოთ მოსწავლეთა მიერ გამოთქმული ვარაუდი, ჰიპოთეზა. მოსწავლეებს ჩატარებული ცდები და ექსპერიმენტები საშუალებას აძლევს, მომავალში, პრაქტიკულ საქმიანობაში გამოიყენონ მიღებული ცოდნა.

ცდები და ექსპერიმენტები ხელს უწყობს ცოცხალი და არაცოცხალი ბუნების ობიექტებისა და მოვლენების შესახებ მოსწავლეთა უშუალო მონაწილეობით და საკუთარი გამოცდილების საფუძველზე სწორი წარმოდგენების შექმნას.

ცდებისა და ექსპერიმენტების მეთოდების გამოყენება განსაკუთრებით აუცილებელია ისეთი საკითხების შესწავლისას, როგორებიცაა მაგალითად, სხვადასხვა მასალის, ნივთიერებისა თუ სხეულის, სასარგებლო წიაღისეულის თვისებების გაცნობა და სწავლა, გაფილტვრის გზით წყლის გაწმენდის მოვლენის, ნიადაგის შედგენილობისა და თვისებების გაცნობა და ა. შ.

აღნიშნული მეთოდის გამოყენების მიზანია, მოსწავლეს განუვითაროს ისეთი უნარ-ჩვევები, როგორებიცაა:

ბუნების ობიექტებისა და მოვლენათა შესახებ რეალური ცნებების ჩამოყალიბება; ინფორმაციის შეგროვების, განზოგადების, შედარების, ანალიზისა და დასკვნების გაკეთების უნარის ჩამოყალიბება-განვითარება; ყურადღების კონცენტრაცია, ინტერესი, პასუხისმგებლობა, მაძიებლობა, დამოუკიდებლობა, აღმოჩენა.

მეთოდი საშუალებას იძლევა, დაძლეული იქნას ის სირთულეები, რომლებიც თეორიული ცოდნის ათვისებასთანაა დაკავშირებული, დაზუსტდეს და განავრცოს მოსწავლის უკვე არსებული ცოდნა.

მეთოდის გამოყენება:

ცდა და ექსპერიმენტი ტარდება დემონსტრაციულად ან ფრონტალურად. სადემონსტრაციო ცდებს/ექსპერიმენტს მასწავლებელი თვითონვე ატარებს, თუ მათ ჩასატარებლად საჭიროა ისეთი მასალა, რომელიც ბავშვებისათვის რთული და სახიფათო გამოსაყენებელია (მაგალითად; ცეცხლი). ამ დროს საჭირო მოწყობილობები ლაგდება მაგიდაზე, სპეციალურ სადგამზე ისე, რომ თითოეული მოსწავლე ხედავდეს ცდის/ექსპერიმენტის მიმდინარეობას. სადემონსტრაციო ცდის/ექსპერიმენტის დროს მასწავლებელი აჩვენებს მოსწავლეებს ლაბორატორიულ მოწყობილობას (ხელსაწყო, აპარატი, მასალა და სხვ.), ატარებს ცდას ან ექსპერიმენტს და ეხმარება მათ მოვლენის ახსნაში.

ფრონტალური ცდის/ექსპერიმენტის ჩატარების დროს მოსწავლეთა მცირერიცხოვან ჯგუფებს ურიგდებათ საჭირო მოწყობილობები და მასალები. მასწავლებელი აცნობს მათ სამუშაო ინსტრუქციას (მაგ., უთითებს წიგნში გვერდს, სადაც აღწერილია ცდა/ექსპერიმენტი, დაფაზე წინასწარ წერს ან აკრავს უკვე შემუშავებულ მითითებებს) და არკვევს რამდენად გასაგებია ის მათთვის. მითითებების გაცნობის შემდეგ მოსწავლეები მასწავლებლის მეთვალყურეობის ქვეშ ატარებენ ცდას ან ექსპერიმენტს. მათი მსვლელობისას მოსწავლეები ინიშნავენ შედეგებს, ხოლო დამთავრებისას ანალიზებენ მიღებულ შედეგებს და აკეთებენ შესაბამის დასკვნებს.

მოქმედების გეგმა:

1. პრობლემის/საკვლევი ობიექტის განსაზღვრა;
2. ვარაუდის (ჰიპოთეზის) გამოთქმა;
3. ცდის/ექსპერიმენტის ჩატარებისათვის საჭირო მასალებისა და მოწყობილობების მომზადება;

4. სამუშაო ინსტრუქციის მიცემა;
5. სამუშაო პროცედურა და მის მსვლელობაზე თვალყურის დევნება;
6. მონაცემთა აღრიცხვა/ჩანიშვნა;
7. მონაცემთა ანალიზი და ინტერპრეტაცია;
8. ვარაუდის შემოწმება და დასკვნების გამოტანა;
9. პრაქტიკული გამოყენების შესაძლებლობების განსაზღვრა.

მეთოდის გამოყენებისას გასათვალისწინებელია:

სამუშაოს სწორი ორგანიზაცია: ცდისა და ექსპერიმენტის მზადების პერიოდში მასწავლებელი ამოწმებს საჭირო მოწყობილობებს, არჩევს საჭირო მასალას, მას გაკვეთილის დაწყებამდე თავად უნდა ჰქონდეს ჩატარებული მსგავსი ცდა ან ექსპერიმენტი. ასევე უცილებელია სასწავლო გარემოს შესაბამისად მოწყობა (მაგალითად; მერხების განლაგება), უსაფრთხოების წესების გულდასმით გაცნობა და დაცვა.

ბუნებისმეტყველებაში ასევე აქტუალურია დაწყებით საფეხურზე თამაშზე დაფუძნებული სწავლება. ეს საკითხი და ინოვაციური მეთოდი საკითხი აქტუალურია რადგანაც, როცა ბავშვი ადრეული ასაკიდან ფიზიკურ, გონებრივ, სოციალურ და ემოციურ განვითარებაშია ჩართული მიზნობრივი აქტივობით, შესაბამისად მიღებული გამოცდილება დიდ გავლენას ახდენს მთელი ცხოვრების განმავლობაში სწავლის პროცესსა და მიღწევებზე.

თამაშით სწავლება ეფუძნება პროექტულ სწავლებას და კონკრეტული მაგალითი, რომელიც გვინდა გაგაცნოთ ეხება ნიადაგის მოდელის დამზადებას ტკბილეულისგან, მარცლოვნებისგან ან ბოსტნეულისგან. ბავშვს ეძლევა საშუალება თავისუფალი არჩევანის, რაც სამომავლოდ მის ინტერესს და პასუხისმგებლობას კიდევ უფრო ზრდის.

მასწავლებელს უადრესად საპატიო და საპასუხისმგებლო მისია აკისრია, რადგანაც სწორედ ამ დროს ხდება პირველი ნაბიჯების გადადგმა გარემომცველი სამყაროს შეცნობისაკენ, ბავშვის თვალსაწიერის გაფართოება, კვლევის, სიახლეთა აღმოჩენისა და შეცნობის მიმართ ინტერესის გაღვივება.

აქედან გამომდინარე, საჭიროა შეიქმნას ისეთი სასწავლო პირობები, რომ მოსწავლემ შეძლოს საკუთარი ინტელექტუალური და სულიერი თვისებების და მიდრეკილებების გამოვლენა-განვითარება; გააცნობიეროს, რომ სამყარო, რომელშიც იგი ცხოვრობს, მრავალფეროვანია, შედგება ცოცხალი და არაცოცხალი კომპონენტებისაგან, რომლებიც ერთმანეთთან მჭიდრო და დინამიკურ ურთიერთკავშირშია. თამაშით სწავლება ეფუძნება მარტივი ექსპერიმენტების გამოყენებით ნიადაგის კომპონენტების აღმოჩენას და შესწავლას. ნიადაგში ცოცხალი ორგანიზმების აღმოჩენას. ყოველივე ამას კი ნიადაგის მოდელის დამზადებით ახდენენ.

ნაბიჯი 1. პლასტიმასის ჭიქა ან მინის ქილა უსაფრთხოების წესების დაცვით გარეცხე.

ნაბიჯი 2. ბადის ეზოში ვიზიტი და დაკვირვება ნიადაგზე-ფერი, ფიზიკური თვისებები-მშრალია თუ ნოტიო? აქვს თუ არა სუნი? არის თუ არა მასში წვრილი კენჭები? არის თუ არა მასში გამხმარი ფოთლების ნარჩენები?

ამ ეტაპზე ხდება მონაცემების შეგროვება-ვიზუალიზება.

ნაბიჯი 3. მინის ან პლასტიმასის ჭიქაში დაიწყე შერჩეული მასალის ტკბილეულის ფენებად განთავსება 1. ბალახები ქოქოსის ფანტელი. 2. ნემომპალა ფერადი ბურთულა კანფეტები. 3. ცოცხალი ორგანიზმები ჟელიბონის ჭიყვები. 4. თიხა ან თიხანარევი მიწა ნუთელა ან მოკოლადის ფილა. 5. ქვიშა ორცხობილის ნაფხვენი. 6. ქვები (ხრეში) ნიგოზი ან გარჩეული თხილი.

ბავშვები ასევე აფასებენ საკუთარ პროექტს - ნიადაგის ფერებიდან რა ფერისაა შენი პროექტი? რატომ შეარჩიე ეს ფერი? ისინი ასევე ასაბუთებენ.

ნაბიჯი 5. ჯგუფში გააცანით ერთმანეთს ნიადაგის მოდელები, შეადარეთ ნიადაგის ფენების თანმიმდევრობა და სისქე. დაადგინე ვისი ნიადაგი იქნება ყველაზე ნაყოფიერი და რატომ?

ბუნებისმეტყველებაში ერთ-ერთი საინტერესო მეთოდია სურათებიანი დიდი წიგნი-„ლეპბუქი“. ლეპბუქი ინფორმაციის გადმოცემის და ორგანიზების ორიგინალური და ინოვაციური საშუალებაა, ამავე დროს ლამაზიცაა და სასარგებლოც. მისი პოპულარობა სულ უფრო იზრდება, როგორც მასწავლებლებსა და მოსწავლეებს, ასევე მშობლებს შორისაც. წიგნების მაღაზიებში სხვადასხვა სახის ლეპბუქის შექმნა უკვე შესაძლებელია, თუმცა მისი შექმნა მოსწავლეს საკუთარი ხელითაც შეუძლია.

ლეპბუქის იდეის ავტორად ამერიკელი ტემი დიუბი ითვლება. მან არცთუ ისე დიდი ზომის

საქაღალდეზე პატარა ჯიბეები დაამაგრა, თითოეულ ჯიბეს სახელი დაარქვა და მათში ის სურათები, ლექსები, პატარა კომიქსები და სხვ. რესურსები თუ ინფორმაციის წყაროები შეინახა, რომლებსაც თავის შვილებთან იყენებდა ანუ ჯიბეებიანი საქაღალდე დახარისხებული ინფორმაციის შესანახად გამოიყენა.

დღეს ლეპბუქები სასწავლო პროცესში ინოვაციურ ტექნოლოგიად მიიჩნევა, რომელსაც ძალიან ბევრი ღირსება აქვს. ლეპბუქი (როგორც მას ხშირად უწოდებენ ინტერაქტიული თემატური საქაღალდე) ხელნაკეთი ქაღალდის ჯიბეებიანი, ფანჯრებიანი, კარებიანი, სხვადასხვა მოძრავი დეტალებით შექმნილი წიგნია. ბავშვს მისი გამოყენებისას შეუძლია ამ განყოფილებებში ჩალაგებული ინფორმაციის ამოღება, გადატანა, თავისი შეხედულებისამებრ გადალაგება და დახარისხება. ლეპბუქში თავმოყრილია მასალა ერთი რომელიმე კონკრეტული თემის შესახებ. ამასთან, ლეპბუქი ესაა მოსწავლის დამოუკიდებელი კვლევითი მუშაობის დასკვნითი ეტაპი, რომელიც მან მოცემული საკითხის/თემის შესწავლისა და კვლევის ფარგლებში გაიარა.

ამ საქაღალდის შესავსებად მოსწავლემ სხვადასხვა დავალება უნდა შეასრულოს, აწარმოოს დაკვირვება, ჩაატაროს ცდა, სხვადასხვა წყაროდან დეტალურად შეისწავლოს საკითხი, აღრიცხოს დაკვირვების შედეგები, დახარისხოს ინფორმაცია და სხვ.

ლეპბუქის შექმნა მოსწავლეს შესასწავლი საკითხის შესახებ ინფორმაციის მოძიებაში, სისტემატიზაციაში დაეხმარება. შემდგომში კი, ამ საქაღალდეების გადახედვისას იგი ადვილად გაიხსენებს გავლილ საკითხს/თემას და მარტივად მოიძიებს მისთვის იმ დროისთვის საჭირო და მნიშვნელოვან კონკრეტულ მასალას.

სიტყვა ლეპბუქი ინგლისურიდან ითარგმნება, როგორც „დასაკეცი წიგნი“, მუხლების წიგნი, ამასთან ორივე ვარიანტი მისაღებია, რადგან ლეპბუქი დიდი ზომის არაა. იგი დაკეცილი A4 ფორმატის ზომისაა და გამოყენებისას მოსწავლესთვის მოსახერხებელია კალთაში ჩასაღებად. გარდა ამისა ეს საოცარი წიგნები სავსეა საიდუმლოებებითა და გამოცანებით იშლება და აქვს ჯიბეები, ჩანართი, ბლოკნოტი, რომლებიც თავის მხრივ მოიცავს თემატურ ინფორმაციას, რაც ძალიან მოსწონთ და იზიდავს პატარა გამომძიებლებსა და მკვლევრებისთვის.

ლეპბუქს ორი მკვეთრად გამოხატული უპირატესობა აქვს: ინტერაქტიურობა მოსწავლე არა მხოლოდ ათვალეერებს მას, არმედ ურთიერთობს კიდევ საქაღალდესთან. ბავშვის ეფექტური მონაწილეობა მნიშვნელოვნად ზრდის მის ინტერესს ამ დამხმარე სასწავლო რესურსის მიმართ. განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია ასეთი დამოკიდებულება კინესთეტიკური სწავლის სტილის მქონე მოსწავლეებისთვის, რადგან ყველასთვის ცნობილია, თუ რა დიდი როლი აკისრია თანამედროვე საგანმანათლებლო პროცესში როგორც ვიზუალური რესურსების (ილუსტრაციების, ვიდეოების, სლაიდების და სხვ. დემონსტრირება), ასევე მუსიკისა და აუდიოჩანაწერების გამოყენებას.

თემატურობა მცირე საქაღალდეში სხვადასხვა თემის შესახებ ინფორმაციის შეგროვება არც ისე მარტივია. დაწყებით საფეხურზე, პირველ და მეორე კლასებში,

ბავშვებისთვის რთული იქნება მისი ასიმილაცია და გაგება, ამიტომ ლეპბუკები ჩვეულებრივ ერთ რომელიმე კონკრეტულ თემას ეძღვნება, მაგალითად, დაწყებით საფეხურზე ეს შეიძლება იყოს ისეთი თემები, როგორებიცაა „შემოდგომა“, „ფრინველები“, „ოჯახი“, „სოკოები“, „კოსმოსი“, „ამინდი“ და სხვ. უფრო მაღალ კლასებში (3-6 კლასები), როცა მოსწავლეები თემებს შედარებით სიღრმისეულად სწავლობენ, შესაძლებელია ლეპბუკში უფრო კონკრეტული ქვეტექსტების გაშუქება, მაგალითად, „შემოდგომის ნობათი“, „გადამფრენი ფრინველები“, „ოჯახური დღესასწაულები“, „მზის სისტემის პლანეტები“, „ამინდის ცვლილება“ სხვ.

ასევე განსხვავებულია ლეპბუკების გამოყენების მიზნებიც. ესაა როგორც პროექტის განხორციელების პროცესში შესწავლილი მასალის განმტკიცება, ასევე ინფორმაციის შეგროვებისა და სისტემატიზების შესწავლა, შემოქმედებითობისა და კრეატიულობის განვითარება,

პროდუქტის მიმართ მზრუნველობითი დამოკიდებულება, ჯგუფური მუშაობისას კომუნიკაციური უნარების განვითარება და სხვისი შრომის პატივისცემა. ასევე მეტად მნიშვნელოვანია, რომ ლეპბუკების საშუალებით ხდება მოსწავლეებში შემოქმედებითი აქტიურობის სტიმულაცია, მოტივაციის ამაღლება და სწრაფვა ახლის გაგებისა და შემეცნებისკენ.

მოსწავლეებმა ლეპბუკები შეიძლება გამოიყენონ კომპლექსურ დავალებზე მუშაობისას, როგორც დამხმარე რესურსი (მაგალითად, ლეპბუკის თითოეულ უჯრაში შეინახონ ერთი რომელიმე შეფასების ინდიკატორის შესატყვისი მასალა) ან შექმნან, როგორც კომპლექსური დავალების საბოლოო პროდუქტი.

ლეპბუკები დანიშნულების მიხედვით შეიძლება იყოს გასართობი (სათამაშო), სასწავლო, მისალოცი, ბიოგრაფიული და სხვ. გასართობი (სათამაშო) ლეპბუკი გამიზნულია ჯგუფური ან დამოუკიდებელი თამაშისთვის, ამიტომ ძირითადი აქცენტი მასში გადატანილი უნდა იქნეს გართობაზე, ინფორმაციის ადვილად აღქმაზე. ამ ტიპის ლეპბუკში მოძრავი სათამაშო ელემენტების (ფანჯრები, წრეები, გასაწევი ჯიბეები) გარდა, შესაძლებელია დავამატოთ ბარათები ისეთი ლოგიკური თამაშებისთვის, როგორიცაა „გამოიცანი ვინ ვარ?“, „რა ჩავიფიქრე“ და სხვ.

სასწავლო ლეპბუკი არაჩვეულებრივი საშუალებაა ორგანიზებული სასწავლო საქმიანობისთვის და ინდივიდუალური მუშაობისთვის. ამ ტიპის ლეპბუკში შეიძლება მოთავსდეს არა მხოლოდ სასწავლო თამაშები, ინფორმაციული ბარათები, ანდაზები, სტატისტიკური მასალები, თემატური ფოტოები და რუკები, არამედ სხვა საინტერესო ფაქტებიც, კითხვები და სხვ.

ამრიგად, თამამად შეიძლება ითქვას, რომ ლეპბუკი წარმოადგენს თემატურ ინტერაქტიურ საქათალდეს (წიგნს), რომელიც სისტემატიზირებულ და მრავალფეროვან ინფორმაციას მოიცავს.

გამოყენებული ლიტერატურა:

1. მაია ბლიაძე, თეონა შუბლაძე, ნათია სარალიძე, მარიამ არჩუაძე საქართველო, 2020 მდგრადი განვითარების კონცეფცია; <https://elibrary.mepa.gov.ge/Ge/Library/Details/6010>
2. საგანი – ბუნებისმეტყველება გზამკვლევი მესამე თაობის ეროვნული სასწავლო გეგმის მიხედვით, 2022 – <https://mes.gov.ge/uploads/files/2022/325-7668657.pdf>
3. განმავითარებელი შეფასება და დიფერენცირებული სწავლება; მარიანა ხუნდაყიშვილი სარა ბივერი – http://tpdc.gov.ge/ptk_files/ckuploaded/310397.pdf
4. ზოგადი განათლების რეფორმის ხელშეწყობა <https://mes.gov.ge/uploads/files/zogadi-ganatilebis-xelshecyoba.pdf>

Shorena Tkemaladze

public school #23 of Kutaisi

Citizenship and Science Mentor Teacher

Academic Doctor of Education

სწავლების უნივერსალური დიზაინი დაწყებით საფეხურზე ბუნებისმეტყველების სწავლა- სწავლების პროცესში

შორენა ტყემალაძე

მოქალაქეობის და ბუნებისმეტყველების მენტორი მასწავლებელი განათლების აკადემიური დოქტორი

სწავლების უნივერსალური დიზაინი არის ინკლუზიური განათლების თანამედროვე მიდგომა, რომელსაც საფუძველი ჩაეყარა ამერიკის შეერთებულ შტატებში სამოქალაქო უფლებებისათვის ბრძოლის პერიოდში.

სწავლების უნივერსალურ დიზაინში საგაკვეთილო პროცესის ისეთი ორგანიზება-განხორციელება მოიაზრება, როცა ყველა ბავშვს, მიუხედავად მისი შესაძლებლობების, საჭიროებებისა და ინდივიდუალური მახასიათებლებისა, საშუალება ეძლევა როგორც საკუთარი შესაძლებლობების გამოვლენის, ისე იმ უნარების განვითარებისა რომელსაც თავად ფლობს.

ცნება „უნივერსალურ დიზაინს“ მსოფლიოს სხვადასხვა ნაწილში სხვადასხვა სინონიმით მოიხსენიებენ. მაგალითად, დიდ ბრიტანეთში-ინკლუზიური დიზაინით, ევროპასა და სკანდინავიაში-დიზაინი ყველასათვის ხოლო ამერიკის შეერთებულ შტატებსა და საქართველოში მას უწოდებენ უნივერსალურ დიზაინს დასახელებულ ტერმინთა ლექსიკური მნიშვნელობა, მიუხედავად მათ შორის მორფოლოგიური განსხვავებებისა, ერთმანეთის ანალოგიურია.

ტერმინი „უნივერსალური დიზაინი“ სათავეს იღებს ხელოვნებიდან, კერძოდ კი ამ უკანასკნელის ისეთი დარგიდან როგორც არქიტექტურაა.

უნივერსალური დიზაინი თავდაპირველად გამოყენებულ იქნა არქიტექტურაში ინგლისელი არქიტექტორის რონალდ მეისის მიერ.

რ.მეისმა ტერმინ „უნივერსალური დიზაინით“ ისეთი შენობა აღწერა, რომელიც მორგებული იქნებოდა არა მხოლოდ უმრავლესობაზე, არამედ ნებისმიერი ასაკის, შესაძლებლობებისა თუ საჭიროებების მქონე ადამიანზე.

დღესდღეობით „უნივერსალური დიზაინის“ მნიშვნელობა გაფართოვდა, გასცდა თავდაპირველ განმარტებას, ღრმად შეიჭრა განათლების სფეროში და ამ უკანასკნელში თავი დაიმკვიდრა „სწავლების უნივერსალური დიზაინის“ სახელწოდებით.

როსის, პიაჟეს, ბლუმის, ვიგოტსკის, ბრუნერის ნაშრომებმა და ისეთმა საგანმანათლებლო კონცეფციებმა, როგორებიცაა სკაფოლდინგი, უახლოესი განვითარების ზონა და მოდელირება დიდი გავლენა იქონიეს ინკლუზიური

განათლების იმ თანამედროვე ხედვის ჩამოყალიბებაზე, როგორც სწავლების უნივერსალური დიზაინია.

სწავლების უნივერსალური დიზაინის პრინციპები ზემოთ ჩამოთვლილ საგანმანათლებლო კონცეპციებთან ერთად ასევე იზიარებს ლორის მალაგუცის „ასი ენის“ იდეას, რომელიც გულისხმობს ბავშვისთვის ისეთი საგანმანათლებლო გარემოს ორგანიზებას, სადაც მას თავის მრავალნაირად გამოხატვის საშუალება მიეცემა.

უნივერსალური დიზაინის პრინციპების საგანმანათლებლო პროცესში დანერგვით ხელი ეწყობა სხვადასხვა საგანმანათლებლო საჭიროებების მქონე ინდივიდის ჩართვას, მათთვის შესაბამისი ინსტრუქციებისა და რესურსების შეთავაზებით.

საგანმანათლებლო პროცესში უნივერსალური დიზაინის პრინციპების გათვალისწინება დადებით გავლენას ახდენს, როგორც სსსმ მოსწავლეზე, ასევე ნებისმიერი შესაძლებლობების მქონე ბავშვის საგაკვეთილო პროცესში მაქსიმალურ ჩართულობასა და მასში სრულფასოვან მონაწილეობაზე.

„სწავლების თანამედროვე მიდგომა, რომელიც უნივერსალური დიზაინის პრინციპებს ეფუძნება, ქმნის სწავლის თანაბარ შესაძლებლობას ყველა ინდივიდისთვის მიუხედავად მათ შორის არსებული განსხვავებებისა.“

სწავლების უნივერსალური დიზაინის ფუნდამენტური მიზანია სასწავლო პროცესში აღიარებულ იქნას მრავალფეროვნება, ეს უკანასკნელი კი გულისხმობს ინდივიდის განსხვავებულობას სხვადასხვა ნიშნით, ასაკის, ეროვნების,

წარმომავლობის, ფიზიკური მახასიათებლების გენდერის, უნარებისა და შესაძლებლობების, ოჯახური შემადგენლობის, რელიგიის, სოციალურ-ეკონომიკური სტატუსისა და სხვა ფაქტორების მიხედვით.

მრავალფეროვნების უზრუნველყოფით ყველა ბავშვს, მიუხედავად მათი მახასიათებლებისა და შესაძლებლობებისა, საშუალება ეძლევა სასწავლო პროცესის სრულფასოვან მონაწილედ იქცეს, მონაწილედ რომელიც თანაბრად, ყოველგვარი შეზღუდვების გარეშე არის ჩართული საგაკვეთილო პროცესში.

სწავლების უნივერსალური დიზაინის მიზანია ხელი შეუწყოს მოსწავლის აქტიურ მონაწილეობასა და ჩართულობას სასწავლო პროცესში, პროცესში რომელშიც განხორციელებული ნებისმიერი აქტივობა მორგებული იქნება თითოეული ბავშვის განვითარების უახლოეს ზონასა და შესაძლებლობებზე.

სწავლების უნივერსალური დიზაინი მიზნად ისახავს მოსწავლეს მისცეს შესაძლებლობა, ისეთი ხერხებით, საშუალებებითა და მრავალფეროვანი საგანმანათლებლო რესურსებით მიიღონ ცოდნა როგორებიცაა: ილუსტრაციები, პოსტერები, ცხრილები, ილუსტრირებული წიგნები, ხელის თოჯინები, აუდიო წიგნები, სხვადასხვა აუდიო ჩანაწერები : სიმღერები, ზღაპრები, ტექტილური ანბანი, მოსწავლის მშობლიურ ენაზე ჩანაწერები და კულტურული შინაარსის შემცველი რესურსები.

სწავლების უნივერსალური დიზაინის მიზანი ასევე მდგომარეობს იმაშიც რომ ბავშვს მიეცეს საშუალება შეძენილი ცოდნა გამოხატოს მრავალფეროვანი, ალტერნატიული გზებით, ამ უკანასკნელში კი ცოდნის გადმოცემის ისეთი ხერხები და საშუალებები იგულისხმება, როგორებიცაა მოსწავლის მიერ სამგანზომილებიანი ქანდაკების შექმნა, ხატვა, ძერწვა, საუბარში ჩართულობა, ინფორმაციის თხრობით გადმოცემა, დრამატულ თამაშებში მონაწილეობა, მუსიკალური კომპოზიციის შექმნა, მღერა და ცოდნის სხეულის ენით გადმოცემა.

სწავლების უნივერსალური დიზაინის მიზანია გაკვეთილის პროცესში მასწავლებელი ითვალისწინებდეს ყველა მოსწავლის ინტერესს, სწავლის სტილსა და ხელს უწყობდეს თითოეული მათგანის სასწავლო პროცესში თანაბრად ჩართვას.

უნივერსალური დიზაინის პრინციპებზე მორგებული სასწავლო პროცესის დასაგეგმად და მის განსახორციელებლად საჭიროა ამ კონკრეტული საგანმანათლებლო მიდგომის ყველა ზემოთ დასახელებულმა მიზანმა თავი მოიყაროს სკოლისთვის ისეთ უმნიშვნელოვანეს ინსტრუმენტში, როგორც საგნის სპეციფიკასა და თითოეული მოსწავლის ინტერესზე, საჭიროებაზე, სწავლის სტილსა თუ ინდივიდუალურ თავისებურებაზე მორგებული კურიკულუმი.

თანამედროვე საგანმანათლებლო მიდგომა სწავლების უნივერსალური დიზაინი გულისხმობს ისეთი გაკვეთილების, მასალებისა და რესურსების შექმნა/მომზადებასა და საგანმანათლებლო გარემოს იმ სახით ორგანიზებას, რომ ითვალისწინებდეს ყველა მოსწავლის მათ შორის სპეციალური საგანმანათლებლო საჭიროების მქონე მოსწავლის, განსხვავებულ სწავლის სტილს.

სასწავლო დაწესებულება რომ ორიენტირებული იყოს ნებისმიერი შესაძლებლობისა თუ საჭიროების მქონე მოსწავლეზე აუცილებელია უნივერსალური დიზაინის პრინციპების გათვალისწინება, როგორც სასწავლო დაწესებულების, სკოლის, სივრცისა თუ გარემოს მოწყობისას, ისე გაკვეთილის დაგეგმვა-განხორციელების პროცესში.

სწავლების უნივერსალურ დიზაინზე მორგებული საგანმანათლებლო პროცესი ხელმძღვანელობს 3 სახელმძღვანელო და 7 ფუნდამენტური პრინციპით.

ინფორმაციის წარდგენის მრავალფეროვანი გზა, გამოხატვის მრავალფეროვანი გზა და მოტივაციის (ჩართვის) მრავალფეროვანი გზა სწავლების უნივერსალური დიზაინის სახელმძღვანელო პრინციპებია, ხოლო ამ მიდგომის ფუნდამენტური კრიტერიუმებია: სამართლიანობა, სიმარტივე, მოქნილობა, საკმარისი/შესაბამისი ზომა და სივრცე, შეცდომებისადმი ტოლერანტობა, მინიმალური ფიზიკური ძალისხმევა, მკაფიო და გასაგები კომუნიკაცია.

უნივერსალური დიზაინის პრინციპებით დაგეგმილი სასწავლო პროცესისა თუ გარემოს უპირატესობების დასაბუთების მიზნით საჭიროა როგორც უნივერსალური დიზაინის თითოეული მიდგომისა და პრინციპის განმარტება და იმის ცოდნა თუ

როგორ უნდა აისახოს სწავლების უნივერსალური დიზაინის ესა თუ ის პრინციპი და მიდგომა როგორც სასწავლო დაწესებულების სივრცესა და ინფრასტრუქტურაში ისე გაკვეთილის დაგეგმვა-განხორციელების პროცესში.

სწავლების უნივერსალური დიზაინის სამი უმნიშვნელოვანესი სახელმძღვანელო კომპონენტი, როგორც ზემოთ ითქვა, ინფორმაციის წარდგენის, გამოხატვისა და მოტივაციის (ჩართვის) მრავალფეროვანი გზებია, თითოეული მათგანის მნიშვნელობა კი შემდეგში მდგომარეობს; ინფორმაციის წარდგენის მრავალფეროვან გზებში იგულისხმება სწავლა-სწავლების პროცესში მასწავლებლის მიერ მოსწავლეებისთვის ისეთი მრავალფეროვანი ხერხების, მეთოდებისა და საგანმანათლებლო რესურსების შეთავაზება, რომლებიც მორგებული იქნება ნებისმიერი სწავლის სტილისა თუ შესაძლებლობის მქონე მოსწავლეზე.

ინფორმაციის წარდგენისას მასწავლებელმა შესასწავლი მასალა ყველა ბავშვისთვის თანაბრად აღქმადი უნდა გახადოს, მიუხედავად ამა თუ იმ მოსწავლის მხედველობის, შეხების, სმენისა თუ სხვა შესაძლებლობებისა. ინფორმაციის წარდგენის პროცესში პედაგოგი უნდა იყენებდეს როგორც ვერბალურ ისე ვიზუალურ და ტაქტილურ რესურსებს. მაგალითად, თუ კლასში უსინათლო მოსწავლეა, გაკვეთილის პროცესში კი მასწავლებელი ინფორმაციის წარდგენის მიზნით ვიზუალურ გრაფიკებსა და ნახატებს გამოიყენებს, მაშინ ამ გზით ახსნილი გაკვეთილი კონკრეტული სსსმ მოსწავლისთვის არაფრის მიმცემი, ბუნდოვანი და გაუგებარი დარჩება.

ინფორმაციის მიწოდების მრავალფეროვანი გზებია: ანიმაცია, ილუსტრაცია, ვიდეო მასალა, კომიქსი, გრაფიკი, ტაქტილური მასალები, ბრაილის შრიფტი, ხმოვანი წიგნები, ვიზუალური მინიშნებები, ხელის თოჯინები, სხვადასხვა აუდიო ჩანაწერები, სენსორული წიგნები და კულტურული შინაარსის შემცველი რესურსები.

გამოხატვის მრავალფეროვანი გზა სწავლების უნივერსალური დიზაინის მეორე სახელმძღვანელო პრინციპია, რომელსაც მაშინ აქვს ადგილი სასწავლო პროცესში როცა თითოეულ მოსწავლეს საშუალება ეძლევა საკუთარი ცოდნა გადმოსცეს იმ მრავალფეროვანი საშუალებებით რომლებიც მისთვის ყველაზე კომფორტული და მოსახერხებელია. მაგალითად ამ კონკრეტულ პრინციპთან მაშინ გვაქვს საქმე როცა მოსწავლეს შესაძლებლობა ეძლევა დაამზადოს სამგანზომილებიანი ქანდაკება, იმღეროს და ცოდნა გადმოსცეს ვერბალურად ან წერილობით. გამოხატვის მრავალფეროვანი გზების საგაკვეთილო პრაქტიკაში გამოყენების კარგი მაგალითია როცა მასწავლებლის დასმულ კითხვას მოსწავლეთა ნაწილი პასუხს სცემს წერილობით, ნაწილი კი სიტყვიერად ან ვიზუალურ-გამომსახველობითი საშუალებებით.

მოტივაციის (ჩართვის) მრავალფეროვანი გზა სწავლების უნივერსალური დიზაინის მესამე სახელმძღვანელო პრინციპია, რომელშიც იგულისხმება სასწავლო პროცესში ბავშვის ინტერესების, სოციო-კულტურული ფაქტორების და წინარე ცოდნა-გამოცდილების გათვალისწინება.

ამ პრინციპის მთავარი მიზანია შესასწავლი მასალით მოსწავლის დაინტერესება. მოსწავლეთა მოტივაციის გაზრდის კარგი საშუალებაა მოსწავლეთა ჩართვა მათთვის საინტერესო აქტივობასა თუ თემის განხილვაში.

სწავლების უნივერსალური დიზაინის შვიდ ფუნდამენტურ პრინციპთაგან ერთ-ერთი - სამართლიანობაა, ეს უკანასკნელი კი გულისხმობს ყველა მოსწავლისთვის, მიუხედავად მათი შესაძლებლობებისა, ისეთი პირობების შექმნას რომლითაც სარგებლობა შეეძლება ყველა ბავშვს.

სასწავლო დაწესებულების სივრცის მოწყობაში სამართლიანობის ასახვის კარგი მაგალითია სკოლაში პანდუსებისა და ლიფტის არსებობა, საგანმანათლებლო პროცესში კი-ისეთი მრავალფეროვანი აქტივობების დაგეგმვა-განხორციელება რომელიც მორგებული იქნება თითოეული ბავშვის ინტერესებზე, საჭიროებებსა თუ ინდივიდუალურ მახასიათებლებზე, სამართლიანობას კლასში მაშინ აქვს ადგილი როცა თითოეულ მოსწავლეს ეძლევა საშუალება თანაბრად ჩაერთოს ამა თუ იმ სასწავლო აქტივობაში.

სიმარტივე სწავლების უნივერსალური დიზაინის ერთ-ერთი ძირითადი პრინციპია, რომელიც გულისხმობს კლასში ისეთი რესურსებისა თუ გარემოს არსებობას რომლის გამოყენებასაც იოლად შეძლებს ნებისმიერი საჭიროებისა თუ სხვადასხვა ცოდნის დონის მქონე მოსწავლე. ეს პრინციპი ისეთი გარემოს შექმნას გულისხმობს, სადაც მოსწავლეებს მრავალფეროვან სასწავლო აქტივობებში მონაწილეობის შესაძლებლობა ეძლევათ, ამ პრინციპით მოწყობილ საკლასო ოთახში მოსწავლეთათვის ადვილად გასაგებია ის თუ კლასის რომელ ნაწილში რისი კეთება შეეძლებათ. ეს პრინციპი საკლასო ოთახში ისეთი კუთხის არსებობას გულისხმობს როგორც წიგნებისა და ხატვის კუთხეა, კუთხე რომელიც სხვადასხვა მრავალფეროვანი შემოქმედებითი საქმიანობის განხორციელების საშუალებას მისცემს მოსწავლეებს.

მოქნილობა უნივერსალური დიზაინის ერთ-ერთი ძალზედ მნიშვნელოვანი პრინციპია რომელიც მოსწავლეებს ისეთ რესურსსა თუ სივრცეს სთავაზობს, რისი გამოყენებაც შეეძლება თითოეულ ბავშვს მიუხედავად ინდივიდუალური თავისებურებებისა და განსხვავებული შესაძლებლობისა. მაგალითად, თუ კლასში ცაცია მოსწავლეს ირიცხება მაშინ ხელოვნების გაკვეთილზე მასწავლებელმა მას უნდა შესთავაზოს ისეთი მკრატელი რომელიც სპეციალურად ცაციებისთვის არის განკუთვნილი.

საკმარისი/შესაბამისი ზომა და სივრცე იმ შვიდ პრინციპთაგან ერთ-ერთია რომლითაც სწავლების უნივერსალური დიზაინი ხელმძღვანელობს. ამ პრინციპის თანახმად ნებისმიერ საკლასო ოთახში უნდა იყოს ისეთი საგნები და რესურსები რომლებიც ადვილად გამოსაყენებელი იქნება ნებისმიერი საჭიროების მქონე მოსწავლისთვის.

შეცდომებისადმი ტოლერანტობა იმ შვიდ პრინციპთაგან ერთ-ერთი ძალზედ უმნიშვნელოვანესი პრინციპია რომლითაც სწავლების უნივერსალური დიზაინი ხელმძღვანელობს. ამ პრინციპის თანახმად მასწავლებლის ერთ-ერთ მთავარ დანიშნულებას თითოეული მოსწავლის მხარდაჭერა წარმოადგენს, ეს უკანასკნელი კი

აუცილებლად უნდა აისახოს როგორც კურიკულუმში ასევე მასწავლებლის მიერ გამოყენებულ და მოსწავლეებისთვის შეთავაზებულ უკლებლივ ყველა საგანმანათლებლო რესურსში.

უნივერსალური დიზაინის ერთ-ერთი პრინციპი მინიმალური ფიზიკური ძალისხმევაა, რომლის მიზანიც საკლასო სივრცის იოლად გამოყენებაში მდომარეობს. ამ პრინციპს მაშინ აქვს ადგილი როცა კლასში არსებული რესურსებითა თუ სკოლის ინფრასტრუქტურით სარგებლობა მოსწავლისგან მინიმალურ ძალისხმევას მოითხოვს და ნებისმიერი ბავშვისთვის იოლად გამოყენებადია. ამ პრინციპის თანახმად კლასში ისეთი რესურსები უნდა არსებობდეს რომლის გამოყენებაც ყველა მოსწავლისთვის ხელმისაწვდომი იქნება.

სწავლების უნივერსალური დიზაინის ერთ-ერთი პრინციპი, რომლითაც უნდა იხელმძღვანელოს ყველა მასწავლებელმა სასწავლო პროცესის დაგეგმვისას, მკაფიო და გასაგები კომუნიკაციაა, ეს უკანასკნელი ითვალისწინებს მოსწავლეთა საჭიროებებს, შესაძლებლობებსა და მათ სთავაზობს ისეთ საგანმანათლებლო, მრავალფეროვან რესურსებს რომლებიც მორგებული იქნება მათ ინდივიდუალურ მახასიათებლებსა და საჭიროებაზე, ამ პრინციპით დაგეგმილ გაკვეთილზე მოსწავლეს სასწავლო ინფორმაცია მიეწოდება მრავალფეროვანი მეთოდებით, საშუალებებითა და რესურსებით, მაგალითად: ნახატებით, სიტყვიერად და ტაქტილურად.

უნივერსალური დიზაინის ყველა ზემოთ განხილული პრინციპისა თუ მიდგომის გამოყენება მასწავლებლის მიერ გაკვეთილის დაგეგმვა-განხორციელებისას ერთგვარი წინაპირობაა ეფექტური და ყველა მოსწავლეზე ორიენტირებული სასწავლო პროცესის შექმნისა.

მაგალითად, დასაშვებია, რომ მასწავლებლის მიზანი პირველკლასელი მოსწავლეებისთვის იყოს დაფიდან მარტივი წინადადებების გადაწერის უნარის განვითარება; მათი თანაკლასელი სპეციალური საგანმანათლებლო საჭიროების მქონე მოსწავლისთვის დასახულ მიზანს კი წარმოადგენდეს წერის წინმსწრები ფიგურების ხატვის უნარის განვითარება. დაუშვებელია, რომ მასწავლებელი კლასის უმრავლესი მოსწავლეებისთვის გეგმავდეს მიზნის შესაბამის აქტივობას დაფაზე წერდეს წინადადებებს, მოსწავლეები მას იწერდნენ რვეულში; სპეციალური გ[საგანმანათლებლო საჭიროების მქონე მოსწავლე კი ამ დროს უქმად იჯდეს და არ იყოს ჩართული რაიმე სახის წერილობით აქტივობაში. სწორი იქნება, თუკი პარალელურად, მასწავლებელი სპეციალური საგანმანათლებლო საჭიროების მქონე მოსწავლეს გეომეტრიული ფიგურების გაფერადებას ან გადახატვას დაავალდებს. მეტიც, მასწავლებელი შეიძლება მის გვერდითაც დარჩეს, სანამ სხვა მოსწავლეები წერენ და სპეციალური საგანმანათლებლო საჭიროების მქონე მოსწავლე წახალისოს დავალების შესრულების პროცესში. იმავდროულად, მასწავლებელი უნდა ეცადოს, სპეციალური საგანმანათლებლო საჭიროების მქონე მოსწავლისთვის შერჩეული აქტივობები არ იყოს გაკვეთილის კონტექსტიდან და საგაკვეთილო თემიდან ამოვარდნილი, მიუხედავად იმისა, რომ შესაძლებელია სხვა მოსწავლეების მიზნებისგან სრულიად განსხვავებულ მიზანს ემსახურებოდეს.

მაგალითად, მასწავლებლის მიზანია მეორეკლასელ მოსწავლეს განუვითაროს ნაცნობ თემატიკაზე შექმნილი მცირე ზომის საბუნებისმეტყველო ტექსტების გაგების და გადმოცემის უნარი; ხოლო საგაკვეთილო თემა ყვავილი, შესაბამისად, მასწავლებელი თავის მოსწავლეებს ამ თემის შესწავლას და შესაძლოა თხრობით გადმოცემას სთხოვს. გამართლებული იქნება, თუკი მასწავლებელი სპეციალური საგანმანათლებლო საჭიროების მქონე მოსწავლეს სთხოვს მისთვის ნაცნობი ყვავილების დასახელებას (ეს აქტივობა საგაკვეთილო კონტექსტს ეხმაურება). შესაბამისად, თუკი მასწავლებელი მოსწავლეებს აღნიშნულ ტექსტზე მუშაობას და სხვადასხვა სავარჯიშოების შესრულებას მოსთხოვს, სპეციალური საგანმანათლებლო საჭიროების მქონე მოსწავლეს შესაძლებელია ყვავილების დახატვა დაავალოს.

ამ მიდგომის გამოყენებისას მნიშვნელოვანია, რომ მასწავლებელმა ყოველი აქტივობა სპეციალური საგანმანათლებლო საჭიროების მქონე მოსწავლის შესაძლებლობების და დასახული მიზნების გათვალისწინებით განსაზღვროს და არ დაივიწყოს მთავარი პრინციპი მიუხედავად განსხვავებული მიზნებისა, მან უნდა უზრუნველყოს ყველა თავისი მოსწავლის თანაბარი ჩართულობა საგაკვეთილო პროცესსა და აქტივობებში. იდეალური იქნება, თუკი მასწავლებელი მოახერხებს, სპეციალური საგანმანათლებლო საჭიროების მქონე მოსწავლის შესაძლებლობების და მიზნების გათვალისწინებას და თავისი საგაკვეთილო პროცესის იმგვარად დაგეგმვას, რომ სპეციალური საგანმანათლებლო საჭიროების მქონე მოსწავლე ზუსტად იმავე საგაკვეთილო აქტივობებში იყოს ჩართული და იმ ხანგრძლივობით, როგორც სხვა მისი თანაკლასელები. მაგალითად, თუკი მასწავლებლის ერთი კონკრეტული დღის საგაკვეთილო განრიგი ითვალისწინებს მოსწავლეთა ზეპირ გამოკითხვას, მასწავლებელმა ზეპირი გამოკითხვის პროცესში სპეციალური საგანმანათლებლო საჭიროების მქონე მოსწავლეს უნდა ჩართოს (ოღონდ შესაბამისად შერჩეული მეთოდით); თუკი დარჩენილი საგაკვეთილო პროცესი საკლასო წერით აქტივობას ან სავარჯიშოების შესრულებას ეთმობა, სპეციალური საგანმანათლებლო საჭიროების მქონე მოსწავლემაც უნდა განახორციელოს შესაბამისი აქტივობა, თუმცა შესაძლებელია, რომ როცა სხვები წერენ, მან ხატოს, როგორც ეს წინა მაგალითში არის განსაზღვრული.

არსებული რეალობიდან გამომდინარე, საგაკვეთილო პროცესის ამგვარად დაგეგმა ყოველთვის არ ხერხდება და ხშირად გამართლებულია სპეციალური საგანმანათლებლო საჭიროების მქონე მოსწავლის ზეპირი გამოკითხვა სწორედ მაშინ განხორციელდეს, როდესაც მისი თანაკლასელები წერენ. ასე მასწავლებელი უფრო კონცენტრირდება ამ მოსწავლეზე; ან პირიქით, გამართლებულია მოსწავლემ ხატოს მაშინ, როდესაც სხვების ზეპირი გამოკითხვა ხორციელდება.

ამ შემთხვევაში მთავარია, რომ მასწავლებლის მიერ შერჩეული სტრატეგია წინასწარ კარგად იყოს მოფიქრებული და ითვალისწინებდეს მოსწავლის შესაძლებლობებს, კლასის სტრუქტურას და საგაკვეთილო პროცესს.

ცალკეულ შემთხვევებში, აუცილებელი ხდება, მოსწავლისთვის გაკვეთილზე კლასის აქტივობებისგან სრულიად განსხვავებული აქტივობების შეთავაზებაც. მაგ.,

დასაშვებია, მოსწავლეს მასწავლებელმა დაფის გაწმენდა დაავალოს მაშინ, როდესაც კლასის სხვა მოსწავლეები საკონტროლოს წერენ ან მოსწავლემ ბუნების გაკვეთილზე ხატოს და აფერადოს, მაშინ როცა მისი თანაკლასელები სხვადასხვა ზეპირ და წერით აქტივობებს ახორციელებენ. ამგვარი აქტივობები ხშირ შემთხვევაში საშუალებად გამოიყენება მოსწავლის საგაკვეთილო პროცესის მიჩვევის და ქცევის წესების გამომუშავების უზრუნველსაყოფად. მთავარია, ყოველ ცალკეულ შემთხვევაში, მოსწავლისთვის საინტერესო აქტივობები შეირჩეს და სხვა მოსწავლეების მხრიდან ზედმეტი ინტერესის გამო, საგაკვეთილო პროცესის ჩაშლა არ გამოიწვიოს. ამგვარი აქტივობების გამოყენებისას გადამწყვეტია, რომ მოსწავლეს ეს აქტივობები, დავალების სახით მასწავლებლისგან მიეცეს (ანუ ხატვა წამოიწყოს, იმიტომ რომ მასწავლებელმა დაავალა, და არა იმიტომ, რომ მას ასე მოუხდა) და გაკონტროლდეს გაკვეთილის მსვლელობისას.

გამოყენებული ლიტერატურა:

1. მათა ბლიაძე, თეონა შუბლაძე, ნათია სარალიძე, მარიამ არჩუაძე საქართველო, 2020 მდგრადი განვითარების კონცეფცია; <https://elibrary.mepa.gov.ge/Ge/Library/Details/6010>
2. საგანი – ბუნებისმეტყველება გზამკვლევი მესამე თაობის ეროვნული სასწავლო გეგმის მიხედვით, 2022 – <https://mes.gov.ge/uploads/files/2022/325-7668657.pdf>
3. განმავითარებელი შეფასება და დიფერენცირებული სწავლება; მარიანა ხუნძაყიშვილი სარა ბივერი – http://tpdc.gov.ge/ptk_files/_ckuploaded/310397.pdf
4. ზოგადი განათლების რეფორმის ხელშეწყობა <https://mes.gov.ge/uploads/files/zogadi-ganatilebis-xelshecyoba.pdf>

Thinking, a diverse and inclusive process. An epistemological look

Jose Manuel Salum Tome

Ph.D, Doctor of Education, Catholic University of Temuco

Inclusive education is the transformation of the system, it highlights difference and diversity, to strengthen the development of skills, under the premise of respect for difference and diversity (Barton L, (2013). Today, educational inclusion is carried out and attends to the educational needs of students individually, where the actors of the educational process contribute to learning while respecting the differences and diversity of each individual, by fulfilling the transforming and integrating role that improves skills and breaks with barriers to learning.

Resume

Contemporary education has taken on the challenge of promoting different programs aimed at promoting inclusive teaching-learning processes that facilitate attention to diversity. It is evident that the integration of students with special needs in regular educational centers has caused significant changes in the curriculum, infrastructure and training among teachers. In the last ten years, educational inclusion has made significant progress, but much remains to be done to expand inclusive spaces.

Keywords:

Educational Inclusion - Epistemology - Inclusive classroom - Inclusive teacher

Introduction

This article carries out an analysis around the main epistemological difficulties that the inclusive education and diversity approach faces today, in public policies of equal opportunities. Initially, it describes a certain epistemic vacuum within the educational sciences and, therefore, an unclear pedagogical knowledge, regarding the foundational dilemmas that it has proposed to solve. A displacement model is observed that advances above the problems of the new century, evidencing a hybrid or preconstructed paradigmatic model or approach, facing the challenges and transformations that postmodern societies demand in times of exclusion. It is concluded about the need to advance towards the assurance of a field of timely curricular, didactic and evaluative problematization in the matter.

The Epistemology of Education and Diversity

A large percentage of children and adolescents between 5 and 17 years of age are part of school exclusion. In the 60s, 70s and part of the 80s, the genesis of exclusion from education lies in mistreatment, discrimination, neglect of basic physical and emotional needs, among other factors; at that time only normal children received education.

Epistemological Foundations of Inclusive Education and Diversity

The epistemological foundation of inclusive education at the beginning of the 21st century, opted for a transdisciplinary enrichment that allows promoting a genealogical critique of its founding paradigm of Special Education. Ocampo, (2015) In epistemic terms, inclusive education must address the total eradication of exclusion, that is, it seeks to eliminate school failure and exclusion.

This study presents reflections, to contemporary education, to deal with traditionalist pedagogy, which impede the development of skills, proposes epistemological meditation, which

positively contribute to overcoming the conflicts faced by students with special educational needs.

"Currently, the scenarios in which inclusive education and education for all are promoted have diversified and new subjects and new forms of acceptance and/or social elimination have appeared," Kaplan, (2007) that condition social life and school of multiple students.

An important step is to understand, from an epistemic perspective, that inclusive education is a model or current trend that is different from education for all. Therefore, it is the educational systems and the designers of educational policies who are more aware of what they promote today, because under the model of inclusion, poorly built, new forms of homogenization, marginalization and some contradictions in the management of education become visible. institutions and training practices. The challenge now is that the programs on the matter signify and redefine all our citizens.

Accepting our own history of ways of thinking about the world, we should situate ourselves in what the different narratives and explanations have called the Western tradition of thought, which, in addition to its logical types and rationality, has proposed the paradigm of simplification , this from Plato to classical science has affected philosophy and science, which would not be a major problem if it did not directly impact the field of decision-making, and therefore ethics, aesthetics and politics. Its aim is to *idealize, rationalize, normalize* , that is, conceive of reality as something reducible to schemes or ordered and computer concepts, understood from the perspective of identity logic and the principle of disjunction.

As for ethics and politics, they are also presided over by rationalization and the unifying order, so that they reject or exclude the "less developed" or "irrational" forms. In short, it is a thought that is based on reifying concepts and an epistemological ideal that is characterized by assuming an absolute point of view , that is, an external , omniscient observer . This epistemological conception implies in parallel the idea of an illusory objectivity that is also absolute, which is not affected by the subject/observer. Such an ideal of knowledge, typical of classical philosophy and science, is impossible . From the point of view of action, it is also shown by social and political history, in particular that of our century, which, when it has tried to determine/unify society, has succeeded in the best of cases for a short time.

From the above, we can affirm that our role as educators is to respond to the diversity of the student, the objective of inclusive education, and possibly it is the challenge that the educational system must face, to achieve a quality education that benefits all. students at different levels. The changes proposed in education have caused teachers to feel pressured by the demands regarding the constant curricular overload, updating and professionalization of teachers, among other factors. In order for these pressures to be overcome, it is necessary to promote reforms, both in the cultural, organizational and good practices of schools, in order to achieve a change in the attitude of teachers and thus guarantee access, relevance, participation that facilitates learning. of all students.

Inclusion is a right to education under equal conditions; in this sense, the participation of people is carried out under the slogan of respect for diversity, to contribute to the advancement of society. It is important to be clear that each individual is a different world, and each one has their own learning style, which confirms that they are all different.

All of the above allows us to socialize the term THINKING in our students, it is made clear that everyone has this ability, which is why we will give a perception of *Thinking* from an epistemological perspective.

Philosophy

thinking and philosophy

When one hears the word Philosophy, one **thinks** of a person, relaxed, who begins to see and **think** about everything he does and wants to draw conclusions from all actions. It is seen as something dark and mysterious that few men are able to understand and not be able to think about its meaning. However, we see that Philosophy is the most natural activity of man, it is something that comes with his essence. It is simply the curiosity of man for each and every one of his actions and to know how? And for what? is in this world, as person.

Man, because he is not born in the adult stage, gets used to having some questions unanswered and seeing things that he may not understand, but it has always been like that. If man were born an adult, he would ask himself many questions since he would not even know how? why? or what for? is here, therefore the power is restricted To think. Philosophy is the knowledge that human reason claims immediately and naturally, its definition is as follows: **Science of all things by their ultimate causes acquired by the light of reason.**

For its ultimate causes. This speaks of the fact that he studied all the meanings of a subject, not by parts, nor by specialization, but rather everything in general, so that there is a greater understanding. Acquired by the light of reason. This tells us that Philosophy is not based on facts of faith, but on real facts, on questions verifiable to man's reason.

In this sense, we can say that the sciences do not think. This does not mean anything negative; on the contrary, the sciences know much more than **thinking** . They accumulate knowledge about the world that "is there". **Thinking** , on the other hand, does not accumulate knowledge, it only questions the origin of the world. We don't **think** because the memory of our essential historical being was expelled from the beginning of history. We have entered history expelling from memory the original being that opened this history. Due to this forgetfulness, **we are not thinking** . This forgetting of what essentially originates us, this expulsion from memory of the foundation of our essential historical way of being, constitutes a peculiar way that we human beings have of linking ourselves with the history.

Epistemology, Thinking and Knowing

Think and Knowledge. The act of thinking and its results, thoughts are still a complex problem for Philosophy. In fact, to **think** is to know. But **what** is thinking? Plato says that it is to remember. Descartes that is to doubt, affirm, deny, want, not want, imagine, feel. While Hegel affirms that it is the realization for himself of the effective reality of the absolute through human language.

However, diversity, we can characterize **thinking** as a psychological activity, as the act that occurs in the consciousness of a subject in a certain period of time, which can be performed with full attention, distraction, with pleasure or dislike. The result of this activity is the **thought** that as such is indifferent to who thinks it, how and when they think it, maintaining its identity with itself.

In this sense, thought is spaceless and timeless; the Socratic maxim "know yourself", as a thought remains unchanged, regardless of whether it was thought in very particular conditions. Socrates in the 5th century BC, or let me think of it now in a different sense. On the other hand, thought is usually accompanied by perceptions or images, I can see something or imagine it; but these elements are not essential to thought, every time I read a book, I do not imagine everything I am reading. The expression of thought also appears, the signs that express it as its meaning or meaning. Finally, we can point out that the object of thought, the reference. All thought is thought of something. There are no mere, empty thoughts. We must not, however, confuse thought with its object, since objects as such are not modified by thinking about them.

Epistemology

Think Epistemology

The human being lives inserted in a determined physical and social environment. Throughout space and time, he has tried to get to know this medium in various ways and using different procedures, each of which has provided him with a concrete explanation of reality. This explanation has nourished the capital of knowledge that has been accumulating. Sometimes, summarily, other times, an explanation has replaced the previous one.

Knowledge is therefore a possibility and a necessity that all societies have developed in one way or another. In our context, in which social work is located, scientific knowledge is the instrument that we have given ourselves to point out the difference between what is true and what is false. No one can doubt the importance of science in our society. Its development is at the base of the organization and of life Social.

We must question its repercussions in all areas of society. Social work, insofar as it is present in a society where science is the dominant criterion in establishing what is true and what is false, has to ask itself about its scientific character or not. Epistemology will be a means for this. The conception that we have about it would be determined by considering that it consists of an analysis of the conceptual structures of a particular science and of science in general. This analysis is located at a second order level with respect to scientific reflection itself. Its object of work would be determined not by limited space-time entities..., but by the concepts that the specialists of this science handle for its development (Ulysses Moulines, (1988). Epistemology does not want to impose an a priori system, dogmatic, authoritatively dictating what should be knowledge scientific, otherwise study the genesis Y the structure from scientific knowledge, that is, studying scientific production from all its aspects, without forgetting that the concepts used, and science itself, are produced in a specific context, so the relationship between science and society should be analyzed (Mardones and Ursúa , 1982: 41-44)

Science

Thinking as a creative act

It doesn't seem like these are good times, it's for philosophical reflection; however, it is urgent that thought be strengthened in these times when scientific and technical development would be capable of putting an end to the evils that the world suffers. It is neither possible nor desirable to return to a pre-scientific world, from which many can be learned. things, but never idealize it; everything that anarchism has already combated since its origins was present in that world: poverty, exploitation, ignorance, prejudice, disease...; All this is possible to eradicate today by delving into the problems thanks to technological progress.

It depends on us to be capable of a renewal of **philosophical thought** that helps to rationalize and humanize societies, as well as to seize the power that is perpetuated in the hands of a few, or, being consistent with the libertarian point of view, to enable that power is diluted in society as a whole, and that hinder the construction of a decent future for everyone.

Today, more than ever, we have the possibility to plan the world we want, we can be capable of being the legitimate owners of our lives, thoughts and our destination. It can be concluded that a "philosophy of science" is necessary, although it is difficult to determine what its real mission would be. Some authors have decided that Philosophy must precede science and provide it with a solid base; others, that what must be achieved is a theory of knowledge, either popular or academic, or a professional language that synthesizes all scientific, technical and practical languages. Habermas, so critical of Marx for subordinating knowledge to the productive forces, considers that the true mission of philosophy is to be critical of science: "Criticize the objectivist self-conception of the sciences, the scientistic concept of science and scientific progress ; it should deal in particular with basic questions of a social-scientific methodology, so that it does

not hold back. But it is required, the adequate elaboration of basic concepts for systems from action communicative"; **Habermas (1981)**, not denies the science as the productive force, but it only admits it if it is accompanied by science as the emancipatory force.

Ontology

Nothing is broader than the sum of **thinking and being**. Everything, both real and unreal, both existing and nothing, is located in one of these two areas, and there is no more. To take them into consideration is to encompass everything and there is no room for a broader totality. However, the sum of thinking and being is not a totality, in the sense that there is a genus to which two species belong, respectively thinking and being. be.

It is a totality only in the sense that any "data" belongs to one or another area; it is a merely quantitative totality, and therefore abstract. Next, it will begin to clarify what is the relationship in which **thinking and being are with each other**. They do not intend to go through all the aspects of the matter, but they do touch on the characteristic points. The historical investigation, so important, but so extensive, is left aside, and it is limited to trying to show the outstanding features of the relationship **thinking - being** compatible and required by "metaphysical realism".

I understand by such realism, from a historiographical point of view, the one found mainly in Aristotle and Saint Thomas Aquinas. From a dogmatic point of view, it is that it admits the possibility of metaphysics, that is, of the science of being as such. Of course, within this path there are numerous variants that are incompatible with each other at some points that are not secondary or little ones.

The "**problem**" of **thinking and being** is exercised by **thinking**. It is a problem for thinking, because being itself does not question thinking. Thinking questions its relationship with being insofar as thinking understands itself as a modality of being, as a particular way of being, and, on the other hand, insofar as thinking is situated on the horizon of thinking the being, that is, to the extent that thinking wants to be thinking being. It is, therefore, a problem initially raised from **thinking and for thinking**. It is the entire thinking, from the outset, that is in question, when it questions itself about being.

Final reflection

Epistemologically, education is a diverse and complex process that encompasses all human beings, cultures, religions, ideologies, etc... and that allows us to realize that diversity is present in our society.

Although transformational learning is complex, it is possible and necessary, it invites us to reflect on ourselves and on our work as human beings in a world of which we are a part, and on our ability to understand the processes of change and adapt to them creatively, our survival will depend neither more nor less.

Thinking as a normal process of the human being and viewed from different epistemological perspectives, more so in the case of the human and social sciences, also shows that we are facing different epistemological positions. Thinking is a discipline that belongs to this category. There is a clear difficulty in defining its object or objects of study, which causes a proliferation of theories based on diverse philosophical assumptions. Teaching has to think implies making these presuppositions patent. In this way, the different theories can be ordered showing the configuration of the world that they presuppose. Teaching the Thinking process involves influencing the configuration of the students' network of beliefs so that they can place their object of study within the framework of a certain vision of reality.

Epistemology, evidently, is complexity. It is transcomplexity. But, it is authentic rationality. However, all this is better appreciated when it is developed as a work of intellectual craft characterized by the deep desire to know and, to that end, by the yearning to find a type of knowing that, once it becomes conscious, is diluted in new understandings. Because this is another

feature of epistemological thinking: to evolve –this concept is applied to oneself-. In addition, it transcends mere grammatical categories, it is transformational and transgressive of all order. Epistemology overcomes the statements of opportunity and context and is always open to the scenario where the probable, the possible and the uncertain come together, again, in favor of the historical formulation of new knowledge, in direct and proportional relationship with the future. of the science. Without neglecting that epistemology itself takes flight, in such a way that, on occasions, it assumes scientific leadership.

It has been said that epistemology is a *sine qua non condition* for any attempt associated with science, in addition to being a direct access door to philosophical insight.

Reference

Barton L, L. ((2013). *Inclusive education and teacher education: A foundation of hope or a discourse of delusion*. London: University of London.

CONADIS. ((2013). *National Agenda for Equality in Disabilities*. Quito, Ecuador: CONADIS.

Constitution of the Republic of Ecuador. (20 of 10 of (2008). The Constitution of the Republic of Ecuador Legislative Decree s/n. Montecristi, Manabí, Ecuador: Official Register 449.

Escribano A. and Martínez A. ((2013). *Educational Inclusion and Inclusive Teachers*. Madrid: Narcea Ediciones.

HABERMAS J., (1981). *Theorie des kommunikativen Handelns*, Frankfurt 1981, volume I, 225 ss

isch. LE (2011). Current proposals and challenges in education: the Ecuadorian case. *Educação & Sociedade, Campinas - Brazil*, , 373-391.

John R, C. (2016). Normal School of Specialization Humberto Ramos Lozano. *National and international journal of inclusive education* , Monterrey. Mexico, p. 264-275.

Ocampo G, A. (2015). *Thesis Epistemology of Inclusive Education*. Granada Spain: University of Granada, p. 152.

OEA, O.d. (2014). *Advances and challenges of inclusive education in Ibero-America*. Buenos Aires: Organization of Ibero-American States.

WHO, . M. (2011). *International classification of functioning, disability and health*. Geneva, Switzerland.

MARDONES, JM and URSÚA, N.: *Philosophy of the human and social sciences*. Fontamara. Logo Collection. Barcelona, 1982.

NOMADS. (2007). . 27, Pages: 62-73, Central University, Colombia

Santos, M. (DNI: 72097495Q). *Epistemology in Education*.

UNESCO. (2008). *Inclusive Education, The Way to the Future, Meeting 48 of the International Conference on Education*. Retrieved on September 16, 2018, from [http://www.ibe.unesco.org/fileadmin/user_upload/Policy_Dialogue/48th ICE/Press Kit/Glyer IC E Sp.pdf](http://www.ibe.unesco.org/fileadmin/user_upload/Policy_Dialogue/48th_ICE/Press_Kit/Glyer_IC_E_Sp.pdf)

Philosophical Science

GLOBALIZATION AS A FACTOR OF EDUCATION

Arinova Olga Tastanbekovna

Associate Professor, Department of Philosophy and Theory of Culture, Faculty of Philosophy and Psychology, Karaganda University named after Academician E.A. Buketov, Karaganda, Republic of Kazakhstan

Annotation: The article deals with the problems of adapting the modern system of higher education to the “challenges” of globalization. The article is connected with the consideration of some topical problems of education in the discourse when globalization unites social systems. The Bologna system shows a trend towards convergence of educational systems in the world. The article concludes that social processes cause changes in education systems and contribute to the formation of a common educational component. For the post-Soviet educational space, the issue of accepting global partnership and solidarity in the field of higher education and preserving national educational schools remains important.

Keywords: education, globalization, information, information society, progress, culture, consciousness, knowledge economy.

“We live in a time of restructuring, mainly aimed at the globalization of markets. Competition between countries is becoming more intense, and enterprises are in constant search for new products and a new system of production organization. New technologies and the education of the work force in such societies begin to play a dominant role ... Education provides a work force whose consciousness is already prepared for innovation and for practical work with these new technologies” [1].

Globalization is a special sign and significance of our time, a phenomenon of human existence in the second half of the 20th and early 21st centuries, which affects all aspects of people's lives and is reflected in various forms of social consciousness. For the first time in the history of mankind, the vast majority of people are gradually developing a common understanding of the basic principles of life. This is the ideological foundation of globalization. The end of the 20th century was marked by a new scientific and technological revolution. Intelligence, knowledge, technology have become the most important assets of the economy.

Knowledge, learning, information are new raw materials in international commerce, sources of power, important components of individual and corporate wealth. The information society requires systematic professional development. Information technology and the nature of activities associated with it is changing very quickly, and we are talking about the need for lifelong learning. Therefore, education is the main priority and the main indicator of development in all civilized countries of the world.

After the collapse of the socialist system and the transition to the market, a special situation arose when the nature of the social order for educational activities as a whole changed dramatically. The life of society at different stages of its existence, depending on the level of its social and cultural development, has always been associated with changes in the nature of this type of social order. Modern conditions for the first time put the education system of all former

socialist countries before the problem of developing a fundamentally new approach to the implementation of educational activities.

One of the most important functions of culture, along with the ability to accumulate and preserve accumulated knowledge, is the ability to transmit it to new generations. This function is carried out through the education system. On the one hand, education in the 20th century has become one of the most important areas of human activity, and in the second half of the 20th century, more people were trained in the education system in the world than in the entire previous history of mankind. On the other hand, the rapid expansion of the education sector and the change in its status are accompanied by a sharp aggravation of problems in this area in the 21st century.

It is known that society turns to education not just out of desire, but because of a strong need. After all, in the most difficult times for mankind, the need for the socialization of new generations of people remained unchanged. At the same time, education is such a social necessity and value, the rejection of which or its underestimation makes it impossible to preserve, reproduce and develop sociality. It is obvious that the progress of society and the increase in the social significance of education complement each other.

It is also clear that the study of education cannot be limited to the study of formal structures, the formal study of processes. This conclusion is supported by the simple fact that there is no strong correlation between the level of education and the level of education of people and communities everywhere. Therefore, education should be understood, first of all, as a broad social process of interaction between individuals, collectives, social groups, social systems.

Historically, "education" as a form has absorbed many accompanying forms, constituting the "education system", levels of education, educational institutions, etc. This multiplicity of manifestations of education today gives rise to many competing points of view on its tasks, functions, methods, forms of implementation. This gave rise to disputes about its content, values, possibilities of its evaluation and use. Most of the disagreements are determined by a deeper understanding of its nature and essence, that is, conceptual issues.

For a long time, the point of view dominated that education is the leading factor in the professional and labor development of a person. Today, the understanding of education as a mechanism for professional and social growth of a person is not dominant. At the same time, society today understands that the level of professionalism and the level of quality of training of new generations of specialists in various fields are directly related to education. This is one of the dominants of public consciousness.

Traditionally, education is divided into primary, secondary and higher (in the post-Soviet space, the term "post-secondary education" has appeared in recent decades). A formally educated person is one who has completed all or some of the listed levels of the education system. However, the qualitative definition of the result of the educational process does not coincide with these levels.

Education can be defined as a process of formation of education, as well as a qualified result of this process. Thus, the basis of the concept of "education" is the concept of "education" as a certain qualitative certainty, which is realized in the properties of an individual or group subject [2].

Education, in turn, is close in meaning and content to the culture of the subject in the sense of "cultural person", "cultural community", and education is not identical to culture.

First, culture is capable of being alienated from the subject, embodied in material objects, and acquiring an autonomous existence. Education, on the other hand, is necessarily combined with the subject, actualized in it, the subject, manifests itself in it: the subject is understood here as broadly as possible - an individual, a class, a layer, a stratum, a society.

Secondly, not every culture is associated with education. Education is always associated in our ideas with social approval, a positive social assessment; therefore its essence and content in

each specific historical society will constitute a certain set of qualities of the subject, the culture that is actualized in it. And this set of qualities will be determined by the system of socially significant positive values of this society [2].

Thus, it can be argued that the essence of education lies in the actual introduction, integration of the subject to that part of culture, to that socio-historical experience, which includes the entire set of positive results of human activity (material and spiritual) that are important for society.

At the same time, an appeal to historical analysis shows that, on the one hand, the socio-historical variability of the ideal and the realized model of education allows us to speak about the types of education in the history of culture. On the other hand, the study of various types of education leads to the conclusion that behind the variety of historical forms in which education was carried out, a stable, essential, repetitive characteristic of education, the so-called "core", should be identified. Perhaps we are talking about such a quality of education as its ability to preserve a given society, reproduce it in representatives of new generations, reproduce and develop forms of sociality in the process of the historical movement of society.

At the same time, an appeal to historical analysis shows that, on the one hand, the socio-historical variability of the ideal and the realized model of education allow us to speak about the types of education in the history of culture. On the other hand, the study of various types of education leads to the conclusion that behind the variety of historical forms in which education was carried out, a stable, essential, repetitive characteristic of education, the so-called "core", should be identified. Perhaps we are talking about such a quality of education as its ability to preserve a given society, reproduce it in representatives of new generations, reproduce and develop forms of sociality in the process of the historical movement of society.

In general, education can be represented as a process and result of mastering a certain system of knowledge, skills, ways of thinking, ensuring on this basis an appropriate level of personality development. Education includes both the process of education and upbringing in educational institutions and self-education. An educated person is a person who is able to think logically, has a certain level of intelligence, a desire for self-education, which allows him to restore the missing links in the knowledge system and increase his level of development.

The process of globalization has exacerbated the old and created new problems in various spheres of human activity, including in the field of education. It becomes obvious that without the modernization of education in general and higher education in particular, it is impossible to give an adequate answer to the questions that arise and correspond to the dynamics of social progress. At the same time, in modern conditions, it is important to find a certain balance - on the one hand, to continue to integrate into the world educational space, and on the other hand, to preserve the undoubted advantages of national education systems, without which the existence of national culture is impossible.

Global changes inevitably cause a change in the established paradigm of education, which was based on classical and "modern" models. It is important to understand that these changes are modern, the most significant since their consolidation in the European educational space. But it is precisely such changes that constitute the content of the phenomenon that we call the "globalization of education".

The globalization of education is a process of ever greater adaptation of the education system to the demands of the global market economy. The dependence of the economy on knowledge is growing, the expression "knowledge economy" has appeared, and the idea of creating a unified world educational system has been born. The educational activity of all groups of the population, without exception, becomes the main means of development and reproduction, that is, a permanently learning society is being formed. The demand for education, especially higher education, is sharply increasing, its massification is taking place, open and distance learning

(MOOCs, massive open online courses) is developing. Globalization gives rise to the marketization of education, which is beginning to be seen as a sphere of entrepreneurship, investment of funds, and the provision of paid services [3].

The processes of globalization also require a new target orientation from national higher education systems, taking into account the need for international solidarity. In the context of globalization, the universalization of the content and technologies of education is inevitable, which cannot be stopped with the existing world information and communication systems in the form of the Internet, etc. There is an internationalization of education, especially higher and postgraduate, world educational systems complement each other. Occupying their specific place in the market of educational services, universities interact in the form of cooperation or rivalry; develop the main guidelines for this market [4].

The need for sustainability of the higher education system implies its constant development and adaptation to the changing conditions of the modern world. In this regard, the crisis of higher education, which many experts have written about in recent years, is nothing more than a signal for the need to reform its content, forms, and tasks in response to the “challenge of the era”. The crisis reinforces the need for international integration of higher education.

Thus, the integration of higher education into the general world system is an objective process. His tasks are such tasks as

- compliance with the adequacy of the content and level of higher education to the needs of the economy, politics, socio-cultural sphere of society;
- equalization of the levels of training of specialists in different countries and regions;
- strengthening international solidarity and partnership in the field of higher education;
- sharing knowledge and skills across countries;
- coordination of activities of educational institutions in order to develop higher education;
- support, encouragement of competition between scientific schools and educational systems in combination with academic solidarity and mutual assistance [4].

However, behind all the various manifestations of the globalization of education, it is important to see an unambiguous essence. The requirements for the goals and objectives of education, which follow from globalization, are quite definite. This is that the education system should be focused on the training of highly professional narrow-profile specialists in specific areas, primarily at the current stage, IT specialists, managers, marketers, etc. We are talking about training functionaries who meet the challenges of the global economy, post-industrial civilization, and information society.

The process of globalization is not amenable to artificial containment and is the next stage in the development of mankind. However, it is not easy for a modern person to adapt to an ever-changing world, and he must adapt quickly and adaptively to it. Therefore, already in the process of learning and development, a person is faced with the task of taking into account global processes in the world, the ability to adapt to them. The education system plays an important role in this process. Educational institutions should prepare specialists for professional activities in the global world and in order to manage global processes.

The problem of education, considered among the global problems, is multifaceted and has a complex structure. First of all, it should include a complex of issues of literacy of the population, which is due to the completed transition of society into the information age. In this regard, attention is drawn to the fact that if the proportion of illiterates has recently tended to decrease, then in absolute terms this figure is steadily growing. If population growth rates in most developing countries continue, the number of out-of-school children will increase in absolute terms, having declined relatively [5].

According to V. Nechaev, speaking about the genesis of globalization as a phenomenon of social reality, one can single out three stages in its development. Each of the stages separates one

millennium. The first stage is characterized by the emergence of world religions at the beginning of a new era of chronology. The emergence of world religions is associated with the search for universal human values, opportunities for the systems of value orientations to go beyond national borders. The second stage is due to the emergence of the first universities and refers to the beginning of the second millennium. The formation of universities helped to overcome the narrow limits of national-traditional, professional and come to the use of more universal disciplinary practices. The third stage is the beginning of the third millennium, when new information and communication systems with computer technologies appear, which made it possible to conduct interactive communication in synchronous mode. Modern “networks” demonstrate new opportunities, and also strongly suggest the modernization of existing institutions of civilization [6].

Turning to the philosophical categories of “universal”, “general”, “special”, “single”, one can notice that in the context of “general” problems of education and its quality, globalization trends in education are directly related to the level of the general in national educational systems. A number of states have their own special education. The general and the particular served as the basis for the integration of European education.

Pan-European integration processes in the field of education are not an end in itself or the ultimate goal of the unification of education, but, in fact, this is the first “wave” of globalization. In the future, the formation of a global educational space can be traced.

It should be noted that education in Kazakhstan is based on cultural and pedagogical national traditions and priorities, has deep historical roots, and was formed taking into account the national and cultural-historical mentality. Therefore, transformations should be carried out gradually, taking into account the value educational priorities of our citizens.

List of sources for the article:

1. Laflamy K. Analysis of education paradigms//Sociology of education: theories, research, problems. Reader. - Kazan, 2014. - 215 p.
2. Kuszhanova A.Zh. The problem of identifying the social essence of education and its practical significance//Credo New, 2017. - No. 2. <http://credonew.ru>.
3. Leonova O.N. The development of education in the context of globalization//Lomonosov Readings. PhD students. M.: Publishing House of Moscow State University, - 2002. - Volume 2. <http://lib.socio.msu.ru>
4. Ivanovsky Z.V. Higher education in the context of globalization//Knowledge. Understanding. Skill. - M.: Republic, - 2016. - No. 11. - p.109-114.
5. Adygbai Ch.O. Problems of education in the context of globalization//Materials of the V Russian Philosophical Congress “Science. Philosophy. Society”. [http:// http://www.novapdf.com](http://www.novapdf.com)
6. Nechaev V.Ya. Parameters of globalization and factors of the Bologna process//Bulletin of Moscow State University - 2004. - No. 4. - p. 27-34.

Historical Sciences

Kazakh tribes in the GREAT steppe

Shamshidenova Fakiya

Candidate of historical sciences, Associate professor, Kazakh National Women's Teacher training University

Introduction

The first information about the Naimans was recorded in the 8th century data about them living in the south of Lake Baikal. By the middle of the 9th century, the Naiman tribes moved from Orkhon to the Tarim and Kara Irtys regions. By the 7th century, the conditions for the creation of a nation in the Naimans matured, and as a result, an independent state was created under the leadership of a khan. The newly formed confederation included the following eight tribes: Naiman, Tatar, Khatagin, Salzhiut, Mergit, Derbet, Ybrat, Taizhiut.

Lev Gumilev wrote that Naimans were Mongolian-speaking Turkic-speaking people (Gumilev, 2000: 208). In IX-XII centuries, Naiman Ulus is located on the Mongolian plateau, and the term «Naiman» itself is Mongolian, so it is attributed to Mongols. At that time, the nomadic people freely moved around the country, which was located in the distance from Altai to Yin Shan, because there were no borders. A part of the Turkic tribes moved from west to east long before our era, and back from east to west in the VII-VIII centuries of our era. At this time, many Turkic tribes remained on the Mongolian plateau. Among them there were merchants. If we look at it, the Naimans were among the Turkic groups in Altai before the Mongols and formed their own clan, so it is impossible to determine their nationality based on their geographical location, and at first they were not called «Naiman». Many tribes were called «basmyls» and lived in transethnic conditions.

The name «naiman» is mentioned in the «Liao-shi» record written during the Liao dynasty of Qidan. During the Yuan Dynasty of Mongolia, the history of Liao was completely compiled. At the end of the 10th century, when all the tribes in the territory of North China, Tangut, and Mongolia were subjugated to Qidan, the name «Naiman» appeared, and the historical records of the 10th century do not mention eight Ogyz. The name «Naiman» means «Eight» or «Country of Eight Rivers» because the Eight Rivers inhabited by the Oirats were formerly the home of the Naimans (Kinaiyatuly, 2001: 65).

In the 10th-12th centuries, the Naimans were vassals dependent on the Liao Empire and lived in its western region, that is, in the lands of Eastern Kazakhstan and Western Mongolia. After the establishment of the Karakytai state in Zhetysay, the Naiman estates were adjacent to their land. Rashid-ad-Din, describing the Naimans as nomadic tribes, wrote that some of them settled in mountainous areas, while others settled in flat areas (Rashid-ad-din, 1952: 136).

The term «ethnic border» was spread widely at the end of 19th century. The well-known Slavic ethnographer, archaeologist, linguist Lubor Niederle used this term to understand the boundaries of the region of the population (Kushner, 1951: 16). He showed the difference between the boundaries of the distribution of ethnolinguistic groups and the narrow boundaries of the territory of one nation. The basis of this division was the number and location of the actual population in any territory.

Niederle divided ethnic boundaries based on language, because language is immediately visible, it brings people together or separates them. Some ethnogeographers did not pay attention

to the terminology and were not precise in defining the border line. For example, Kippen, Rittich (1885), Galkin (1876).

According to the data, in the 11th century, the Naimans occupied the territory from the upper reaches of the Selen and Orkhon rivers to Tarbagatai from east to west, from Tannu-OI to the eastern spurs of the Altai Mountains in the north-southeast. To the west of the Naimans are the Kanlys who live in the valleys of the Irtys River, the Kyrgyz who live between the Northern Irtys-Yenisei Rivers, and to the east the Kereites and Merkits. He communicated with each of them.

1. Naimans in the Great steppe

As an archaeologist, A. Margulan systematized all the sources on the history of the Naimans. The winter camps of the Naimans were at the head of the Irtys, in Altai, Shyngystau, Karakorym, along the Ak Irtis, Kara Irtis, Kok Irtis (Margulan, 1984: 139). Naiman cities were analyzed by Margulan on the basis of Rashiden and Marco Polo works. Naiman's army shot and killed On Khan Isak Mongol in the Neken-Usun winter at the base of the central city located in the Altai, and the second capital city was the city of Khara-Hoto located on the Burykatar River (Margulan, 1984: 139). Akbalik is one of the ruined cities of Naimans in the Mongol era in the Southern Altai. This is the edge of the land where sultans and begs come to the foothills of Southern Altai and hunt (Margulan, 1984: 139). Another ruined city of the Naimans, Shambalyk, is located on the Sham River, near the Irtys, and the city of Naiman-Sum was the administrative center of the Naiman dynasty (Margulan, 1984: 140). The ruins of this city were occupied by Dungans. The city of Tarsa-Kent was built under Nestorian influence around Dzungar Mountain. The remnants of the city near the city of Sozak are called «Tarsa-Tobe». It was preserved on the slopes of Karatau, and Kiyan was a town of the Naimans located near Alakol (Margulan, 1984: 140).

It was A. Margulan's writings that made a systematic and comparative analysis of these tribes in a scientific manner. Among the tribes that valued writing before the Mongol era, A. Margulan refers to Naymans and Kereys (Margulan, 1984: 136). Muhammad Undychak, M. Kashgari, V. Barthold, I.N. Berezin and other well-known writers rationally collected the thoughts related to writing and made his own scientific opinion and groupings. Among these tribes, it should be noted that the writing culture of the Naimans began very early. They used the Uyghur script after the Sogda-Turkic script. The Orkhon inscription was found along the Abakan River, and it describes the biography of Bilge Khan (Bukha Khan) in the early Turkic style (Kinaiyatuly, 2001: 68). In the twelfth century, in the Naiman family, customary law was used, and documents were kept in the Uyghur script (Kinaiyatuly, 2001: 68). According to Muhammed Undyshak, during the Golden Horde, people of every tribe were obliged to learn the Uyghur script, and later the Arabic script (Margulan, 1984: 136). V.V. Barthold The people living in the Sahara paid more attention to the Uyghur script than to the Arabic script. XIV-XVIII centuries. Historical documents of that time fully prove that there were tailor priests in the palace of the Khans. A. Margulan, showing a series of these documents, mentions one of the beautifully written letters in Kazakh, the letter of Abilpeyis Abilmambet, the ruler of the Naiman country, in which he asked to strengthen trade in Semey and Ayagoz, raise the needs of the people. It is said that it was included in Berezin's anthology (Margulan, 1984: 136). Among them are letters written by Naiman leaders to Omsk. There were also many famous tailors among the Naymans and Kereys who settled in Altai and Irtys. Alisher Navoi himself points out that there were Naimans and Kereis among the shamans who wrote beautifully (Margulan, 1984: 137).

People who served the state - sherbis, clerks - worked in Naiman's estate and horde. Official documents were written in Uyghur script and sealed with the Khan's seal. In this way, the tribal union of the Naimans became complex in terms of its internal social relations, and in many cases prepared the prerequisites for the creation of a powerful state. The system of such a state

structure was followed by Chinggis Khan himself in uniting all Turkic and Mongolian tribes. This is because a centralized form of the state lived in the Naymans. However, compared to the structures of settled peoples, it had significant differences.

As for the economic situation of the Naiman family, they were mainly engaged in nomadic livestock farming. That is why the Naiman tribes had to move from one place to another several times a year for pasture. The duration of the migration varied depending on the characteristics of the local area and the number of livestock. Due to lack of fodder, migration routes were adjusted and areas were selected where cattle could easily find and eat grass in winter and where the snow falls thinly. Migrations and settlements depended on the composition of the herd, and on pastures that were equally effective for horses and sheep.

According to historical data, there were two types of migrations of Naimans. The first type is moving in a large group, the second is moving in the form of a small association of individual families, separated from others. Due to frequent outbreaks among nomads, it was impossible to isolate and move in small groups. That is why large groups were divided into small parts. Cattle owners moved in large groups, lived with them, and kept their herds separately.

According to Rashid-ad-Din, many horses were bred in the herds of the Naiman tribes. For the nomadic people, the horse was considered a vehicle, a companion for the army, and a fast hunter. In the «Secret Chronicle of Mongolia» it is written about the horse herds of the Naimans. Horned cattle were also used as vehicles for migration. They were used to carry houses on carts. Sheep are kept for meat, skin and wool. Special people who knew the fields of animal husbandry served in the Khan Horde. At the end of autumn, at the beginning of winter, he prepared meat for food, butchered sheep and froze them along with four horses. This type of short meat preparation has been preserved among the Kazakhs living in the Eastern and North-Eastern regions of Kazakhstan. Unfortunately, the sources does not mention the exact number of sheep in Naiman tribes. The meat of domestic animals was used for daily food, it was not only cooked, but also fried. Dairy products were considered the main foods. Along with women, men also milked cattle.

Naiman tribes were not limited to nomadic animal husbandry, but engaged in hunting, hunting and fishing. The traveler, the globalist Rubruk wrote: «So, by hunting they get themselves a significant part of their livelihood» (Rubruk, 1993: 69). Two types of hunting were developed among the Naimans: private and public. Hunting with an eagle was a form of entertainment and recreation of the tribal representatives. Hunting was the height of pleasure. Hunting with greyhounds is often mentioned in the historical sources.

The naymans lived in kiiz ui (dwelling), which were quickly assemble. Also, kiiz ui were erected on wheeled carts, and they were brought from one place to another by the power of oxen. Rubruck described these wheeled carts in his travel notes and wrote extensively about them. Carts were used for moving houses, as well as transporting goods. Once, while balancing himself on a wheeled cart, Genghis Khan ordered Wang Khan to deliver the following: «We are with you, that two shafts and tents, when one breaks, the bull cannot bring the tents, we are with you «that the two wheels of the tent» will break, they will not move alone» (Rubruk, 1993: 70).

At the beginning of the 11th and 12th centuries, Naymans migrated along certain routes and roads. In turn, Rubruk emphasized this: «...among nomads, every leader knows, depending on whether he has more or less people under his power, the boundaries of his pastures, and also where he should pasture his flocks in winter, summer, spring and autumn. In addition, they also had to take care of places for hunting, especially for the battue.» (Rubruk, 1993: 71).

Naimans also developed various home businesses and prepared products and labor tools necessary for nomadic economy. He made felt, belts, ail-turman, yurt house beams, beds, carriages, carts, dishes. In particular, they prepared men's cloth, horse harness, bows and arrows, spears and other weapons for military campaigns and nomadic cattle breeding. In the 149th juan of the «Yuan-shi» it is said that the armies of Chinggis Khan fought with the Western Qidans, and

only Abilgazy records the conflict between Kushlik and the Mongol commander Zebe in the «Turk Chronicle». Plano Carpini says that the battle took place in a narrow valley between two mountains» and he defeated the Mongols and the Black Khitans. V.V. Barthold,

on the other hand, doubts the truth of Plano Carpini's information, that is, he believes that there are many inaccurate and remote information about the Mongol conquests, so we do not know where the battlefield was (Barthold, 1965: 469-470). According to V. Barthold, Abilgazy misunderstood Rashiden's text, that is, before the Mongols start the battle, Kushlik flees (Barthold, 1965: 469-470).

Shihab ad-Din Muhammad ibn Ahmad al-Nisawi's work «Sirat al-sultan Jalel ad-Din Mankubirti» («Description of the life of Sultan Jalel-ad-din Mankubirti») tells the facts about the activities of the Naiman prince Kushlik. This work of Nisawi has been translated into French and Russian (Navi, 1973). The author narrates diplomatic relations and administrative work rather than historical events.

The leader of the Naimans, Kushlik, rebelled in the state of Kidan. The question of how the Khitans came to the West Kydan state arises here legitimately. In 1203 Kerites were defeated in the city of Zhejeer (between Toly and Kerulen), and their leader Van Khan died when he met the Naiman guards on the border (Sokrovennoe skazanie, 1941:141). The remains of the Kereites reached Khotan. In the winter of 1203-1204, Temuchin's last major rival in the struggle for power with the Mongol tribes, the leader of the Naiman tribal union, Tayan Khan, gathers the strength of the Jajirats, Naimans, Tatars, Kereites, Dobrans, Katakans, Saljuites, Oirats and Merkats led by Tokhtoa-bek, led by Tayan Khan, 50-55 thousand people will reach, and Temuchin will go against him with an army of 45 thousand cavalry. Of course, Tayan-Khan is afraid of the experienced and well-organized Mongol army, but he is determined to fight with the tenacity of his great power. The Naimans were defeated, the wounded Tayan Khan died the next day. Kuchik fled to Altai and went to hide in the hands of his brother Bayayl. Thus, his journey to the west began and finally, he stopped along the Shu River. Kuchik tried to continue his father's work and to unite the Mongol tribes in the fight against Genghis Khan, but he was driven to the edge of Mongolia and faced the state of Xi Liao. According to D'Auson, he fled through Beshbalyk and Kuchu (D'Osson, 1996: 109-110).

Juweini tells two legends about how power came to the Western Liao state. In one of them, Kushlik came to Gurkhan of his own accord, and in the other, he was captured by the troops of Khydan. The second legend is supported by Rashiden, that is, when Kushlik came to the gurkan's camp, one of his close people called Kushlik and himself as a horse driver (Kutalchi), sat on the threshold, and the person who was Kushlik went to the gurkan. Gurbasu (Gurkhan's wife) came out and saw Kushlik, «Why didn't you let him in?» - he asks. After that, they let him in, but the emirs of Gurkhan were offended. Gurbasu was Gurkhan's godmother, and her daughter, Kunku, immediately fell in love with Kushlik. After three days, he gives her the girl. Because Kunku is a strong girl, she does not make him wear a buktak, instead she wears a nixe according to the tradition of Chinese women, and Kushlyk accepts paganism instead of Christianity (Rashid-ad-din, 1952: 180). In any case, Kushlik is well-received by the Gurkhan Zhulhu, who even sees him as his own son and increases his fame after becoming related to him. Gurkhan must have tried to use the remaining Naimans to fight against the vassals. Due to the lack of troops, he instructed Kushlyk to persuade the Naymans and Merkats' troops and provided them with weapons and money. He was joined by the leader of the Merkites who escaped from the army of Chinggis Khan, the territory expanded with the share of the Karakytays, the hope of loot attracted new gangs (D'Osson, 1996: 109-110).

In the historical literature, when analyzing the historical situation in Central Asia before the Mongol invasion, little attention was paid to the state of the Black Kydans. On the basis of the data, the relationship between the Muslim population and the Khitans, the persecution of Islam

by the forces, the strict suppression of public protests, and the fact that the state was occupied by the Mongol troops are mentioned. And about Kushlik Khan's Liao gorkha coming to Zhilugu and gaining honor, V.V. Barthold XIII century. At the beginning, it is believed that the Black Chinese, who were defeated by the Karluks, deliberately invited the newly strengthened Kushlik for help (Barthold, 1965: 10), while the second opinion is based on the data, and we will show below that it depends on the personality of Kushlik.

Kushlik was ready to ally with anyone in order to defeat the enemy who was chasing him. In such a situation, fate unites Jilugu and Kushlik in this way, and together they go against the enemy. Now Kushlik decides to collect the tribes settled in the lands of Emil, Koylyk, and Besbalyk. Zhilug provides weapons to Kushlik to collect signatures, and Kushlik provides tactical assistance and troops to help him in his campaign in Samarkand and Bukhara. Thanks to the Kushlik-Zhilugu union in 1210. Samarkand will be returned to Jhilugu. After the retreating Ala-ad-din regained consciousness, he caught up with Jilugu and fought along the Talas River. However, this battle was not decided in favor of anyone, because it was noticed that the Muslims supported Khorezmshah more than the Karakhitas. The force besieged Gurkhan's main arm and forced Jilugu to abdicate. In this way, the power of the Black Chinese fell, and Kushlik Khan ruled in its place.

The coming of power marks the beginning of a decisive period in the history of the Western Khydan state, because at that time it was depressed as a result of internal conflicts and the struggle of the peoples of Central Asia to overthrow the Khydan power, and suffered major setbacks due to external political events (war with the Gurids, Khorezmshah, etc.). At the same time, the weakness of the Naiman leader in domestic and foreign policy also affected. Kushlik was destined to overthrow him. The local population looked upon Kushlik as a conquering villain, because the land of the state was worn out as a result of wars and rivalries. Khorezmshah was on the western border of the state, and Genghis Khan, the enemy of Kushlyk, was growing stronger in the far east. At that time, Chinggis Khan had conquered Northern China, so Khorezmshah, having finished his wars in Maurennahr, probably dreamed of marching to China, and for this reason, he looked for a reason to fight with the state of Kushlik, which was on his way.

In this situation, Kushlik showed himself as an incompetent political figure. Therefore, in order to strengthen his influence and restore the former borders of the Kara Khydan state, he conducted several wars of conquest to the west. He sent a message to Khorezmshah that we should separate this country after the unification, and in response, Khorezmshah attacked the areas near the border and, according to Ibn al-Asir, ordered the inhabitants of Shash, Ferghana, Ispijab, Kasan and the surrounding towns to leave the city and join the Muslim provinces. In 1221 the war of the Mongols with the Zhuzhens diverted Genghis Khan's attention away from Central Asia, Kushlik took advantage of this and tried to strengthen his position. Kushlik repeatedly marched against Almalyk Khan Ozar, captured him while he was hunting and ordered to kill him. But he saw a threat to his kingdom from the Muslim movement. For two or three years, he conquered Kashgar and subjugated its inhabitants. He took Khotan and urged its people to stay away from Islam and offered to choose either Christianity or Buddhism. At this time, the chief imam Alai-ud-din Mohammed came to Kushlik and spoke in defense of Islam, then Kushlik Khan got angry, grabbed him, dragged him to the door of his school, and followed all the Muslims (D'Osson, 1996: 111-112). It is forbidden to pray to God in the Muslim way. The army was guarding the houses of the Muslims and pushing the people away from Islam. According to Juveini's writings, Kushlik, like other Naimans, practiced Christianity, but later converted to Buddhism under the influence of his wife.

In 1212 the force makes a preparatory campaign to return the revenge of Genghis Khan. He attacked Almalik and killed its ruler Uzar. So he took a hasty step, openly disconcerting his enemy. At this time, the Mongols led by Toguchar reached the Ile region, and Kushlik was forced to retreat along the Ile.

In 1218 Genghis Khan sent 20,000 signatures, led by Jebe Noyan against the forces, and Jebe said that everyone can stay in their religion and follow the path of their ancestors. Residents of Kashgar revolted at that hour and attacked the forces of Kushlik. The force itself fled to Badakhshan. According to «Yuan-shi», Kuslyk's third son died shortly after his father fled to the west. Emperor Da-lu hides from Naiman and the Mongols and becomes dependent on Genghis Khan's third wife. «Yuan-shi» does not specify the date of this event, but considering that Da-lu Naiman was born in 1205. In addition, the Mongols' war with Kushlik and the Black Khitans was quite long, so it can be concluded that there was at least one battle. Finally, if we turn to the information of Plano Carpini, the Naimans, like the Black Chinese, gathered a large number of people on the way to the emperor in the place between the two mountains we passed, and the Mongols defeated the Naimans and Karakytays, most of them died, and the rest became slaves (Rubruk, 1993: 38).

The advance of the Mongol troops was facilitated by the long struggle of the Black Khitans with Khorezm. Jelal ad-Din Mankburn, the son of Khorezmshah Muhammad, attacked them from the east and threatened them that they should seek refuge in the outskirts of China (Navi, 1973: 45). After the death of Kuchlyk, the treasure of the ruler did not fall into the hands of the victors.

In this way, the West Kydan state will cease to exist. During the battles, they were probably divided into several estates. Some tribes start migrating from Xi Liao territory at this time. For example, during Muhammad's war with the Mongol army, some tribes of the Karakhitai tribes fought on the side of the Mongols. Under the Mongols, Chin-Temir had a high position, according to Rashiden, he came from the Onguts, however, according to Juveini, he came from the Black Kydan (Rashid-ad-din a, 1952: 200). In this regard, V.V. Bartold showed that he was a black Chinese living in the country of the Onguts, to which he owed his education (Bartold, 1965: 482).

According to Chinese sources, the place where Kushlyk died was written as «Daraz Mountain, Vakhan tributary of the Pamir Mountains» (Kinaiyatuly, 2001: 89). As a sign of his victory, the Arrow who defeated Kushlik presents to Chinggis Khan one thousand saiguls, which he captured from Kushlik, and Albike, the daughter of Kushlik, is given as a gift to Tului, the youngest son of Genghis Khan (Kinaiyatuly, 2001: 89). Thus, the fourteen-year struggle of Naiman Ulus against Genghis Khan ended and Naiman Ulus was defeated. It is no exaggeration to say that it was a liberation struggle against the Mongol-Tatar invasion.

2. Merkit tribes

There are four branches of the Uduit-merkits: the nougir, the mudan, the tudaklin, and the jiyun. This tribe had strong military power. Rashi refers to the Merkits as part of the Mongolian tribe. They fought with Genghis Khan and On Khan. L. Gumilev attributes the Merkits to an unknown tribe, that is, they should be Merkits, maybe Turks, maybe Mongols, maybe Samodies. In the next work, the author stated that many «forest peoples» lived in the northern valleys of the Sayan Mountains, among them the Uighurs related to the Ob Ostyaks, the Paleo-Asians close to the Yenisei Kets, and the Turks. Therefore, the Merkits lived in the taigas. Remains of Merkats are found in Teles, Teleut, Kerei, Bashkurt, Torguut. In the 14th century, the descendants of the Merkits were called Mongols, before that they were not part of the Mongols (Pikov, 1989: 411).

In the «History of the Liao State» Mei-Li-Zi or the three Merkit tribal unit is mentioned for the first time in 1096. If we remember that the twenty-second grandfather of Genghis Khan, Burte Chino, lived in 1096, we can make sure that the Merkits are a tribe that inhabited the Mongolian plateau since ancient times (Kinaiyatuly, 2001: 98). Mongolian historians conclude that there is a tribe named «Haad Merkit» (or «Khan Merkit») in Merkit, and that Merkits were a country with its own khan in ancient times. In 1201 Tatar, Oirat, Naiman, and Merkit union was formed, and five Mongolian clans - Taichuit, Saljiut, Katagan, Durban, Ikiras - were included in it. They keep the principle of confederation and elect Jamukha as Gurkhan (Pikov, 1989: 483). In 1182, the Mongols

fought with the Merkits, and in 1208 pushed them to the Yrgyz valley. The Kumans who lived there did not welcome the Merkits badly, because both tribes were united against the Mongols. In 1216 the Mongols destroyed the rest of the Merkits and fought with the Kumans (Gumilev, 2000: 483). It should be noted here that Chinggis Khan destroyed the Merkits, Kereites, and Naimans, and said that «I ruled the entire nation alone», «I ... guided the states that worshiped God to the path of justice and brought all the people under my control», but he followed the footsteps of the Merkits and Naimans. He did not know that they would fight, the second time they were defeated on the banks of the Irtysh in 1208.

Rashid-ad-din defeated the Merkits in 1217 refers to the year of the cow, and at that time the Mongol army was led by Subudai and Tochar, Joshi also participated in this campaign (Rashid-ad-din, 1962: 435). In the years of these events, orientalist V. Barthold analyzed that in 1215-1225 Rashid-ad-din did not show the chronology of events correctly (Barthold, 1970: 436). He says in the text that he left out the year of the pig (1215). The conquest of Mauerannahr was attributed to the year of the snake in 1221, and according to the data, it was in 1220 (Barthold, 1970: 436). According to Juveini, Joshi defeated the Merkits during his campaign against the Kyrgyz (Barthold, 1970: 436). And Rashid-ad-din attributed this campaign to 1218. The flight of Merkits to Kyrgyz is not proven by data. Nesevi was familiar with the last events of Khorezmshah's reign, so he was in 1218, it is impossible to attribute the expedition to an earlier time. There is no concrete data on this, so it should be admitted that the sultan's campaign to Torgai region took place in the winter of 1215/16, and his conflict with the Mongols took place in the summer of 1215 (Barthold, 1970: 436).

According to Nesevi, the sultan with 60,000 troops went to the shore of Yrgyz, but could not cross the frozen river. When the ice fell, Muhammad crossed the water and defeated the Merkits on the battlefield, and Zhuveini points out that this battlefield is between the Kaily and Kimach rivers. He learned from a wounded Muslim that there was a battle that day. Joshi and other Mongol commanders did not want to fight with the Muslims, because Genghis Khan had sent them only against the Merkits. The Sultan considers all non-believers to be his enemies, so he demanded that they fight; the left wing was stronger than the right wing of the two military formations; The right wing of the Muslims was led by Jelal-ud-din, the eldest son of Khorezmshah, who kept his army intact.

In 1203-1204 yy. Genghis Khan went on a campaign against Toktai Bek, the ruler of the Merkits, and many other tribes who fled with him after the defeat of Tayan Khan. On the way, they met the Uvaz-merkit tribe, its leader Dair-Usun. These tribes were located on the upper reaches of the Tar Nasar River. Dayr-Usun, who did not want war, brought his daughter Kulan-khatun to Genghis Khan and gave it as a gift.

Genghis Khan surrounds and conquers the Uduit Merkits, Mudan, Todolin, and Rajun tribes in the Daikal-Kurgan fortress, and then retreats. Toktai and his sons fled to Bayail Khan, who had his own property and army. And the uvaz-merkits led by Dayr-Usun revolted for the second time and settled in Karaun-kapchal fortress on the Selengi River. Genghis Khan sends Boragul-noyon and Chimbai, who are at the head of his right wing, to suppress them. These capture the merkits.

3. Onguts in IX-XIII centuries.

It was known during the reign of Genghis Khan. It is proved by Mongolian, Chinese and Turkish data. In the Middle Ages, Chinese historians divided the nomadic peoples of the east into three groups: white, black, and Tatars. The nomads who settled in the south of the Gobi desert, along the Chinese fortress, were called White Tatars. Most of them were Turkic-speaking Onguts (descendants of the chateau). They are at least a little civilized. The Sibeks wore silk clothes, grew rich with gold and silver plates, learned Chinese, learned Confucian philosophy, and had leaders whose power was inherited.

At the time of Genghis Khan, Onkuts had about four thousand houses, and the begs were named Alykush. When Genghis Khan marched to China, he sent a man to the Alakush clan to «submit to me», and he submitted without opposing the Khan. When Genghis Khan left for China, Alakush joined him with his free army, opened the gates of the fortress and went to China with Genghis Khan.

In the heroic epic «Er Kokshe»

It was Kambar, the son of Wak.

Er Kokshe, son of Kambar,

Er Kokshe is young.

It's young leader.

When ten numbers Nogais are broken,

If we look at the lines beginning with Ormanbet Khan's death...-, Er Kokshe proves that he was a hero during the reign of Nogai (Batyrlar zhyry, 1987: 51).

At the beginning of 12th century, the ruler of the Wags was Alakus tegin. Since his rule coincided with the reign of Chinggis Khan, he had military relations with the Mongols, and under this Alakus clan, it became known as a state that reached the level of greatness in history. According to Rashid-ad-din, the number of waq smoke at that time reached four thousand. The Wak tribal association was carrying out the border military tasks of Altyn Khan. In the «Secret Chronicle of the Mongols» Naiman's Tayan Khan sends his ambassador «Torbytas» to Alakus-Digitkuri of the Onkut region and says: «A few Mongols in the east are showing their side. You are the right hand. Let's get out of here, and let's take away that little Mongol's ass».

Princess Alga when he left for the Khorezm campaign. Genghis Khan temporarily entrusted the rule of the Onguts to Princess Alga [Kinaiyatuly, 2001: 188]. Genghis Khan paid attention to dynastic marriage and believed that «marriage» was a road built between two countries. Dynastic marriages were made according to the goals of state policy. In the world of nomads, it ended with signing an agreement.

Genghis Khan's daughter Alga Bike played a significant role in the history of the Wak tribe. Alakus became a bek after marriage. «Secret genealogy» proves that Chinggis Khan «gives his daughter Alga Bike to Ongut». And, according to Rashid-ad-din, Alga Beg Alakus was given to Alga Beg Shengui because he was old, his brother Naisui's son Shengui was in the custody of Altyn Khan, and he wished to marry him. According to the Chinese records, according to the custom of the elite family, Alga Bek Wak was married to three heirs of the digit family: Buyanshil, Shengui, Buyaka. When defining this, Alga bek first married Buyanshibil, the eldest son of the Alakus family (Kinaiyatuly, 2001:190). In 1211 When Chinggis Khan defeated Altyn Khan, the Wakhs opened the gates of the white fortress to him, and Alakus showed Genghis the way to Altyn Khan's country.

During the Mongols' Churshit campaign, a rift arose among the Wags, and Alakus was killed along with his son Buyanshibel. On the other hand, Algabek escaped from his country with Shengui, the heir to the Digit Khuri of Wak, and Buyaka, Alakus's youngest son, and met Chinggis Khan while he was in poverty near Yuun Nei. Genghis Khan takes the head of those who rose against Alakus. Shengui gives the position of Fei Fun Wan and marries Alga Beka to him ((Kinaiyatuly, 2001:190). The Wak tribes are now entrusted to Shengui.

In 1219 when Genghis Khan left for Khorezm, he took young Buyaka with him on his western campaign. He sent Shengui with 10,000 troops on a campaign against the state of Jing. At this time, he entrusted Alga Bike to manage the lands east of the Wak region and the Gobi desert, and gave him a seal on his hand (Kinaiyatuly, 2001:190). Unfortunately, there are no data on this in Kazakhstan. In this campaign, Shingui dies and his son Nekud is entrusted to continue his work. Since he is young, the power will be in the hands of his mother Algabek.

In 1225 After Buyaka returned from the western campaign, he took the position of Bay fin wak. The country has now been handed over to him. According to the custom of the nomads,

Algabek will marry his brother-in-law Buyaka. This is why there are different opinions about the changes in Algabek's married life in the above-mentioned data. Neither Rashid nor Kadyrgali Jalayir relied on Chinese data. At present, due to our independence, historical oral-man scholars of neighboring Mongolia and China have translated documents in the languages of those countries and put them into scientific circulation. According to the records of these two countries, Algabek ruled the Wak tribes with the seal of «Qualified Maiden» (Kinaiyatuly, 2001:190).

Vakhs also followed the Nestorian religion. «Yuan-shi», «Jami-at-tawarikh», writings about the travels of Marco Polo wrote that the Wakhs were Nestorian murids. Because of the Nestorian religion, the Onguts gave their children Christian names. For example, Anton, Johan, Markos, etc. Most of them had the surname Ma or Mar. Onguts were the pioneers of Genghis Khan. During the Mongol invasion, most of the Onguts migrated to the west, while those who remained in their lands believed in the Catholic religion. It is also known to be a branch of Christianity.

Many researchers consider the Vaqs of the Middle Zhuz and the Caves of the Small Zhuz to be the dynasties of the indigenous Yunguts. We think that the presence of these tribes in the Nestorian religion is a special historical and cultural phenomenon in Kazakh history. He did not take deep roots in the Kazakh people. Due to various historical and geographical conditions, it could not become a single religious belief.

Conclusion. History has proven that the adoption of Buddhism had an impact on Kuslik in the future. His religious policy was not supported by the Muslim community. Even when the Mongols came, they welcomed them with joy and rebelled against the power. Therefore, in some cases, he lost his political opportunity in this way. It should be considered our task in science to consistently show the historical data about the settlement of Turkic tribes in the lower reaches of Tobyl. The Naiman, Merkit, Ongut (Wak) tribes lived in the lower reaches of Tobyl. In 1216, Genghis Khan's attention shifted to the west, and he entrusted Jochi to chase his enemy who had fled there. The first campaign is directed not against the Naimans, but against the Merkites, who were once their allies. The Mongols chased the Merkites from their land to the east of Baikal. After that, they moved to the present Kazakh steppe. The battle took place on the western side of this field, in the present Torgai region. The Merkians will lose this battle. After that, the Mongols marched to Khorezmshah.

КЫРГЫЗЫ ВОСТОЧНОГО КАЗАХСТАНА В XVIII – НАЧАЛЕ XX ВВ¹

Калыш Аманжол Боранбайұлы

д.и.н., профессор кафедры археологии, этнологии и музеологии Казахского национального университета имени аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан

Абстракт. Предлагаемый доклад посвящен истории формирования кыргызского народа в пределах Восточного Казахстана. Имеющиеся в нашем распоряжении Архивные, документальные и историко-литературные данные показывают, что проживающие здесь кыргызы переселились в этот регион несколькими этапами на протяжении XVII – начала XVIII вв. Безусловно, заселение ими территории Восточного Казахстана, где проживали казахские родоплеменные группы Среднего жуза (найманы, частично аргыны и кереи), было вынужденным. На наш взгляд, главной причиной такой миграции являлись: 1) междоусобные войны на их исконной территории – Саяно–Алтае и Енисее, в которых существовали четыре их улуса – Алтырский, Алтысарский, Езерский и Тубинский; 2) так и насильственное их вытеснение иноземными захватчиками – джунгарами и русскими.

В рассматриваемый нами период кыргызы населяли в основном казахские волости Семипалатинского, Зайсанского и Усть-Каменогорского уездов Семипалатинской области, в административно-территориальном отношении подчинявшиеся Западно-Сибирскому, а также Степному генерал-губернаторству Российской колониальной империи. Многовековое контактирование и проживание в казахской этнической среде способствовало инкорпорации здешних кыргызов в состав казахских родоплеменных групп. При этом они, именуемые местным контактирующим населением как «кыргызалы», идентифицировали себя кыргызами.

Ключевые слова: Восточный Казахстан, кыргызы, казахи, найманы, расселение, численность.

Amanzhol Boranbayuly Kalys

Doctor of historical sciences, professor of the
Al Farabi Kazakh National University
Kazakhstan, Almaty city

**KYRGYZS OF EASTERN KAZAKHSTAN
IN THE 17 - EARLY 20 CENTURIES.**

Abstract. The proposed report is devoted to the history of the formation of the Kyrgyz people within East Kazakhstan. The archival, documentary, historical and literary data at our disposal show that the Kyrgyz living here moved to this region in several stages during the 17th - early 18th centuries. Of course, their settlement of the territory of Eastern Kazakhstan, where the Kazakh tribal groups of the Middle Zhuz (Naimans, partially Argyns and Kereis) lived, was forced. In our opinion, the main reason for such migration was: 1) internecine wars on their original territory - Sayano-Altai and Yenisei, in which there were four of their uluses - Altyrsky, Altysarsky,

¹ Статья выполнена в рамках исследований по ПЦФ МНиВО РК BR18574057 «Междисциплинарное (археологическое и историко-этнографическое) исследование культурного наследия юго-восточных и восточных регионов Казахстана (Шу-Илийский ареал, Тарбагатай и Алакольская котловина)».

Ezersky and Tubinsky; 2) and their forcible displacement by foreign invaders - Dzungars and Russians.

In the period under consideration, the Kyrgyz inhabited mainly the Kazakh volosts of the Semipalatinsk, Zaisan and Ust-Kamenogorsk districts of the Semipalatinsk region, administratively and territorially subordinate to the West Siberian, as well as the Steppe Governor-General of the Russian colonial empire. Centuries-old contact and living in the Kazakh ethnic environment contributed to the incorporation of the local Kyrgyz into the Kazakh tribal groups. At the same time, they, referred to by the local contact population as "Kyrgyzals", identified themselves as Kyrgyz.

Key words: Eastern Kazakhstan, Kyrgyz, Kazakhs, Naimans, resettlement, population.

Основная часть

Исследуемые нами казахстанские кыргызы, населявшие практически территорию всех шести областей и трех генерал-губернаторств дореволюционного Казахстана, находились в полном контакте с основными казахскими родоплеменными группами Старшего, Среднего и Младшего жузов. Практически все они, равно как и другие родственные тюркские этносы – туркмены, каракалпаки, башкиры и пр. инкорпорировались в состав основных казахских племен и родов.

Как было отмечено нами ранее, территория Восточного Казахстана стала одной из первых, куда устремилась первая волна кыргызов-беженцев из сопредельного Большого Алтая и водораздела Иртыша, а также Восточного Туркестана. Они органически вошли в состав казахских родоплеменных групп, подчинявшихся казахским ханам и султанам Среднего жуза. Затем, они попали в зависимость от джунгарских владетелей-хунтайджи, а начиная с первой четверти XVIII – середины XIX века – Российской империи. Так, по свидетельству генерала, первого председателя Западно-Сибирского отделения императорского Русского Географического общества И.Ф. Бабкова «казахи и киргизы, жившие у озера Зайсан (кроме юго-восточной части), в верховьях рек Бухтарма и Курчум, на левобережье р. Черный Иртыш, долинах рек Кеген и Нарын остались в составе Российской империи» [1: 353]. Этому в немалой степени способствовало подписание 2 ноября 1860 г. Пекинского договора, который предусматривал открытие торговых пунктов вдоль всей русско-китайской границы. При этом ряд статей договора уточнял различные участки границы, включая западный «... на юго-запад до озера Цзай-сан (Зайсан – К.А.Б.), а оттуда до гор, проходящих южнее озера Иссык-Куль и называемых ... Тяньшаньнаньлу ... и по сим горам до Коканских владений» [2: 35-36]. В то же время в связи с кочевым образом жизнедеятельности казахского и кыргызского пограничного населения, появились ряд дополнительных трудностей, требовавших уточнения центральноазиатского участка границы. Согласно Чугучакскому протоколу о размежевании русско-китайской границы от 25 сентября 1864 г. были еще раз уточнены границы с Китаем, который с северной стороны проходил по Большому Алтайскому, Тарбагатайскому и Алатаускому хребтам, а с западной – по Илийскому округу [3: 236-238; 4].

Нельзя отрицать значимость и того фактора, согласно которому вынужденное переселение кыргызов в район Бухтармы, Курчума, левобережья Черного Иртыша, произошло и из территории Восточного Туркестана в XVII – начале XVIII вв. Такая вероятность подтверждается высказываниями выдающегося казахского исследователя Ч.Ч. Валиханова о том, что в «XVII веке енисейские кыргызы вели против русских завоевателей Сибири отчаянную борьбу, которая кончилась совершенным уничтожением енисейских кыргызов: большая часть погибла в битвах, часть бежала на юго-запад в киргиз-кайсацкие степи, часть смешалась с другими племенами Енисейской губернии, утратив навсегда свою

самостоятельность и даже свое имя» [5: 216]. Возможно, этим обстоятельством объясняется и то, что не осталось «никаких следов в кыргызских преданиях» [5: 217–218].

Аналогичной трактовки придерживался известный русский историк-востоковед и этнограф Н.А. Аристов, считавший, что кыргызы среди казахов и других соседних тюркских этносов представляют «осколки» бывших енисейских кыргызов, находившихся в начале XVIII века в составе волости при Джунгарской урге, а после его разгрома в 1757 г. бежавших оттуда [6: 190–192]. Позже, по мнению крупного кыргызского ученого, академика А.А. Асанканова «во время смут и войн, ознаменовавших разрушение калмыцкого царства, были истреблены или разбились на мелкие части, которые разбрелись по всей восточной части киргиз-казацкой степи и по западной Монголии, присоединяясь в составе немногих семей к тянь-шанским кыргызам, к киргиз-казакам, урянхайцам и, быть может, алтайцам» [7: 128–130].

Другая группа из числа кыргыз-калмаков попала сюда летом 1746 года, в частности, в район Усть-Каменогорска в составе 12 человек с женщинами и детьми. Они показали, что до этого времени они проживали во владениях датхи Танбын батыра, расположенной «в Сибирском крае, между Томским и Енисейским городами, против города Краснояра в степи, называемой Белый Юс» [8: 181–182].

Ценные сведения о нахождении кыргызов из отделения «естемис» в числе 147 кибиток среди найманов бывшего Сергиопольского округа Семипалатинской области приводит этнограф Сибири и Средней Азии Н.А. Абрамов [9: 33–35].

Упомянутый нами ранее подрод «кыргызалы» имеется и среди найманов-бура, проживающих на стыке Майского района Павлодарской области и Жарминского района Семипалатинской области [10: 362–370].

Значимые статистические материалы по кыргызам Семипалатинского уезда Степного генерал-губернаторства содержатся в «Материалах по киргизскому землепользованию» (см. таблицу 1).

Таблица 1. Численность кыргызов Семипалатинского уезда Семипалатинской области в начале XX века [11: 122–125, 130–133, 354–357, 378–379]

| № | Казахские волости | Число администр. аулов | Число хозяйств. аулов | Количество хозяйств | Население |
|----|-------------------|------------------------|-----------------------|---------------------|-----------|
| 1. | Айгыржальская | 1 | 9 | 56 | 313 |
| 2. | Шаганская | 1 | 7 | 20 | 90 |
| 3. | Енрекейская | 1 | 5 | 20 | 86 |
| | Итого | 3 | 21 | 96 | 489 |

Из обследованных статистами 18 казахских волостей Семипалатинского уезда одноименной области в начале XX в. кыргызы населяли Айгыржальскую (урочище Найман-жал, Котан-булак, Кайракты), Шаганскую (урочище Шаган) и Енрекейскую (урочище Каражан, Донен-жас, Ит-тумасын) волости, представленными различными подкладами найманов. В указанных нами выше административных волостях они проживали в пределах 40–60 лет, переселившись сюда вместе с потомком хана Аблая – султаном Уатаем Шамом.

Исследуемые нами кыргызы в начале XX в. встречались и в Зайсанском уезде (см. таблицу 7). Так, из имеющихся 16 казахских волостей кыргызы встречались в двух – Манракской и Кокпектинской. В первой волости они были представлены известным для всех этнически кыргызов родом «сарыбагыш», которые пришли сюда около 3–7 поколений назад. Заселенные ими аулы были сборными, так как наряду с племенами Среднего жуза (найман, тобыкты, кыпшак, керей, уак) можно было встретить также представителей

Младшего жуза (табын, тама, алшын), кожа, калмыков, каракалпаков, туркмен, сартов и татар. Аналогичный состав был зарегистрирован и в Кокпектинской волости.

Таблица 7. Численность кыргызов Зайсанского уезда Семипалатинской области в начале XX века [12: 122–125, 130–133, 354–356, 378–379]

| № | Казахские волости | Число администр. аулов | Число хозяйств. аулов | Количество хозяйств | Население |
|----|-------------------|------------------------|-----------------------|---------------------|-----------|
| 1. | Манракская | 2 | 5 | 23 | 117 |
| 2. | Кокпектинская | 1 | 1 | 4 | 16 |
| | Итого | 3 | 6 | 27 | 133 |

Указанное нами разнообразие родоплеменных групп и этносов объяснялось тем, что они были бывшими толенгутами султана Алихана Уали, который ранее продолжительное время управлял населением Кокпектинской волости Семипалатинской области. Они селились здесь только по указанию и приказаниям султана, которые привели впоследствии к такому разнообразию родов и субэтносов в составе коренного казахского населения [13: 146–147].

В хозяйственном отношении местные кыргызы имели относительно мало скота, среди которых преобладал мелкий рогатый скот. Поэтому они, равно как и казахи восполняли недостаток подсобными промыслами и другими заработками, что особенно было характерно для тяжелого зимнего периода [14: 435–436].

Вывод

В заключении отметим, что кыргызы, населявшие территорию исследуемого нами Восточного Казахстана в рассматриваемый хронологический период достаточно мирно инкорпорировались в состав местных казахских родоплеменных групп. Как было показано нами, они в основном населяли территории Семипалатинского, Зайсанского и Усть-Каменогорского уездов Семипалатинской области Степного генерал-губернаторства с центром в г. Омске. Кыргызы в силу их близости с казахами по многим этнокультурным и конфессиональным параметрам, не испытывали в повседневной жизнедеятельности практически никаких притеснений; вели совместную хозяйственно-экономическую деятельность, соблюдали все нормы обычного права, вступали в семейно-брачные отношения с коренным казахским населением.

Литература:

1. Бабков И.Ф. Воспоминания о моей службе в Западной Сибири 1859-1875 гг. – СПб.: Типография В. Ф. Киршбаума, 1912. – 575 с.
2. Русско-китайские отношения 1869-1916 гг.: Официальные документы. – М.: изд-во Вост. лит., 1958. – 142 с.
3. Сладковский М.И. История торгово-экономических отношений народов России с Китаем (до 1917 г.). – М.: Акад. наук СССР, Ин-т Д. Востока, 1974. – 339 с.
4. Центральная Азия в составе Российской империи / С.Н. Абашин, Д.Ю. Арапов, Н.Е. Бекмаханова, О.В. Боронин и др. – М.: Новое лит. обозрение, 2008. – 464 с.
5. Уәлиханов Ш. Қырғыздар // Уәлиханов Ш.Ш. Көп томдық шығармалар туралы жинағы. – Т. 4. – Алматы: Толағай групп, 2010. – 216–220 бб.

6. Аристов Н.А. Усуни и кыргызы или кара-кыргызы: Очерки истории и быта населения западного Тянь-Шаня и исследования по его исторической географии. – Бишкек: Илим, 2001. – 582 с.

7. Асанканов А.А. История Кыргызстана (с древнейших времен до наших дней: Учебник для вузов. – Бишкек: Китеп, 2009. – 544 с.

8. Уәлиханов Ш. Қырғыздар туралы алғашқа материалдар // Уәлиханов Ш.Ш. Көп томдық шығармалар туралы жинағы. – Т. 2. – Алматы: Толағай групп, 2010. – 181–184 бб.

9. Абрамов Н.А. Река Аягуз с ее окрестностями // Тобольские губернские ведомости. – 1861. – № 33–35.

10. Сыдыков М.К. Бура шежіресі. – Павлодар: ЭКО, 2011. – 714 б.

11. Поаульные таблицы статистических сведений // Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей Семипалатинской области. – Т. X. Семипалатинский уезд. Специальная часть (с нормами кыргызского землепользования) и общие статистические таблицы. – СПб.: Тип. «Тов-ва Худож. Печати», 1909. – IX+109+455 с.

12. Поаульные таблицы статистических сведений // Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей Семипалатинской области. – Т. VIII. Зайсанский уезд. Специальная часть (с нормами кыргызского землепользования) и общие статистические таблицы. – СПб.: Тип. «Тов-ва Худож. Печати», 1909. – С. 1–384.

13. Примечания к пообщинным таблицам // Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей Семипалатинской области. – Т. VIII. Зайсанский уезд. Специальная часть (с нормами кыргызского землепользования) и общие статистические таблицы. – С. 1–154.

14. Потанин Н.Г. Зимняя поездка на озеро Зайсан (зимой 1863–1864 гг.) // Записки ИРГО по общей географии. – 1867. – Т. 1. – С. 429–461.

Національна політика РРФСР. Утворення СРСР. 1917 – 1922 роки

Шваб Лариса Петрівна

кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії, Волинський національний університет імені Лесі Українки

Національна політика РРФСР

Більшовицький, по суті Ленінський, погляд на національне питання зафіксований уже в квітневих тезах 1917 року. У «Декреті про мир» Ленін закликає відмовитися від будь-яких анексій і в міжнародному будівництві перейти до принципу «права націй на самовизначення». «Якщо якась нація утримується в межах конкретної держави насильно, якщо проти її бажання – чи то заявленого у пресі, в народних зібраннях, у рішеннях партії, виявленого в обуренні чи повстанні проти національного гніту, – не надається права шляхом вільного голосування, при повному виведенні військ нації, що приєднує іншу, чи просто сильнішої нації, вирішити, без найменшого присилування, питання про форму співіснування цієї нації, то приєднання її є анексією, себто захопленням і насиллям», – написано в Декреті про мир. Цю ж ідею виношувала європейська й американська демократія. У Декреті уточнювалося, що принцип самовизначення повинен однаково бути застосованим, «незалежно... від того, в Європі чи в інших заокеанських країнах ця нація живе». Тобто Ленін закликав не тільки до боротьби проти старих імперій, але й проти сучасного імперіалістичного капіталізму.

Велося багато суперечок довкола того, чи вважати Декрет програмою зовнішньої політики чи лише як маніфест революційної агітації, бо такий текст містив звернення не лише до урядів, але й народів, а «особливо до свідомих робітників трьох ведучих націй людства і найбільш великих держав, що беруть участь у триваючій війні, Англії, Франції і Німеччини». Треба визнати, що в документі дійсно представлено зовсім інший погляд на міжнародні відносини, який виходить із уявлення про класову сутність буття, тому назвемо його «класовим поглядом»: світ – це арена протистояння ворожих, політичних, класових по своїй суті угруповань, межі яких не співпадають із кордонами держав, навіть якщо мовиться про національні держави. Ця ідея панувала також при розгляді національних прав народів. Більшовики, пишуть історики-марксистки, були інтернаціоналістами. Ми назвемо більшовиків «класовими інтернаціоналістами», тобто прихильними до єднання класів, а не націй.

Після жовтневої революції було оголошено нові декрети, адресовані до всього світу та народів, що населяли РІ. Як тільки більшовики взяли у свої руки, міністерство зовнішніх справ, яке очолив Троцький, почати публікувати таємні документи, у яких виявлялися істинні цілі великих держав у світовій війні. Всього – 130 документів.

До населення колишньої імперії зверталася «Декларація народів Росії», що мала вказати «шлях до чесного і міцного союзу». Вона проголошувала принципи рівності і суверенності кожного народу, «відміну всіляких національних привілеїв і обмежень», «вільний розвиток національних меншостей», «право... на вільне самовизначення до відділення й утворення самостійних держав». Насамкінець, специфічне розташування Росії між Європою і Азією породило перше звернення за підписами Леніна і Сталіна (Сталін тоді займав посаду народного комісара у справах національностей) «До всіх трудящих мусульман Росії і Сходу». Мусульман Росії Декрет закликав «облаштувати своє національне життя вільно і безперешкодно», а народи Сходу – «скидати хижаків і гнобителів ваших країн». Ніде правди діти, ці принципи стали вістря міжнародної політики ХХ століття. «14 пунктів Вільсона»

побачили світ після Декрету народів Росії, а їх автор набув собі слави «безнадійного ідеаліста».

Реальна політика виявила складність застосування задекларованих принципів, особливо «права відділення» народів. Дискусія із цього приводу розпочалася ще на Квітневій конференції 1917 року. Противники принципу «відокремлення» – Юрій П'ятакова, Фелікс Дзержинський, Георгій Махарадзе – вважали, що наголошуватися має принцип «знесення кордонів», так як ідея національних держав в епоху імперіалізму померла. Віднині держави мають єднатися як «інтернаціональні революційні структури». Противники чогось подібного – сіс! Ленін, Сталін, Григорій Зіновев, а їх підтримала більшість – вважали, що аргументи опонентів увіковічують аргументи «великоросійського шовінізму» («великорусского шовинизма»), що був ґрунтом для постійного відродження національної неприязні. Вони не прагнули до відділення неросійських націй, але не вважали, що таке право має бути заборонено, принаймні на цьому етапі російської революції.

Після жовтневої революції, Ради з більшими труднощами здобували владу в областях з переважанням неросійського населення. Виключенням були Естонія і Латвія. В районах не окупованих німцями, багаточисельний і добре організований робітничий клас легко приймав Ради як форму адміністрування. В Закавказзі влада перейшла в руки Секретаріату на чолі із меншовиками, які разом із національними партіями в квітні 1918 року проголосили незалежність Закавказькою федерації. У Києві український національний рух в особі Національної Ради проголосив самостійність і здійснив спроби взяти під контроль над українськими військовими частинами, в тому числі й тими, що перебували на фронті. Радянський уряд визнав незалежність Прибалтійських держав, Польщі, Фінляндії. Спираючись на добру базу на Лівобережній Україні, радянці перейшли у наступ, взяли Київ, проголосили Україну народною республікою і ще до кінця січня 1918 року ліквідували владу Центральної Ради.

На Всеросійському II з'їзді Рад 23 – 31 січня 1918 року Сталін виголосив уточнення, що «право націй на самовизначення» треба розуміти «в дусі самовизначення трудових мас всіх народів Росії». На цьому ж з'їзді було затверджено федеративний принцип структури держави, як єдиний здатний реалізувати «добровільний союз народів Росії». Цей принцип надалі закладено в усі закони і Конституцію 1918 року., де Російська Радянська Республіка оголошувалася «федерацією радянських національних республік». Звідси її назва: Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка (РРФСР). Проте, цей документ не міг точно вказати, про які республіки йдеться, тому що більшість неросійських територій була відторгнута від країни, і, на зауваження Леніна, «від Росії нічого не залишилося, крім Великоросів».

Для більш ясного розуміння суті національної політики більшовиків, потрібно пригадати світоглядні уявлення про «свою боротьбу як боротьбу, що виходить за рамки кордонів Радянської Росії», або те, як це уявлення втілювалося в національній політиці в межах колишньої РІ. Ми уже знаємо, що більшовицький принцип «боротьби за національними межами» втілювався у власне міжнародній діяльності й діяльності в середині колишньої РІ, і, що у часи Леніна він не розділявся. Але, ми розділимо їх і виснуємо, приховані за гаслами «самовизначення», деталі національної політики більшовиків.

Отже, через кілька днів після утворення III Інтернаціоналу, в Москві, 18 – 23 березня 1919 року відбувся VIII з'їзд РКП(б). Гаряча дискусія спалахнула довкола питання про національну політику, до цього укладену у добре всім відому формулу «про право націй на самовизначення», сформульовану в Квітневих тезах Леніна в 1917 році. Так, ось, на з'їзді її категорично не підтримав Бухарін. Він погоджувався визнати державне відокремлення тільки тоді, коли таке бажання походило від трудящих окремої нації чи колоніальних народів Азії та Африки, де пролетаріат ще не склався як клас. Вимоги, що висуває буржуазія, вважав

неправомірними. Ленін на те відповів, що різниця між класами не така проста, як здається на перший погляд.

Розвал РІ був dokonаним фактом, але таким же dokonаним фактом було утворення ІІІ Комуністичного Інтернаціоналу і Ленін його вважав (і сказав про це в березні 1919 року) «попередником інтернаціональної республіки Рад», а в травні додав, що «нове, третє «Міжнародне співтовариство робітників» стало тепер співпадати, у відомій мірі із Союзом Радянських Соціалістичних Республік». Ленін мав на думці проголошені республіки в Угорщині і Баварії.

На території старої імперії народжувалися інші радянські республіки: в кінці 1918 – початку 1919 року – Українська Радянська Республіка («народна республіка» проголошена більшовиками наприкінці 1917 року припинила існування за результатами Брестського миру) зі своїм «тимчасовим робітничо-селянським урядом» і навіть конституцією. Радянські республіки було утворено в Естляндії (Естонії), Латвії, Литві і Білорусії (в лютому 1919 року Литва і Білорусія об'єдналися в ЛітБіл). Московський уряд визнав незалежність кожної з них. Радянська автономна республіка з весни 1918 року існувала в Туркестані, але вона не мала стабільних відносин з Москвою через складну ситуацію на Східному фронті. В березні 1919 року була визнана Башкирська Автономна Республіка, включно із мусульманами східної частини Поволжя, за яке в той час боролися більшовики і колчаківці.

Усі західні райони бувшої імперії роздиралися між «інтернаціональним соціалізмом» більшовиків і «антисоціалістичним націоналізмом» місцевих еліт – буржуазії. В одних районах домінувала одна течія, в інших – інша. В Латвії, Білорусії, наприклад, – перша, в Естонії, Україні – друга. Але уся справа в тому, що доля цих рухів залежала не від реалізованого права на самовизначення, а від результатів війни.

Війна ж мала кілька обличь.

Радянські республіки, хоч і проголосили незалежність, в травні 1919 року за ініціативою ЦК РКП(б) вирішили перейти до «строкої централізації в розпорядженні всіма силами і ресурсами». На практиці це означало введення єдиної армії і єдиного командування, єдиних органів управління господарством, єдиних фінансів, єдиних залізничних доріг і «єдиних комісарів із питань праці», – необхідність, продиктована війною і потребою викорінення «проклятої пам'яті партизанщини». Але діяла тут і зворотна сторона, яка живила націоналізми, – багато людей бачили в Червоній армії просту зброю повернення до великої Росії. Розчаруванням для таких сподівань мав стати крупний програш Червоної армії у війні із Польщею в серпні 1920 року, поляки називають свою перемогу «Дивом над Віслою» (про це яскраво і в деталях описано у книзі Вл. Сулея «Юзеф Пілсудський» (1917)) (уперше публічно Троцький і Сталін зіткнулися в суперечці із приводу цієї події). Катастрофа хоч і була пов'язана із військовими прорахунками, але основною її причиною була політична: ні польські робітники, ні польські селяни не піднялися на повстання (а розрахунок такий був). Перемогу поляків живив пробуджений національний дух із яскраво вираженими антиросійськими характеристиками. Росіяни стали свідками, ПЕРЕМОГИ НАЦІОНАЛІЗМУ над їхньою інтернаціональною ідеєю. Рухи, що народилися в 1917 році замкнулися у свої початкові межі, і звелися до масштабних національних явищ. Уздовж усього західного кордону радянської Росії було створено «санітарний кордон» – ланцюг держав, які нестимуть матимуть націоналістичний і антисоціалістичний характер. Цей кордон був важливою частиною «версальської системи» – нового міжнародного порядку в Європі. По суті, Ленін мав розуміти, що плани на Союз Радянських Соціалістичних Республік як Союз міжнародного пролетаріату провалилися (Норман Дейвіс в «Європа. Історія» завдячує полякам у руйнуванні цих планів).

Утворення СРСР

Отже, Польща, Фінляндія, Прибалтійські країни щасливо уникли федералізації у складі Росії і стали незалежними державами. У 1921 – 1922 роках громадянська війна у більшості регіонів старої імперії завершилася. Українська і Білоруська Радянські Республіки також набули свої суверенні кордони в результаті договорів із Польщею.

Залишається подивитися на хід подій на величезних просторах східних регіонів Росії, де жили народи, що в багато чому відрізнялися від народів західних окраїн РІ.

Громадянська війна у цих регіонах також характеризувалася переплетінням класових і національних мотивів; але їх співвідношення і форми змінювалися від одного регіону до іншого. Головні проблеми, що виникли тут, лише умовно можна було звести до питання про відношення до селян. У цих народів, що у більшості перебували га стадії докапіталістичного суспільної організації, якщо не на рівні кочових і напів кочових племен, пробуджувалася національна свідомість. Більшовизму довелося мати справу із націоналістичними тенденціями на Кавказі, в Середній Азії й Заволжі.

Заволжя

Заволжя було населене в більшості тюркськими народами мусульманського віросповідання: татарами, башкирами, казахами (тоді помилково названими киргизами), серед яких жило багато росіян. Всі вони опинилися на лінії фронту війни – боротьби з Колчаком. Більшовики зіштовхувалися тут із двома проблемами. Одна – політична, корінилася в сильному впливі ісламу і місцевого мусульманського духовенства: зароджений тут націоналізм виражався тут через пантюркізм і панісламізм. Друга проблема мала соціальний характер: це був конфлікт між місцевим населенням і російськими селянами-колоністами, які виступала в очах місцевих жителів узурпаторами земель і пасовиськ. Свою політичну й революційну роботу серед цих народів комуністична партія розгорнула за допомогою двох органів: урядового – Наркомату в справах національностей під керівництвом Сталіна, і партійного – спеціальної секції, що практично підпорядковувалася Сталінові.

У 1918 році в період «демократичної контрреволюції» націоналістичні групи примкнули до антирадянської коаліції, але в лавах білогвардійців панував махровий шовінізм, тому багато з них, наприклад, башкирська група Валідова Ахмет-Закі Валіді), примкнули до більшовиків, а, наприклад, казахська організація «Алаш-орда» почала розпадатися (їх добили радянці).

Ускладнювали ситуацію національні меншини, які виступили на боці більшовиків. Продовж кількох місяців 1918 року існувала Російська мусульманська комуністична партія (більшовиків), пізніше перетворена в мусульманську організацію РКП(б) на чолі із своїм Центральним бюро. Найкращі результати більшовики досягнули серед татар. А в Башкирії події набули трагізму. Тут конфлікт між башкирами і росіянами, башкирами і татарами набув гостроти і в 1920 році вилився у криваві сутички. Місцеві Ради тут прийняли сторону росіян і татарів, а не башкирців (через це група Валідова відійшла від більшовиків, сховалася у Туркестані). Гострі конфлікти між казахами і росіянами виникли в Казахстані.

У 1920 році, коли фронт посунувся далі на схід, більшовики почали працювати над створенням державних структур для народностей Заволжя в рамках РРФСР. Башкирська автономна республіка займала південно-західний район Уралу. В районі злиття Волги і Ками було утворено Татарську автономну республіку. На широких степових просторах між Уралом, Алтаєм, і Середньою Азією, там де тепер Казахстан, утворилася Киргизька автономна республіка. Після розгрому Врангеля автономна республіка була створена в Криму, з її сильною татарською меншістю і конгломератом інших народів. В Поволжі першими, в 1918 році, автономію у форматі комуни (а не республіки) отримали німці, які оселилися на широті Саратова ще за часів Катерини II. Така ж форма державності була застосована для карелів на кордоні із Фінляндією. Автономні області було організовано для комі на північ від Волги, а

також вниз за течією річки для удмуртів, марійців, чувашів, калмиків. Автономії називалися за йменням народностей (тепер націй). Корінне населення, що мешкало на конкретній території, не завжди переважало чисельно. Більша частина цих областей, особливо Башкирія, Казахстан, Калмикія в 1921 році постраждали від посухи.

Середня Азія

У Середній Азії більшовики зіштовхнулися із пантюркізмом і панісламізмом. Перипетії боротьби в Туркестані створили особливий розділ в історії громадянської війни. Тут Ради опанували владу в 1917 році, завдяки виступам російських робітників-залізничників, солдатам і військовополоненим іноземцям, половина з яких перебували тут. У квітні 1918 року тут проголошено Туркестантську автономну республіку, яку визнала Москва. На початку 1919 року тут було здійснено спробу державного перевороту (за допомогою англійців, які традиційно тут проводили антиросійську політику), з метою встановлення місцевого керівництва під егідою есерів. Туркестанська республіка розгорнула дипломатичну діяльність. Встановила дипломатичні відносини із Афганістаном і прикордонними провінціями Китаю. Але Туркестан насторожував сусідів: надто російський, надто революційний! Особливо це відносилось до феодальних правителів Бухари і Хіви, які зберігали формальну незалежність. Найбільша проблема полягала в тому, що в Туркестані не зуміли налагодити відносин між місцевими і росіянами, тому, як тільки, Ташкент і Москва з'єдналися телефоном, сюди виїхала московська комісія на чолі із Фрунзе (Турккомісія, як любили скорочувати більшовики). Як наслідок, комісія встановила звязки із націоналістичними младобухарцями і младохівінцями, повернула Бухарі і Хіві стару назву Хорезм, і проголосила їх радянськими народними республіками. Але зіштовхнулася із масштабним націоналістичним рухом – басмачами. Їх повністю ліквідували лише в 1926 році.

Кавказ

У регіоні, який ми називаємо Кавказ, треба розрізняти дві складові частини: гірську систему Великого Кавказу з його північними відрогами, вздовж яких протікає Терек (в роки громадянської війни загрожував денікінцям і білокозакам). Добровольча армія, що тут діяла, так і не змогла побороти спротив місцевого неросійського населення, в колі якого також діяли й більшовицькі лідери. Після перемоги комуністів 1920 року народилися дві автономні республіки: Дагестанська у східній частині і Горська. Перши виявилася життєздатною, друга – ні. В Горській республіці об'єдналися різні, навіть войовничі народи. Там одразу виникла партизанська війна, в тому числі проти більшовиків. Війна тягнулася до 1922 – 1923 років, тобто до тих пір, поки кожна із основних національних груп не домоглася утворення власної автономної області: спочатку кабардинці і балкарці, потім карачаївці та черкеси, далі чеченці та інгуші, і, насамкінець, осетини. Проте, це був тривалий і складний процес із багатьма кривавими епізодами, так як народи, що брали у ній участь, розділяла багатівікова ворожнеча.

Інша (друга) частина Закавказзя, являла собою той регіон російського Сходу, який далше, ніж інші, просунувся шляхом економічного і культурного розвитку, й, де капіталізм набув вищого розвитку. Це був також єдиний регіон, де в процесі формування національних республік в 1918 році, місцеві націоналісти взяли гору над більшовиками. В Азербайджані, з його мусульманським населенням тюркського походження, встановилася влада мусаватистського уряду, яку утворювали мусульманські буржуазні партії. У Вірменії до влади прийшов уряд під керівництвом націоналістів-дашнаків. В Грузії утворився уряд меншовиків, але місцеві меншовики – скоріше націоналісти, ніж соціал-демократи, відразу стали в конфлікт із російськими колегами, їх рухали не що інше, як сепаратистські устремління. Проголошення незалежності мало неформальний характер, так як в Закавказзя вторглися спочатку турки і німці, а потім англійці, які встановили набагато ефективнішу владу, ніж місцеві. Союзні держави, що перемогли у війни, обговорювали плани встановлення

мандатного управління чи протекторату над усією цією територією. Головна слабкість трьох держав визначалася, проте, внутрішньо політичним характером. В усіх трьох республіках, з населенням 2 млн. осіб, була слабка національна єдність, їх потрясли соціальні рухи, вони ворогували, а то й перебували в стані війни одна з одною. Після закінчення військової іноземної інтервенції в Росії і встановлення нових відносин між РРФСР і Туреччиною, поступовим виходом англійців їх становище ускладнилося.

Весною 1920 року в Баку, який завжди був опорним пунктом більшовиків, комуністи зуміли організувати «переможне повстання», яке негайно підтримала Червона армія (тут можливо була ситуація подібна до вільнюської в жовтні 1920 року, коли польська армія без розпізнавальних знаків, імітуючи народне повстання, відвоювала у литовців місто Вільно; операцією керував генерал Люціан Желіговський. Ми були свідками використання таких самих військових операцій у Криму в 2014 році). Місцеве керівництво віддало владу без опору.

У Вірменії, навпаки, повстання не перемогло, але війна із турками, яких вірмени ненавиділи через різанину в 1915 році, створила сприятливі умови для вступу Червоної армії й встановлення більшовицького контролю. Проте, комуністична влада поширювалася лише на частину території, іншу частину дашнаки віддали під контроль туркам. Залишала Грузія. На відміну від двох попередніх країн, влада меншовиків у Грузії була більш стійкою через підтримку націоналістично налаштованого грузинського народу. Місцеві більшовики готували повстання і наполягали на введення в Грузію Червоною армією. Після польського досвіду, Ленін і Троцький довго не наважувалися на військову операцію. Врешті в лютому 1921 року, головно через наполягання місцевих більшовиків, московське керівництво наважилося на захоплення влади в Грузії. Грузини не чинили опору як такого, але більшовики застосували до них жорстоке насилля. ТАК ТРИ ЗАКАВКАЗЬКІ ДЕРЖАВИ БУЛИ ПРОГОЛОШЕНІ РАДЯНСЬКИМИ РЕСПУБЛІКАМИ.

Запровадження політики воєнного комунізму «з розверсткою і реквізиціями», спровокувало тут повстання, які жорстоко придушувала Червона армія. В Росії тим часом відбувався перехід до НЕПу. Ленін розумів, що на Закавказзі не можна завойовувати владу лише силою, тому закликав: «Більше делікатності, обережності, поступливості щодо дрібної буржуазії, інтелігенції і особливо щодо селянства», «повільніший, обережніший, більш систематичний перехід до соціалізму». Грузинам він радив шукати порозуміння із найвпливовішим у Грузії політиком, меншовиком Ноем Жорданією.

Імпульси до об'єднання

Отже, бачимо, система Рад поширилася майже на всю територію колишньої царської імперії, за винятком західних територій, утрачених у зв'язку зі створенням там незалежних держав. Різні території прийшли до Рад різними шляхами, вони й називали себе по-різному: автономними, народними та ін. В середині РРФСР існували автономні одиниці: республіки, області, комуни тощо. Ще більшою неоднорідністю характеризувалися соціальні структури республік. В Грузії не було воєнного комунізму, але й не було селянських повстань. У безкраїх степах Туркестану й Казахстану ще лише очікувалося на аграрну реформу. В Україні вже починався НЕП, але ще повним розмахом йшла боротьба із куркулями. Ради заходили сюди повільно, з обережністю, з відступами, із запровадженням ревкомів тощо. Властиво, і їх поява, і їх укріплення мали безпосередню пов'язаність із присутністю Червоної армії, це по-перше; по-друге, в кожній із республік уже існували компартії. Першою компартія виникла в Україні в 1918 році, хоча Україна ще перебувала під німецькою окупацією, і не всі українські комуністи були впевнені в необхідності такої ініціативи. Обмірковувалося питання, чи повинна українська партія вступати в Комінтерн окремо від РКП(б), але ця ідея не була підтримана.

Більшовики ніколи не висловлювалися на підтримку федерального принципу облаштування своєї партії. Ця ідея остаточно завмерла в 1919 році на VIII з'їзді партії, де знову було підтверджено унітарну структуру РКП(б), а її національні частини увійшли як прості обласні комітети РКП(б). Зрослий централізм, лише посилив цю тенденцію. Коли в 1920 – 1921 роках утворилися азербайджанська, вірменська і грузинська компартії, то їх було підпорядковано не тільки Центральному Комітетові в Москві, але й його революційному Бюро на Кавказі – Кавбюро, яким на ту пору керував Григорій Орджонікідзе. Весною 1920 року ЦК української компартії, обраний незначною кількістю голосів на IV конференції КП(б)У, після гострого конфлікту, був розпущений московським центром. В інших компартіях ситуація була не менш непевною. Наприклад, Бухарі й Хорезмі комуністичну партію створили місцеві націоналісти, але дуже швидко вона розпалася й надалі існувала в формі багаточисельних організацій. В Україні комуністична партія була тісно пов'язаною із боротьбістами², які наполягали на створенні власних збройних сил. У Туркестані чисельність комуністичної партії постійно змінювалася: від 2 тис. до 57 тис. в 1919 році; потім чисельність зменшилася до 42 тис., врешті, у результаті «чисток» до 10 тис. Одне слово, московське керівництво мало покінчити із багатовекторністю комуністичних партій. Битва проти Рад, однозначно сприймалася в Москві, як битва проти Росії. Щоб перемогти, більшовики мусили покінчити із цією невизначеністю.

З того моменту, як радянська влада виявилася в ізоляції на території колишньої Росії, одразу постало питання про відношення між різними державними утвореннями, що виникли в її межах. Відносини з автономними областями в середині РРФСР регулювалися (до певної міри) існуючими нормативними рамками. Наркомат РРФСР прислав в автономні республіки, області, комуни своїх «уповноважених», які в більшості навіть не знали місцевих мов, але поводити себе як повновладні правителі. В 1922 році нові кодекси РРФСР прийняли внутрішні республіки. Щодо зовнішніх республік, то стосунки визначали більше конфлікти, ніж співпраця, особливо між Києвом і Москвою. Тож чим далі сильніше звучала вимога створити однорідні інституції, які б мали уніфіковані повноваження.

² Кілька слів про комуністичні партії в Україні від Джеймса Мейса.

Мейс вважав, що в Україні 1920 року існувало три комуністичні партії: КП(б)У, Українська комуністична партія боротьбистів, а також Українська комуністична партія так званих укапістів. У всіх цих партій було різне коріння, однак долі всіх виявилися схожими: заслання або фізичне знищення. Місцеві більшовики, вважав Мейс, були відгалуженням російської партії, хоча серед них були українці та інші люди, для яких українські реалії були доказом того, що потрібно діяти інакше, ніж їхні російські товариші, якщо вони хотіли завоювати реальну владу в Україні й заручитися згодою місцевого активу. Боротьбисти були відгалуженням українських есерів, що бачили радянську Україну як продукт української революції, а не результат того, що відбулося в Росії, однак вони були готові практично на все, аби встановити співробітництво із більшовиками. Вони переконували своїх союзників у тому, що необхідно зробити усе, щоб Україна стала більш українською. Вони об'єдналися із більшовиками в 1920 році. Укапісти були нечисленним відгалуженням українських соціал-демократів. Більшовики тримали їх на відстані (водночас із масовим проникненням агентів до цієї партії) до 1925 року. Спільним для всіх цих розрізнених груп, була віра в те, що українцям потрібно дозволити створити радянську Україну і що вона повинна бути українською за своїм характером. «Якщо вони вважали навіть обмежену форму українського самовизначення, навіть у найтіснішому співробітництві з більшовиками Росії, це означає лише, – підкреслював Мейс, що вони були націоналістами, а націоналізм в очах «Третього пролетарського Риму» був за визначенням різновидом «бурхливої буржуазної свідомості» - інакше кажучи ворожим, тому що за всіма пролетарськими законами підпадав під репресії» (Дж. Мейс, Нісентініця, яку видають за історію України. *День і вічність Джеймса Мейса*. За ред. Л. Івшиної. С. 208 – 209).

Іншою патією, яка визнавала ідеологію націонал-комунізму, була Українська комуністична партія. Визначення «укапістський» походить від абвіатури УКП (Українська комуністична партія, що існувала в 1920 – 1925 роках одночасно із Комуністичною партією (більшовиків) України, становлячи відносно неї легальну опозицію. Суть укапізму висвітлив член КП(б)У Микола Скрипник у статті «Про укапізм» і лідер УКП Арсен Річинський у статті «До єдиної партії».

Кавбюро за ініціативою керівника Грігорій Орджонікідзе (Серго) спробували створити федерацію трьох кавказьких республік, на зразок уже створеної в 1918 році. І Ленін, і Сталін мали прихильність до такого рішення. Проте, самі грузини, а особливо азербайджанці категорично не приймали такої форми державності. Ленін пропонував Сталінові діяти обережно і довести ситуацію до стану, коли така ініціатива виникне «знизу». Кінець-кінцем, у березні 1922 року три республіки заключили договір, що встановлював простий союз на федеративній основі. Щоправда, власне у федеративну республіку союз перетворився лише в грудні 1922 року. Між цими датами виник конфлікт, полеміка з грузинськими комуністами дійшла до точки, коли ЦК їх партії в повному складі подав у відставку. Його було замінено зовсім іншими людьми за рішенням московського Організаційного бюро і Кавбюро.

Конфлікт на Кавказі перемістився у Москву. Тут один проти одного виступили Лені і Сталін. 10 серпня 1922 року, при відсутності Леніна через хворобу, Політбюро утворило комісію під керівництвом Сталіна із завданням підготувати проект про нові принципи відносин між радянськими республіками. В комісію входили деякі всеросійські керівники, а також представники національних республік. У центрі і на місцях висувалися різні пропозиції. Все більш очевидними були централізаторські устремління, найактивнішим їх виразником був Сталін. Він негайно висловився за «єдиний господарський організм на об'єднаній території радянських республік із керівним центром у Москві», а відповідно, і за поширення компетенцій центральних урядових органів РРФСР на всі інші радянські республіки. За проектом, який опрацював Сталін, вони мали вступити в РРФСР на правах уже існуючих автономних республік. Вночі з 23 на 24 вересня проект Сталіна затвердила комісія, незважаючи на протест українців і грузинів. У ЦК української компартії не було навіть часу висловитися з приводу такого проекту.

Ленін дізнався про проект Сталіна вже після його ухвалення і запропонував свій проект: всі республіки разом із РРФСР повинні вступити в «новий» союз на основі принципу федерації і рівноправ'я; федеральною повинна бути вся структура загальних урядових органів. Ленін, щоправда, звинувачував Сталіна в «шкідливому поспіхові», а Сталін іронічно говорив про «національний лібералізм» Леніна. Переважив авторитет і вплив Леніна.

Підготовка до створення Союзу Радянських Соціалістичних Республік проходила в листопаді – грудні 1922 року в багатьох комісіях, партійних зібраннях і на республіканських з'їздах Рад, на якому затверджували рішення про початок створення СРСР на федеративних засадах. Наприкінці грудня 1922 року в Москві відбувся X Всеросійський з'їзд Рад. Новий проект знову представив Сталін. АКТОМ СТВОРЕННЯ СРСР БУВ ДОГОВІР, ЗАКЛЮЧЕНИЙ ЧОТИРМА РЕСПУБЛІКАМИ: РРФСР, УКРАЇНОЮ, БУЛОРУСІЄЮ, ЗАКАВКАЗЬКОЮ ФЕДЕРАЦІЄЮ (грузини запропонували увести кавказькі республіки окремо, але з'їзд таку пропозицію відхилив). Договір встановлював розмежування компетенцій між новими урядовими органами Союзу РСР і органами і керівними органами республік. Так утвердилися конституційні принципи нової держави. Підписаний 27 грудня документ, був ухвалений 30 грудня I з'їздом Рад СРСР разом із особливою декларацією. Було ухвалено новий склад Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету (ВЦИК – рос.) – Міхаїл Калінін (росіянин), Наріман Наріманов (азербайджанець), Григорій Петровський (російський єврей) і Сергей Черняков (російський єврей) – по одному від кожної республіки. Функції голови мали виконувати по черзі. ВЦИК мав створити уряд СРСР. Відбулося народження СРСР. 30 грудня 1922 року вважають датою утворення СРСР.

Ленін мав багато критичних зауважень і негайно почав диктувати нотатки з національного питання. Ленін писав так: «право вільного виходу із Союзу, які республіки зафіксували в останній статті договору ніщо інше «порожній папірець не спроможний захистити російських іногородців». Неправильно обговорювати націоналізм у цілому: «необхідно розрізняти націоналізм нації-гнобителя і націоналізм нації пригнобленої,

націоналізм великої нації і націоналізм маленької нації. Як наслідок, потрібна не тільки формальна рівність: треба компенсувати пригнобленим націям образи, завдані їм у минулому». Ленін захищав СРСР, але грузинська ситуація, вочевидь, наводила його на думку, що СРСР повинен буде перейти до форми, коли за центральним урядом залишаться лише військова і зовнішня політика, а республікам буде надано «повну самостійність». Ленін, уже будучи важко хворим, попросив Троцького захистити «грузинських товаришів», які мали багато претензій до форми СРСР, на XII з'їзді партії 6 березня 1923 року. Троцький питання не піднімав.

А ось Бухарін, підняв питання, чи вважає Ленін «грузинських опозиціонерів» виразниками націоналізму окраїн в середині партії? І сам відповів, що «ні». Грузинські комуністи справді прийняли ряд обмежень, наприклад, вони видали декрет про позбавлення громадянства жителів, які вступили в шлюб із громадянами інших республік, або ж декрет, яким обмежували час проживання в столиці Тифлісі (з 1936 року – Тбілісі) тощо. То що ж мав на думці Ленін? А Ленін, вочевидь, боявся, що великоросійський шовінізм, швидше, ніж місцеві націоналізми, здатний розвалити СРСР. Саме так було втрачено західні землі РІ. В останніх нотатках він не підбирав слів щодо Сталіна, називав його «грубим великоросійським держимордою». Звинуватив його в імперському шовінізмі. І не тільки.

Нарешті, в другій половині квітня, дискусія навколо національного питання розпалилася з новою силою. Тон дискусії завдав Сталін, а предмет суперечки стосувався все того ж грузинського питання. Сталін не насмілювався відкрито виступити проти Леніна. Його нотатки не було надруковано, але в рукописі поширювалися між членами партії, й ті, що виступали, покликалися на них. Сталін потрапив у неоднозначну ситуацію, в якийсь момент він зі смиренным виглядом назвав Леніна «учитель мій». Хоча небезпека націоналізму на три четверті походить від великоросійського шовінізму, а лише на чверть – від шовінізму малих націй, по-соломонівськи розважав Сталін, вся його доповідь балансувала між осудженням одного й іншого; один із делегатів назвав цей баланс суджень – «бездоганим». У дійсності на зїзді супротивною Сталінові стороною були дві: українська³ (Християн Раковський,

³ У статті Георга Лапчинського «Гомельська нарада» (1925) йдеться про один із різновидів українського націонал-комунізму – «федералізм», що народився в середині більшовицької партії, себто в КП(б)У, а не в колі боротьбистів чи укапів. Гомельська таємна нарада, де народився цей ухил, була заборонена ЦК РКП(б). На нараді створилося дві групи: так звані федералісти під керівництвом Г. Лапчинського та група Д. Мануїльського. Федералісти піддали гострій критиці позицію КП(б)У у національному питанні. Свої погляди вони виклали в Меморандумі до ЦК РКП(б), в якому говорили, що «головною хвилюючою в політиці КП(б)У була відсутність провідного центру, який би органічно був зв'язаний із революційними масами України... Той цент, що є, не міг поратися із цим завданням... через свою цілковиту відірваність від української революційної стихії. Він дивився на все із погляду вузького централізму, цілком випускаючи з очей те, що хід революції був геть неоднаковий, що Україна не може прийняти готові форми життя, які були вироблені в Росії» (Попов М. Нариси історії Комуністичної партії (більшовиків) України. Б.м., 1928. С. 205).

Меморандум закінчувався констатацією того факту, що «Україна вважалася тільки об'єктом для викачування матеріальних ресурсів» (Попов М. Нариси історії Комуністичної партії (більшовиків) України. Б.м., 1928. С. 205). Із цим положенням погодилися всі українські комуністи – боротьбисти, незалежники і більшовики.

Практичні пропозиції Меморандуму містили в собі вимоги про об'єднання двох комуністичних партій – більшовиків і боротьбистів для відновлення радянської влади в Україні, і провідна роль у цій боротьбі мала належати українському центру. Пізніше федералісти ще категоричніше заявили, що Україна залишалася колонією Росії. Після Гомельської наради федералісти перетворилися на опозицію всередині КП(б)У і за «націоналістичний ухил» були виключені із партії в травні 1920 року. Це був перший «ухил», і всі виключені з партії були пов'язані із боротьбою проти націонал-комунізму.

На думку Мейса «український національний комунізм – це великий експеримент, що мав на меті продемонструвати, що Україна навіть у повній злагоді з Росією, маючи ідентичну із північним сусідом ідеологію, однаковий державно-політичний лад, спільну партію, єдині ідеологічні і політичні орієнтири,

Григорій Гринько, Микола Скрипник) і грузинська. Але між грузинами і Сталіном були така «сімейна сварка», що українські вимоги у ній розчинилися. Кінцева резолюція не враховувала вимоги української та грузинської сторін.

Отже, Сталін зумів зманеврувати в такій важкій дискусії. Але це було не єдине чого йому вдалося досягнути на з'їзді. Тут він проголосив деякі свої інші ідеї. Уже в 1920 році Сталін, заперечуючи Леніну, заявляв, що практично немає різниці в реальному положенні в Україні і Башкирії. У цьому смислі його тези 1922 року можуть розглядатися як простий наслідок тієї «централістської інерції», на яку скаржився український делегат на XII з'їзді комуністичної партії. У дійсності, всі ці юридичні норми на думку Сталіна не заслуговували уваги: тим, хто запитувався, чи залишаться незалежними соціалістичні республіки після їх вступлення в СРСР, Сталін відповідав, що це «чисто схоластичне питання». В протиположності цьому Сталін енергійно висував на перший план необхідність стимулювати, не рахуючись із межами формальної рівності, економічне і культурне зростання найбільш відсталих націй. Виконання цього завдання потребуватиме багато часу, наголошував він. А також допомоги центру країнам, російського пролетаріату – селянським масам слабких націй.

Дискусія продовжувалася продовж усього часу напрацювання Конституції СРСР, яка була ухвалена на другій сесії новобраного ВЦИК 6 липня 1923 року і остаточно затверджена Другим з'їздом Рад СРСР 31 січня 1924 року. В спеціальних комісіях та інших органах, зайнятих підготовкою нового документу, зіштовхувалися протилежні погляди у питаннях повноважень союзних і республіканських відомств, компетенції центральних наркоматів (наркомати РРФСР негайно почали представляти себе як всесоюзні наркомати), доцільності встановлення єдиного радянського громадянства тощо. Українці наполягали на тому, щоб за кожною окремою республікою були визнані більш широкі суверенні права. Деякі татарські комуністи вимагали, щоб автономні республіки були підвищені до рівня федеральних, чи, як тепер почали говорити, союзних. Грузини повернулися до своєї вимоги, щоб три Закавказькі республіки вступили в СРСР кожна окремо, а не у вигляді Закавказької федерації. Сталін несподівано запропонував у ВЦИК створити дві палати із різними критеріями представництва, так краще буде реалізовано представництво націй.

Верховна влада була збережена за з'їздом Рад. Конституція СРСР проголосила створення двопалатного ВЦИК в складі Ради Союзу і Ради Національностей. В першій кожна із республік отримувала представництво згідно чисельності населення; в другій – всі республіки, і союзні, і автономні будуть представлені п'ятьма депутатами кожна, а автономні області – одним. Було ліквідовано наркомат у справах національностей, яким від жовтня 1917 року незмінно керував Сталін. Громадянство стало єдиним. Союзних республік, як і спочатку, було чотири. Центральна влада наділялася досить обширними прерогативами: п'ять наркоматів були тільки союзними: закордонних справ, зовнішньої торгівлі, шляхів сполучення і зв'язку. Іші п'ять мали республікансько-союзний статус, тобто були як у центрі, так і в республіках: Вища Рада Народного Господарства (ВРНХ – рос.), наркомати продовольства, праці, фінансів, робітничо-селянської інспекції (РКИ – рос.), Решта наркоматів – внутрішніх справ, сільського господарства, юстиції, освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення були лише республіканськими. В центральному підпорядкуванні залишилася Державне політичне управління (ГПУ – рос.; орган, який власне і називають спецслужбами), якому в новій Конституції відведено цілий розділ. Виборча система залишалася такою ж, як і за Конституцією 1918 року – багаторівневою із різними нормами представництва для робітників і селян.

могла жити в одній державній одиниці як рівноправна держава і нація» (Мейс Дж., Панчук М. Український національний комунізм. Трагічні ілюзії. Монографія. Київ, 1997. С. 6).

Кульмінаційним моментом всієї діяльності з підготовки Конституції була нарада в ЦК партії за участю «відповідальних робітників національних республік і областей». На нараді знову вів перед Сталін. Окрім того, що на нараді, окрім того, що було затверджено остаточний варіант Конституції, розглядалася «справа Султан-Галієва». Мова велася про керівника татарських більшовиків, який із 1918 року працював на високій посаді в наркоматі у справа національностей. Серед комуністів Татарії, як і інших національних республік, можна було виокремити дві тенденції: одну, що більш конкретизувала національні запити, її лідером був Султан-Галієв, та іншу, що інтерпретувала інтернаціоналізм як фактичну відмову від будь-яких національних потреб; цю течію очолював Саїд-Галієв. На основі перехоплених ГПУ листів, Султан-Галієва звинуватили в установленні контактів із туркестантськими басмачами, а також з Іраном і Туреччиною. Не задоволений тим, як утворено СРСР, він нібито створив серед комуністів радянського Сходу рух пантюрокського характеру. Султан-Галієва виключили із партії та арештували. Документи цієї справи зникли (здається перший зафіксований випадок нової політики СРСР, що народжувалася), тому наскільки справедливі були звинувачення, визначитися важко. Комуністи із радянського Сходу досить неприязно віднесли до обвинувачення Султан-Галієва. По суті, це й були ті труднощі, на які вказував Ленін. АЛЕ ВИНЕСЕНИЙ СУЛТАН-ГАЛІЄВУ ПОЛІТИЧНИЙ ВИРОК, МАВ НА МЕТІ ЗАВДАТИ ЩЕ ОДНОГО УДАРУ ПО НАЦІОНАЛІСТИЧНОМУ УХИЛОВІ від лінії партії.

Приєднання Далекого Сходу до РРФСР

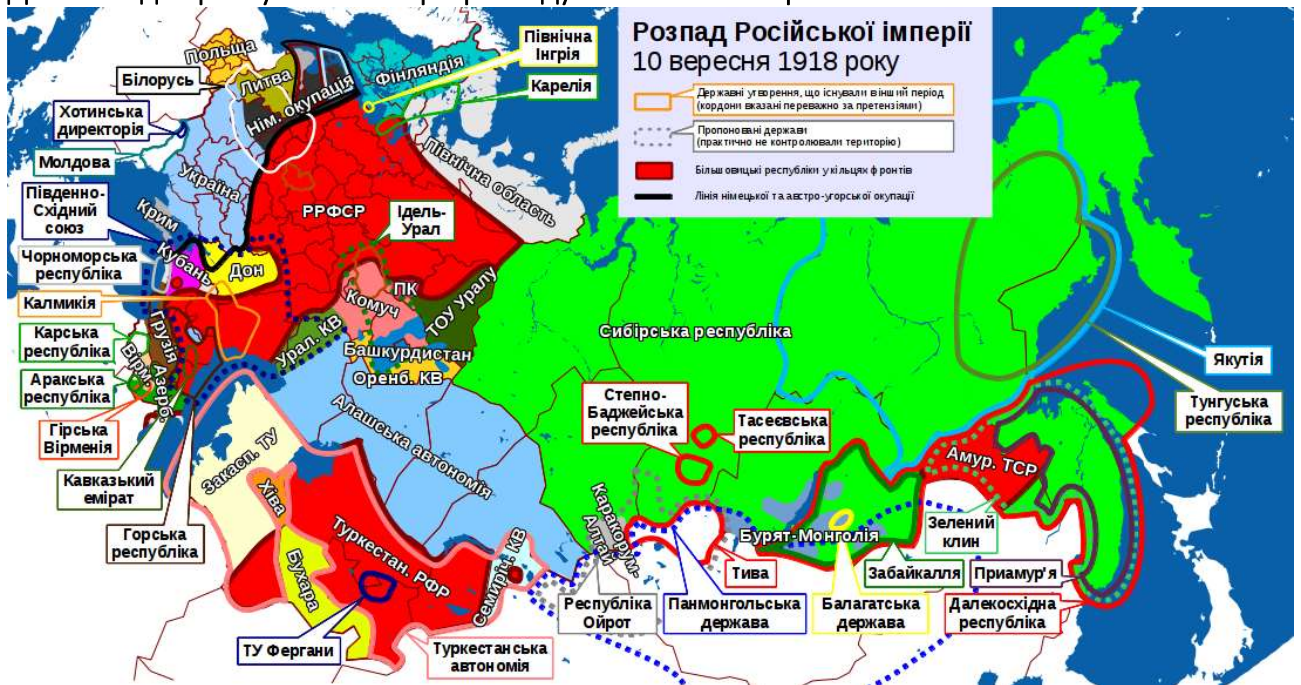
Події на Далекому Сході розвивалися повільніше. Більшовики, віддаючи військові ресурси на Заході, тут проводили хитру дипломатичну гру. У 1920 році, після розгрому Колчака, вони пішли на створення на схід від озера Байкал «буферної держави» між СРСР і Японією під назвою Далекосхідна республіка (1920 – 1922). Датою її заснування вважають 6 квітня 1920 року Установчим з'їздом трудящих Прибайкалля. Столиця республіки Верхньоудинськ (тепер – Улан-Уде), потім Чита. До складу республіки увійшли: Забайкальська, Амурська, Приморська, Камчатська області і Північний Сахалін. Але фактично на той час Далекосхідна республіка контролювала Амурську область, Хабаровський округ і Прибайкалля, пізніше відторгнуте РРФСР. На території Приморщини і Камчатки існували місцеві прорадянські автономні уряди. В Забайкаллі влада належала народному зібранню та уряду Забайкальської республіки, сформовані отаманом Семеновим ще в період Сибірської республіки в 1918 році. У 1921 році, після перевороту у Владивостоці на території Приморської області виникла нова держава – Приамурський земський край (Чорний буфер). Північний Сахалін і залізниця фактично контролювалися японцями. Республіка управлялася більшовиками, але не була у повні радянською: тут існувала приватна власність і парламентська структура. Але армією, в 1921 році командував Блюхер, один із найкращих радянських командувачів. Багато місцевих комуністів цей факт сприймали вкрай негативно. Ця республіка дозволила московському керівництву продовж більше двох років маневрувати між американськими, японськими і китайськими інтересами, повернутих на Далекий Схід. Так продовжувалося до того часу поки японці не виснажили свої ресурси і, не маючи сили вести прямий конфлікт із США, вивели свої війська.

Радянська Росія 14 травня 1920 року визнала Далекосхідну республіку, щедро надавши їй фінансову, дипломатичну, кадрову, господарську і військову допомогу. У січні 1921 року відбулися вибори до Установчих зборів, у яких більшість отримали більшовики. Установчі збори працювали 12 лютого – 27 квітня 1921 року і прийняли Конституцію республіки, відповідно до якої республіка була незалежною демократичною державою, влада у якій належала народові Далекого Сходу. Уряд республіки очолив комуніст Александр Краснощюков (Абрам Краснощек), на початку 1922 року його замінив Ніколай Матвеев. Фактично Раднарком РРФСР тримали під своїм контролем діяльність уряду, принаймні

найважливіші питання внутрішньої і зовнішньої політики, військово питання тощо. Народна армія республіки розглядалася як частина російської армії.

Перемога народно-революційної армії республіки над Білоповстанською армією в грудні 1922 року, ізоляція Японії на Вашингтонській конференції 1921 – 1922 років, змусили японський уряд евакуювати свої війська із Приморщини. 25 жовтня 1922 року, армія республіки вступила у Владивосток. На мітингах, організованих більшовиками, місцеві активісти вимагали приєднання Далекосхідної республіки до Росії. Народні збори (прототип парламенту після розпуску Установчих зборів) Далекосхідної республіки на сесії 4 – 15 листопада 1922 року проголосили про свій розпуск і відновлення радянської влади на Далекому Сході. 14 листопада командири народно-революційної армії звернулися до ВЦИК СРСР із проханням включити Далекосхідну республіку до складу РРФСР, фактично через кілька годин, 15 листопада республіка була включена до РРФСР як Далекосхідна область. Ця територія включала: Амурську, Забайкальську, Камчатську, Приморську, Сахалінську області; 22 листопада 1920 року створено Прибайкальську й Приамурську області; 27 квітня 1921 року на частині Забайкальської і Прибайкальської областей створено Бурято-Монгольська автономна область. Ці території увійшли до РРФСР як Далекосхідна область.

Далекосхідна республіка на карті розпаду Російської імперії



У ДАЛЕКОСХІДНІЙ РЕСПУБЛІЦІ 24,5 % НАСЕЛЕННЯ СТАНОВИЛИ УКРАЇНЦІ., які утворили Українську Далекосхідну Республіку, або Зелений Клин⁴ (також: «Далекосхідна Україна», «Зелена Україна», «Далекосхідна Україна» зафіксовано в 1905 році) на території Амурщини, Приморщини з Усурійським краєм, Забайкальщини, Камчатці та в смузі відчуження маньчжурської залізниці. Усі державні інституції містилися у Владивостоці, що слугував де факто столицею Зеленого Клину. На початку ХХ століття в Зеленому Клині

⁴ Територія Української Далекосхідної Республіки між річкою Амур і Тихим океаном становила (за Іван Шимоновичем) 1 млн. 8 тис. кв. км. За даними перепису 1926 року в Зеленому Клині мешкало 303 тис. українців із 315 тис. усіх українців Далекосходу, або 24,5 % усього далекосхідного населення. У період СРСР українське населення зазнало масових депортацій і зросійщення (Шимонович І. «Зелений Клин – Нова Україна», Львів, 1924. С. 19).

мешкало 5 % росіянів проти 70 % українців⁵, щоправда усі посади в державному апараті займали росіяни.

«Загалом початок ХХ століття цікавий тим, що кожен другий мешканець Далекого Сходу був українцем. Вони називали себе Зеленим Клином. Був у них і свій прапор: блакитно-жовтий із зеленою вставкою, яка символізувала тайгу» (Дмитро Шурхало).

У квітні 1918 році Третньому Далекосхідний з'їзд поставив питання про проголошення Зеленого клину колонією тодішньої Української Народної Республіки. На з'їзді було затверджено структуру влади, яка вже існувала як самоврядна. Первісною ланкою були міські і сільські місцеві громади, другою – окружні ради, їх було створено десять. Вони діяли в межах повіту або цілої області і надсилали своїх представників до Далекосхідної Української крайової Ради, яка мала бути найвищим представницьким органом українського населення. Між 1918 і 1920 роками відбулося три зібрання Ради. У травні 1919 року було затверджено проект конституції українства – національно-культурної автономії українців на Далекому Сході. Там затверджували ці принципи засади⁶

Після приєднання Далекосхідної республіки всі українські культурно-просвітницькі організації було ліквідовано, а більшовицька влада розпочала жорстокі репресії проти українців. Українські біженці оселилися в Маньчжурії, де проти них китайська влада одразу почала репресії. Тому, коли в 1931 – 1932 роках Маньчжурія була окупована японцями, українці почали активно співпрацювати із японською адміністрацією. У Харбіні вони створили Українську національну колонію Харбін. У 1937 році сюди таємно прибув Євген Коновалець для організації батальйону «Далекосхідна Січ», що мав на меті звільнити Зелений Клин від радянсько-більшовицької окупації. В Харбіні готували спеціальних агентів, які отримали завдання перейти кордон і підняти в Зеленому Клині антиросійське повстання.

Серед видатних постатей: Юрій Глушко-Мова – голова Українського крайового секретаріату – уряду, Борис Хрешатицький – отаман Далекосхідного Українського Війська. 20 діячів Української Далекосхідної Республіки було засуджено 13 січня 1924 року на Читинському процесі.

19 березня 1993 року у Владивостоці відбувся V з'їзд, на якому було створено об'єднання «Зелений Клин» та обрано новий секретаріат (уряд). Це була остання спроба відновити українську державність на Зеленому Клині.

Сучасна територія російського Далекого Сходу становить 6 млн. 9429 млн. кв. км, чи 42 % території Росії. Населення 8, 2 млн. осіб. Зверніть, будь ласка, увагу, що далекий Схід займає майже половину території Росії, а чисельність населення близько 5,7 %.

Повідомлення ЗМІ: 13 липня у Хабаровську почалися протести після повідомлення про арешт губернатора краю Сергія Фургала, якого звинувачують у причетності до кількох убивств у 2004 – 2005 роках. 39-річний маркетолог В'ячеслав Моренчук з Хабаровська каже, що ходив на мітинг тому, що «наша влада – у першу чергу федеральні провідні сили і партія «Єдина Рсія» – уже настільки в своєму лицемірстві закопалися, що перейшли усі дозволені межі». Зелений Клин повстав.

У 1925 році до СРСР приєдналися Туркменська РСР і Узбецька РСР, у 1929 році – Таджикицька РСР, у 1936 році – Казахська РСР і Киргизька РСР. У 1936 році була ліквідована Закавказька Федерація, а Грузія, Вірменія та Азербайджан увійшли до складу СРСР як окремі союзні республіки. З приєднанням до СРСР Бессарабії в серпні 1940 року було створено Молдавську РСР, яка до того перебувала у складі Української РСР на правах автономії.

⁵ У різних дослідженнях по-різному оцінюють кількість українців на початку ХХ століття на Далекому Сході: Дмитро Шурхало: «На Приморщині українці становили близько 80 %, на Амурщині – близько 60 %. У цілому, можна говорити про 50 – 60 % українців у Зеленому Клину.

⁶ До українців Зеленого Клину вороже ставилися і білі, і червоні – дослідник Дмитро Шурхало.

Кордони СРСР остаточно встановилися в 1956 році з приєднанням Карело-Фінської РСР. У 70 – на початку 90-х років у складі СРСР було 15 союзних, 20 автономних республік, 8 автономних областей, 10 автономних округів, 129 країв та областей.

Отже, СРСР утворився 30 грудня 1922 року, завершив своє існування 25 грудня 1991 року в Біловезькій Пущі. У 1991 році площа СРСР становила 22 млн. 402 тис. 200 кв. км. Населення – 293 тис. 047 тис. 571 чоловік. До 1933 року держава називалася Союз Соціалістичних Радянських Республік. Після 1933 року – Союз Радянських Соціалістичних Республік

Порівняймо: територія РІ (1721 – 1917 рокиА) у 1914 році становила 21 млн. 799 тис. 825 кв. км. Населення на 1916 рік – 181 млн. 537 тис. 800 осіб. Із них близько 130 млн. осіб розміщалися в європейській частині країни.

Російська Федерація – держава із такою назвою утворилася 12 червня 1990 року (проголошено незалежність). Площа 17 млн. 098 тис. 246 кв. км. Населення на 2018 рік 144 млн. 526 тис. 636 (без Криму).

Отже, після розпаду СРСР, РФ втратила 5 млн. 303 тис. 954 кв. км, що становить 23,7 % території. А також 148 млн. 520 тис. 935 тис. населення, що становить 50, 7 % європейської частини СРСР.

За інформацією із Вікіпедії: на території сучасної РФ проживає 200 національностей (етнічних груп).

Національний склад РФ

| Національності | Частка у 2001 році (%) | Частка у 2010 році (%) |
|---|------------------------|------------------------|
| Росіяни | 80,64 | 80,90 |
| Татари | 3,87 | 3,87 |
| Українці | 2,05 | 1,41 |
| Башкири | 1,16 | 1,15 |
| Чуваші | 1,14 | 1,05 |
| Чеченці | 0,95 | 1,04 |
| Вірменці | 0,79 | 0,86 |
| Аварці | 0,57 | 0,66 |
| Мордва | 0,59 | 0,54 |
| Казахи | 0,46 | 0,47 |
| Азербайджанці | 0,43 | 0,44 |
| Даргінці (Кавказ) | 0,35 | 0,43 |
| Удмурти | 0,44 | 0,40 |
| Марійці | 0,42 | 0,40 |
| Осетинці | 0,36 | 0,39 |
| Білоруси | 0,56 | 0,38 |
| Кабардинці | 0,36 | 0,38 |
| Кумикі | 0,29 | 0,37 |
| Якути | 0,31 | 0,35 |
| Лезгінці | 0,29 | 0,35 |
| Буряти | 0,31 | 0,34 |
| Інгуші | 0,29 | 0,32 |
| Інші | 3,40 | 3,51 |
| Не вказана національність; дані отримані із адміністративних джерел | 1,46 | 5,63 |

Цитата:

«Конечно, нам нужна великая Россия без великих потрясений. Обеспечение в этом смысле целостности страны – важнейшая задача. Она выглядит невероятно сложно. В этом смысле это подлинный настоящий вызов. Мы пока, до сих пор не понимаем, как нам это сделать... Мы хотим восстановить Россию времен Николая II, это наш идеал» (Из интервью Дмитрия Пескова Евгению Арсюхину, 31.07.2018 року). Росія розпочала війну в Україні, замисливши відновлення Російської імперії.

Medical Sciences

УДК: 615.834 : 619.9

EVALUATION OF THE EFFICACY OF THE USE OF HALOTHERAPY IN PATIENTS AFTER CORONAVIRUS INFECTION

Tulyaganova Fazilat Muxuddinovna

k.m.n assistant Department of Rehabilitology, Traditional Medicine and Physical Culture.

Tashkent Medical academy, Tashkent, Uzbekistan

Kholdaraliev Oibek Fazliddin o`gli

Tashkent Medical academy, Tashkent, Uzbekistan

SUMMARY. The article reflects the results of a study conducted on the inclusion of the halotherapy method in a comprehensive rehabilitation program for 68 patients of different ages and gender infected with coronavirus infection, as well as an assessment of its effectiveness. We selected 68 patients with coronavirus infection and randomly divided them into two groups. Main group (n=38) and control group (n=30). Patients of the main group underwent complex rehabilitation and halotherapy, and patients of the control group underwent complex rehabilitation without halotherapy.

Key words: coronavirus infection, complex rehabilitation, halotherapy method, cardiorespiratory system, Stange test, Genchi test, Borg scale..

In March 2020, the World Health Organization announced an outbreak of a new coronavirus disease COVID-19 caused by the common severe respiratory syndrome SARS-CoV-2, which led to a pandemic. Measures to contain the spread of the disease have been taken, but as of February 6, 2021, 106 million cases of COVID-19 have been registered worldwide. Patients who have successfully recovered from COVID-19 will need medical assistance to determine and quantify the effects of the disease. Follow-up is currently a new problem, as at this stage it remains unclear whether COVID-19 leaves irreversible damage, and if so, to what extent. Changes in lung tissue, such as clouding of the frosted glass, compaction, thickening of blood vessels, bronchiectasis, pleural effusion, hard nodules in the lungs, and many other consequences of COVID-19 can progress in more than 80% of patients [1].

Some patients who have undergone COVID-19 need intensive rehabilitation treatment. There is a need for a specialized rehabilitation program aimed at returning to habitual activity, improving the quality of life [5].

In recent years, more and more researchers and doctors have become aware of the expediency of using healing methods based on the use of natural or physical factors aimed at stimulating the mechanisms of sanogenesis, restoring compensatory reserves of the body. Natural therapeutic factors of the air environment can provide "softness" and "naturalness" of the impact on the body's defenses at a sufficiently high efficiency [3].

At the primary level, an important place is given to natural factors of treatment. These include equipped speleological and halocabinets as a type of non-medicinal methods based on the use of artificial microclimate, similar in parameters to the conditions of underground salt

speleological clinics. The modern direction of this method is currently considered to be controlled halotherapy, where the main active factor is a dry highly dispersed aerosol of sodium chloride, which has a sanogenic, mucolytic, bronchodilatory, anti-inflammatory, immunomodulatory effect on the respiratory tract and indirectly improves the overall protection of the body, thereby exerting neurovegetative, psychoemotional and other therapeutic effects. Improving drainage function and reducing inflammation of the respiratory tract contributes to reducing hyperreactivity and reducing the bronchospastic component of obstruction [2].

Professor A.V. Chervinskaya notes in his works: "Sodium chloride aerosol improves the fluidity of bronchial secretions, contributing to the normalization of mucociliary clearance. Thanks to the action of the aerosol, the drainage function of the respiratory tract improves during halotherapy: sputum separation is facilitated, its viscosity decreases, cough is relieved, the auscultative picture in the lungs changes. Dry salt aerosol has a bactericidal and bacteriostatic effect on the microflora of the respiratory tract, stimulates the reactions of alveolar macrophages, contributing to an increase in phagocytic elements and enhancing their phagocytic activity." Professor A.V. Chervinskaya believes that all these positive effects from the use of halotherapy on the human body can reduce the risk of serious complications and significantly accelerate the rehabilitation process of patients who have suffered acute respiratory viral infections [4].

The purpose of the study: to evaluate the use of halotherapy in the complex rehabilitation of patients with Covid-19 and its effectiveness.

Research materials and methods: We selected 68 patients with coronavirus infection and randomly divided them into two groups. Main group (n=38) and control group (n=30). Patients in the main group underwent complex rehabilitation and halotherapy, and patients in the control group underwent complex rehabilitation without halotherapy. In order to determine the effectiveness of the procedures, the following methods of inspection were carried out.

- General clinical examination (complaints, objective vision, spirometry, UQT)
- Estimation of SpO₂ in blood at rest and after physical exertion;
- Carrying out and evaluating the Borge scale and the 6-minute walk test in the assessment of treatment effectiveness;
- Carrying out and evaluating functional tests of the respiratory system (Shtange, Genchi tests);

Results and their analysis: When the general blood analysis was analyzed, the predominance of inflammatory symptoms was observed in our patients. As shown in Table 3.1, lymphopenia was observed in 67% of patients, which returned to normal during the treatment period. We found thrombocytopenia in 17%, leukopenia in 24%, SRO increase in 63%.

When we compared the liver results on arrival and the liver results on treatment among our patients, we also observed an increase in these indicators. Changes in the body can also be caused by the toxin effect of drugs.

Since the main complaint of our patients is shortness of breath and reduced resistance to physical exertion, we used breathing exercises in them, and recommended halotherapy as an addition for our main group of patients. Rehabilitation of patients was carried out for 3 months.

We conducted breath tests, spirometry, OTS and Borge, 6-minute walk test in order to determine the changes in them, that is, their effectiveness. We compared the results of both groups of patients.

When examining the HTS, we saw that the main group increased from 2100.78±24.93 ml to 3500.6±30.57 ml, and in the control group it increased from 2022.36±53.79 to 2480.4±23.9 ml. Creative indicators were more observed in patients who received halotherapy practice.

When determining the oxygen saturation in the blood, we observed that before treatment, the indicators decreased from the norm, and after the treatment, the indicators returned to the norm. We saw an increase from 92.5±15.8% to 98.2±7.18% in the main group, and from

93.4±16.3% to 96.2±0.18% in the control group. Better results were observed more in patients who received halotherapy practice.

Among our patients, it was noted that there is shortness of breath during physical activity and rapid fatigue during daily activities. Carrying out DJT exercises in a complex with breathing exercises increased resistance to physical exertion. To determine this, we used Borga and the 6-minute walk test. We obtained the following results. On the Borg scale, we saw that the main group increased from 7.32±0.17 points to 2.9±0.024 points, and the control group increased from 7.22±1.14 points to 3.43±0.24 points. This showed a decrease in panting during exercise. We saw that these results were reduced by half when conducted with halotherapy.

We took the 6 min. walking test from the treatment and then we saw that the main group increased from 260±26.8 m to 487.87±22.43 m, and the control group increased from 300±28.58 m to 418±32.43 m. We observed that the rehabilitation measures carried out with salt caves increased the effectiveness of the treatment.

Thus, it is recommended to carry out systematic, comprehensive rehabilitation for at least 3 months in patients with respiratory failure and shortness of breath during physical exertion. Complete, high-quality rehabilitation helps patients improve their quality of life. Taking halotherapy as part of the complex, that is, every day or 3 times a week

CONCLUSIONS

1. In patients infected with corona virus, it was found that shortness of breath and resistance to physical exertion decreased, saturation < 95% of main group patients (n=25), saturation < 93% of patients (n=13); patients in the control group (n=18), saturation < 95%, patients (n=12), saturation < 93%.

2. In patients with shortness of breath and reduced resistance to physical load, conducting therapeutic physical exercises against the background of drug rehabilitation led to the solution of the problem and the increase of indicators.

3. In patients with shortness of breath and reduced resistance to physical load, we observed a 3-fold effect of the use of therapeutic physical exercises and additional halotherapy practice against the background of drug rehabilitation compared to patients of the control group.

4. If the patients who passed the corona virus have problems with the respiratory system or reduced resistance to physical exertion, it is necessary to recommend medication, therapeutic breathing, physical exercises and, of course, the practice of halotherapy for the rehabilitation of the group of patients..

UDC: 618.19-006.6-036.22(574)

EPIDEMIOLOGY OF BREAST CANCER AND POPULATION ONCOMAMMOLOGICAL SCREENING IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Arman Khozhayev

Professor of the Department of Oncology named after S.N. Nugmanov, Asfendiyarov Kazakh National Medical University, Almaty, Kazakhstan

Sautakhun Massutov

General practice physician, Uighur Central District Hospital, Almaty region, Kazakhstan

Nurzhan Baymagambetov

Oncologist-surgeon, Almaty Oncology Center, Kazakhstan

Alexandra Shemberetskaya

Oncologist, City Center for Primary Health Care, Karaganda, Kazakhstan

Samat Sakaub

Oncologist-mammologist, Pavlodar Regional Oncology Center, Pavlodar, Kazakhstan

Anastasiya Belilaya

General practice physician, City Center for Primary Health Care, Karaganda, Kazakhstan

Amangeldi Iman

Oncologist-surgeon, Pavlodar Regional Oncology Center, Pavlodar, Kazakhstan

Annotation: This scientific and analytical work presents regional features of morbidity and mortality from breast cancer, as well as a detailed methodology for screening this pathology in our country. The clinical and organizational aspects of early diagnosis based on the method of active detection of this type of cancer in clinically asymptomatic individuals are consecrated. The technique of mammography, the interpretation of mammograms according to the BI-RADS classification and the subsequent routing of the examined women depending on the results of the preventive examination are described in detail.

Key words: breast cancer, screening, mammography.

Today, one of the main postulates of the oncological service, which is the early diagnosis of malignant tumors, continues to be one of the most important. At the same time, screening plays a leading role in secondary prevention. The key concept of breast cancer screening is the detection of oncological pathology at a stage when the treatment changes its prognosis and further clinical course. In addition, early diagnosis of dyshormonal dysplasia allows these patients to be taken to the dispensary by a mammologist in a timely manner and to conduct targeted additional examination and effective treatment of precancerous breast diseases. At the same time, the main conditions for breast cancer screening are the availability of trained personnel and a standard approach to identifying the trait under study and evaluating the results. The methods

used should be sufficiently simple, reliable and reproducible, and also have sufficient sensitivity and high specificity. Modern digital mammography has such qualities. Serial screening with mammography is the most effective method to detect early stage disease and decrease mortality [1,2,3].

Breast cancer is in the 1st ranking place in the structure of the frequency of malignant tumors of both sexes of the population with a specific weight of 15.4% (2020 - 14.5%). This situation has been stable since 2004. In addition, breast cancer occupies the 1st ranking place and constantly remains at this position in the structure of female oncopathology.

The incidence rate of breast cancer per 100 thousand population in 2021 in the country as a whole increased to 26.3 (22.8 in 2020). In the structure of the incidence of regions, breast cancer occupies the 1st ranking place in most regions and cities of the country, except for four: Akmola, Atyrau, Kyzylorda and North Kazakhstan regions, where lung cancer has taken the 1st ranking place.

Above the average republican level, the incidence of breast cancer was established in 9 regions of the country: Pavlodar - 47.4 - the highest level, Karaganda - 40.1, East Kazakhstan - 39.9, North Kazakhstan - 38.2, Kostanay - 35.8, Akmola - 29.8, West Kazakhstan - 28.4 regions and Almaty - 34.5, Nur-Sultan - 28.4. The indicator is lower in 8 regions: Turkestan - 11.7, Kyzylorda - 14.4, Zhambyl - 15.1, Atyrau - 15.7, Mangystau - 17.3, Almaty - 17.7, Aktobe - 24.3 regions and Shymkent - 21.9 per 100 thousand population [4].

In the structure of the causes of death of both sexes from this disease, for the twelfth year in a row, it occupies the 3rd position, amounting to 8.7% in 2021 (7.8% in 2020). In general, the mortality rate from breast cancer in the republic increased from 5.9 to 6.2 per 100,000 population.

The regions where the mortality rate from breast cancer is above the average level in the republic include: North Kazakhstan - 11.4 (maximum level), Pavlodar - 10.0, East Kazakhstan - 8.5, Akmola - 8.2, Kostanay - 7.5, West Kazakhstan - 6.9 regions and years. Almaty - 9.5 and Nur-Sultan - 6.6 per 100 thousand population. The lowest rates were noted in Atyrau - 3.0, Aktobe - 3.5, Turkestan - 3.6, Mangystau - 3.6, Kyzylorda - 4.1, Zhambyl - 4.8 and Almaty - 5.8 regions [4].

Mass screening to identify breast cancer patients should mainly involve healthy women without any signs of the disease or symptoms. Screening not only helps to detect hidden forms of cancer that can be treated, but also has psychological value for women. As a result of screening, women are convinced that they do not have breast cancer, and this is the most important potential success of such programs. While the ultimate goal of screening is to reduce breast cancer mortality, its immediate goal is to detect cancer before clinical manifestation. However, breast cancer is a heterogeneous disease, which can significantly affect the effectiveness of screening. Screening models for breast cancer are usually based on the fact that the majority of detected tumors are invasive cancers in the early stage of progression. In addition, it must be taken into account that the detection of cancer (or its precursors) before clinical manifestation increases the risk of false positive diagnosis [5,6].

Mammography has a sensitivity of 95% and a specificity of 97%. These indicators decrease when examining women with denser mammary glands (young age, use of hormone therapy), with low quality mammography, and also with insufficient qualifications of the radiologist. Detection of high-grade invasive cancer by screening, when the tumor is not yet detected by clinical examination (palpation), means the possibility of reducing mortality from breast cancer [7].

The stage of examination for early detection of breast cancer in the Republic of Kazakhstan includes [8]:

1) mammography of both mammary glands in two projections - direct and oblique in the mammography room of the city, district polyclinic (mobile medical complex). All digital mammograms in the presence of a system for archiving and transferring medical images are copied to CDs and other electronic media and transferred to the server of the mammography

room of the cancer center (OC) using specialized licensed software integrated between medical organizations; in case of impossibility of digital transmission - they are printed on X-ray film at a scale of 1:1 - 100% (1 patient - 1 set - 2 or 4 mammograms) with subsequent transfer to the mammography room of the OC;

2) interpretation of mammograms according to the BI-RADS classification (M0t, M0d, M1, M2, M3, M4, M5) by two or more independent radiologists of the same medical organization (MC) - double reading or different medical organizations: a radiologist of the mammography room city, district polyclinic (mobile medical complex) - the first reading, and the radiologist of the mammography room of the OC - the second reading;

3) in-depth diagnostics - targeted mammography, ultrasound examination (hereinafter - ultrasound) of the mammary glands, trepanobiopsy, including under ultrasound or stereotaxic control for histological examination, which is carried out in case of detection of pathological changes on mammograms (M0d) in the mammography room of the OC.

➤ An average medical worker or a responsible person of the organization of outpatient care sends the patient for mammography to the district, city polyclinic.

➤ The X-ray laboratory assistant of the mammography room of the city, district polyclinic (mobile medical complex) performs mammography, fills out a referral for double reading of mammograms and transmits the referral through information interaction.

➤ Radiologist of the mammography office of the city, district polyclinic (mobile medical complex): fulfills the requirements for the safety and quality of mammographic examinations; evaluates the quality of the images provided and the correctness of the installation; performs repeated mammography in the M0t category (technical errors of mammography); determines the radiological density of the mammary glands on the ACR scale (A, B, C, D) indicating this parameter in the study protocol; conducts the first reading of mammograms with interpretation of the BI-RADS classification results. In the M0d category (undetermined or suspicious radiological changes requiring additional examination), the study protocol indicates the predominant pathology: education, asymmetry, violation of architectonics, microcalcifications; sends mammograms, electronic copies of mammograms through the archiving system and transfer of medical images to the workplace of the mammography office of the OC together with directions for double reading of mammograms; directs low-dose computed tomographic images (hereinafter referred to as NDKT images) through the system of archiving and transferring medical images to the workplace of the computer tomography office of the OC together with copies of images recorded on CD-ROMs or other electronic media and directions for double reading of NDKT images.

➤ The radiologist of the mammography room of the OC: evaluates the quality of the provided images and the correctness of the styling. Viewing digital x-ray images transferred to the server or on digital media (CD, DVD) is carried out on a monitor for interpreting digital x-ray images with a resolution of at least 5 megapixels, which has a certified grayscale transmission in accordance with the DICOM standard; conducts a double (second) reading of mammograms with the interpretation of the results according to the BI-RADS classification, using, if necessary, archival images. Organizes the third reading according to indications. With double reading, an independent interpretation of the images is carried out (blinding method - the second radiologist does not know the results of the first reading); in the M0m category (technical errors in mammography), recommends repeat mammography; in the M0d category (uncertain or suspicious radiographic changes requiring additional examination), the study protocol indicates the predominant pathology: education; asymmetry, violation of architectonics, microcalcifications; recommends that the outpatient care organization, according to indications, invite the patient for in-depth diagnostics (targeted mammography, ultrasound of the mammary glands, trephine biopsy, including under ultrasound or stereotaxic control, followed by histological examination of the material); collects and archives all mammograms (films and electronic media) made as part of the

examination. The shelf life of mammograms is at least 3 years after leaving the age subject to a screening study; the results of the double (second) reading are transferred to the outpatient care organizations through information exchange.

➤ Indications for in-depth diagnostics are the conclusions of double reading mammograms M0d (uncertain or suspicious X-ray changes requiring additional examination).

➤ In-depth diagnostics is carried out in two stages. At the first stage, ultrasound is performed, according to indications, targeted mammography, possibly with an increase (with asymmetry, violation of architectonics and the presence of microcalcifications). When visualizing a suspicious pathology (M4 and M5), the second stage is performed - trepanbiopsy, including under ultrasound control and stereotaxic control for histological examination.

➤ Histological examination is carried out in the laboratory of pathomorphology or pathological bureau. Morphological interpretation of the biopsy is carried out in accordance with the recommendations of the World Health Organization.

➤ Physician or responsible person of the outpatient care organization:

1) upon receipt of a mammography result according to the BI-RADS classification:

- in case of M0t (technical errors in mammography) - sends the patient for a second X-ray examination to the mammography room of the city, district polyclinic (mobile medical complex);

- with M0d (undefined or suspicious X-ray changes requiring additional examination) - sends the patient for in-depth diagnostics to the mammography room of the OC;

- with M1 (no changes detected) - recommends that the patient undergo a follow-up mammography examination after 2 years. With radiological density of the mammary glands, C and D are sent for ultrasound of the mammary glands to exclude a false-negative result of mammography;

- with M2 (benign changes), refer the patient for a consultation with an oncologist (mammologist) of the clinical diagnostic department, followed by a screening mammography examination after 2 years;

- with M3 (probable benign changes) - sends the patient for short-term dynamic radiation observation to the local doctor with the recommendation of control mammography or ultrasound in 6 months;

- with M4 (signs that cause suspicion of malignancy), M5 (practically reliable signs of malignancy) and if it is technically impossible to perform a trepanbiopsy or a biopsy is refused, a referral to an oncologist (mammologist) of the clinical diagnostic department for dynamic observation and decision on the verification of the identified pathology;

2) upon receipt of the result of a histological examination:

- benign education - refers the patient to an oncologist (mammologist) of the clinical diagnostic department for dynamic monitoring, followed by a screening mammography examination after 2 years;

- formation with an indeterminate malignant potential or carcinoma in situ - refers the patient to the OC for consultation and treatment, followed by dynamic observation by an oncologist (mammologist) of the clinical diagnostic department at the place of her attachment;

- malignant neoplasm - refers the patient to the OC for treatment and follow-up;

3) communicates the results of the screening examination to the patient in any available way (by telephone, in writing, through electronic means of communication);

4) enters the results of double reading, in-depth diagnostics, histological examination, recommendations of the radiologist of the OC mammography room into the information system.

Establishing the size of the primary tumor is especially important in screening. Tumor size is an important criterion for evaluating the quality of screening and determining the ability of X-ray mammography to detect non-palpable tumors. Therefore, it is extremely important that pathologists measure tumor diameter as accurately as possible. The smaller the size of the primary

tumor, the greater the likelihood of error in determining its size.

Thus, the goals of mammographic screening can only be achieved with proper organization, high quality of conduct, active participation in population screening, the use of highly sensitive technology, accurate subsequent diagnosis of detected tumors, and modern treatment. High-quality mammographic screening leads to early diagnosis of breast tumors, which, in turn, improves the effectiveness of treatment and improves the prognosis of the disease. Those women who, for one reason or another, do not participate in this screening should be informed that there are no other screening methods that could also effectively reduce mortality from breast cancer.

LITERATURE

1 Lui C.Y., Fong J.C.Y., Wong M.C.S. Breast cancer screening-towards a broader coverage of the general population. *Hong Kong Med J.* 2022 Apr;28(2):100-102. doi: 10.12809/hkmj215127.

2 Rahman W.T., Helvie M.A. Breast cancer screening in average and high-risk women. *Best Pract Res Clin Obstet Gynaecol.* 2022 Sep;83:3-14. doi: 10.1016/j.bpobgyn.2021.11.007.

3 Kopans D.B. Recommendations for breast cancer screening. *Lancet Oncol.* 2020 Nov;21(11):e513. doi: 10.1016/S1470-2045(20)30529-5.

4 Kajdarova D.R., Shatkovskaja O.V., Ongarbaev B.T. i dr. Pokazateli onkologicheskoy sluzhby Respubliki Kazahstan za 2021 god: statisticheskie i analiticheskie materialy. – Almaty, 2022. – 384 s (In Russ.).

5 Abdolell, M., Payne, J.I., Caines, J. et al. Assessing breast cancer risk within the general screening population: developing a breast cancer risk model to identify higher risk women at mammographic screening. *Eur Radiol.* 2020 Oct;30(10):5417-5426. doi: 10.1007/s00330-020-06901-x.

6 Idit Melnik, Yael Rapson, Ahuva Gropstein et al. Different approaches to mammography as a screening tool for breast cancer. *Harefuah.* 2022 Feb;161(2):121-124.

7 Mann R.M., Athanasiou A., Baltzer P.A.T. et al. Breast cancer screening in women with extremely dense breasts recommendations of the European Society of Breast Imaging (EUSOBI). *Eur Radiol.* 2022 Jun;32(6):4036-4045. doi: 10.1007/s00330-022-08617-6.

8 Prikaz i.o. Ministra zdravoohranenija Respubliki Kazahstan ot 30 oktjabrja 2020 goda № ҚР DSM-174/2020 - «Ob utverzhdenii celevyh grupp lic, podlezhashhih skringovym issledovanijam, a takzhe pravil, ob#ema i periodichnosti provedenija dannyh issledovanij». - Paragraf 6. Porjadok provedenija skringovogo issledovanija na rannee vyjavlenie raka molochnoj zhelezy (In Russ.).

Hirschsprung's disease in children: diagnosis and treatment

Tanat Ziyada

Doctoral student 3 years of NAO MUA, Astana

Hirschsprung's disease is one of the most difficult problems in pediatric surgery and is a rare congenital disease that occurs in about 1 in 5,000 live births. At the same time, it is one of the most common causes of congenital intestinal obstruction in children [1]. The issue of diagnosis, treatment methods and results have been investigated since 1887, when Dr. Harrold Hirschsprung described 2 clinical cases in children who died from ulcers of the intestine, small rectum and colon. At the same time, significant progress has been made in understanding its etiology in recent decades, thanks to the development of molecular genetics and new pathomorphological studies. The improvement of methods of diagnosis and treatment of Hirschsprung's disease has been developed due to the dynamic development of pathophysiology and early detection of the disease, as well as the development of surgical techniques. Surgical treatment has progressed from two- or three-stage operations to primary radical [2, 3, 4]. In newborns and young children, progressive methods of treating Hirschsprung's disease contribute to reducing mortality and improving treatment outcomes.

Etiology

Hirschsprung's disease is a congenital pathology of the gastrointestinal tract, determined by the absence of ganglion cells in the submucosal plexus of Meissner and the muscular plexus of Auerbach in the terminal part of the rectum, which extends a variable distance proximally [5]. Cellular and molecular disorders in the development of the enteric nervous system and the migration of neural crest cells into the developing intestine represent the primary etiology of Hirschsprung's disease. Neuroblasts first appear in the developing esophagus after 5 weeks of fetal gestation. These cells migrate in the cranio-caudal direction to the rest of the developing intestine between 5 and 12 weeks of gestation. The forms of Hirschsprung's disease are different due to the huge number of possible anomalies during the development of the enteric nervous system and the time when neuroblast migration stops. An early stop of migration in the developing embryo leads to a long zone of aganglionosis [3].

Other factors, such as damage to extracellular matrix components, abnormalities of neurotrophic factors, molecular damage to nerve cells can also be considered as contributing factors to the development of Hirschsprung's disease.

Genetic factors

The increased risk of having children with Hirschsprung's disease among relatives of patients with this disease, the predominance by sex, the combination with Hirschsprung's disease of other defects, syndromes and chromosomal disorders prove the presence of genetic factors of Hirschsprung's disease. Genetic studies have revealed a mutation in 10 different genes contributing to the development of Hirschsprung's disease [6]. The most frequent among them are mutations in the RET gene (7-35% of sporadic cases), EDNRB gene (7%) and EDN3 gene (less 5%) [4, 6, 7]. More than 20 different mutations have been described in RET protooncogene, some

changes in this gene are combined with certain forms of Hirschsprung's disease [4,8]. Even if Hirschsprung's disease occurs as an isolated form, it is combined with congenital malformations and accompanies syndromes (such as trisomy 21, septal heart defects, congenital central hypoventilation syndrome, multiple endocrine disorders neoplasia type 2, neurofibromatosis, Waardenburg syndrome) in 5-32% of cases [6]. Trisomy 21 (Down syndrome) is combined with Hirschsprung's disease in 7% of cases. Combined defects are most often found in the gastrointestinal tract, then in the central nervous and genitourinary systems [6,8].

Classification

The spread of agangliosis in the proximal direction from the internal anal sphincter determines the classification: form with a short zone of agangliosis – recto-sigmoid lesion (74-80%); with a long zone (subtotal) – agangliosis extends to the splenic angle or transverse colon (12-22%); total agangliosis of the colon- agangliosis of the entire colon and terminal area ileum (4-13%). There are also intestinal and ultrashort forms. The most severe but rare form of Hirschsprung's disease is total intestinal agangliosis with the absence of ganglion cells from the duodenum to the rectum [7].

According to the clinical course of the disease, uncomplicated and complicated forms of Hirschsprung's disease are distinguished.

Clinical manifestations

The frequency of Hirschsprung's disease is approximately 1 in 5,000 births. The ratio of boys to girls in the rectosigmoid form is 4:1, and in the long zone – 1:1-2:1 [1].

With increased alertness and improved diagnosis, the age of diagnosis of Hirschsprung's disease has significantly decreased. Late discharge of meconium, an increase in the volume of the abdomen, vomiting with an admixture of bile and enteral nutrition disorders are the most common symptoms [9].

Usually newborns with Hirschsprung's disease are full-term children with late discharge of meconium. In almost all full-term babies, meconium departs in the first 24-48 hours of life. In Hirschsprung's disease, 70-90% of newborns do not have this during this period of life. Differential diagnosis should be carried out with the following pathology: small intestine – intestinal atresia, malrotation, inversion, meconial obstruction in cystic fibrosis; large intestine – meconium plug syndrome, anorectal malformations, small left colon syndrome; other causes are drugs, electrolyte disorders, hypothyroidism, sepsis, very low birth weight. Thus, Hirschsprung's disease should be suspected in all children with late stool withdrawal in the newborn period.

In the complicated form of Hirschsprung's disease, the clinical picture manifests itself in the form of low intestinal obstruction or perforation of the cecum and peritonitis in the first days of a child's life, which makes it difficult to diagnose in the newborn period. However, complications of the course of Hirschsprung's disease can also be observed in an older age group of patients, which is associated with enterocolitis that inevitably occurs with this disease.

Enterocolitis in Hirschsprung's disease

Enterocolitis is a severe complication of Hirschsprung's disease in the pre- and postoperative periods. This is a clinical condition with symptoms including diarrhea, bloating, fever, colicky abdominal pain, intoxication, hypovolemia, loose stools, sometimes with an admixture of blood.

Enterocolitis can develop at any age- from the newborn period to adulthood – regardless of medical treatment or surgical intervention performed. Recurrent enterocolitis can occur even in the presence of a withdrawn stoma [7, 9]

Despite numerous studies, there is still no complete understanding of the etiology of enterocolitis. Numerous theories have been proposed to explain its occurrence, including physical expansion of the proximal part of the intestine, changes in the contents of the intestine, rotavirus, clostridium, increased activity of prostaglandin E1, immunological defect of the intestinal mucosa, etc. Some histological and immunological studies have revealed a local or systemic immunological deficiency with impaired lymphocyte function [10].

Partial mechanical obstruction can trigger the pathogenesis of enterocolitis due to the expansion of the proximal part of the intestine, which will lead to intestinal stasis, even greater expansion of the intestine, mucosal ischemia and bacterial invasion. However, this theory does not explain the occurrence of enterocolitis in the distal part of the intestine from the stoma, the occurrence of enterocolitis in the postoperative period, or the detection of enterocolitis histologically in the aganglionic intestine. The length of the aganglionic segment can be considered as a possible factor in increasing the risk of enterocolitis. Undoubtedly, the greater length of the aganglionic segment causes more pronounced proximal obstruction with greater pressure, increasing bacterial stasis and proximal expansion. However, studies have shown that there is no correlation between the length of the aganglionic segment and the frequency of enterocolitis.

Mucin production is significantly reduced in patients with Hirschsprung's disease. Moreover, the ganglionic segment shows similar damage to mucus production, as in the aganglionic segment. This indicates an abnormal protective mucosal barrier in the intestine in patients with Hirschsprung's disease, even in a histologically normal intestine. A decrease in mucus production indicates the danger of bacterial damage to the mucous membrane and translocation of flora.

Secretory immunoglobulin A provides the main immunological barrier in the gastrointestinal tract, resistance to bacteria and prevents bacterial translocation through the intestinal wall. Undoubtedly, if the first episode of enterocolitis has occurred, it can disrupt the process of intestinal immunity by producing appropriate antibodies, cause chronic changes in the intestinal mucosa and increase the risk of subsequent episodes. This may explain the real possibility of recurrence of enterocolitis after removal of the stoma or successful surgery [7, 10].

Macrophages play an important role in inflammation in the muscle membrane. An increase in the number and activity of macrophages during inflammation leads to disruption of the interstitial Cajal cells responsible for the rhythmicity of the intestine in areas of the intestine in which the ganglia are intact. These disturbances of peristalsis can worsen stasis, bacterial growth and, together with damage to the production of normal mucus, enhance translocation [9].

Gene-level damage triggering the mechanisms of enterocolitis development in Hirschsprung's disease is confirmed by the fact that, for example, children with Down's disease develop enterocolitis in almost 50% of cases, one or more episodes [7, 9]. The presence of other concomitant anomalies also causes an increase in the frequency of enterocolitis. During microbiological examination, in most cases it is possible to isolate *Clostridium difficile* [7, 9, 10].

Diagnosis

Due to the increased alertness of neonatologists, pediatricians and pediatric surgeons, the age of diagnosis of Hirschsprung's disease has significantly decreased in recent years and has become possible even in the newborn period. Hirschsprung's disease should be suspected in newborns with a late discharge of meconium (within 24-48 hours), an increase in abdominal volume, vomiting with an admixture of bile and a violation of enteral nutrition. The presence of

signs of enterocolitis in a newborn child should also cause suspicion of Hirschsprung's disease. Low intestinal obstruction with preservation of the anatomical integrity of the intestine, perforation of the blind, ascending intestine or terminal small intestine, peritonitis in the first days of a child's life can be complicated by the course of Hirschsprung's disease.

In patients of the older age group, clinical manifestations of Hirschsprung's disease are persistent constipation, which can alternate with episodes of enterocolitis, an increase in abdominal size and a lag in physical development.

The main diagnostic methods of Hirschsprung's disease include irrigoscopy, anorectal manometry, rectal full-layer biopsy and biopsy of the rectal mucosa for histochemical or immunohistochemical examination.

X-ray examination. On an overview radiograph of a child with Hirschsprung's disease, one can find excessive pneumatization and enlargement of the colon over a narrow distal section of the rectum and sigmoid intestines and the transition zone between them. With severe enterocolitis, there will be signs of toxic dilatation of the colon [11, 12].

For the complicated form of Hirschsprung's disease, depending on the clinical stage, there will be characteristic signs of low intestinal obstruction or perforation of a hollow organ with the presence of gas in the free abdominal cavity.

In some centers, irrigoscopy is the first test in the examination of children with suspected Hirschsprung's disease with signs of intestinal obstruction. Signs of Hirschsprung's disease on irrigoscopy are pathological narrowing of the distal colon, a transitional zone in the form of a funnel-shaped expansion over the affected area and manifestations of enterocolitis, as well as an abnormal rectosigmoid index, which is more pronounced in older children [13, 14]. Recent studies show that the sensitivity and specificity of irrigoscopy in older children is 70-83%, while in newborn patients this percentage is significantly lower due to the indistinctly pronounced transition zone and the absence of funnel-shaped expansion of the intestine above it. In addition, in the presence of concomitant enterocolitis, an irritated intestine with areas of spasm can create the appearance of pathological narrowing of the intestine. This means that before the patient is one month old, the risk of both false-positive and false-negative results of irrigoscopy increases almost three times. Also, there may be a discrepancy between the X-ray zone and the zone determined during biopsy, especially in children under 1 month. Thus, irrigoscopy in newborns may be misinterpreted [7, 9, 15].

The use of anorectal manometry is possible in older children to diagnose Hirschsprung's disease, but anorectal manometry in newborns is quite controversial, technically difficult and unreliable in most cases [12].

Morphological examination of biopsies uses several techniques: light microscopy with hematoxylin-eosin staining of full-layer biopsies of the rectum; histochemical and immunohistochemical examination of biopsies of the rectal mucosa. Rectal full-layer biopsy is represented by the absence of ganglion cells when stained with hematoxylin-eosin. Histochemical examination of biopsies of the rectal mucosa shows the presence of acetylcholine-positive hypertrophic nerve fibers confirming Hirschsprung's disease. Along with hematoxylin-eosin rectal biopsy, the use of histochemical reaction to acetylcholinesterase made morphological diagnosis simpler and more reliable [7, 9, 15]. In a newborn child, performing a full-layer biopsy presents great technical difficulties, while a biopsy of the rectal mucosa is technically a simple manipulation. In addition, in the distal part of the anal canal, the absence of ganglion cells may be a variant of the norm. Some other techniques are used to diagnose Hirschsprung's disease, such as lactate dehydrogenase, succinate dehydrogenase, NADPH-diaphorase histochemical determination of enzymes. Histochemical reaction to acetylcholinesterase for the diagnosis of Hirschsprung's disease in newborns has a sensitivity of 91%, specificity – 100%, a false negative result is obtained

in 8% of cases. In newborns, especially premature or functionally immature, the number of nerve fibers in the intestinal wall may be reduced even in the presence of Hirschsprung's disease, therefore, a decrease in the number of AHE-positive fibers in newborns may lead to a false negative result. Despite these limitations, rectal biopsy is a more sensitive and specific method than irrigoscopy and anal manometry combined, even without the use of complementary immunohistochemical techniques.

Immunohistochemical examination is an important morphological method that uses specific antigen-antibody reactions.

The main immunohistochemical methods are direct and indirect immunofluorescence or direct and indirect enzyme immunohistochemical reaction. Many immunohistochemical markers and dyes are used for research and clinical diagnosis of Hirschsprung's disease and other intestinal diseases. The most commonly used study is for calretinin, a common marker [7, 16, 17].

Calretinin is a Ca-containing protein that plays an important role in the organization and functioning of the enteric nervous system. Ca-containing proteins are involved in physiological calcium homeostasis. Ganglionic cells and their derivatives secrete calretinin from the submucosal and intermuscular plexus of the intestine of the normal ganglionic intestine, unlike the aganglionic segment in Hirschsprung's disease, in which there is no calretinin. The absence of calretinin staining in the nerve processes also shows the absence of calretinin in the corresponding nerve cells, which can be used as a diagnostic test in the diagnosis of the aganglionic segment. An important aspect of immuno-histochemical research is that the method allows you to detect various innervation disorders, because it stains all existing cells, even immature and small. However, other markers and methods are needed to detect nervous hypertrophy.

Treatment

Confirmation of the diagnosis of Hirschsprung's disease is an indication for surgical treatment.

Advances in newborn nursing, anesthesia and resuscitation over the past decades have made it possible for pediatric surgeons to perform one-stage correction of Hirschsprung's disease in uncomplicated form and the elimination of total agangliosis. In most cases, the diagnosis is made in the neonatal period, many centers apply a one-stage correction with amazing results. The main contraindications to primary transanal resection are severe vital malformations, severe enterocolitis, pronounced dilatation of the proximal parts of the intestine and disorders of the general mental state in general.

In this intervention, the aganglionic intestine is lowered transanally and resected approximately 10 cm above the level of the transition zone. A coloanal anastomosis is superimposed between the ganglionic intestine and the anus [18, 19].

In cases of the presence of a long zone of agangliosis, laparoscopic mobilization of the colon and its transanal endorectal reduction can be used [20,21].

If there is enterocolitis, intensive treatment is first carried out, including correction of the water-electrolyte balance, cleansing enemas [7, 9].

In the complicated form of Hirschsprung's disease (intestinal obstruction, necrotic enterocolitis with toxic dilatation of the colon, perforation of the terminal small intestine, blind or other parts of the colon) – removal of the stoma with biopsies at different levels of the colon rectal biopsy. After confirming the diagnosis of Hirschsprung's disease, determining the zone of intestinal agangliosis determines the type of further surgical treatment [10]. The most serious prognosis is in the intestinal form of intestinal agangliosis. A small intestinal high stoma will inevitably cause short bowel syndrome and questionable prospects after radical surgery [21].

Results and complications

Scrupulous technique, adequate hemostasis, good blood supply to prevent ischemia, the inadmissibility of twisting and stretching of the intestine should prevent complications during transanal endorectal bowel reduction.

Enterocolitis is the main cause of increased morbidity and mortality after radical treatment of Hirschsprung's disease [7, 10]. The frequency of postoperative enterocolitis, according to various literature, varies from 5% to 42%, depending on the definition and diagnostic methods of enterocolitis [7]. Despite the success in the treatment of children with Hirschsprung's disease, the pathogenesis of enterocolitis remains unknown. Presumably, obstructive mechanisms lead to intestinal stasis with bacterial proliferation, bacterial damage to the mucosa, followed by a local and general inflammatory response. Risk factors for enterocolitis include early age, anastomotic strictures, and eating disorders. It was assumed that a shorter muscular sleeve could reduce the frequency of enterocolitis, reducing the possibility of spasm. All these findings suggested that intestinal stasis and immature immunity of the mucous membrane due to early age may contribute to the occurrence of enterocolitis [18].

The formation of cicatricial stenosis after radical reduction is another serious complication. The frequency of stenosis varies from 0% to 35% depending on the definition of the concept [19, 20]. Risk factors for stenosis are ischemia and anastomosis failure, as well as circular anastomosis. In addition, as mentioned above, stenosis is a high risk factor for postoperative enterocolitis. Most of the stenoses are treated conservatively with dilation, and only some require more aggressive surgical correction. The technique of applying an oblique anastomosis of the anus can reduce the formation of stenosis.

The failure of the coloanal anastomosis in the form of peritonitis, perianal phlegmon or the formation of a pararectal fistula requires removal of the stoma before the inflammatory process is stopped. Such complications are very rare, since the anastomosis is protected by the walls of the anal canal. However, in the case of ischemia in the area of anastomosis or hematoma with its secondary infection, the formation of an inflammatory focus is possible. If the integrity of the intestine is restored and there are no deformities in the anastomosis zone, the stoma is closed by applying an end-to-end anastomosis. However, if the intestine is discredited, it is necessary to re-reduce the intestine with resection of the affected part of the intestine and closure of the stoma.

Stool frequency is usually high (5-10 times a day) immediately after surgery. Over time, six months after the operation, it reaches 1-4 times a day. Constipation occurs a few weeks or months after surgery and depends on the type of surgery, with a higher probability of occurrence after operations with the abandonment of the aganglionic part of the intestine (Duhamel, Ribein). Constipation occurs in about 8% of children, but their frequency can reach 20% [19, 21, 22]. Recent publications report about 37% of children with impaired stool evacuation after operations for Hirschsprung's disease [22, 23]. Functional forms of constipation can be cured by conservative methods, such as enemas or laxatives. In addition, persistent constipation as a consequence of sphincter achalasia, stricture formation, incomplete resection of the aganglionic part of the intestine or the dysganglionic intestine may require active actions, such as repeated irrigoscopy, biopsy. The method of treatment depends on the results of the examination and may include active dilation, botox, myectomy or renizvedenie [6, 7, 18].

Fecal incontinence is usually determined in children older than 4 years. A large series of studies indicates the absence of fecal incontinence after transanal reduction surgery. At the same time, some authors point to poor fecal retention after relegation due to a violation of the consistency of stool or loose stools after surgery in children with a long zone of agangliosis. 44% of children are forced to follow a diet after surgery to avoid constipation or incontinence [21, 22, 23].

Other authors point out that some aspects of the holding and consistency of the stool change over the years [17, 18].

Enuresis occurs in 5-26% of cases and is explained by iatrogenic damage to the pelvic nerves or neuropathy [7]. The use of laparoscopy or transanal reduction is designed to reduce the amount of iatrogenic damage.

Stool disorders, including constipation and incontinence, and enuresis strongly affect the postoperative quality of life of patients with Hirschsprung's disease. The presence of a short section of the colon after its resection with a long zone of agangliosis will lead to a poor quality of life, which, however, will change over the years when the patient learns to control the process of defecation and help his condition with various methods (enema, diet, etc.). The tasks of the surgeon are to reduce these complications by developing careful surgical techniques, postoperative and long-term follow-up.

Conclusion

Great progress has been made in the diagnosis and treatment of Hirschsprung's disease. However, the functional results leave much to be desired. The reasons for this are the timing of surgical correction of the defect, as well as the choice of surgical treatment method suitable for each individual child.

The study of the literature has shown that if the issues of the pathogenesis of the disease are no longer considered controversial, then the introduction of new methods of examination and surgical treatment remains complex and ambiguous.

Analysis of the literature data has shown the possibility of solving these problems when developing an examination program, taking into account all existing complications and determining the appropriate treatment tactics.

References

1. Loening-Baucke V, Kimura K. Failure to pass meconium: diagnosing neonatal intestinal obstruction. *Am Fam Physician*. 1999 Nov 1;60(7):2043-50. PMID: 10569507.
2. Somme S, Langer JC. Primary versus staged pull-through for the treatment of Hirschsprung disease. *Semin Pediatr Surg*. 2004 Nov;13(4):249-55.
3. Garipey CE. Intestinal motility disorders and development of the enteric nervous system. *Pediatr Res*. 2001 May;49(5):605-13.
4. Tam PK, Garcia-Barcelo M. Molecular genetics of Hirschsprung's disease. *Semin Pediatr Surg*. 2004 Nov;13(4):236-48.
5. Martucciello G. Hirschsprung's disease, one of the most difficult diagnoses in pediatric surgery: a review of the problems from clinical practice to the bench. *Eur J Pediatr Surg*. 2008 Jun;18(3):140-9.
6. Amiel J, Sproat-Emison E, Garcia-Barcelo M, Lan-tieri F, Burzynski G, Borrego S, et al. Hirschsprung Disease Consortium. Hirschsprung disease, associated syndromes and genetics: a review. *J Med Genet*. 2008 Jan;45(1):1-14.
7. Holschneider AM, Puri P, eds. *Hirschsprung's Disease and Allied Disorders*. 3rd ed. New York, NY: Springer; 2008. 414 p.
8. Kim JH, Yoon KO, Kim JK, Kim JW, Lee SK, Kong SY, et al. Novel mutations of RET gene in Korean patients with sporadic Hirschsprung's disease. *J Pediatr Surg*. 2006 Jul;41(7):1250-54.
9. Dasgupta R, Langer JC. Hirschsprung disease. *Curr Probl Surg*. 2004;41(12):942-88.

10. Yan Z, Poroyko V, Gu S, Zhang Z, Pan L, Wang J, et al. Characterization of the intestinal microbiome of Hirschsprung's disease with and without enterocolitis. *Biochem Biophys Res Commun.* 2014 Mar 7;445(2):269-74. doi: 10.1016/j.bbrc.2014.01.104.
11. Diamond IR, Casadiego G, Traubici J, Langer JC, Wales PW. The contrast enema for Hirschsprung disease: predictors of a false-positive result. *J Pediatr Surg.* 2007 May;42(5):792-95.
12. De Lorijn F, Reitsma JB, Voskuil WP, Aronson DC, Ten Kate FJ, Smets AM, et al. Diagnosis of Hirschsprung's disease: a prospective, comparative accuracy study of common tests. *J Pediatr.* 2005 Jun;146(6):787-92.
13. Garcia R, Arcement C, Hormaza L, Haymon ML, Ward K, Velasco C, et al. Use of the recto-sigmoid index to diagnose Hirschsprung's disease. *Clin Pediatr (Phila).* 2007 Jan;46(1):59-63.
14. Proctor ML, Traubici J, Langer JC, Gibbs DL, Ein SH, Daneman A, et al. Correlation between radiographic transition zone and level of aganglionosis in Hirschsprung's disease: Implications for surgical approach. *J Pediatr Surg.* 2003 May;38(5):775-78.
15. Pratap A, Gupta DK, Tiwari A, Sinha AK, Bhatta N, Singh SN, et al. Application of a plain abdominal radiograph transition zone (PARTZ) in Hirschsprung's disease. *BMC Pediatrics.* 2007;7:5. doi: 10.1186/1471-2431-7-5.
16. De la Torre L, Santos k. Hirschsprung disease. Evaluation of calretinin and S-100 as ancillary methods for the diagnosis of aganglionosis in rectal biopsies. *Acta Pediatr Mex.* 2012 Sep-Oct;33(5):246-51.
17. Holland SK, Ramalingam P, Podolsky RH, Reid-Nicholson MD, Lee JR. Calretinin immunostaining as an adjunct in the diagnosis of Hirschsprung disease. *Ann Diagn Pathol.* 2011 Oct;15(5):323-28. doi: 10.1016/j.anndiagpath.2011.02.010.
18. Spitz L, Coran AG, eds. *Operative Pediatric Surgery.* 6th ed. London: Hodder Arnold; 2007. 1060 p.
19. Nasr A, Langer JC. Evolution of the technique in the transanal pull-through for Hirschsprung's disease: effect on outcome. *J Pediatr Surg.* 2007 Jan;42(1):36-9; discussion 39-40.
20. Georgeson KE, Robertson DJ. Laparoscopic-assisted approaches for the definitive surgery for Hirschsprung's disease. *Semin Pediatr Surg.* 2004 Nov;13(4):256-62.
21. Cobellis G, Noviello C, Crucetti A, Romano M, Mastroianni L, Amici G, et al. Staged laparoscopic-assisted endorectal pull-through for long segment Hirschsprung's disease and total colonic aganglionosis. *Minerva Pediatr.* 2011 Jun;63(3):163-67.
22. Bradnock TJ, Walker GM. Evolution in the management of Hirschsprung's disease in the UK and Ireland: a national survey of practice revisited. *Ann R Coll Surg Engl.* 2011 Jan; 93(1): 34-38. doi: 10.1308/003588 410X12771863936846.

Technical Sciences

OVERVIEW OF THE USE OF SOLID WASTE AS AN ENERGY FUEL FOR BOILER HOUSES AND THERMAL POWER PLANTS

Sadu Zamanbek Bolatovich

2nd year master student, NJSC "AUPET"

Baysal Alina Serikkyzy

4th year student, NJSC "AUPET"

Abstract: The article discusses the main problems and prospects of using solid waste as fuel for thermal power plants and boiler houses. The issue of solid waste disposal for Kazakhstan and for the world as a whole is one of the serious global problems of our time. Promising directions show the possibilities of processing a part of solid waste after sorting (recycling), as well as the possibilities for its thermal utilization with the production of thermal and electrical energy. Incineration of solid waste on the one hand allows you to get energy from actually waste, but on the other hand has a large number of issues. The results of the experiments showed the practical possibility of burning solid waste on a layer grid, both in a mixture with coal fuel and without it. Based on the key conclusions from the experiments, the main problems and possibilities of using solid waste as fuel are shown. There is a high dependence of the combustion efficiency on the composition of solid waste, as well as the unequivocal need for pre-sorting.

Keywords: solid waste, thermal waste disposal, incineration plant

There is a high dependence of the combustion efficiency on the composition of solid waste, as well as the unequivocal need for pre-sorting. The article considers and analyzes examples of existing incinerators and defines the main criteria for the possibility of creating such plants in Kazakhstan. Based on comparison with modern technologies and analysis of design conditions, a variant of using solid waste as fuel at thermal power plants and boiler houses is proposed.

The choice of technology for processing household waste for domestic thermal power plants on MSW

The choice of a rational technology for processing solid waste for the purpose of creating an efficient energy-producing complex on its basis is influenced by the following factors [1]:

- morphological composition of solid waste;
- requirements for compliance with environmental and sanitary standards;
- performance of energy products;
- requirements for processed products;
- the number of components included in the composition of waste, which in these technical and economic conditions are of practical value and should be extracted into an independent product, the presence of consumers of these products;
- the number of components that are hazardous and must be removed from the waste either for environmental reasons or based on the requirements of further processing processes.

When choosing a rational technology for thermal processing of solid waste, the following criteria are followed [3, 4]:

The criteria for evaluating the project that will affect the choice of the technological scheme

- quantity and toxicity of waste and gas emissions, the possibility of their neutralization and disposal (environmental criterion);
- the level of technology development, equipment reliability, the degree of process automation, operational characteristics, safety requirements, the need for waste preparation and the use of additional fuel, other components (technological);
- the level of capital and operational expenses (economic);
- Efficiency of energy production (energy).

A study was conducted by Doctor of Technical Sciences Tugov.A.N. [5]. The study is based on the thermal calculation of the basic technologies of thermal disposal of solid waste. The basic technologies of thermal utilization were selected: combustion on layer furnaces, combustion on a fluidized bed furnace, furnace with a slag bath, electroslag melt and carbonation, all technologies were evaluated according to the parameters: Boiler efficiency, boiler utilization coefficient and efficiency (net) [2].

Taking into account the minimal impact of solid waste disposal plants on the environment abroad, the best optimal options are: layer combustion on grate grates and combustion in a vortex fluidized bed.

A large-scale study on the points system was conducted under the leadership of N.A. Borisov, M.M. Lukinov, A.V. Sokolov [6], a comparative assessment of different technologies was carried out. The main comparison criteria were: general criteria, energy production, environmental criteria, and other criteria. The indicators were evaluated from different sides, according to the final result, it was determined that layer combustion on grate grates and fluidized bed combustion have a significant advantage over other methods of heat treatment of solid waste according to a group of general criteria, and also has a number of advantages such as a high level of long warranty period (at least 15 years), relatively low costs and others [3]. It should also be noted the experience of incinerators in the conditions of environmental safety requirements.

Tests of solid waste incineration technology on grate grates were carried out at the incineration plant No. 2, located in Naro- Fominsk, Moscow region. MSZ No. 2 is a thermal power plant operating on an alternative type of fuel – solid waste. The plant was put into operation after reconstruction in 2000. The plant includes a workshop for receiving and preparing waste, three power technology plants for thermal disposal of solid waste with steam generation, thermal circuit equipment, including three turbines P-1,2-13/6, equipped with air-condensing units (VCU), a workshop for receiving, processing and shipping waste from solid waste incineration, chemical water treatment workshop and others equipment. The design capacity of each power technology plant with a solid waste combustion heat of 6285 kJ/kg is 8.33 t/h. Figure 1 shows the scheme of the technological process of solid waste disposal, implemented at MSZ No. 2.

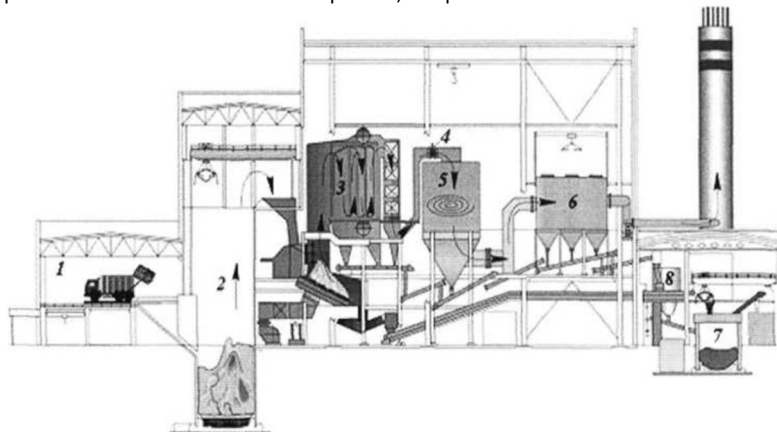


Figure 1. Diagram of the process of thermal disposal of solid waste at MSZ No. 2: 1 – receiving compartment for solid waste; 2 – receiving hopper; 3 – boiler unit; 4 – activated carbon supply unit; 5 – absorber; 6 – bag filter; 7 – slag bunker; 8 – ash bunker

Industrial tests of this technology were carried out during routine commissioning and subsequently during the operation of MSZ No. 2.

As a result, it was found that the efficiency of the boiler unit corresponds to modern world indicators for such installations and is 73-75% [5]. Analysis of the results of gas measurements showed that the modes of thermal processing of solid waste selected during the commissioning tests make it possible to ensure environmentally acceptable emissions of harmful substances into the atmosphere after additional gas purification [6]. The content of residual combustible substances, which, as a rule, assess the quality of the combustion process, meets regulatory requirements.

During the tests, the concentrations of some components in the crude gas (after the boiler) formed during the combustion of solid waste were measured, which were then compared with the values obtained at similar installations [6]. As a result of the tests, it was found out that the high temperature and excess oxidizer in the boiler give a fairly complete conversion of recyclable solid waste into stable oxidation products, the concentration of regulated harmful substances in untreated gases is at the level of foreign analogues, and according to HCl, HF and SO₂ is somewhat lower.

Generalization of the experience of operating furnaces with grate grates during solid waste incineration. As a result of generalization of the results of tests carried out on power technology installations with a grid of a back-pushing type, the following can be stated. In the waste layer on the grate, the following processes occur: heating and drying, release of volatile substances, ignition (ignition) and burning, afterburning in the slag of unburned coke residue. Heating and drying of solid waste on grate grates occurs mainly under the influence of heat generated by radiation and heat supplied with heated primary air. At the end of drying, the process of separation and ignition of volatiles begins, which burn above the layer. After ignition burning process proceeds in a solid layer (on the grate) and in the volume of the furnace space. Combustion is accompanied by the release of heat, due to which volatile substances continue to be released and burned from the waste. The final stage is the burnout stage (afterburning), during which coking and burning of the coke residue occurs.

- The analyzed data provide sufficiently important information for the design of technology for the thermal disposal of solid waste with the generation of electrical energy. Firstly, it is the morphological composition:

- The instability of the morphological composition in countries with no system of separate collection and sorting of solid waste creates additional prerequisites for the need for a separate study of the possibility of incineration of unsorted and sorted garbage, taking into account the resulting thermophysical properties of such fuel;

- The inability to simultaneously create a scheme and structure for pre-sorting and processing of solid waste creates the need to consider additional elements in the thermal disposal scheme, such as a plant for preliminary centralized sorting of incoming solid waste before it is sent for incineration. This condition additionally requires the study of the issue of the availability of additional energy and resources for the plant's own needs and, accordingly, for the projected thermal power plant.

- The possibility of creating a centralized plant for the preliminary processing of garbage and its sorting creates an opportunity to expand technological lines for its secondary use, the allocation of valuable materials for recyclables, as well as the use in obtaining indirect (by-

products). These are, first of all, usually building materials, since they are mainly subject to technical requirements rather than aesthetic ones.

- And a significant issue related to the environmental aspects of solid waste disposal, requiring a serious multi-stage flue gas purification system (since this is a thermal power plant), and ash and slag disposal. This issue is partially solved through the same use of waste for the production of building materials, but there are also nuances associated with unsuitable volumes of ash and slag, as well as critical aspects of the protection of the air basin during emissions of harmful substances from flue gases.

Список литературы

1. Sister, V. G. Modern technologies of neutralization and disposal of solid household waste / V. G. Sister, A. N. Mirny. – Moscow : Akad. municipal services named after K.D. Pamfilov, 2003. – 304 p.

2. Integrated Pollution Prevention and Control/ Reference Document on Best Available Techniques for Waste Incineration/ European Commission, 2006

3. Medvedev, V. T. Engineering ecology: textbook / V. T. Medvedev, V. V. Skibenko, A. K. Makarov et al., edited by V. T. Medvedev. – Moscow : Gardariki, 2002.

4. Reference book. Sanitary cleaning and cleaning of populated areas / Edited by A. N. Mirnyi. –Moscow : K.D. Pamfilov Academy of Public Utilities, 1997.

5. Tugov A.I. Research of processes and technologies of energy utilization of household waste for the development of domestic thermal power plants on solid waste. Dissertation for the degree of Doctor of Technical Sciences, Moscow 2012.

6. Possibilities of recycling waste into energy in the process of solid household waste management. A guide for decision makers in developing countries and countries with economies in transition. Edited by D. Hinkiliff, I.Froman, E. Gunsilius (GIZ), 2017.

ANALYSIS OF EXISTING PROTECTION FROM GROUND FAULTS IN 6-10 KV VOLTAGE NETWORKS

Zhagyparov Yerkebulan Nurlanovich

Senior Lecturer of the Department of Electricity and renewable energy, Master of Technical Sciences, Almaty University of Power Engineering and Telecommunications named after Gumarbek Daukeyev, Almaty, Kazakhstan.

Zhagyparova Madina Khamzakzy

Lecturer of the Department of Electricity and renewable energy Master of Technical Sciences, Almaty University of Power Engineering and Telecommunications named after Gumarbek Daukeyev, Almaty, Kazakhstan.

Agimov Talgat Nurlanovich

Senior Lecturer of the Department of Electricity and renewable energy, Master of Technical Sciences, Almaty University of Power Engineering and Telecommunications named after Gumarbek Daukeyev, Almaty, Kazakhstan.

Amirkulov Bekzat Dabyralyevich

Lecturer of the Department of Electricity and renewable energy Master of Technical Sciences, Almaty University of Power Engineering and Telecommunications named after Gumarbek Daukeyev, Almaty, Kazakhstan.

Musakhan Darkhan Aliaskaruly

Lecturer of the Department of Electricity and renewable energy, Master of Technical Sciences, Almaty University of Power Engineering and Telecommunications named after Gumarbek Daukeyev, Almaty, Kazakhstan.

Abstract

One of the components of any electrical complex is the distribution networks with voltage 6-10 kV, which operate in Kazakhstan with isolated or compensated neutral. Research results show that the main cause of severe accidents in these networks is often due to incorrect actions of relay protection during single-phase ground faults, which make up to 90% of all electrical damages. The resulting interruptions in power supply, even for a short period, can lead to prolonged disruptions in technological processes at enterprises. In some cases, the cause of accidents can be single or group false trips of relay protection devices during ferroresonance processes. Inadequate sensitivity to single-phase faults, when they transition to multi-phase short circuits, can also result in significant power outages and losses due to failure of relay protection. Therefore, it is considered necessary to equip 6-10 kV networks with protection against ground faults that have sufficient selectivity and sensitivity to stable short circuits, including through an arc-quenching reactor, repeat action, and the ability to detect individual self-clearing insulation breakdowns. Numerous attempts to create selective protection against ground faults in networks with compensation for

capacitive current that satisfy most of the requirements for its properties have not yet resulted in the creation of a suitable device. In some cases, protection in networks with isolated neutral (for example, during ferroresonance processes) may also fail to meet the requirements. Therefore, the development of more advanced protection against single-phase ground faults that can meet all requirements in networks with isolated or compensated neutral as well as in networks grounded through an arc-quenching reactor remains relevant. This article discusses the current protection against ground faults in 6-10 kV networks.

1. Single-phase short circuits in different neutral grounding modes of 6-10 kV voltage networks and the requirements for protection against such damages.

The distribution networks with voltage levels of 6-10 kV can operate with an isolated neutral or a neutral grounded through an arc-suppression reactor. Networks with an isolated neutral must have capacitive grounding currents to the ground not exceeding 20 A at 10 kV and 30 A at 6 kV. If the capacitive grounding currents are higher, the networks are switched to the mode of compensating for the capacitive component of the grounding current..

These networks can be divided into two groups based on the requirements for protection against ground faults: those that can operate in the presence of a single-phase fault for the time necessary to locate the damage and those that require immediate disconnection according to safety conditions. The former have capacitive grounding currents greater than 5 A, sometimes less (e.g., for the internal needs of power plants). In networks of the second group, which supply enterprises, quarries, mines, ground faults must be automatically disconnected with minimal delay according to safety conditions. In this case, more stringent requirements are imposed on the relay protection devices, as the reliable operation of these devices is crucial for human safety.

Currently, networks with voltage levels of 6-10 kV, power plants' internal needs, quarry distribution networks, and coal mines use neutral grounding through high- or low-impedance resistors. In the case of high-impedance grounding, the resistance of the Yak resistor is selected to be approximately equal to the capacitive resistance of the network,

as stated in equation:

$$R_{\Pi} = \frac{1}{3} \cdot \omega \cdot C_0, \quad (1)$$

The active component of the fault current I_a is equal to the capacitive component of the fault current I_c . In the second case, the resistor parameters are selected so that $I_a > 3.5 \cdot I_c$.

When grounded through a high-impedance resistor, the network cannot operate for an extended period if the total fault current to the ground exceeds the allowable values according to arc extinguishing conditions. Therefore, such grounding may be the most effective for networks with capacitive grounding currents less than 5-10 A and is most reasonable for networks with increased safety requirements.

Low-impedance grounding allows for currents at the fault location of about ten or even thousands of amperes. This ensures the stability of the operation of simple relay protection devices, reduces overvoltage's during ground faults by discharging the network's capacitance fully during a half-period of the industrial frequency, eliminates the possibility of ferroresonant processes that can damage voltage transformers, and practically eliminates the possibility of false tripping of protection devices for undamaged connections when a single-phase ground fault is eliminated. However, organizing low-impedance grounding leads to an increase in the total fault current at the insulation damage location (in violation of one of the basic requirements). Moreover, the number of unjustified disconnections increases due to the transition of self-

extinguishing damage to stable ones; low-impedance resistors are thermally unstable and have significant dimensions. Therefore, this grounding method has found application only in power plants in some cases.

The occurrence and existence of a single-phase ground fault in networks with an isolated or compensated neutral do not affect the operation of consumers because the vector triangle of interphase voltages remains unchanged. Therefore, operation with a single-phase ground fault is allowed for some time (up to 2 hours). However, the faster it is eliminated, the less likely it is to transition to a hazardous three-phase short circuit (SC). Taking this into account, as well as the imperfection of methods for locating damage by sequentially disconnecting network elements, these networks are currently equipped with protective devices that act on a signal. The use of these devices significantly reduces the time for eliminating damage. The exception is 6-10 kV networks that supply peat enterprises, mobile construction machinery, and other similar installations. In such networks, the occurrence of double faults is dangerous due to the appearance of "touch voltage" and "step voltage".

To evaluate the level of current in case of single-phase short-circuit $I_3^{(1)}$ (A) in overhead and cable lines, respectively, simplified formulas can be used:

$$I_3^{(1)} = \frac{U l}{350}, \tag{2}$$

$$I_3^{(1)} = \frac{U l}{10}, \tag{3}$$

where U is the line voltage, kV, l is the length of the network, km. In case of a ground fault through a damaged area, current $I_3^{(1)}$ flows due to not only capacitance C_A of the damaged line but also capacitances C_B and C_C from undamaged lines. The distribution of zero-sequence currents in the system (Figure 1) shows that when current I_3 flows towards to damage location as per convention direction for zero-sequence currents I_{OB} and I_{OC} from undamaged lines pass through phase capacitors C_B and C_C towards substation buses. From there they continue along with damaged line from bus to short-circuit location K . Thus zero-sequence current I_{OEQ} flows along with damaged line starting at buses determined by capacitance values for all undamaged lines.

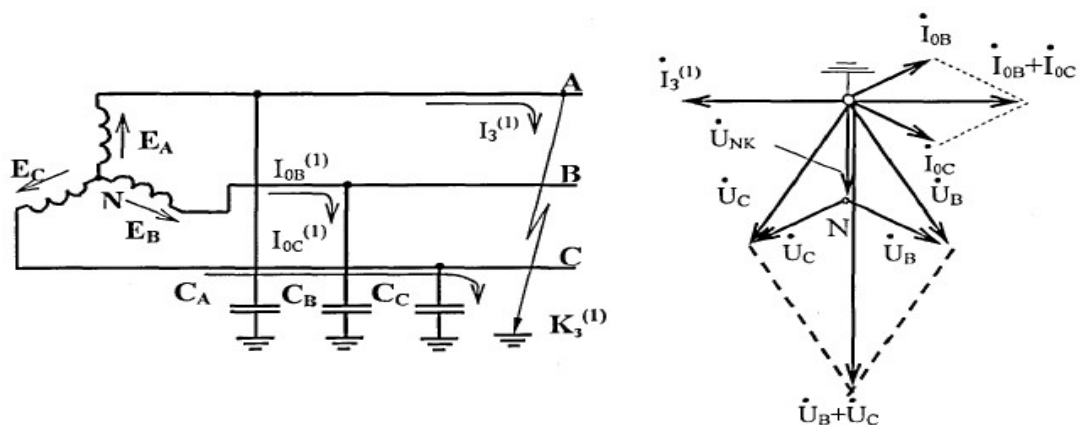


Figure 1 - Equivalent circuit diagram and vector diagrams for currents and voltages during single-phase ground faults on networks with isolated neutral

Unstable contact at point-of-fault leads to an arc-type single-phase ground fault. In this case electrical arc may extinguish or reignite tens times per second (so-called intermittent arc). This creates continuously following transient processes accompanied by redistribution charges between phase capacitors within network. With isolated neutral capacity for zero sequence can discharge into earth only via high-voltage transformer windings whose neutrals are grounded. Intermittent arcing faults are one main cause damaging voltage transformers (VTs). For example after extinguishing arcs NTMI-10 VT's have spikes up-to 5-6 A while ignition has around 3 A or up-to 6-8 A if ignition occurs before previous transient process subsides. If arcs ignite more frequently than once-per-cycle neither transition process develops fully. If it ignites once-per-cycle or less frequently, VT can be damaged in less than 5 minutes. Most dangerous mode for VTs occurs when arc ignition happens during half-wave of voltage with one polarity (so-called unipolar arc).

Ferroresonant processes are another often-mentioned cause for false operation of directional zero-sequence protection and also damaging voltage transformers [6]. For ferroresonance processes under normal network operating conditions interaction between non-linear inductance of the transformer and network capacitances is typical. Such processes occur on fundamental frequency as well as higher harmonics and subharmonics. In this case magnetic cores saturate, large magnetizing currents flow through their windings leading to mass damage to the transformers. Sub-harmonic oscillations may arise due to switching operations within power supply scheme such, such as bus section switching, single-phase ground fault disconnection, transformer connection to buses and others. Ferroresonant oscillations can affect the selective operation of protection against ground faults.

To reduce ground fault currents, network neutral is grounded through a current-limiting reactor. The arc-suppression coil (ASC) operates in a mode close to its resonant tuning frequency with preferable overcompensation of capacitive current by inductive coil current (according to Electrical Code regulations working with compensated neutral network is allowed if overcompensation does not exceed 5-10%). In case of grounding faults voltage values at all points within compensated-neutral networks have same values as those for isolated-neutral networks. Under the influence of zero-sequence voltage U_0 arising at point-of-fault along with ICS0 currents flowing through phase capacitances C there appears short-circuiting ASC currents flowing for each phase:

$$I_{0L} = \frac{U_{0K}}{jX_L}, \quad (4)$$

The current I_{0L} leads the voltage by 90 degrees, while the current I_{0C} lags behind by 90 degrees. When fully compensated, $I_{0L} - I_{0C} = 0$. During overcompensation in a damaged phase, an inductive current flows through I_{0L} that is in phase with the currents of undamaged connections.

Existing protections against single-phase ground faults can be classified as follows:

Devices that react to:

- the magnitude of the steady-state fault current; direction of zero sequence power relative to zero sequence voltage;
- the RMS value of higher harmonics for radial compensated networks with stable levels of these currents;
- operational currents imposed on the network (constant, high frequency above 50 Hz or low frequency -25 Hz);
- transient voltages and currents;
- ratio between connection currents (centralized protection);
- the active component of zero-sequence current.

Each principle listed above has certain potential capabilities and is applied depending on equipment operation requirements and safety considerations.

Ground fault protection devices differ from signaling devices (which usually operate on signals) because they mainly act to disconnect damaged connections rather than signal their presence. Therefore, they are subject to general requirements for relay protection: selectivity, stability and reliability. In addition, specific requirements include:

1. The protective device must provide:

a) Selective disconnection at all types stable single-phase ground faults (metallic faults via transitional resistance or arcing intermittent ones).

b) Continuity (repeatability) of action

c) Rejection from switching transients, high-frequency interferences including initial momentary surge caused by transient process during one-phase short circuit as well as ferroresonant oscillations related with neutral-to-ground capacitance.

d) Diagnostic control capability during operation

2. Sensitivity towards arc grounding should not be lower than metallic grounding; the device should not disconnect when there are brief self-correcting single-phase ground faults.

3. The choice of the reactive element implementation principle is determined by the ratio of total phase capacitance to that of the most extended connection in a protected network.

4. The sensitivity coefficient for centralized protection should be chosen no less than 1.25, and for protection devices reacting to absolute value zero-sequence current or zero-sequence power direction, not lower than 1.5.

In a number of electrical networks with voltages up to 10 kV, operating with an isolated neutral and supplying peat enterprises, mines, quarries, etc., according to safety regulations single-phase short circuits must be automatically disconnected with minimal delay. Such short circuits occur very frequently in these networks. In addition to fast response time, the protection system must have very high current sensitivity because in these networks the ground fault current is very small (0.2-0.5 A) and zero sequence current transformers used in this case provide insignificant power output of about 50 mVA. The requirement for high sensitivity significantly complicates the implementation of protection not only regarding its immunity and speed but also regarding thermal stability during double ground faults where zero sequence currents can exceed relay tripping currents by a factor of ten or more.

2. Principles of implementing protection against single-phase ground faults in networks with isolated neutral

Currently, a large number of ground fault protections have been developed based on various response principles. Let's analyze the most common ones.

Protections that respond to the effective value of the steady-state fault current

This type of protection is designed for radial networks and has found very wide application. It consists of a current relay powered through a zero-sequence filter, which uses an NCT as its component. Time delay or high-frequency filters are used to prevent tripping due to transient currents. Selectivity is ensured by making sure that capacitive currents in damaged lines are equal to the sum of capacitive currents in undamaged lines.

The RTZ-51 protection using this principle finds widespread use today. The device consists of a saturable current transformer, rectifier circuitry, DC amplifier, actuator and power supply unit. This protection differs from analogs by better immunity against zero-sequence transient over

currents occurring at initial insulation breakdown moments; it also has higher sensitivity and less variation in trip settings per primary current when working with different within one type range. The RTZ-51 protection block diagram is shown in Figure 2.

An important advantage offered by these types protections is their independence from harmonic voltage oscillations at zero sequence as well as angular errors between circuits carrying zero sequence currents; phase shifts between such currents and voltages during arc-ground faults do not affect their operation either.

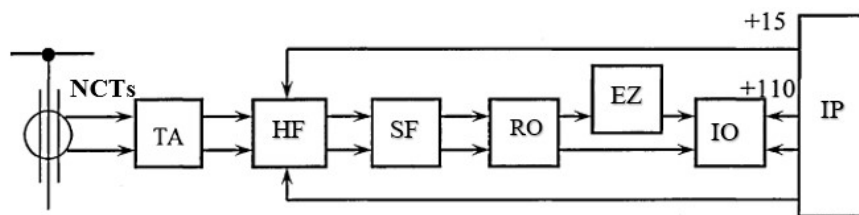


Figure 2 - RTZ-51 type protection block diagram

- TA - current transformer;
- HF filter - high frequency filter;
- SF - selective filter;
- RO - reactive element;
- EZ - delay element, executive device;
- IP – power source.

Block diagram of RTZ-51 protection. The disadvantages of this type of protection include the following:

1. Insufficient sensitivity in cases where the current in undamaged connections becomes commensurate with the fault current on a damaged line to ground.
2. Influence on higher harmonics of zero sequence currents, which requires increasing the tripping coefficient to 7-8 or introducing time delay for operation.
3. Influence on transient processes during operation
4. The need for selective adjustment when changing network connection settings
5. Sensitivity to amplitude distortion.

Centralized protections

Centralized protections are distinguished by their response to:

- maximum amplitude value of total zero-sequence currents at connections (at initial moment or within a certain period);
- maximum RMS or average rectified value over a certain period for total zero-sequence currents ;
- RMS value harmonic component for zero-sequence connection current ;
- polarity first half-wave at initial single-phase short circuit.

Centralized protections operate selectively during alternating arc faults, which is their important advantage [8]. In addition, they are free from phase changes between voltage and zero sequence currents , ferroresonance processes and higher harmonic components during faults and harmonic oscillations in voltage-zero sequences when eliminating single-phase short circuits . The

most satisfactory selectivity can be achieved through relative comparison amplitudes with leading action over specified time periods.

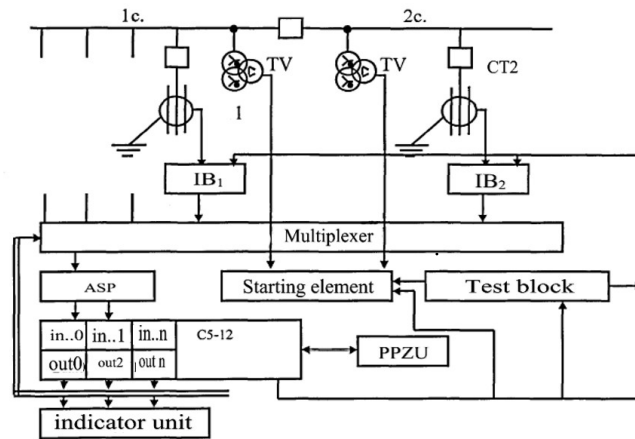
Currently, a large number of devices have been developed whose principle of operation is based on comparing the magnitudes of currents at connections. One such device that has found application is a protection device. The protection is based on the principle of determining the maximum average rectified value of the total current in zero sequence for a certain period. The device is equipped with blocking on undamaged connections. The protection is designed to work in 6-10 kV networks with single-phase fault currents from 1-20 A.

The protective device at each connection contains a zero-sequence current transformer, an measuring element made in the form of a charging RC circuit and DC amplifier, an intermediate relay at its output connected to current transformer 1 through rectifier 4, intermediate transformer 5 and diode-resistor unit 6, blocking relay7 and operating relay8 , voltage intermediate relay NP9 as well as common power source12 for all connections connected to signaling relays13 and voltage relays14 with time delay.

The advantage of this protections that the possibility of group disconnections of undamaged connections is excluded. In recent times, microprocessor-based protections are finding applications. The use of microcomputers allows creating protections using several principles simultaneously to determine damaged connections. Thus, the hardware part remains unchanged, and only software becomes more complex. With the use of microcomputers, the "electronics C-5-CZZZ" type protection has become widespread. It uses two principles for detecting damaged connections: -principle of symbols comparison of first half-waves of frequency transient currents, and the principle for determining the direction of reactive power in zero sequence at industrial frequency.

Using the comparison principle of the directions of zero-sequence current sat connections during transient processes has certain drawbacks. To ensure selectivity, it is necessary that the sensitivity at each connection be sufficient fort he measuring part of the protection to work in dependently of the initial conditions of the transient process. Information about the disconnection of switches at neighboring connections, which create significant switching interference, must be introduced into the protection.

As an element base for protection, a single-board microcomputer "electronics C-5-12" with a reprogrammable memory block was chosen. The hardware contains central and peripheral parts consisting of a microcomputer supplemented by a starting device, analog-to-digital converters, a test block combined with a power source, control elements, and auxiliary indicators. The peripheral part consists of several individual identical connection blocks that include high-frequency filters measuring elements of first half-waves of frequency transient currents, distributed multiplexer elements for connections command relays and light-emitting indicators indicating damaged connections.



The block diagram of the protection is shown in Figure 3.

The disadvantages inherent in all centralized protections include:

- 1 - low reliability due to the presence of a large number of connecting lines;
- 2 - low hardware reliability;
- 3 - high cost and complexity;
- 4- increased consumption of cable-conductor products for laying secondary protection circuits;
- 5- susceptibility to interference;

2 - technical difficulties in implementing protection for a specific connection, associated with transferring its power from one bus system to another.

Directional protections that react to current and voltage zero sequence established mode.

This principle is based on comparing the phase angle between the current and voltage zero sequence. Theoretically, when there is a metallic short circuit, this angle shift between the current and voltage zero sequence is approximately 90 degrees. In this case, the phase of the current in damaged connections shifts by 180 degrees relative to undamaged ones. During ground faults with arcing, this phase shift angle oscillates within 15-82 electrical degrees [9].

The main advantage of directional protections is their high sensitivity which makes them immune from being affected by connection capacitance ratios or high-frequency switching noise.

Directional protection against ground faults type ZSP-1M

A directional protection type ZSP-1M against single-phase ground faults using both currents as well as voltages at fundamental frequency has been serially produced and widely used nowadays. The protective circuit consists an overvoltage protector element; A Current Phase Shift Element; An AC Amplifier with Resonant Filter on Output Current Channel; A Resonant Filter on Voltage Channel; A Phase-Sensitive Amplifier And An Executive Device (see Figure 4).

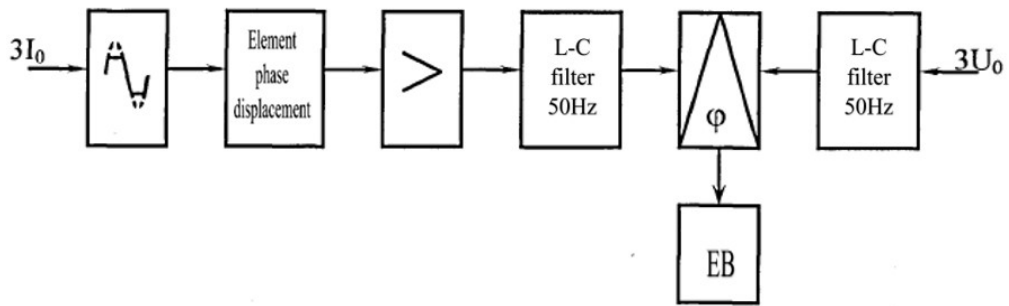


Figure 4 - Structural diagram of the protection system for ZSP-1M

Operational experience shows that in cable networks with voltages of 6-10 kV, ZSP-1M type protections may fail to operate or trigger non-selectively on undamaged connections. The main reasons for this are:

1. The protection provides selective disconnection only if the phase shift angle between current and voltage of zero sequence is within 75-90 electrical degrees, while as noted above, the phase shift angle can be significantly less than 90 degrees.
2. Unsatisfactory tuning to high-frequency components of zero-sequence current due to their filtration being carried out after multiple amplification.
3. Influence on subharmonic ferroresonant processes
4. Power supply for phase-sensitive amplifier from zero-sequence voltage leading to false triggering due to transient process influence in the device itself.
5. Need for sensitivity adjustment depending on ground fault current magnitude which changes when network configuration and line length change;
6. Influence by amplitude distortions in zero sequence current and voltage;
7. High setting value based on zero sequence voltage level

3. Principles of protection against single-phase ground faults in networks with capacitive current compensation

Protection devices that respond to the applied steady-state current on the network are used. This principle allows for continuous monitoring of insulation defects in addition to providing protection. However, applying a steady-state current is only common in networks with voltages below 1000 V [11]. In networks with voltages between 6-10 kV, a steady-state current is not used due to the possibility of individual solid grounding for several neutral primary winding connections of voltage measuring transformers installed at different substations within the network. Most elements in protections using a steady-state current are galvanically connected to generator voltage systems which undoubtedly reduces operational reliability and can lead to catastrophic consequences if system grounding occurs. Additionally, this method's application is limited by requiring special direct-current transformers at each connection point which can be very expensive.

Devices that respond to increased and decreased frequency applied currents have gained widespread use in high-voltage distribution grids. The basis for creating such protections was due mainly because corresponding harmonics do not exist or contain insignificant natural zero-sequence fault currents (i.e., ground faults). To make harmonic levels independent from consumer operating modes, an artificial frequency containing typically 25 Hz and 100 Hz frequencies superimposed onto natural zero-sequence fault currents.

For selective operation during alternating arc faults (i.e., phase-to-ground), it is preferable first choice when using protective devices utilizing control frequencies set at around 25 Hz since low-frequency signals distribute better than higher ones as they experience less shunting through capacitances associated with undamaged connections points along transmission lines; however several types have been developed based on these principles including those shown schematically depicted here:

Figure5: Principle implementation schematic diagram showing protective device utilizing control signal having frequency equaling approximately one 100 Hz.

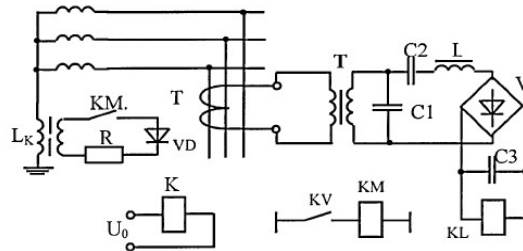


Figure 5 - Diagram of protection implementation using a frequency of 100 Hz.

The protection works as follows. Thanks to half-wave rectification, the current in the additional winding contains a significant second harmonic component (100 Hz). Since the current of the arc extinguishing coil is closed through the point of damage, second harmonic currents appear in TTNP only in damaged lines, providing selective signaling. The advantage of this method lies in simplicity of construction for creating a second harmonic current device for protection purposes and its tuning away from ferroresonant processes. One disadvantage is that high-frequency currents are shunted through network capacitors to ensure necessary sensitivity; thus increasing fault-current values.

Advantages include:

- a) ability to work with isolated and compensated neutral networks;
- b) absence of dead zones;
- c) no need for individual adjustment.

1 - input node serving as galvanic isolation between TTNP circuits and ZCS-2 while limiting voltage during double earth faults; 2 - frequency-selective amplifier for extracting signals at 25 Hz; 3 - threshold node; 4 – output node ;5- power supply block.

For all protections based on operational overlaying currents there are significant drawbacks:

- a) difficulty in tuning out harmonic components of zero sequence current close to the operational frequency, whose level can exceed the operational trigger current by 5-10 times;
- b) research and operating experience show that regardless of compensating device accuracy, stable long-duration arc faults occur with transient processes making tuning practically impossible;
- c) influence on selective operation from ferroresonant processes;
- d) limited magnitude of own operational signal due to increased fault-current levels;
- e) difficulties in organizing protection for networks with multiple arc extinguishing devices.

Protection systems reacting to established higher harmonics in total earth-fault currents are also used.

Higher harmonic components arise from generator EMF harmonics and load nonlinearity distortions. The content of higher harmonics is much greater in damaged line zero-sequence

currents than undamaged lines. This situation occurs in networks with isolated or compensated neutral. Protection is carried out using a current relay connected to the zero-sequence current through a high-frequency filter [12, 13]. The composition and magnitude of harmonics depend on network conditions, number of lines, voltage level and load characteristics which makes it difficult to use this type of protection.

The device reacts to the fifth harmonic as one of the dominant natural components in higher harmonics for single-phase faults.

The block diagram for this protection method is shown in Figure 6.

The device works as follows: using filters and amplifiers, the fifth harmonic signal is extracted from total earth-fault currents and compared with trigger levels at RO. If the fifth harmonic signal exceeds these levels, then a command is issued by the current relay to disconnect damaged line(s). An advantage of this method is its ability to work with both isolated or compensated neutral networks; however it has drawbacks such as dependence on operating conditions and power system characteristics.

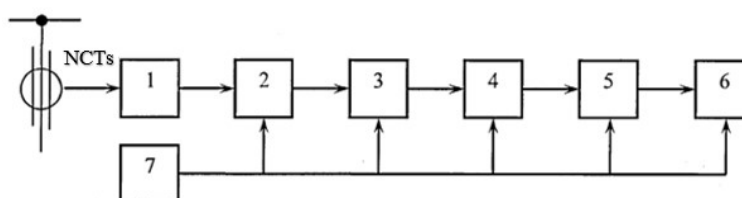


Figure 6 - Structural diagram of USZ type protection.

1 - matching transformer (TA); 2 - high frequency filter (HF); 3 - selective filter (SF); 4- reactive element (RO);5- delay element(DE) ;6-execution unit(EU) ;7-power source(PS).

The disadvantages of this device include the following:

1. The influence of connection capacitances;
2. The impact of transient processes on relay operation;
3. Complexity in operation.

Using this principle, current protection types USZ-2 and USZ-3 are implemented, which react to the average value of the sum of higher harmonic components in ground fault current. This design simplifies tuning compared to devices that only respond to odd harmonics in ground fault current while providing necessary selectivity and sensitivity since harmonic composition can vary within a wide range.

USZ 2/2-USZ-ZM devices are connected to zero sequence current transformers where USZ-2/2 has a relay output that triggers at a certain level for ground fault currents while USZ-ZM is equipped with measuring instruments allowing comparison between values by sequentially connecting them corresponding CTs . The device "US3-Z" is an attachment for clamp-on ammeters used for determining faults on lines without zero sequence CTs installed. The devices built on this principle respond up until thirteenth order harmonics inclusive(650 Hz). Industrial frequencies above1000 Hz are suppressed.

The main advantage of using higher harmonic components in protective relaying is its ability to be used both in isolated and compensated neutral networks. However, the disadvantages of devices built on this principle include:

- 1.Uncertaintyinsettingthe trigger threshold

2. The instability of harmonic character in the grounding current (the harmonic composition changes with the variation of mode and network topology, load characteristics, location of faulted phase, and transient resistance at the point of damage);
3. The influence on high-frequency ferroresonant processes;
4. A sharp increase in higher harmonics level during arcing faults through an alternating arc.

Protection devices that react to the current and voltage of transient processes.

The occurrence of transient currents during a single-phase ground fault is associated with the discharge of the capacitance of the damaged phase and additional charging of the capacitance in undamaged phases. In a damaged line, the amplitude of the first half-wave transient current is highest. In compensated networks, there is no change in how transient currents vary. This can be explained by noting that the rate at which an arc-suppressing reactor induces transitional inductive current is slower than the rate at which transitional capacitive current increases. Thus, during a transient process, the network becomes uncompensated. This relationship allows for zero-sequence current protection to be performed on compensated networks based on transitory process currents. The selectivity of protection action is ensured by tuning its tripping current to transition values of capacitive currents $I_{0l.p.}$, which are determined by the capacitance of the protected line:

$$I_{C3} = \kappa_{OTC} \cdot 3 \cdot I_{0l.p.}, \quad (5)$$

Where $\kappa_{OTC} = 2.0 \dots 2.5$.

To perform protection, it is necessary to use a relay capable of detecting short-term impulses of transient current, for example, thyatron. In networks where the transient current damage is comparable to the transient current of an undamaged line, it is difficult to provide protection with the required sensitivity. Sensitivity can be increased by using directional relays or compensating for the capacitive transient current of an undamaged line.

The use of this principle allows achieving independence in functioning protection from neutral grounding mode and selectivity in radial and closed-looped air and cable networks in all modes of single-phase ground fault detection as well as fixing both stable and unstable faults.

Several principles have been developed for constructing such protections. Devices that respond to: power direction during the first half-cycle transition process; polarity between first half-wave currents and zero sequence voltages; high-frequency currents appearance.

Devices like IZS type that react on power direction during the first half-cycle transition process have gained widespread popularity. Such protection systems are designed for selective signaling stable or unstable ground faults compensation 20-35 kV radial or closed-looped networks with one or several sources supplying energy including 6-10 kV network operation with disconnection effect.

Figure 7 shows a structural diagram depicting this type's protective system.

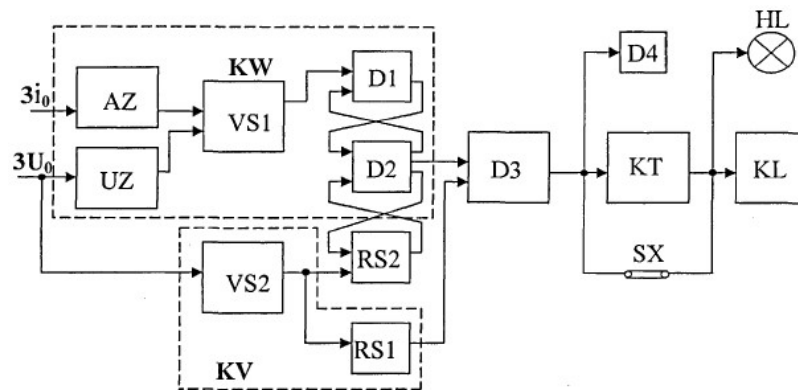


Figure 7 - Structural diagram of the IZS type protection

The protection consists of:

KW - impulse power direction relay;

KV - starting relay, reacting to zero sequence voltage at industrial frequency;

Z1, Z2- rejector frequency filters passing frequencies of order 1 kHz and above;

U1 - ring phase-sensitive circuit determining power sign;

D2 - executive monostable triggering on single-phase short-circuit in the protection zone;

D1 – blocking monostable providing temporary blocking of KW relay during external faults;

U2 – rectifier;

D4 – trigger;

D3 – additional blocking trigger triggered by zero sequence voltage with a delay allowing KW relay to fix power sign. It provides additional locking for the duration of fault existence and is designed to ensure proper behavior by continuously locking from moment an external alternating current ground fault appears until it is eliminated, as well as preventing false tripping during commutations under stable conditions.

D5- "AND" element with memory for zero-sequence voltage

H-lamp indicating presence and appearance of ground faults in the protected area

B-counter recording total number brief and long single-phase earth faults.

K-output relay

E-timer.

The protection ensures:

- Tripping when steady or unstable earth fault occurs within its coverage area,
- Automatic reset after disappearance one-phase short-circuit,
- Visual indication when there's an earth fault within its coverage area,
- Fixation total number briefs & longs one-phases' shorts.

Protection may operate falsely under following conditions. As known free components current & voltage phase shift are shifted by 90 electrical degrees at initial moments grounding. The following initial conditions are possible:

- 1-the damaged phase's potential close to zero at time grounding occurs.
- 2-reaches maximum value.

In first case if amplitude first half-period significantly exceeds that Zero Sequence Voltage output signal will be low causing insufficient output signal leading to protection failure. In second case amplitude first half-period of Zero Sequence Voltage may be insufficient for tripping the protection. Influence angular errors in current and zero sequence voltage circuits leading to distortion natural phase shift between them further worsens reliability such protections.

Therefore, during single-phase short-circuits near zero and maximum potential of damaged phase, cases of non-tripping are quite possible. IZS protection can operate non-selectively during network commutations accompanied by transient processes similar to earth faults.

Conclusions:

The principles of protection against single-phase earth faults allow the following conclusions to be drawn.

1. In order for protection against single-phase earth faults to meet the requirements of selectivity and sensitivity when changing neutral grounding modes, it must be based on a principle that eliminates the dependence of sensitivity on phase current relative to zero sequence voltage.

2. Protection for networks with isolated neutral must have sufficient sensitivity, immunity to interference and thermal stability allowing its use in networks with fault currents from 0.5 A and above, where double ground faults can cause currents up to 20 kA within one second.

3. Directional protections produced by industry are usually designed for operation in networks with isolated neutral. When grounded at low impedance they operate at the threshold of their operating zone; when grounded at high impedance they lose their sensitivity (due to non-operation angles). For example, during short circuits through transition resistance in motor windings or transformers etc.

4. Analysis of known principles for protecting against single-phase earth faults in compensated capacitance current systems showed that protections reacting only on active component direction should have greatest advantages. They will detect short-term self-eliminating ground-faults, retrigger upon transitioning from brief insulation breakdowns into stable metallic shorts, maintain functionality during network transitions into under-compensation mode, and can be applied both in isolated and resistor-grounded neutral networks

Chemical Sciences

Development of a catalyst for the dehydrogenation of liquefied petroleum gas

Begimbayeva Gulbanu Bekbolatovna

Master's Degree student of Aktobe Regional University named after K. Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan

Orynbassar Raigul Orynbassarovna

Candidate of Chemical Sciences, Associate Professor of the Department of Chemistry and Chemical Technology, K.Zhubanov Aktobe Regional University, ORCID: 0000-0002-6198-3018

When trends such as “half of the world’s available oil reserves will be exhausted in the coming decades” and “expected production will not be able to meet demand for oil” collide, there may be a shortage of oil, which will increase the price of this resource and strongly push the transition to alternative energy sources. With limited reserves and deteriorating oil quality, increasing treatment costs lead to the need to use more light hydrocarbons, including liquefied petroleum gas, for the production of organic synthesis. Given that in recent years the oil industry has been actively using alternative sources of raw materials - condensate and associated gas, the attention of researchers is directed to the creation of processes for the conversion of light C_1 - C_4 alkanes into lower olefins, aromatic hydrocarbons, fuels and other valuable products. Ethylene and propylene are among the main basic large-capacity petrochemical semi-products and are used for the production of a number of important commercial products. One of the promising directions for increasing the production of olefins is the widespread introduction of C_3 - C_4 alkane dehydrogenation technology. A promising technology for obtaining lower olefins and other products is the conversion of methane, ethane, or propane-butane fractions on mono- or bimetallic catalysts.

In industrial processes for the dehydrogenation of light hydrocarbons, mainly ethane and propane, expensive catalysts based on Pt (Pt/Al_2O_3) and modified with tin and zinc ($Pt/Sn/Zn/Al_2O_3$) are used. Along with platinum, companies such as Catofin, PDH, FBD-3 use a Cr_2O_3/Al_2O_3 catalyst, including the use of a fluidized bed. However, the use of individual propane, ethane, butanes requires their separation from gas mixtures, which economically increases the cost of the olefin production process. In addition, the use of these catalysts in the absence of water vapor leads to active carburization of their surface and the need for constant regeneration by annealing the coke. In the presence of water vapor, the deposition of coke is significantly reduced, but under these conditions, aluminum oxide undergoes sintering with a sharp decrease in the active surface of the catalyst. Therefore, the problem of transition from expensive catalysts to cheaper, efficient and stable systems is relevant. The choice of the optimal catalyst matrix is especially important.

The dehydrogenation of light alkanes involves the breaking of two carbon-hydrogen bonds with the simultaneous release of the corresponding alkene together with molecular hydrogen. This reaction is highly endothermic and typically operates at a high temperature (400–750°C), making it difficult to control selectivity to target olefins. Metal-based catalysts, in particular Pt-

based catalysts, are widely used for alkane dehydrogenation due to their excellent activity and high olefin selectivity. The addition of a promoter for metal catalysts has been shown to improve catalytic efficiency. Tin (Sn) most a frequently used modifier, which may be due to its positive effect on the selectivity with respect to the target alkene products and the suppression of catalytic deactivation. The first industrial technology for the dehydrogenation of alkanes (the Pacol process) based on a platinum catalyst supported on alumina was commercialized by UOP for the production of linear alkenes for detergents in 1968.

The catalytic properties of metal-based catalysts strongly depend on their structure. In general, all surface accessible metal atoms can serve as active sites to catalyze the dehydrogenation of light alkanes and hence the dehydrogenation is structure insensitive. In striking contrast, the accompanying side reactions, such as hydrogenolysis, isomerization, and coke formation, are significantly supported by the structure of the metal particles, as well as acid sites. Deactivation of metal-based catalysts primarily through coke deposition and metal sintering. Therefore, careful catalyst design that provides high metal content dispersion, suppresses surface areas responsible for hydrogenolysis, excessive dehydrogenation and coking, and stabilizes metal particles is the key to developing efficient dehydrogenation catalysts.

Catalytic processing of gas condensate, associated and refinery gases is very limited, and they are mainly used as household gas or flared. It is known that at present Kazakhstan has significant reserves of gas condensate and natural gas. The main part of the produced hydrocarbon raw materials is exported to the CIS countries and non-CIS countries without preliminary processing or is used as household gas. Gas processing plants are currently mainly engaged in the purification of gases from water, carbon dioxide impurities and hydrogen sulfide for the use of C₁-C₄ alkanes for domestic needs. This situation is associated with the lack or absence of new catalytic technologies for the directed processing of light C₁-C₄ alkanes. In recent years, alternative sources of raw materials have been involved in the petrochemical industry - gas condensates, natural and associated petroleum gases, in connection with which the attention of researchers has been drawn to the creation of processes for processing light C₁-C₄ alkanes into lower olefins, aromatic hydrocarbons, motor fuel and other valuable products. A new and promising process for obtaining lower olefins and other products is the conversion of methane, ethane, and propane-butane fraction on heterogeneous catalysts.

Based on known data and results obtained in recent years, it is possible to compare the most active and selective ODM catalysts. The highest conversion of methane (22-30%) at a temperature of 1023-1173K is achieved at $W=8 \cdot 10^3 \text{h}^{-1}$ in mixtures with the participation of methane $\text{CH}_4:\text{O}_2 = 3-8$, as well as when diluted with argon and water vapor. The yield of ethylene is 14.5-21.8% with a total selectivity of 58-77%, for C₂H₄ - 31.0-38.9% when using the ORZE concentrate, and also $\text{SC}_2\text{H}_4 = 57.9\%$ in the case of a catalyst of 0.5- 5.0% H₄SiW₁₂O₄₀/CaAZ. The highest ratio of C₂H₄/C₂H₆ in the resulting mixture 5-10 was achieved on Mn and H₄SiW₁₂O₄₀. Unfortunately, the stability of the Mn-containing catalysts was poor. To maintain the activity of the H₄SiW₁₂O₄₀ catalyst, periodic treatment of the catalyst with water vapor is required to preserve the structure of the heteropoly acid. For a longer time (500-1000 h) under pilot conditions, catalysts from a mixture of ORSE promoted with 3% LiO were tested with higher productivity than other catalysts (up to 10 kg/1 kg h).

Methods for the analysis of raw materials and reaction products. Qualitative and quantitative analyzes of the composition of the initial and final products of the LPG conversion reaction were carried out by gas chromatography methods.

Hydrogen analysis was carried out on a Gazokhrom 3101 instrument, the carrier gas was argon. A column (2.5 × 0.0035 m) made of PTFE was filled with CaX molecular sieve. The detector and columns were operated at room temperature.

The reaction products were analyzed on an LKhM-8D chromatograph with a glass column filled with γ -alumina (Supelco), the carrier gas was argon. This column allows you to separate n- and iso-paraffins, n- and iso-olefins, aromatic and naphthenic hydrocarbons. The analysis of the catalyzate was carried out under conditions of programmed heating of the column from 323K to 523K, respectively.

The quantitative determination of hydrocarbons was carried out according to the calibration curves. For calibration, the absolute calibration method for pure substances was used. Using a microsyringe, doses of pure substances were injected into the chromatograph. Based on the measured areas of the peaks corresponding to a certain amount of the substance introduced into the column, a calibration plot of the dependence of the amount of the substance in the sample on the peak area was constructed. The abscissa axis was used to plot the volumetric content of the substance in the sample (%), and the ordinate axis, the areas of chromatographic peaks (cm^2).

For the dehydrogenation of C_3 – C_5 model paraffins to olefins, aluminochromium promoted catalysts are used; for the dehydrogenation of olefins into dienes C_4 - C_5 phosphate, iron-containing or iron-zinc-chromium catalysts; for the dehydrogenation of ethylbenzene, isopropylbenzene, ethylpyridine, diethylbenzene, various iron-containing catalysts.

The dehydrogenation technology is based on the use of various types of reactors, depending on the direction of conversion of the feedstock. The process of dehydrogenation of n-alkanes to olefins is based on the use of a reactor with a fluidized bed of a microspherical catalyst in the reactor-regenerator system ($t = 570$ - 650 °C). A stationary catalyst in flow-type plants ($t = 560$ - 650 °C) is used in the reactions of dehydrogenation of olefinic and alkylaromatic hydrocarbons in the presence of steam. A study was made of the properties of various grades of Al_2O_3 for their use as a carrier of an aluminochromium catalyst for the dehydrogenation of isobutane and propane. Much attention was paid to the purity of the Al_2O_3 carrier. The media produced by Akao (Holland), Kondea (Germany), JSC Katalizator (Russia) turned out to be the most acceptable in terms of quality. Testing of alumina-chromium catalysts deposited on various grades of Al_2O_3 showed that in the process of dehydrogenation of propane to propylene, the degree of conversion ranges from 41-46% (>40% is required), the selectivity is 69-83.5% (>80% is required). The Al_2O_3 -based catalyst produced by the IKSO RAS (SKTB) showed the best parameters (42.5% conversion, 83.2% selectivity).

For the preparation of Cr-containing catalysts, the calculated amount of the $\text{Cr}(\text{NO}_3)_3 \cdot 9\text{H}_2\text{O}$ salt was dissolved in water during heating, and an appropriate sample of silica gel ($S = 317$ mm^2/g) was impregnated with the solution with constant stirring, after which the mixture was evaporated on a water bath, bringing to the state dryness. The catalyst was dried at 150 °C (4 hours) and calcined in air at various temperatures (400-500 °C).

Catalysts 5%Mn-Cr/ SiO_2 (1/1), 5%Mo - Cr/ SiO_2 (1/9 and 3/7) 5%Zn-Cr/ SiO_2 (0.3/99.7), 5%Re/ SiO_2 , 5%La-Cr/ SiO_2 , Pd-Cr/ SiO_2 (1/1 and 3/7) were prepared by impregnation of silica gel granules ($d=2$ -3 mm) with aqueous solutions of salts $\text{MnCl}_2 \cdot 4\text{H}_2\text{O}$, $(\text{NH}_4)_6\text{Mo}_7\text{O}_{24} \cdot 4\text{H}_2\text{O}$, $\text{Zn}(\text{NO}_3)_2 \cdot 2\text{H}_2\text{O}$, HReO_4 , $\text{Cr}(\text{NO}_3)_3 \cdot 9\text{H}_2\text{O}$, $\text{La}(\text{NO}_3)_3 \cdot 6\text{H}_2\text{O}$, PdCl_2 , followed by evaporation with stirring, drying on a water bath to constant weight. The dried catalyst was calcined at temperatures of 200-400 °C (1 h) and 500 °C (5 h).

In the case of powders Al_2O_3 and not $\text{Al}_2\text{O}_3+30\%\text{ZSM-5}$ (ratio $\text{Si}/\text{Al}=35.5$), chromium was introduced by impregnation from an aqueous solution of $\text{Cr}(\text{NO}_3)_3 \cdot 9\text{H}_2\text{O}$ with constant stirring and heating in a water bath until a pasty mass was formed. Then, “worms” were squeezed out of the resulting mass with a syringe and brought to a state of dryness. The catalyst was molded in the form of granules, 2-3 mm in size, dried and calcined at temperatures of 200-400 °C (1 h) 500 °C (5 h). Before testing, the catalysts in the working reactor were treated with an air current at 550 °C for 3 hours.

In connection with the data obtained on the influence of the nature of the matrix, further attention was paid to the study of the dehydrogenation direction of the conversion of liquefied petroleum gas (LPG), especially with the production of propylene, as the most scarce product. In the presence of water vapor, the maximum yield of propylene (17 %) was obtained on Cr/SiO₂ and Cr/Al₂O₃ at a close degree of conversion (42-43 %, 600 °C). The highest selectivity for the formation of propylene (18.6 %) at a degree of conversion (34.5 %, 600 °C) has a 5 % La-Cr/SiO₂ catalyst. The disproportionation reaction proceeds more efficiently on zeolite-containing Cr/Al₂O₃. In the absence of steam, the LPG conversion on Cr/matrix catalysts reaches 59.9 - 62.6 %, compared to 52.9 % found on Cr/Al₂O₃+ZSM in the presence of H₂O vapor. On a zeolite-containing catalyst, in the first case, good yields of hydrocarbons are achieved: pentane - 10.4 %, hexane - 7.4 %, benzene - 2.2 %, as a result of dimerization and trimerization of active adsorbed intermediate structures on the catalytic surface. Bimetallic catalysts, in contrast to Cr/SiO₂, show high activity in the conversion of ethane and propane, which are more inert and require higher activation energy.

The introduction of the second metal into the catalyst composition leads to an increase in the dispersion of chromium and the formation of bimetallic clusters and their precursors (PdCrO₂, LaCrO₃, LaCrO₄, CrMoO₄, ZnCrO₄, etc.), whose activity in the dehydrogenation reaction is lower than that of Cr/SiO₂. In bimetallic catalysts, along with Cr-M clusters, nanodispersed components of the promoter metal were found: La₂O₃(25-30Å), ZnO(100-200Å), Zn₇SiO₄ (50-60Å), ZnH₂(80Å), MoO₃(30Å). Chromium, present in the form of Cr₂O₃, CrOOH, CrO, CrO₃, Cr₅O₁₂, and CrO(OH) nanoparticles, is one of the active phases of mono- and bimetallic catalysts.

As a catalyst for the production of olefins C₂ - C₄ (39.2 %), including propylene (17 %), with a degree of LPG conversion of 43.5 %, 5 % Cr/SiO₂ is proposed in the presence of H₂O vapors, which reduce surface carburization, as a result deep cracking of feedstock.

Biological Sciences

Оценка состояния климата города Алматы

Зарина Лаикова

Магистрант, 2 курс, Университет Нархоз

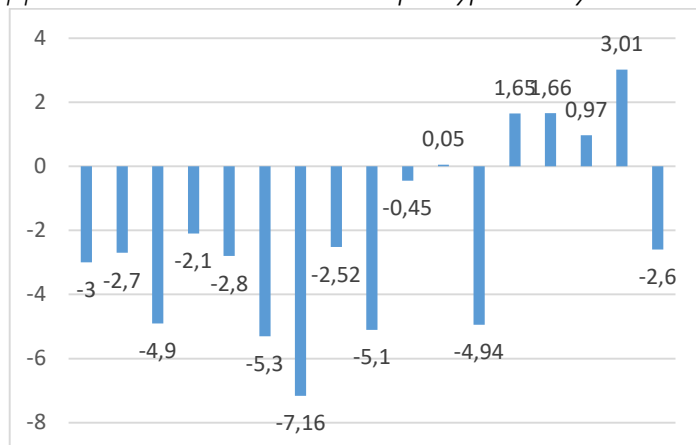
Климат города Алматы резко-континентальный, как и по всей территории Республики Казахстан. Обуславливается данный тип климата умеренно-холодной зимой и жарким летом, а также резкими суточными колебаниями температур. Особенно заметны такие колебания могут быть с ноября по февраль. Это становится причиной густых туманов в городе.

Для оценки состояния климата города Алматы и выявления динамики изменения климата, в данной работе будут рассмотрены данные с 2006 по 2022 год. Для проведения исследования нам необходимо провести анализ основных климатических показателей: температура воздуха, осадки, влажность, воздушные потоки. Также в работе будет проведен корреляционный анализ между загрязнением атмосферного воздуха и изменения температурных режимов в городе Алматы.

Для начала, мы рассмотрим, как изменялась температура воздуха по временам года в Алматы с 2006 года по 2022 год. На сегодняшний день температура воздуха является одним из основных показателей, которые изменяются в следствие глобального изменения климата. На Рисунке 2 будет показана динамика изменения температуры воздуха в зимний период времени с 2006 по 2022 год.

Рисунок 2

Динамика изменения температуры воздуха зимой



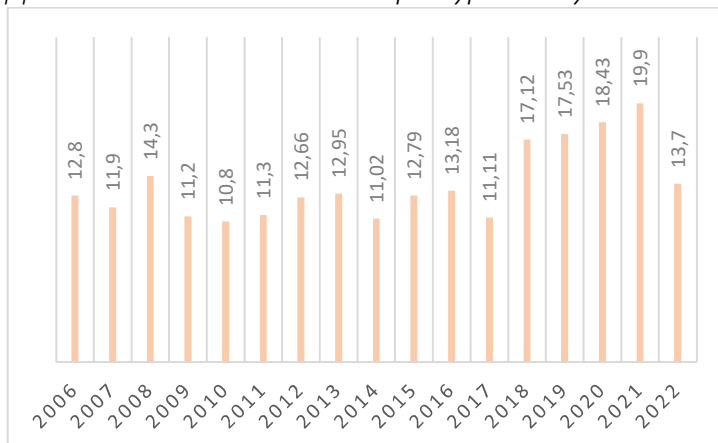
Примечание: температура воздуха указана в °С.

На Рисунке 2 мы видим, как изменялась температура в городе Алматы в зимний период времени с 2006 по 2022 год. Нужно обратить внимания на резкие скачки температур и неоднородность данных. Так мы видим, что в период с 2006 по 2014 средняя температура воздуха за зимние месяца колебалась от -2,1 градусов до -7,16. При этом в 2015 году произошел резкий скачок до -0,45 градусов, в 2016 температура доросла до 0,05 градусов, а уже в 2017 упала до -4,94 градусов. Однако с 2018 года до 2021 года температура воздуха возросла до 3,01 градуса. Зимой 2022 года вновь произошел отрицательный рост температурного значения. Стоит отметить, что норма средней температуры зимой для региона города Алматы, определенная Казгидрометом, -6 градусов.

На Рисунке 3 будет показано, как изменялась температура воздуха в весенние месяца в городе Алматы с 2006 по 2022 гг.

Рисунок 3

Динамика изменения температуры воздуха весной



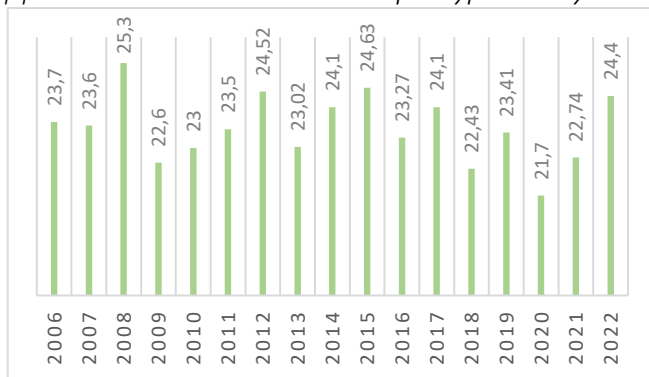
Примечание: температура воздуха указана в °C.

На Рисунке 3 представлена динамика температуры в весенний период времени. На диаграмме видно, что средняя температура воздуха в весенний период с 2006 года по 2017 год колеблется в районе 11-14 градусов. В 2018 году температура резко поднимается до 17 градусов и к 2021 году средняя температура воздуха весной достигает 19,9 градусов. При утвержденной нормальной температуре для города Алматы в 11 градусов весной, мы видим, что в 2021 году данный показатель превышен на 8,9 градусов.

Рисунок 4 поможет нам провести анализ динамики температуры в летние месяцы на территории города Алматы.

Рисунок 4

Динамика изменения температуры воздуха летом



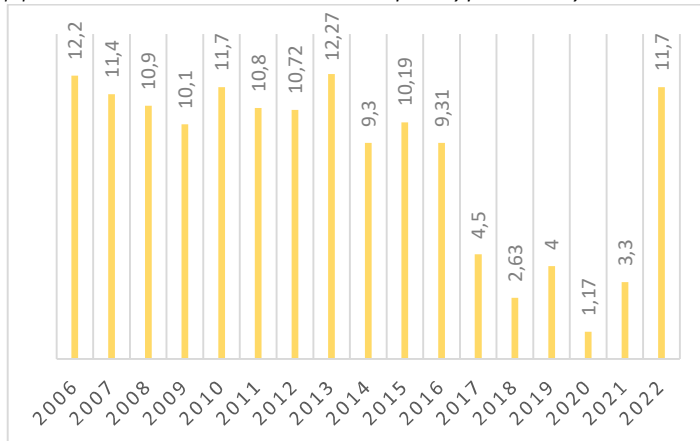
Примечание: температура воздуха указана в °C.

Утвержденная норма температуры воздуха в регионе – 21 градус. Можно заметить, что за летний период средние показатели температуры воздуха из года в год наиболее стабильные по сравнению с предыдущими временами года, зимой и весной. Резких скачков не наблюдается, и температура держится в промежутке от 21 до 25 градусов. Однако жители мегаполиса могли заметить, что в летнее время стало намного засушливее. На это могло повлиять количество осадков в городе Алматы. Данный показатель также будет рассмотрен в работе.

На Рисунке 5 будет показана динамика изменения температуры в осенние месяца в городе Алматы.

Рисунок 5

Динамика изменения температуры воздуха осенью

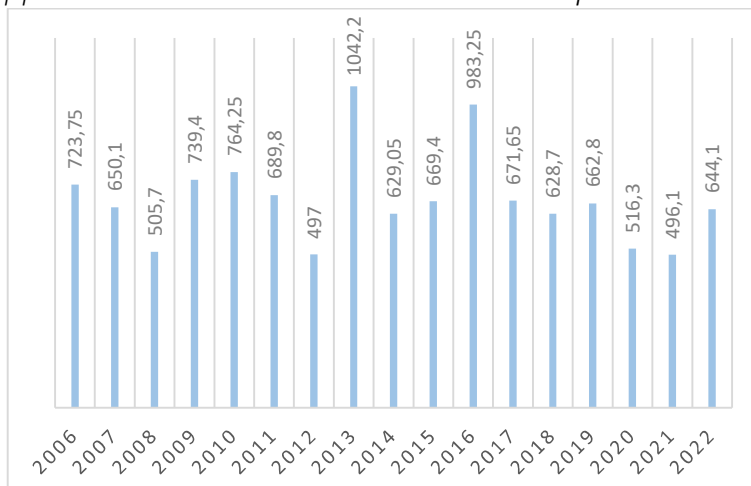


Примечание: температура воздуха указана в °C.

Можно заметить, что с 2006 по 2016 год температура колеблется от 9 до 12 градусов. С 2017 года происходит резкое понижение температуры воздуха осенью и с 2017 по 2021 год средняя температура воздуха осенью колеблется от 1 до 4 градусов. В 2022 году снова происходит скачок, и температура поднимается до 11,7 градусов. При этом норма температуры воздуха на осенний период утверждена в 6 градусов.

Из приведенных выше диаграмм можно заметить такую тенденцию: в основном все заметные колебания температур происходили с 2017 года. Это может быть связано с тем, что с 2017 года город Алматы стал развиваться в разы быстрее, что привело к увеличению количества людей и, как следствие, автотранспорта. Мегаполис – фактически закрытая среда, особенно Алматы, находящийся в котловане. Воздух в городе циркулирует крайне плохо, поэтому в условиях увеличения города и повышения выбросов парниковых газов от автотранспорта, может происходить процесс изменения климата. Стоит напомнить, что изменение климата – не есть глобальное потепление, температура в условиях изменения климата может как повышаться, так и опускаться.

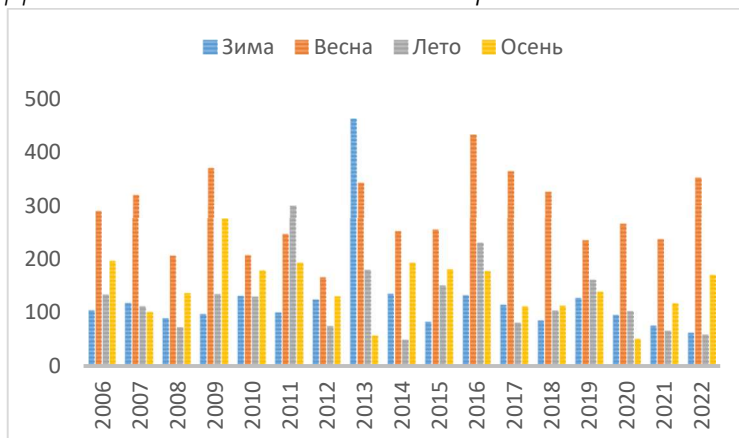
Однако температура воздуха не единственный показатель, по которому мы определяем развитие процесса изменения климата. Далее необходимо изучить, как менялось количество и интенсивность осадков за последние 22 года. Динамика показателя мы можем увидеть на Рисунке 6.

Рисунок 6*Динамика осадков с 2005 по 2022 год в городе Алматы*

Примечание: осадки указаны в мм.

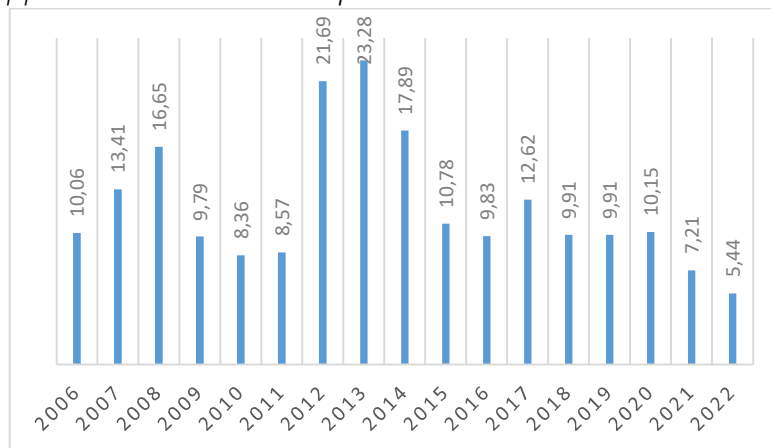
По официальным данным, норма количества осадков в Алматы 600-800 мм в год. Превышения показателя мы видим в 2013 и 2016 годах. В остальные промежутки времени количество осадков в пределах норма. Однако, по нашим наблюдениям, изменилось распределение осадков по временам года. По статистике, максимальное количество осадков в городе Алматы приходится на май-апрель и октябрь.

Чтобы рассмотреть данный аспект, мы проведем анализ динамики осадков по временам года. На Рисунке 7 будет показана динамика осадков по временам года в городе Алматы с 2006 по 2022 гг.

Рисунок 7*Динамика выпадения осадков по временам года*

Примечание: осадки указаны в мм.

На рисунке можем видеть, что количество осадков зимой и летом резко снизилось с 2021 года, что было заметным для жителей мегаполиса. Так, в связи с этим, летом в городе сильнее чувствуются высокие температуры, которые могут сказываться на самочувствии. Зимой же это ощущается как повышенная влажность, которая особенно чувствуется во время сильных заморозков. В это же время количество осадков весной и осенью практически не меняется, колеблясь в одном диапазоне на протяжении всего исследуемого времени. Отдельно на Рисунке 8 мы рассмотрим динамику снежного покрова.

Рисунок 8*Динамика снежного покрова с 2006 по 2022 г.*

Примечание: показатель снежного покрова указан в мм.

В официальных источниках указывается, что норма высоты снежного покрова в городе Алматы от 15 до 30 см в год. При этом по зафиксированным данным, имеющиеся данные сильно отличаются. Так, например, мы видим, что высота снежного покрова сильно снизилась за последние 2 года. Такие же результаты нам показывает Рисунок 7, если мы рассмотрим данные за зимнее время года.

Еще одним показателем, который был проанализирован нами, стала влажность. Влажность является важным фактором, который следует учитывать, когда речь идет об изменении климата. Поскольку климат Земли продолжает нагреваться, мы можем ожидать увеличения количества экстремальных погодных явлений и увеличения затруднений дыхания у людей с респираторными заболеваниями.

Вот несколько конкретных примеров того, как связаны влажность и изменение климата:

- *Экстремальные погодные условия.*

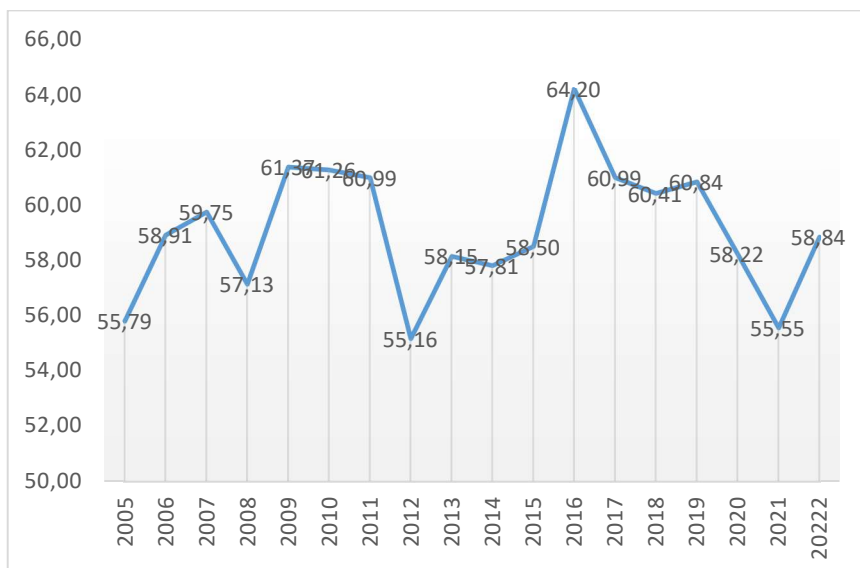
По мере того, как климат Земли нагревается, воздух может удерживать больше влаги. Это означает, что в воздухе больше влаги, что может привести к более экстремальным температурным нагреваниям.

- *Засуха.*

Периоды продолжительной сухой погоды, могут привести к нехватке воды. По мере потепления климата Земли засухи становятся все более частыми. Это связано с тем, что более теплый воздух содержит больше влаги, а это означает, что для растений и животных доступно меньше воды.

Стоит отметить, что влажность влияет и на физическое самочувствие человека. Высокая влажность может затруднить дыхание людям с респираторными проблемами. Это связано с тем, что влага в воздухе может раздражать дыхательные пути. По мере потепления климата на Земле мы можем ожидать появления большего числа людей с респираторными заболеваниями. Это связано с тем, что воздух будет более влажным, что напрямую будет влиять на трудности с дыханием. Данная проблема особенно актуальна для города Алматы, так как за последние 10 лет количество людей с респираторными заболеваниями стало значительно увеличиваться. На Рисунке 9 мы рассмотрим динамику влажности в городе Алматы с 2006 по 2022 гг.

Рисунок 9*Относительная влажность воздуха в городе Алматы*

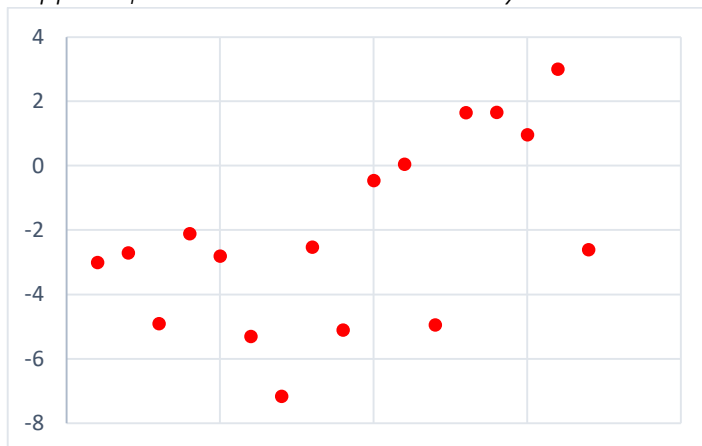


Примечание: относительная влажность воздуха выражена в %

На рисунке мы видим, что относительная влажность постоянно изменяется, однако в официальных источниках не указывают, какой процент относительной влажности считается наиболее благоприятным для местности города Алматы. Для того, чтобы понять, как связана температура воздуха и относительная влажность воздуха, мы проведем корреляционный анализ. Исходя из него, мы сможем сделать вывод, насколько данные показатели зависят друг от друга и можно ли относительно них делать выводы об изменении климата в городе Алматы. Анализ будет проводиться по летнему и зимнему периоду. На Рисунке 10 построен корреляционный график, который показывает связь между относительной влажностью и температурой воздуха в городе Алматы.

Рисунок 10

Корреляционный анализ связи между влажностью и температурой воздуха



Примечание: график корреляционной зависимости

Коэффициент корреляции равен 0,165031542. Коэффициент положительный, что говорит нам о прямой зависимости, то есть увеличение одной величины приводит к увеличению второй. Делаем вывод, что увеличение температуры воздуха приводит к увеличению влажности воздуха и наоборот. Коэффициент почти равен нулю, что говорит нам о том, что это не основные факторы, влияющие на изменения друг друга.

Исходя из полученных данных, видим, что влажность и температура воздуха взаимосвязаны и влияют друг на друга. Эта связь объясняется физическими свойствами воздуха и процессами его нагревания или охлаждения.

Когда температура воздуха повышается, его способность удерживать воду возрастает, и влажность воздуха может увеличиться. Это происходит потому, что с повышением температуры воздуха его молекулы расширяются и становятся способными вмещать больше водяных молекул. Таким образом, при повышении температуры воздуха относительная влажность может оставаться постоянной, но абсолютное содержание водяных паров в воздухе увеличивается.

Обратно, когда температура воздуха понижается, его способность удерживать воду снижается, и влажность воздуха может уменьшаться. При охлаждении воздуха его молекулы сжимаются, и их способность удерживать воду уменьшается. Это может привести к конденсации водяных паров и образованию осадков, таких как дождь или снег.

Итак, влажность и температура воздуха взаимодействуют друг с другом и влияют на климатические условия. Высокая влажность при низкой температуре может создавать ощущение холода, а низкая влажность при высокой температуре может усиливать ощущение жары. Эти факторы также могут оказывать влияние на здоровье человека, включая комфортность, уровень увлажнения кожи и слизистых оболочек, а также на растения и животных в окружающей среде.

Одной из основных причин глобального изменения климата становится загрязнение атмосферного воздуха. Для города Алматы — это важный показатель, так как в мегаполисе на постоянной основе поддерживается высокий уровень загрязнения атмосферы, особенно в отопительный сезон. На это также влияет рельеф города. Алматы расположен в котловине, за счет чего воздуха не может циркулировать так, чтобы самоочищаться. Проблема усугубляется вследствие перенаселения и, как следствие, увеличением транспорта. Чтобы выяснить, какой из выше исследуемых показателей оказывает наибольшее влияние на загрязнение воздуха и как следствие на изменение климата, мы проведем корреляционный анализ. На Рисунке 11 будет изображена корреляционная связь между 4 показателями: индекс загрязнения атмосферы, средняя температура воздуха, относительная влажность и количество осадков. Данные взяты в промежутке с 2011 по 2022 гг.

Рисунок 11

Корреляционная связь между загрязнением атмосферы, температурой воздуха, относительной влажностью и осадками.

| | Индекс загрязнения воздуха | Средняя температура воздуха | Относительная влажность | Количество осадков |
|------------------------------------|-----------------------------------|------------------------------------|--------------------------------|---------------------------|
| Индекс загрязнения воздуха | 1 | | | |
| Средняя температура воздуха | 0,611847408 | 1 | | |
| Относительная влажность | -0,10843486 | 0,14449355 | 1 | |
| Количество осадков | -0,237875918 | -0,0185101 | 0,5689436 | 1 |

Примечание: табличный корреляционный анализ между факторами

На Рисунке 11 мы видим, что наиболее сильная положительная связь между индексом загрязнения воздуха и средней температурой воздуха. Это значит, что увеличение одного показателя приводит к увеличению второго показателя. Мы видим логичный результат: индекс загрязнения атмосферного воздуха увеличивается, вместе с ним увеличивается средняя температура воздуха. На увеличение средней температуры воздуха влияет увеличение концентрации парниковых газов, в том числе углекислого газа, который

учитывается при расчете индекса загрязнения воздуха. В свою очередь, при повышении температуры, мы можем видеть ухудшение ситуации со смогом, который также повышает индекс загрязнения атмосферного воздуха. Также мы видим сильную прямую связь между относительной влажностью и количеством осадков. Относительная влажность определяет, насколько насыщен воздух водяными паром, выражая это в процентах от максимально возможного насыщения при заданной температуре. Количество осадков, в свою очередь, указывает на объем выпавших осадков (дождя, снега, града и т. д.) за определенный период времени.

Относительная влажность и количество осадков тесно связаны с климатическими условиями и воздушной массой, находящейся в данном регионе. Высокая относительная влажность обычно наблюдается во время дождливых периодов и близко связана с наличием облачности и выпадением осадков. В периоды сильных осадков относительная влажность может быть высокой из-за насыщения воздуха водяным паром. В то же время, в периоды засухи и низкого количества осадков, относительная влажность может быть ниже.

Из корреляционного анализа мы убедились, что основным показателем, который влияет на повышение температуры воздуха и, как следствие в городе Алматы, на глобальное изменение климата, это загрязнение атмосферного воздуха различными парниковыми газами. В свою очередь, загрязнение атмосферного воздуха с каждым воздухом только повышается, что может привести к дальнейшему увеличению температуры воздуха. После изменения температурного режима может начать интенсивнее меняться количество осадков на протяжении всего года.

Проведя анализ климата города Алматы с 2006 по 2022 год, мы увидели, что изменения климата в городе незначительны. В большей степени оно проявляется в:

1. *Изменении температурных режимов.*

За последние годы в Алматы наблюдается увеличение средней годовой температуры, а также более выраженные колебания температуры в разные сезоны. Возрастает количество теплых зим, а в летние месяцы становятся более жаркие дни.

2. *Изменение количества осадков.*

В Алматы отмечается изменение режима осадков. Это может проявляться в форме более интенсивных ливней, продолжительных периодов засухи или изменения распределения осадков в разные сезоны.

3. *Толщина снежного покрова.*

Наблюдается снижение количества снега, особенно свойственное для горных районов города Алматы. В том числе сокращается сезон снегопадов.

4. *Экстремальные погодные явления.*

В последние годы Алматы сталкивается с более частым появлением экстремальных погодных явлений, таких как сильные ветры, град, ураганы и пыльные бури.

Однако мы можем предположить, что ситуация будет ухудшаться. Проблема глобального изменения климата только набирает свои обороты и ее острые последствия мы можем заметить еще через 10-30 лет.

Geographic Sciences

Pedagogical model of formation of professional qualities of students during training natural sciences in colleges

Myrzaliev M.M.

doctoral student, Educational program Geography, Environment and Services, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

Summary

The article discusses the pedagogical model of the formation of professional qualities of students in the teaching of natural sciences in colleges.

Keywords: model, size, indicator, components of knowledge, levels of knowledge

One of the objectives of our study is to substantiate the model for the formation of students' professional qualities when teaching natural disciplines in colleges. The educational system of the college is determined by the vision of the entire life of the college, as well as the model of the graduate as a product of the joint creative activity of the participants in the pedagogical process, which characterizes the ideas about the most important personal qualities that he must possess. The identified features of the educational system allow us to start modeling the process of forming the professional qualities of college students.

Modeling is widely used to represent and transform objects, phenomena or processes that do not yet exist in reality or are inaccessible for some reason. The designed model allows you to create images of objects or phenomena; imitate real processes of future activity; play, compare and evaluate possible design results; make an informed choice of one of the alternative solutions to problems.

In pedagogical science, the modeling method found substantiation in the works of N.I. Boldyrev [1], M.N. Skatkin [2], E.I. Monoszon [3], as well as in the works of Kazakh scientists G.K. K. Kudysheva [4].

The practical value of the model in any pedagogical research is mainly determined by its adequacy to the studied aspects of the object, as well as by how correctly the basic principles of modeling are taken into account at the stages of building the model - visibility, certainty, objectivity, which largely determine both the capabilities and type of the model, and its functions in pedagogical research.

The most complete, in our opinion, definition of modeling was given by G.V. Sukhodolsky, who interprets it "as a process of creating a hierarchy of models, in which some real-life system is modeled in various aspects and by various means".

V.S. Ilyin identifies the following requirements for the pedagogical model, which should:

- display the degree of integrity of the process or phenomenon;
- give a description of the conditions and means of its occurrence;
- build structurally.

The creation of models is an effective means of verifying the truth and completeness of theoretical concepts in various branches of knowledge.

The general principles of actions for modeling pedagogical objects include:

- the principle of human priorities (the central element of the model is a person, therefore, it is necessary to focus on his personal characteristics and development prospects). This approach is based on the principle of humanization and natural conformity.

- the principle of self-development of simulated systems (this principle involves the creation of pedagogical models that are flexible, dynamic, capable of changes, restructuring, complication or simplification in the course of implementation).

In pedagogy, it is almost impossible to create an accurate, statistical model, since pedagogical activity is a creative process that represents the interaction between people, and each person is an individual that requires certain approaches and methods of influence.

Taking into account these principles, the procedure for creating a model is developed:

- *Ppreparatory work*: analysis of the modeling object; choice of model form; theoretical substantiation of modeling; methodological support; spatio-temporal support; logistics; legal support of modeling;

- *Rmodel development*: choice of system-forming factor; establishing links and dependencies between components; writing a document;

- *PModel quality check*: theoretical experimentation of the model; expert review; adjustment; decision to use.

After analyzing a number of works of scientists, we came to the conclusion that the model of formation of professional qualities of students should be understood as a purposeful process, manifested in the unity of the didactic and educational subsystems connected by the management system. The structural components of the educational system of colleges are the goals, objectives, principles, content of the work, as well as methods, forms, means of achieving results, expressed in the model of a graduate with formed professional qualities.

To clarify the pedagogical model for the formation of students' professional qualities, it is necessary to identify the links and influence of its constituent elements, i.e. structures.

We are developing the pedagogical model for the formation of students' professional qualities from the standpoint of a systematic approach, as a general scientific method.

For a complete understanding and application of the pedagogical model for the formation of professional qualities of college students, we have developed criteria and indicators of students' performance, which are also reflected in Table 1.

The professional qualities of college students, as well as the pedagogical conditions necessary for the formation of their professional qualities, were discussed in the previous paragraphs.

Let us consider in more detail the components of the pedagogical model that have been left without our attention.

Under the components of professional qualities, we mean meaningful, operational-activity, reflective-evaluative.

Content component of professional qualities- includes the entire scope of the content of the educational process aimed at forming the professional competence of college students.

It includes:

- the content of the curricula of the disciplines of the general education component,
- special disciplines,
- programs of elective courses and electives.

Operational and activity component of professional qualities -includes formation of ideas about future professional activity, basic assimilation of knowledge, values of professional activity, formation of skills in the process of professional activity, mastery of basic professional functions.

Operational and activity component allows:

- to consider the features of the professional activities of college students;

- create conditions for the formation of professional competence and self-development of college students through their inclusion in various activities (creative games, research, design, etc.);

- determine the content of education: forms, methods for organizing the activity of future teachers of vocational training.

Reflective-evaluative component of professional qualities -The professional qualities of college students, as well as the pedagogical conditions necessary for the formation of their professional qualities, were discussed in the previous paragraphs.

Let us consider in more detail the components of the pedagogical model that have been left without our attention.

Under the components of professional qualities, we mean meaningful, operational-activity, reflective-evaluative.

Content component of professional qualities- includes the entire scope of the content of the educational process aimed at forming the professional competence of college students.

It includes:

- the content of the curricula of the disciplines of the general education component,
- special disciplines,
- programs of elective courses and electives.

Operational and activity component of professional qualities -includes formation of ideas about future professional activity, basic assimilation of knowledge, values of professional activity, formation of skills in the process of professional activity, mastery of basic professional functions.

Operational and activity component allows:

- to consider the features of the professional activities of college students;

- create conditions for the formation of professional competence and self-development of college students through their inclusion in various activities (creative games, research, design, etc.);

- determine the content of education: forms, methods for organizing the activity of future teachers of vocational training.

Reflective-evaluative component of professional qualities -

reflects the effectiveness of the functioning of the designed activity and is represented by the criteria and levels of formation of professional qualities of college students, as well as the expected results.

Reflective-evaluative component of professional qualities performs the following functions:

- monitoring,
- analyzing,
- complex corrective,
- feedback function.

Reflective-evaluative component of professional qualities allows you to analyze information about the course of the educational process, adjust the activities to form the professional qualities of college students[5].

It is necessary to consider the question: What criteria can be used to judge the levels of formation of professional qualities of college students?

Table 1 - Components, criteria and indicators of the formation of professional qualities of college students

| Components | Criteria | Indicators |
|---------------------------------|---|---|
| Informative | Mastering theoretical knowledge about professional activity | <ul style="list-style-type: none"> - the ability to acquire theoretical knowledge; - the ability to form and objectively assess the personal level of claims, and also has the skills to increase the level of intellectual development of students; - the ability to use the basic provisions and methods of natural sciences in solving professional problems; - mastering the skills of oral and written speech in Kazakh (Russian), foreign languages for working with scientific texts and public speaking; - ability to work with additional literature; - <i>usage</i> knowledge of a foreign language for communication and understanding of special texts; |
| Operational and activity | Mastering practical professional skills and abilities | <ul style="list-style-type: none"> - <i>Simulation ability</i> professional activity to implement it in the practice of teaching; - the ability to use means of accounting for general, specific types of professional activity; - <i>possession</i> ways of organizing various types of professional activities of employees; - mastering the ways of organizing joint activities and interpersonal interactions of subjects of the professional environment; |
| Reflective-evaluative | Readiness of students for independent professional activity | <ul style="list-style-type: none"> - <i>understanding</i> high social significance of the profession, observance of the principles of professional ethics; - mastering the ways of organizing professional activities in a multicultural environment, taking into account the peculiarities of the socio-cultural structure of society, as well as the laws and principles of national education; - the ability to participate in interdepartmental interaction of specialists in solving professional problems; - the ability to use in professional activities the main international and domestic documents on the rights of employees; |

The criteria for the levels of professional qualities of college students should be objective, comparable, contain essential indicators and be sustainable.

Any criterion is characterized by the presence of indicators that reflect the most important stable properties of the object that ensure its existence. The main characteristics of the "indicator" are specificity, which allows it to be considered as more specific in relation to the criterion, and diagnosticity, which allows it to be available for observation and accounting.

The most important criteria for the professional qualities of students should also include indicators related to the upbringing and development of the student's personality, the formation of professionally important moral qualities and motives for activity.

The above criteria for the effectiveness of vocational training essentially determine the professional and social competence of a graduate.

Qualitative assessment of students' knowledge can be carried out according to the following indicators:

- the depth of knowledge, which characterizes the number of conscious significant connections of this knowledge with others related to it;
- the effectiveness of knowledge, which provides for the readiness and ability of students to apply them in similar and variable situations;
- consistency, defined as a body of knowledge in the minds of students, the structure of which corresponds to the structure of scientific knowledge;
- awareness of knowledge, expressed in the understanding of the connections between them, the ways of obtaining knowledge, the ability to prove it.

We have traditionally divided the levels of formation of professional qualities of college students into low, medium and high:

- *low level*-low efficiency, possession of theoretical knowledge; low positive thinking and initiative, poor practical knowledge, features of professional work are not disclosed;
- *average level*- they know how to choose a worthy goal (even if it is considered unrealistic) and make it the main goal in their lives, average working capacity, average ability to communicate with people (knowledge of the psychology of communication, stress resistance), average working capacity and labor discipline, average knowledge of theoretical knowledge; features of the content of labor are partially disclosed;
- *high level*- fully owns theoretical knowledge, high efficiency, the main features of labor activity by profession are disclosed; high knowledge of foreign languages; high mobility, excellent practical skills, high ability to make independent decisions, able to communicate with people (knowledge of the psychology of communication, stress tolerance), high organizational skills and positive thinking.

Similarly, the effectiveness of knowledge assimilation is assessed for each qualitative indicator at all levels presented.

In addition, it is possible to quantify the learned tasks at each level using the following indicators:

- the amount of acquired knowledge;
- the speed of assimilation of educational material;
- strength of assimilation;
- accuracy of assimilation, etc.

The natural science disciplines studied in colleges of all profiles perform the functions that are described in the pedagogical model for the formation of students' professional qualities. Therefore, the content of a number of topics are final and integrative. They contain the basics of knowledge in chemistry, biology and ecology, which makes it possible to form in students the qualities characteristic of professions with an agronomic, chemical, biological, environmental orientation, for example, the specialty of an ecologist, cytologist, biochemist, engineer in medical and biological physics and cybernetics, agronomist, veterinarian, etc.

Factors affecting the effectiveness of the application of professional qualities include the following:

- social order of society for the professional qualities of an employee;
- formation of professional qualities focused on the personality of the student
- variety and specificity of forms and methods of teaching natural disciplines.
- features of the content of topics of elective disciplines.

The knowledge and skills acquired during the learning process demonstrate the applied nature of the natural sciences, develop interest in subjects and, therefore, stimulate students to acquire deeper knowledge. And finally, of course, an important result of the formation of

professional qualities in teaching natural sciences should be the formation of such qualities in students as a positive attitude towards work.

To achieve the goals of forming professional qualities in the process of studying natural science disciplines, the following groups of methods can be conventionally distinguished:

1. Methods for developing interest in natural science as a field of practical activity of people.
2. Methods of familiarization with professions related to natural science.
3. Methods of armament with elementary professional skills.

The results of professional training should be considered:

- development of moral and professionally important personality traits of students;
- formation of elementary professional skills;
- the presence of professional motivation based on the formed professional interests in biology;
- formation of knowledge about professions in the field of biology;
- strong biological knowledge and skills.

Thus, in this article, a pedagogical model for the formation of professional qualities of college students was presented, and on its basis, content components of professional qualities and work in the process of teaching biology as one of the natural subjects conducted on a mandatory basis in colleges of all directions and profiles of education were developed.

Literature used:

1. Boldyrev, N.I. The process of education. Introduction to values / N.I. Boldyrev, B.P. Bitinas. - M.: Fund for Spiritual and Moral Education, 1996. - 71 p.
2. Skatkin, M.N. Problems of modern didactics / M.N. Skatkin. - M.: Pedagogy, 1980. - 96 p.
3. Monoszon, E.I. Social theory and social structure [Text] / E.I. Monoszon // Sociological research. - 1992. - No. 2-4. - S. 121-124.
4. Nurgaliyeva, G.K. Modeling of personal value orientations as a method of scientific and pedagogical research / G.K. Nurgaliyeva, B.K. Kudyshev. - Almaty: ASU named after. Abay, 1994. - 12 p.
5. Childibaev, Zh.B. Competence-based approaches in the training of future teachers of biology in the conditions of a 12-year school [Text]: teaching aid / Zh.B. Childibaev, R.Sh. Izbasarova, K.A. Zhumagulov. - Almaty, 2012. - 76 p.

ЭКСТРЕМАЛЬНЫЕ ВИДЫ ТУРИЗМА В КАЗАХСТАНЕ

Аймырзаева Гулбарам Сейдилдаевна

учитель географии школы гимназии № 13 города Алматы, Казахстан

Научный консультант: доктор сельскохозяйственных наук, Главный научный сотрудник отдела Экологии почв, Казахского научно-исследовательского института почвоведения и агрохимии им. У.У.Успанова **Бейсеева Г.Б.**

Аннотация. Актуальность этой работы в современном мире становится популярным видом досуга экстремальный туризм. Рафтинг по сильным рекам, лыжные путешествия, ныряние на глубину океанов и "плавание" в облаках - теперь вместо отдыха заменяет туризм "пляж - отель". Туризм действует как сложное социальное явление с множеством аспектов, так как ни одна из существующих наук не может полностью и полно охарактеризовать его как объект своих исследований и ни один из существующих социально - экономических институтов не может самостоятельно решать комплекс своих проблем. Экстремальный туризм - это один из способов законного удовлетворения потребностей, который ежегодно становится популярным среди жителей современного мира. Они теперь становятся одним из видов товара, когда визиты в самые отдаленные места доступны для многих людей.

Цель работы - изучение и анализ проблем и перспектив развития экстремального туризма в Казахстане. Практическая значимость работы заключается в возможности использовании данного материала как теоретического, при подготовке к учебным занятиям. В работе приведены некоторые сведения об отдельных видах экстремального туризма, для новичков, собирающихся попробовать себя в том или ином виде экстремального туризма - это информация может быть очень полезной.

EXTREME TYPES OF TOURISM IN KAZAKHSTAN

Aimyrzayeva Gulbaram Seidildaевна, geography teacher at Gymnasium No. 13 in Almaty, Kazakhstan

Scientific consultant: doctor of Agricultural Sciences, Chief Researcher of the Department of Soil Ecology, Kazakh Research Institute of Soil Science and Agrochemistry named after U.U.Uspanov, Beiseyeva G.B.

Abstract. The relevance of this work in the modern world is becoming a popular form of leisure extreme tourism. Rafting on strong rivers, ski trips, diving into the depths of the oceans and "swimming" in the clouds - now instead of recreation, tourism is replaced by a "beach hotel". Tourism acts as a complex social phenomenon with many aspects, since none of the existing sciences can fully and fully characterize it as an object of their research and none of the existing socio-economic institutions can independently solve a complex of their problems. Extreme tourism is one of the ways of legitimate satisfaction of needs, which annually becomes popular among the inhabitants of the modern world. They are now becoming a type of commodity when visits to the most remote places are available to many people.

The purpose of the work is to study and analyze the problems and prospects of the development of extreme tourism in Kazakhstan. The practical significance of the work lies in the possibility of using this material as a theoretical one in preparation for training sessions. The paper

provides some information about certain types of extreme tourism, for beginners who are going to try themselves in one form or another of extreme tourism - this information can be very useful

Актуальность. Исследуемая тема дает возможность, как можно глубже узнать проблемы и перспективы развития экстремальных видов туризма на территории Республики Казахстан. В частности такой его вид, как рафтинг.

Актуальность данной темы заключается в изучении и возможном развитии данных видов экстремального туризма, при учете всех природных комплексов нашей страны.

Цель работы – изучить возможное развитие экстремальных видов туризма в Казахстане.

Задачи: дать характеристику основным видам экстремального туризма, в частности воздушным и водным видам;- охарактеризовать особенности экстремального туризма по отношению к другим видам туризма; изучить уже существующие виды экстремального туризма в Казахстане; охарактеризовать возможности развития рафтинга по реке Тургенъ Заилийского Алатау.

Практическая значимость работы заключается в возможности использовании данного материала как теоретического, при подготовке к учебным занятиям. В работе приведены некоторые сведения об отдельных видах экстремального туризма, для новичков, собирающихся попробовать себя в том или ином виде экстремального туризма, это информация может быть очень полезной.

Результаты и их обсуждение. В последнее время активно развивается приключенческий туризм – вид туризма, который объединяет все путешествия, связанные с активными способами передвижения и отдыха на природе, имеющие целью получение новых ощущений, впечатлений, улучшение туристом физической формы и достижение спортивных результатов. К специальным видам относится разновидность приключенческого туризма, а именно - экстремальный туризм, набирающий силу во всем мире, а так же и в нашей стране. Все больше людей стремятся увидеть красоты подводного мира, спуститься по горному склону на лыжах и даже прыгнуть с парашютом [1].

В Европе, например, этот вид туризма начал развиваться быстрыми темпами и становится более массовым в конце 1980-х - начале 1990-х гг. А у нас, в Казахстане, с середины 1990-х. Несмотря на, то что этот вид туризма из года в год становится все более популярным, туристы в основном предпочитают такие, по-прежнему популярные виды туризма, как экскурсионный, познавательный, пляжный и другие. А все потому, что большая часть туристов не знает, что в себя включает экстремальный туризм, куда можно поехать (а ведь можно даже не выезжать за пределы своего города) и сколько все это стоит. В Казахстане экстремальный туризм развит не так хорошо, как в других частях света, в частности в Европе [2].

Активные виды отдыха приобретают все больше поклонников среди обычных туристов. Особенно популярным стал *дайвинг*, один из самых экстремальных видов. Дайвинг затягивает. Он опасен и увлекателен. Он моден. Парашютистам и горнолыжникам приходится потесниться - число дайверов во всем мире стремительно растет. Сами дайверы уверены, что лучшего отдыха, чем погружение на 40 метровую глубину с тяжелыми баллонами за спиной, нет. При взгляде на цифры становится ясно: распространение дайвинга сравнимо только с эпидемией. Сейчас в мире почти 20 миллионов сертифицированных дайверов любителей, а 40 лет назад их было всего несколько сотен.

Нынче очень популярны прыжки с парашютом. С парашютом начали прыгать больше полувека назад, но в массовый вид отдыха они превратились только лет 15 назад. Сейчас существует много вариантов прыжков с парашютом. Это и *скайсёрфинг*, и групповая акробатика, но все большую популярность набирает *BASE jumping*. Например в Соединенных

Штатах Америки такие виды экстремального спорта как скайсёрфинг и BASE jumping уже давно перешли в разряд обычного спорта, мы же лет 9 назад начали только его осваивать [3].

Если кому то не нравится нырять под воду или прыгать с огромных высот – тогда можно попробовать *виндсёрфинг*, тоже популярный вид отдыха. (Но стоит учесть, что это удовольствие связано с постоянными падениями в воду и реальной возможностью захлебнуться в морских волнах, а также неизбежными мозолями на руках.) Или же испытать себя в сплаве по бурным горным рекам, который точно запомнится надолго.

Тем, кто боится воды, подойдут *пешие туры*. Это тоже экстремальный туризм, который сопряжен с трудностями и опасностями.

Самым же экстремальным отдыхом можно смело назвать альпинизм, где проверяется как физическая, так и психологическая выносливость человека.

Альтернативой альпинизму может стать *поход по пещерам*. Впечатлений от такого похода обычно хватает надолго.

Несмотря на то, что экстремальные виды туризма из года в год становятся все более популярными, туристы в основном предпочитают по-прежнему, популярные виды туризма, как экскурсионный туризм, познавательный туризм, пляжный туризм и другие (например, социологические опросы, проведенные в разных городах нашей страны показали, что только от 8 до 10% опрошенных, хотели бы отдохнуть экстремально).

А все потому, что большая часть туристов не знает, что в себя включает экстремальный туризм, куда можно поехать (а ведь можно даже не выезжать за пределы своего города) и сколько все это стоит. Описывая экстремальный туризм, в основном сделать акцент на Казахстане, так как у нас он развит не так хорошо как в других частях света, в частности в Европе [5].

Классификация экстремального туризма по видам. Весь экстремальный туризм можно подразделить на несколько основных видов: водные виды экстремального туризма (дайвинг, вейкбординг, водные лыжи, виндсёрфинг, сёрфинг, каякинг, слаломный каякинг, родео, рафтинг); наземные виды экстремального туризма (маунтинбайкинг, спелеология, спелестология, X-гонки); горные виды экстремального туризма (альпинизм, горные лыжи и сноуборд, сноубординг); воздушные виды экстремального туризма (парашютный спорт, групповая акробатика, фристайл, скайсёрфинг, BASE jumping, полеты на воздушных шарах, дельтапланеризм); экзотические виды экстремального туризма (космический туризм, кайтсёрфинг, джайлоо туризм, туризм на Северном и Южном полюсах).

Виды воздушного экстремального туризма.

Парашютный спорт - дело нешуточное, и все нижеперечисленные дисциплины подразумевают серьезную подготовку. Но для начала надо разобраться, что представляет собой каждая из них. *Классический парашютизм* включает в себя два упражнения. Первое - прыжки на точность приземления. Задача состоит в поражении мишени размером 3 сантиметра. Второе упражнение - комплекс фигур в свободном падении. Соревнования ведутся на время.



Достаточно консервативный вид спорта: сам комплекс фигур не претерпевает изменений уже много лет. Требуется отточенное мастерство и постоянства в результатах [6].

Групповая акробатика. Данная дисциплина преследует цель построения максимального количества разных фигур командой из нескольких парашютистов. Классическое количество парашютистов в команде - 4 или 8. Бывают

также команды из 16 спортсменов. Команда из четырех человек может построить за время свободного падения около 30 фигур [6].

Купольная акробатика заключается в построении формаций из куполов раскрытых парашютистов. Этим кардинально отличается от других видов парашютного спорта, где работа над результатом идет до раскрытия парашюта (кроме прыжков на точность приземления). При выполнении фигур купольной акробатики парашюты входят в непосредственный контакт с парашютами других спортсменов, при этом часто происходят завалы куполов.



Поэтому парашютистам, занимающимся купольной акробатикой, нужно особое оборудование. После того как все фигуры построены, наступает этап, когда парашютисты должны отделяться друг от друга и делать заход на посадку. Это наиболее сложная и опасная часть упражнения. Если купола зацепились друг за друга, даже приведение в действие замков отцепления купола может не помочь, и купол не отойдет. Раскрытие же запасного парашюта в такой ситуации достаточно опасно. Это делает купольную акробатику одним из самых рискованных видов парашютизма [6,7].



Фристайл - сравнительно молодой вид парашютизма, возник он примерно 10 лет назад. Заключается в показе спортсменом различных фигур в свободном падении. Здесь оценивается красота и сложность элементов, выполненных парашютистом, а также мастерство воздушного оператора, который производит съемки спортсмена в воздухе.

Скайсёрфинг (англ. «*skysurfing*») - это прыжки с лыжей на выполнение различных фигур в свободном падении. Появившись недавно, скайсёрфинг сразу же стал пользоваться огромной популярностью. Аэродинамика лыжника сильно отличается от простого свободного падения, поэтому прыжки с лыжей считаются практически другим видом спорта. Так как все элементы выполняются в состоянии свободного падения, для оценки прыжка необходим воздушный оператор, чтобы



на основе видеозаписи члены жюри смогли выставить оценки. Лыжа, внешне напоминающая сноуборд, крепится к ногам спортсмена. Скайсерфер прыгает с высоты около 4000 метров и в состоянии свободного падения (в зачет идут только 50 секунд прыжка) выполняет акробатические фигуры: «краб», «торпедо» и другие. Одна из основных особенностей скайсёрфинг как экстремальной дисциплины заключается в том, что это командный вид спорта. Одновременно со скайсерфером прыгает оператор, на шлеме, которого установлена видеокамера. Он снимает акробатические элементы, выполняемые партнером. Судьи оценивают выступление команды по представленной записи. Оператор не просто фиксирует на видеопленку действия скайсерфера, в настоящее время успех команды во многом зависит от мастерства и изобретательности оператора. В современном скайсёрфинге немало так называемых интерактивных (то есть выполняемых совместно) элементов: например, оператор ведет съемку, лежа на спине или вращаясь вокруг партнера. Первыми эти и многие другие элементы предложили в середине 1990-х годов американцы Роб Харрис и Джо Дженингс [6, 8]. В настоящее время



скайсерфинг относится к числу самых известных дисциплин экстремального спорта. *BASE джампинг* (от английского *BASE jumping*). *B.A.S.E.* - аббревиатура от *Building* (дом), *Antenna* (антенна), *Span* (непокрытое, мост), *Earth* (земля). А людей проповедующих этот вид экстремального туризма называют «бейсерами». *BASE джампинг* – это, пожалуй, самый опасный вид прыжков с парашютом и на сегодня крайне экстремальный туризм. Бейс джамперу для занятия любимым делом - прыжками с парашютом - не требуется самолет или другая летающая техника. Он обходится обыкновенным лифтом, а зачастую и собственными руками и ногами плюс альпинистское снаряжение. Спортсмен бейсер забирается на крышу какого либо здания, желательно небоскреба повыше, какую-нибудь телебашню, гору или скалу и прыгает вниз [9].

Еще в XII веке в Китае акробаты применяли для подстраховки при падениях маленький парашют. Первый подобный прыжок в 1783 году совершил Луи Себастьян Ленорман, он прыгнул с башни обсерватории в Монпелье, а с воздушного шара, прыжок был совершен немного позже в 1797 году. С тех пор и началось это направление. В 1976 году миллионы людей впервые и сразу увидели *BASE джампинг* благодаря вступительным кадрам фильма о Джеймсе Бонде, где показан прыжок Рика Сильвестра с вершины горы *Монт-Асгард* канадского острова *Баффинова земля*.

Аббревиатура *BASE* придумана видео-оператором и бейсером Карлом Бенишем, погибшем в 1984 году. Карл снимал на плёнку прыжки своих друзей, выпускал фильмы и вёл журнал о *BASE джампинге*. Он же создал учётный список бейсджамперов, где сам стоял под четвертым номером.

BASE джампинг можно разделить по видам прыжков: *ассист* - ассистент держит вытяжной парашют в руках, стоя на месте прыжка, практикуется при обучении; *фрифол* -



Вингсьют

вытяжной парашют выбрасывается джампером из руки; *бейс-прыжки в группе* - очень красиво, но еще более рискованно. Прыжки для профессионалов; *ролл овер* – купол распускается и вывешивается перед джампером, который совершает прыжок через переднее сальто. Важно не попасть в купол; *бейс-акробатика* - акробатические трюки, которые выполняются в полёте, до раскрытия парашюта; *врон вей* - ранец парашюта надевают на грудь, и полёт осуществляется вперёд спиной; *вингсьют* - для прыжков одевают спец-костюм с карманами как у белки-летуна, который придаёт бейсеру форму крыла.

Даже энтузиасты этого вида спорта говорят, что это один из самых опасных видов, на фоне экстремальных. В Казахстане прыжки с высотных зданий и сооружений считаются мелким хулиганством и караются в полном соответствии с Уголовным кодексом [10].

В промежутке между 1981 и 2008 годом только зарегистрированных прыжков с парашютом со смертельным исходом - 128 случаев. Прежде чем начать заниматься *BASE джампингом*, следует об этом подумать [12].

Полеты на воздушных шарах обычному человеку доступны на различных фестивалях, которые проходят и в нашей стране. Дальность полета на воздушном шаре зависит от силы ветра (в ураган, конечно, никто не полетит), при средней силе ветра - это 20-30 километров. Место приземления полностью зависит от метеословий [13].





Дельтапланеризм входит в число быстро развивающихся всемирно известных видов спорта. Сегодня насчитывается около 90 тысяч дельтапланеристов по всему миру, плюс каждый год в небо поднимается около тысячи новоиспеченных дельтапланеристов. Современные аппараты невероятно устойчивые, прочные, и полеты на них могут быть ограничены лишь погодными условиями и опытом самого пилота [13].

Виды водного экстремального туризма. Дайвинг (подводное погружение, ныряние) очень популярен во всем мире. Это достаточно дорогая разновидность экстремального туризма. Общая подготовка и снаряжение обойдутся новичку в сумму до 1000 долларов США, дополнительно придется оплачивать стоимость турпакета. Если же снаряжение не покупать, стоимость подготовки к первому туру снижается до 250 долларов США. Правда, тогда придется платить по 30-40 долларов США за аренду костюма, акваланга и других необходимых на глубине вещей. Ну а действительно хорошее снаряжение стоит от 1500 долларов США за полный комплект [14].

Казахстанские дайверы в большинстве своем молоды - их средний возраст 30 лет (в США - 36). Это интеллигентная городская молодежь: в Казахстане подавляющее большинство (77 %) дайверов имеют высшее образование (в США - 50 %) [15].

В целом *дайвинг* в Казахстане развит очень слабо, и стоит по нашим меркам очень дорого. Да и количество туристских фирм, предлагающих этот вид отдыха непосредственно в Казахстане, невелико. Ведь Каспийское море, конечно, не входит в сравнение по красоте подводного мира с Красным. Поэтому многие граждане Казахстана предпочитают ездить в Шарм-эль-Шейх или Юго-Восточную Азию. За немного большую цену они получают гораздо большее удовольствие [16].



Вейкбординг

Вейкбординг представляет собой комбинацию водных лыж, сноуборда, скейта и сёрфинга. Катер буксирует райдера, стоящего на короткой, широкой доске. Двигаясь на скорости 30-40 километров в час с дополнительным балластом на борту, катер оставляет за собой волну, которую райдер использует как трамплин. В прыжке можно исполнить множество разнообразных трюков. Особенно динамично вейкбординг стал развиваться в начале 1990-х годов. Он совершил революцию в водном спорте так же, как в свое время сноуборд в горных лыжах. Из увлечения небольшой группы энтузиастов он превратился в популярный спорт со своей философией и культурой. Множество трюков пришло в вейкбординг из родственных «досочных» видов спорта - сноубординга, скейтбординга, что дает вейкбордисту возможность прогрессировать круглый год. Все что нужно - просто поменять доску! Стоимость полного комплекта «вейкбордингового» снаряжения - от 400 долларов США. Для вейкбординга нужен специальный катер, но такие катера стоят дорого, оттого в Казахстане появляются редко. Следовательно, в нашей стране этот вид отдыха почти не развит по причине высокой стоимости турпродукта.

Водные лыжи - один из самых известных видов активного отдыха. Это достойная замена горным и беговым зимним лыжам. Водные лыжи впервые появились в 1922 году, когда американец Ральф Самуэльсон, житель штата Миннесота, экспериментируя с обычными зимними лыжами, решил испробовать их на воде. Две широкие сосновые доски он оснастил крепежом для ног. После чего изобретатель успешно опробовал лыжи на водах озера в Лейк Сити. Этот вид спорта постоянно прогрессировал и сегодня он стал настолько зрелищным и популярным, что в 1998 году Олимпийский комитет Греции рекомендовал ввести водные лыжи в программу Олимпиады 2004 года в Афинах. Правда, окончательное решение Международный Олимпийский комитет по этому вопросу так и не принял. Ну, а для занятий водными лыжами потребуются четыре вещи: собственно водные лыжи, спасательный жилет, перчатки и гидрокостюм. Стоимость лыж варьируется от 120 до 1000 долларов США плюс остальное снаряжение (гидрокостюм, перчатки, спасательный жилет) - примерно 150 долларов США. Водные лыжи в настоящее время активно практикуются на Юге нашей страны в частности на Капчагайском водохранилище [19].



Виндсёрфинг (от англ. *Wind* (ветер) и *surfing* (скользить, кататься на волне)) – вид парусного спорта и водного развлечения, в основе которого лежит мастерство управления на водной поверхности лёгкой доской небольшого размера с установленным на ней парусом. Зародился в Соединенных Штатах Америки в 1968 году. Впервые идея того, что сейчас называется виндсерфинг, появилась в 1948 году: именно тогда двадцатилетний Ньюман Дарби с помощью шарнира прикрепил к небольшому катамарану (по другой версии - к плоту) парус, который надо было держать в руках. Это приспособление он назвал «*сейлборд*» (от англ. *доска с парусом*). Однако Ньюман не запатентовал свое изобретение, и официально виндсерфинг родился только 20 лет спустя [20]. Спортивный снаряд, используемый в виндсёрфинге, называется «парусной доской» или «*виндсёрфом*» и состоит из лёгкой доски обтекаемой формы длиной 2-4,7 метров, выполненной из плавучего материала, и закреплённого на ней в гибком соединении паруса.

Парусная доска представляет собой упрощённую модель парусного судна, лишённого руля. Управление осуществляется путём наклона мачты с парусом, а при движении в режиме глиссирования также с помощью наклона самой доски с борта на борт. Скорость и направление движения зависят от положения паруса относительно ветра. Положение паруса контролируется спортсменом («виндсёрфером»), удерживающим его руками за поперечину, именуемую югиком.

Движение на парусной доске возможно при любой силе ветра. Опытные спортсмены владеют техникой движения на волнах, а также выполнения прыжков различной степени сложности.

В настоящее время виндсёрфинг является не только зрелищным видом спорта, но и популярным водным развлечением для широкого круга людей, выбирающих активный отдых. Движение на парусной доске может осуществляться двумя основными способами:

Водоизмещающий режим. Доска поддерживается на плаву за счёт силы Архимеда, вследствие чего частично погружена в воду. Скорость движения в таком режиме относительно невысокая за счёт большого сопротивления воды;

Режим глиссирования. Доска удерживается на поверхности воды за счёт подъёмной силы набегающего потока. Выход на глиссирование возможен при достижении определённой скорости, что требует высокой скорости ветра (около 6-7 метров в секунду) и большого опыта управления парусной доской. Наиболее широкие гоночные доски («Формула виндсёрфинга») с большим парусом могут глиссировать при ветре 3-4 метра в

секунду. Для управления парусной доской подходит любой открытый водоём, однако благодаря благоприятному климату наибольшую популярность среди казахстанских спортсменов и любителей виндсёрфинга приобрели Капчагайское водохранилище и Каспийское море [21]. Для исключения неудобств от нестабильной силы ветра на открытых водоёмах был изобретён виндсёрфинг в закрытом помещении.

В настоящее время во всем мире существуют и продолжают развиваться многочисленные ассоциации виндсерфинга, серф-центры, прокаты и школы. Проводятся городские соревнования, национальные Кубки и мировые туры. Появляется все больше новых брендов по производству оборудования для виндсерфинга. Паруса и доски совершенствуются, дизайнеры, шейперы (конструкторы досок) и инженеры работают над улучшением ходовых качеств, увеличением скорости, повышением прочности и уменьшением веса снаряжения. Кстати, действующий рекорд мира по скорости среди всех парусных судов (90,19 км/ч) принадлежит именно виндсерфингу! Его установил гонщик Финиан Мэйнар (команда Naish International) в 2005 году на 500-метровом отрезке на канале Сент-Мари-де-ля-Мер [23].

Кстати, кататься на виндсерфере можно не только по воде, но и по снегу или льду. Зимняя разновидность виндсерфинга именуется виндсейлингом или парусной лыжей. В основе зимнего виндсерфинга лежит тот же принцип, что и в летнем: парус с помощью шарнира крепится на основную конструкцию с лыжей или несколькими лыжами, на специальную доску сноуфер или на что-то другое. Пилот управляет снарядами с помощью паруса, который он держит руками за гик (деталь снаряжения, с помощью которого спортсмен управляет парусом). Зимний виндсерфинг распространен в северных странах, по нему проводятся крупные национальные и международные состязания - в основном в гоночных дисциплинах [24].

И все-таки большинство райдеров отдает предпочтение летнему виндсерфингу, катанию по воде. Здесь и падать не так жестко, как зимой, и теплее, и защиты можно поменьше надеть, хотя совсем без нее выходить на воду тоже не стоит. Кататься на парусной доске может кто угодно, от малышей до самых древних стариков. Это, конечно, зависит от стиля и дисциплины катания, но по большей части в виндсерфинге не нужна физическая сила: райдеру достаточно обладать хорошей координацией и ловкостью, а в некоторых случаях и этого требуется минимум. Для этого ему нужна большая объемная устойчивая доска и небольшой парус. Научиться стоять на ней можно за час, двигаться - за несколько часов. За пару дней начинающий осваивает разворот и возвращение на базу. Такой «расслабленный» виндсерфинг пользуется большой популярностью на курортах, заниматься им приятно, полезно и практически безопасно (особенно если умеешь возвращаться к берегу).

Для каждой дисциплины в виндсерфинге существует своя ветвь оборудования. Поэтому, подбирая себе парус и доску, нужно знать, для чего и где вы будете все это использовать. Учиться рекомендуется в слабый ветер на большой доске и с маленьким парусом. Для начала лучше всего взять оборудование напрокат, записаться на курс обучения с инструктором и прилежно отзаниматься несколько часов. Возможно, собственное оборудование для виндсерфинга вам понадобится нескоро - достаточно будет арендовать его на серфстанциях за 150 евро в неделю (средняя цена).

Сёрфинг - то же самое, только без паруса. Собственно, виндсёрфинг и произошел от сёрфинга. При хорошем ветре можно развивать скорость более 10-12 метров в секунду. Ну а рекорд на сегодняшний день - более 70 километров в час. Стоимость комплекта снаряжения достаточно высока. Виндсёрф в комплекте - 1000 долларов США, запасной парусный комплект (мачта, гик, парус) - 500, гидрокостюм - 200, итого - 1700 долларов США.

Каякинг - популярный за рубежом, набирает все большую популярность и в Казахстане. Это спорт одиночек, хотя и не лишен командного духа, дает возможность бросить вызов стихии и остаться с ней один на один. В современном каякинге развивается три основных направления - гребной слалом, родео и сплав.

Слаломный каякинг - это умение маневрировать на каяке, чувствуя лодку и воду. *Родео*, в отличие от слалома, - это не только виртуозная техника, но и элемент игры. *Фристайл на каяке* - это выполнение различных трюков на лодке за счет особенностей рельефа реки.

На каяке можно отправиться в водный поход по реке любой сложности или проводить игровые сплавы на небольшом отрезке горной реки, выбирая отдельные препятствия в виде бочек, валов и водопадов и проходя их налегке. Естественно, чтобы чувствовать себя уверенно во время сплавов, необходимо владеть базовой техникой слалома и родео. В состав экипировки каякера входят: лодка, шлем, спасательный жилет, юбка (препятствует попаданию воды в лодку), прорезиненные тапочки и весло.

Рафтинг - это увлекательный спуск по горной реке на каноэ или специальных плотках. Рафтинг - один из наиболее посещаемых туров, совершенно безопасный даже для самых юных туристов. Рафт туры в основном бывают следующих видов: поездки на день (от 60 до 150 долларов США) или полдня (в районе 25-75 долларов США) и многодневные путешествия. Во время многодневных туров туристы попадают в отдаленные уголки гор с нетронутой природой, разбивают лагерь по мере прохождения реки и исследуют дикие окрестности вокруг стоянок. Минимальная стоимость таких рафт туров - от 1000-1500 долларов США [24].

Рафтинг по реке Тургень Заилийского Алатау. Если говорить об экстремальных видах туризма в Казахстане, то следует обратить на такой водный вид как - *рафтинг*. На юге Казахстана существуют различные организации, которые занимаются организацией, подготовкой и проведением этого вида. Одной из таких организаций является Федерация Рафтинга Казахстана.

За первые три года (2005-2008 годы) Федерация рафтинга Казахстана реализовала более двадцати проектов направленных на развитие рафтинга в Республике Казахстан. Результатом этой напряженной и кропотливой работы стал резкий рост популярности рафтинга в южном и восточном регионах страны. Появление стабильного календаря соревнований и регулярное участие казахстанских команд в мероприятиях мирового масштаба, таких как, Чемпионат мира 2007 в Республике Южная Корея.

Activ Rafting Cup - это уникальный проект, реализованный в 2007-2008 годах. Впервые в Республике Казахстан и странах СНГ Федерация рафтинга Казахстана провела масштабные соревнования полного цикла. Открытый Кубок Казахстана по Рафтингу *Activ Rafting Cup* проходил в течение всего сезона (с мая по сентябрь) и состоял из пяти этапов. Среди участников разыгран солидный призовой фондом от спонсора компании K'Cell.

В 2007 году, соревнования проходили в трех регионах Казахстана. Всего в соревнованиях принимали участие около 40 команд из Алматы, Астаны, Караганды, Усть-Каменогорска, Литвы, Узбекистана и Киргизии. Мероприятие вызвало огромный интерес у средств массовой информации. Каждый этап широко освещался как печатными изданиями, так и телевизионными каналами.

I этап кубка, Чемпионат республики, состоялся 8-10 июня 2007 года на реке Чилик в Алматинской области. Участие принимали 24 команды. Соревнования освещали около пятнадцати масс-медиа в том числе такие популярные телеканалы как «31 канал», «МИР», «Алматы», «Рахат», «ТАН», «Хабар», «НТК» и не менее уважаемые печатные издания: «Время», МК, АиФ, журнал «Охота и рыбалка» [25].

II этап – Кубок Астаны, прошел 16-17 июня на реке Нура Акмолинской области. Участие принимали 10 команд. К сожалению, из-за удаленности и труднодоступности места соревнования, пресса присутствовала в ограниченном количестве. Материал о кубке Астаны вышел в официальной «Казахстанской правде».

II этап, Кубок Алматы «Тургень», проходил 27-29 июля в Иле-Алатауском национальном парке на реке Тургень близ Алматы. Мероприятие вызвало большой интерес как у спортсменов, участие принимали 34 команды, так и у прессы, соревнования освещали около 20 СМИ. Среди них: «31 канал», «МИР», «Алматы», «Рахат», «ТАН», «Хабар», «НТК», «КТК», печатные издания: «Время», «Караван», «ProSport», МК, АиФ, «Охота и рыбалка». За соревнованиями на месте наблюдали от 500 до 1000 зрителей и болельщиков.

IV этап – Кубок Восточно-Казахстанской области состоялся 3-5 августа на реке Бухтарма в живописных горах казахстанской части Алтая. Участие принимали 10 команд. Соревнования освещали региональные телестанции и газеты, а так же два республиканских телеканала.



V этап, Чемпионат Алматы Chilik RaLLY 2007, продолжался три дня с 14 по 16 сентября на реке Чилик. Участие принимали 25 команд. Мероприятие так же привлекло много прессы. Под взорами теле- и фото камер трем победителям Activ Rafting Cup 2007 вручены главные призы кубка - первоклассные восемнадцатифутовые рафты питерского производителя «Тайм Триал» стоимостью 1500

долларов каждый.

Что касается выбора реки Тургень для проведения по ней одного из участков рафтинг соревнований, то она обладает рядом преимуществ для проведения подобных соревнований. Так как Тургень - это горная река, берущая свое начало с ледников высоко в горах Заилийского Алатау. Ущелье, по которому протекает Тургень, считается одним из самых живописных в горах Северного Тянь-Шаня. В первую очередь, чем отличается рафтинг здесь – это скорость течения воды 10-12 километров в час. Это прямое чувство реки, которая Вас несет, а Вы только корректируете направление [26].

Изучая материалы федерации, становится очевидным, что все больше и больше народу затягивает этот вид экстремального туризма.

Заключение. Резюмируя вышесказанное, очевидно, что экстремальный туризм очень интересный, захватывающий вид отдыха и с каждым годом становится все более популярным среди различных слоев населения, несмотря на свою стоимость. Примечательно, что казахстанские экстремальные туристы участвуют во многих международных соревнованиях, и зачастую представители Казахстана - одни из сильнейших.

По сравнению с Казахстаном экстремальный туризм в других частях света - в Восточной Азии, в Европе, в Северной Америке - развит в достаточно высокой степени. Жители Европы и особенно Северной Америки даже относят экстремальный туризм к наиболее популярным видам спорта. К тому же доходы у населения этих частей света значительно выше, чем в Казахстане, поэтому там экстремальным туризмом могут заниматься почти все желающие.

Наиболее перспективными местами для экстремального туризма в Казахстане являются Заилийский Алатау, Каспий, Балхаш и Алтай, ведь здесь сама природа создана для экстрима. В данных районах можно построить множество высококлассных горнолыжных курортов. Также там много мест для альпинизма, маунтинбайкинга, каякинга, рафтинга. Если в этих районах решить проблему финансирования развития туристской инфраструктуры,

сюда будут приезжать не только местное население, но и жители близлежащих стран (Российской Федерации, Китая, Монголии, Азербайджана, Таджикистана и другие).

Очевидно, что экстремальный туризм будет поступательно развиваться. Задача государства заключается в том, чтобы сделать его максимально безопасным для участников и не допускать бесконтрольного использования и уничтожения природных туристских ресурсов. Экстремальный туризм относится к наиболее опасным видам туризма, его цель и заключается в том, чтобы почувствовать опасность. Все виды опасностей в экстремальном туризме можно классифицировать по природе явления и роли туристов в возникновении опасной ситуации.

Факторы риска в экстремальном туризме классифицируются по их природе: травмоопасность - результат перемещения механизмов и предметов (камнепады, сходы лавин и так далее), неблагоприятных эргономических характеристик снаряжения, опасных атмосферных явлений; воздействие окружающей среды - опасность проявления неблагоприятных погодных условий; пожароопасность; биологическое воздействие - риск укусов животных, ядовитых насекомых, переносчиков инфекций, попадания в человеческий организм ядовитых микроорганизмов; психофизиологические нагрузки - риск возникновения физических и нервно-психических перегрузок у туристов при прохождении трудных, опасных участков маршрута; опасность ультрафиолетового и радиационного излучения; химическое воздействие - токсическое, раздражающее, сенсibiliзирующее; специфические факторы риска - возможность возникновения на маршруте природных и техногенных катастроф, плохое техническое состояние объектов, низкий уровень подготовки обслуживающего персонала, инструкторов, недостаточное информационное обеспечение на маршруте.

Контроль за выполнением требований безопасности экстремального туризма должен проводиться перед началом туристского сезона и в ходе текущих проверок уполномоченными государственными органами в соответствии с их компетенцией.

Список литературы

1. Александрова А.Ю. Экономика и территориальная организация международного туризма. - М.. 1996. – 653 с.
2. Александрова А.Ю. Международный туризм. - М., 2001. - 464 с.
3. Биржаков М.Б. Введение в туризм. – С.-Пб. - 2001. - 570 с.
4. Волков Ю.Ф. Введение в гостиничный и туристический бизнес. - Ростов Н./Д.: Феникс. - 2003. - 352 с.
5. Зорин И.В., Квартальнов В.А. Энциклопедия туризма. - М.: Финансы и статистика. - 2000. - 368 с.
6. Николаенко Д.В. Рекреационная география. - М., 2001. - 288 с.
7. Сенин В.С. Организация международного туризма: Учебник. - М.: Финансы и статистика. - 2003. - 400 с.
8. Соколова М.В. История туризма. - М.: Академия. - 2004. – 352 с.
9. Храбовченко В.В. Экологический туризм. - М.: Финансы и статистика. - 2004. - 262 с.
10. Экономика и организация туризма: международный туризм /Под ред. И.А. Рябовой, Ю.В. Забаева, Е.Л. Драчевой. - М.: КНОРУС, 2005. - 502 с.
11. Бабкин А.В. Специальные виды туризма. - М. - 2007. - 252 с.
12. Борисов К.Г. Международный туризм и право. - М.: НИМП. - 1999. - 352 с.
13. Волошин Н.И. Правовое регулирование туристской деятельности. - М. - 2004. - 198 с.
14. Гуляев В.Г. Формуляры, контракты, соглашения в туристской деятельности. - М.: ПРИОР. - 1998. - 336 с.
15. Гуляев В.Г. Организация туристской деятельности. - М.: НОЛИДЖ. - 2005. – 312 с.
16. Дворниченко В.В. История международного и национального туризма. - М.: МЭСИ. - 2001.
17. Здоров А.Б. Экономика туризма. - М.: Финансы и статистика. - 2004. - 272 с.
18. Карпова Г.А. Экономика современного туризма. - СПб. - 2001.
19. Квартальнов В.А. Теория и практика туризма. - М.: Финансы и статистика, 2003. – 671 с.
20. Кусков А.С., Лысикова О.В. Курортология и оздоровительный туризм. - Ростов н/Д.: Феникс, 2004. - 320 с.
21. Кусков А.С., Макарецва Л.В. Основы курортологии: Учеб. пособие. - Саратов, 2002. – 182 с.
22. Маринин М.М. Туристские формальности и безопасность в туризме. - М.: Финансы и статистика, 2004. -174 с.
23. Осипова О.Я. Транспортное обслуживание туристов. - М.: Академия, 2006. – 376 с.
24. Планирование на предприятии туризма: Учебник / Под ред. проф. Е.И. Богданова. - СПб.: Бизнес пресса, 2005. – 320 с.
25. Соколова М.В. История туризма. - М.: Академия, 2004. - 352 с.
26. Храбовченко В.В. Экологический туризм. - М.: Финансы и статистика, 2004. -262 с

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ МІНАЖАТТЫҚ ТУРИЗМНІҢ ДАМУЫ

Каржауова Маншук Жолдасбаевна

география пәнінің мұғалімі, Алматы қаласы, Алатау ауданы №169 мектеп лицейі

Аннотация. Жұмыстың мақсаты Қазақстанда туризмнің, соның ішінде туризмнің жаңа саласының бірі мінажаттық туризмнің дамуы және оның танымдылықты, мәдени-тарихи құндылықтарды сақтап, насихаттаудағы маңызын зерттеу. Үлкен қызығушылық туғызған мінажаттық туризм бүкіл әлемді қамтыды. Ішкі саудада Қазақстанның бай діни дәстүрі, туризмнің осы түрінің өсуіне мүмкіндік береді. Туризмнің жаңа түрін қалыптастыруда “мінажаттық туризм” зерттеу жұмыстарында үлкен қызығушылық туғызып отырғанына көз жеткіздім.

DEVELOPMENT OF PILGRIMAGE TOURISM IN KAZAKHSTAN

Karzhauova Manshuk Zholdasbayevna, geography teacher, school Lyceum No. 169 of Alatau district, Almaty, Kazakhstan

Abstract. The purpose of the work: The study of tourism, including the new growth of tourism in Kazakhstan – the development of pulmonic tourism and the study of its historical and cultural-cognitive role. Now pilgrimage tourism is of interest all over the world. The rich spiritual traditions of Kazakhstan make it possible to develop pilgrimage tourism in the country more and more. So, among the types that are beginning to gain momentum, "pilgrimage tourism" is particularly different.

Өзектілігі. Қазақстанның туристік әулеті бай және алуан түрлі. Танымдылық, мәдени-тарихи нысандарға бару, қызықты оқиғалар, экотуризм, мінажаттық туризм және т.б. туризм түрлерін дамыту үшін бірегей мүмкіндіктері бар. Елімізде 100-ге жуық емдік сулары, 9000 астам археологиялық және тарихи ескерткіштері бар. Туристердің арасында аң аулау, соның ішінде аң аулаудың ұлттық түрлері танымалдыққа ие. Қазақстан Республикасында туризмді дамыту бойынша Мемлекеттік бағдарламаға сәйкес ішкі туризмді дамыту бойынша іс шаралар көзделген.

Еліміздің туристік мүмкіндіктерін насихаттау мақсатында қызықты маршруттар әзірленуде. Қазақстанда бірегей табиғи әулеттермен қатар, мұнда туризмнің болашағы зор салалары: мәдени-танымдылық, іскерлік, экологиялық, экстремалдық, мінажаттық салалары, Ұлы Жібек жолы бойынша маршруттар, Отанымыздың керемет әсем жерлеріне саяхаттар, оның тарихи, сәулетті, мәдени және сауықтыру орталықтарына жылдың кез келген уақыттарына турлар ұйымдастырылған. Сонымен қатар Мемлекеттік ұлттық табиғи саябақтар мен қорықтардың ресурстарын тарта отырып, экологиялық туризмді дамыту бойынша да жұмыстар жүргізілуде. Еліміздің экономикалық жағдайын жақсартуда туризмнің қай түрлері болса да маңызы зор.

Жұмыстың мақсаты: Қазақстанда туризмнің, соның ішінде туризмнің жаңа саласының бірі мінажаттық туризмнің дамуы және оның танымдылықты, мәдени-тарихи құндылықтарды сақтап, насихаттаудағы маңызын зерттеу.

Ертедегі әлем тарихында қазіргі Қазақстанның аумағы бойынша алғашқы ұйымдастырылған саяхат ғаламдық туристік нысан Ұлы Жібек жолымен байланысты, оның қалыптасу кезеңі біздің дәуірімізге дейін 3 - мыңжылдыққа жатады. Біздің ғасырымызға

дейінгі зерттеушілер өз жұмыстарында Қытай туралы және осы елге бару жолы туралы мәліметтер келтірген. Біздің дәуірімізге дейін 2 ғасырда Клавдий Птоломей «*Географиялық нұсқаулық*» деген өз еңбегінде осы мәселелерге көңіл аударады. Оның еңбегінде Ұлы Жібек жолыны бару туралы алғашқы сипаттама беріледі. Птоломей Марк Тирский мен Мая Тицианның еңбектерін пайдаланғанын жазады. Аталған жол римнің шекаралас қаласы Гиераполь арқылы өтіп, Месопотамияны арқылы Тигр өзеніне шыққан, одан әрі Мидиядағы Экбатанға, одан әрі Каспий теңізіне шығып, Парфия астанасы Гекатомпил, Маргиан Анохиясына Бактра және Камедь тауларына (Алай жоталары болуы мүмкін) арқылы Татим өзені алабына келіп шыққан. Ол жерден Қытай астанасына әкеледі. Міне, бұл Ұлы Жібек жолының ертедегі жолының сипаттамасы. Ертедегі қытай саяхатшылары Чан-Чун, Ши-Фа-Сянь, Тан-Де өздері жүрген жолдарына сипаттама жасап көрмек болған. Буддаға сиынушы Сюань-Цзянның 7 жүз жылдықта (628 ж) Ыстық көлдің жағасын бойлай Тянь-Шань тауы арқылы қысқа жолмен Қытайға өткенін сипаттаған жазбасы сақталған.

Қазақстан аумағында ең алғашқы туристік нысандар түрік тайпаларының жаулап алуы және көшуімен байланысты. Қазақстандағы алғашқы мінажаттық туризмді ұйымдастырушылардың бірі Темір болды. Осындай негізгі ескерткіш 1399 жылы Темірдің бұйрығы бойынша Ахмед Яссауидың қабіріне орнатылған кесене болды. Ертедегі саяхаттанушылар Марко Поло, Плано Карпини, Рубруксвистің жазбалары Азия кеңістігін зерттеуге өз үлестерін қосты.

18 ғасырдың 30-шы жылдары Ресейге Қазақстанның қосылуымен оның кең байтақ жеріне белсенді зерттеулер жүргізіле бастады. Бұл кезде Ресей шекарасы орта азия хандығымен жанасып жатты. Орта Азия Ресейге қосылды. 60-80 жылдары Қазақстанға Ресей География Қоғамымен және Әуесқой жаратылыстанушылар қоғамымен ұйымдастырылған ғылыми экспедициялар жол тартты.

Жетісуға бірінші сапар шеккен алғашқы турист Алексей Васильевич Хорошхин болды. Ол Іле Алатауының бөктерінде көп саяхат жасады. 1875 жылы ол Талғар шыңына шықпақ болды және 12050 футтық (шамамен теңіз деңгейінен 4 мың метр) биіктікке жетті.

1821 жылы Орынбор губерниясына әскерилер штабында қызмет жасайтын, топограф, кадет корпусының түлегі Григорий Силыч Карелин жер аударылды. Тәжірибелі топограф ретінде, ол көптеген экспедицияларға тартылды. Ол Каспий маңы жазықтығынан бастады. Жиырма төрт жыл жер аударылған кезінде ол Қазақстан мен Орта Азияның дала және шөлді аймақтарын аралап, Жетісуға саяхат жасады. 1856 жылдың 15 мамырынан бастап, ұлты қазақ Шоқан Уалиханов Үлкен Орданың приставы полковник Хоментовскийдің экспедициясының құрамында өзінің алғашқы саяхатын бастады. Олардың жолы Сөгеті, Торайғыр таулары арқылы, Сынташ асуынан өтіп, Ыстық көл жағалауына жетті. Экспедицияның қайтар жолы Саты асуы арқылы, содан кейін Шелек, Жіңішке, Асы және Түрген өзендерінің аңғарлары арқылы болды. Хоментовскийдің экспедициясы Шарын және Шелек өзендеріне дейін Іле Алатауы мен Ыстық көлдің шығыс бөлігін топографиялық картаға түсіре отырып, шекара маңын зерттеумен айналысты. 1856 жылдың 19 маусымында Тянь-Шань бойынша өз саяхатын орыс зерттеушісі, географ Петр Петрович Семенов бастады. 1906 жылы осы өлкені игергені үшін Семенов-Тянь-Шаньский аты берілді. 1910 жылдан 1912 жылдары қазіргі Қостанай өңірінің тұрғыны Әліби Жангелдин жаяу саяхат жасады. Бұл саяхаттың мақсаты өз білімін арттыру, басқа елдермен, онда тұратын елдердің тіршілігімен танысу болды. Ол мына маршрут бойынша саяхат жасады: Вена - София, Белград, Мустафа-Паша, Андрианополь, Кирк-Кинессе, Константинополь; содан Кіші Азия мен Палестина, Египет, Судан, Абиссиния арқылы – теңіз бен темір жолды қоспағанда он екі мың километр жерді аралаған. Қайтарда Аравия түбегі, Мадагаскар, Месопотамия, Персия, Индия, Цейлон аралы,

Малай архипелагы арқылы, содан кейін Зонд аралдары бойынша Үндіқытайға (Сиам королдығы) одан әрі Қытайға, Формоза аралына (Тайвань), Жапония, содан кейін Сібір арқылы Еуропалық Ресейге жетті.

Қазақстандағы туризм. 1992 жылдың 3 шілдесінде «Туризм туралы» ҚР заңын әрекетке енгізу туралы ҚР Жоғары Кеңесінің қаулысы шықты.

Туризм саласында халықаралық қатынастарды дамытудағы алғашқы қадам 1993 жылы Қазақстанның Бүкіләлемдік Туристік Ұйымға мүше ретінде кіруі, туризм саласында ынтымақтастық туралы халықаралық келісім жасауы болды. Көптеген шетелдік мемлекеттердің үкіметі туристік әулеті бай мемлекет ретінде Қазақстанмен келісім жасаудың бастамашылары болды. 1996 жылы жастар ісі, туризм және спорт бойынша Министрлік қысқартылды. Оның орнына Туризм департаменті құрылды. 1997 жылдың 14 наурызында ҚР білім және мәдениет Министрлігінің туризм және спорт департаментімен 1997-2000 жылдарға Қазақстан Республикасының бірегей спорттық біліктілігі бекітілді. Оған туризм де кірді. Спорттық жорықтар мен туристік көптүрлілік жарыстар бойынша разрядтар мен атақтар берілді. «ҚР халықаралық клубтың спорт шебері» атағын алу үшін нормативтер енгізу жаңалық болып табылады.

Туризмнің түрлерінің жіктелісі. Шетелдік туристерге сол елге дем алуға, емделуге, оқуға, діни немесе спорттық мақсат үшін, іскерлік мақсатта немесе отбасылық жағдайы бойынша уақытша келгендер жатады. Туризмнің түрлерін жіктеген кезде бастапқы пункт ретінде саяхаттың негізгі мақсатын алған орынды.

Рекреациялық туризм. Туризмнің бұл түрі (демалу мақсатында) бірқатар мемлекеттер үшін туризмнің ең кең таралған түрі болып табылады. Емделу мақсатындағы туризм туризмнің басқа түрлерінен өзгешеленеді және жеке сипатта болады. Турдың әдеттегі ұзақтығы 24-28 күнді құрайды, яғни туризмнің басқа түрлерінен қарағанда ұзағырақ.

Экскурсиялық туризм. Туризмнің бұл түріне танымдылық мақсаттағы саяхаттар кіреді. Танымдылықтың түрі және бос уақытты өткізудің түрі ретінде экскурсия ақпараттық, интеллект пен ой-өрісті кеңейту қызметін атқарады. Экскурсиялық туризмге жеке немесе топтанып бару тән болып табылады. Танымдылық мақсат демалу мақсатымен үйлеседі..

Автомобильдік туризм танымдылық экскурсияның бір түрі болып табылады. Көліктің басқа түрлерімен саяхаттауды салыстырғанда автокөлік және автобустармен саяхаттау барысында барған жерімен танысу мүмкіндігі кеңейеді.

Ғылыми туризм. Саяхаттың бұл түрі халықаралық туризмдегі саяхат түрі болып табылады. Туризмнің бұл түріне әр түрлі мәжілістерге, конгрестерге, симпозиумдарға, қатысулар кіреді.

Іскерлік туризм. XX ғасырдың екінші жартысынан бастап іскерлік мақсаттағы қатынастар жаппай сипат ала бастады. Арнайы туристік фирмалар іскерлік кездесулерді ұйымдастырады, әріпестер туралы ақпарат жинайды. Іскерлік саяхаттар экономикалық жағынан алғанда пайдалы болып табылады, себебі олар маусымдық факторларға тәуелді емес.

Этникалық туризм. Туризмнің бұл түрі туыстарына қонаққа барумен байланысты және халықаралық туристік алмасуда маңызды орынға ие.

Қызықты оқиғалар туризмі. Бұл демалудың өзіндік бір түрі, туристер аң аулайды, балық аулайды не болмаса қазына іздеумен айналысады.

Қызықты оқиғалар туризмі бірнеше түрге бөлінеді:

- 1) жорықтық экспедициялар;
- 2) турлар. Осындай туризмнің өзіндік белгісі аң сафари-турлар (аң аулау, балық аулау, көбелек ұстау);
- 3) теңізде саяхаттау (яхтинг).

Бұл әдетте топпен жүретін аулауға, балық аулауға рұқсат беретін лицензиялар алу болып табылады. Бұл туризм белгілі бір қатерлермен байланысты, сондықтан қауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін арнайы жол серіктер, инструкторлар керек.

Спорттық туризм. Спорттық түрлердің негізгі міндеті қонақтардың спорттың белгілі бір түрлерімен айналысуын қамтамасыз ету. Спорттық түрлердің негізгі жабдықтарына арнайы трассалар, спорт алаңдары, ғимараттар, құрал-саймандар жатады.

Религиялық (мінажаттық) туризм. Туризмнің бұл түрі тарихи болып саналады. Қазіргі уақытта да туризмнің бұл түрі үлкен танымалдыққа ие. Діни мақсаттағы туризмде саяхаттаудың бірнеше түрлерін бөлуге болады:

- 1) мінажат ету (әулие орындарға барып, сиыну);
- 2) танымдылық үшін бару (діни ескерткіштермен, дін тарихымен, дін мәдениетімен танысу);
- 3) ғылыми жорықтар (тарихшылар, дінді зерттеумен айналысатын ғалымдардың жорықтары).

Туризмнің осы түріндегі елеулі қиындық кадрлар дайындау мәселесі болып табылады. Гидтар мен экскурсоводтар тарихи, сәулет көрікті орындарын көрсете білумен қатар, діни құндылықтар жайлы да білулері қажет. Енді осы мінажаттық туризмге тоқталып кетейік.

Зерттеу нәтижелері және оларды талқылау.

Мінажаттық және діни туризм. Мінажат ету *pilgrimage* - белгілі бір діни мақсаттарда әулиелер жатқан орындарға саяхат жасау. Мінажат ету барлық діндерге тән. Қазіргі кезде мінажат етушілер осындай түрлерді ұйымдастырушы туристік компаниялардың қызметін кең түрде пайдаланады. Діни-танымдылық немесе мәдени-тарихи түрлерден мінажаттық түрлердің ерекшелігі тек танымдылық мақсатта ғана емес, белгілі бір салттарды жасау яғни әулие орындарға барып сиынуды білдіреді.

Мінажаттықтың жалпы негізі діншілдік болып табылады, белгілі бір әулие орындарға барып сиынып, құлшылық ету. Бұл тау шыңы, тастар мен жартастар, өзен мен көлдер, бұлақтар немесе ағаштар болуы мүмкін. Сонымен қатар әулиелер жерленген жерлер, кесенелер, мазарлар да осындай сиынатын орындарға жатады. Мұсылман халықтардың мінажат ететін орны Меккеде орналасқан. Мұсылманның бес парызының бірі осы Меккеге барып мінажат ету яғни қажылыққа бару болып табылады. Әрбір мұсылман Меккеге қажылыққа баруға тиіс. Меккеде Кааба орналасқан әулие жер Аль-Хараам мешіті бар. Бұл жерге жыл сайын 2 миллионнан астам мінажаттық етушілер жиналады. Мәні бойынша мұсылмандардың мінажаттық ететін екінші бір орны Меккеден 300 км жерде орналасқан Медина қаласы болып табылады. Меккеге қажылыққа барған әрбір мұсылман Мединаға да баруға тиіс. Мединада мешіт бар, онда Мұхаммет пайғамбар тұрған үй және оның мазары орналасқан. Мешіттің ішінде діни реликвия – Мұхаммет пайғамбардың аяғының ізі және сақалы сақталған.

Қазақстанда мінажаттық туризмнің дамуы. Арыстан баб кесенесі тарихи ескерткіші

Бүгінгі таңда көне дәуірден жеткен Арыстан Баб, Әзірет Сұлтан, Айша Бибі мазарлары, Ұлытаудағы Ерден, Дүзен, Алматыдағы Райымбек, Әлмерек батыр кесенелері сынды белгілі тұлғалардың бейіті тарихи мұра ретінде өз құндылықтарын жойған емес. Аталған сәулет ескерткіштерінің барлығы ел ішінде еңбегі еленген әулие, ел билеуші, батыр, билердің құрметіне тұрғызылғаны белгілі. Адамзат мәдениетінің құрамдас бөлшегі ретінде мызғымас сәулет ескерткіштеріне айналған кесенелердің арқасында (Мысырдағы Бейбарыс Сұлтан кесенесі) тарихымыздың, мәдениетіміздің өзге елге танылып жатқанын жоққа шығара алмаймыз. Бұдан киелі өнер дәрежесіне дейін биіктеу арқылы мазар-бейіттердің елдікті, ерлікті, тарихты, мәдениетті танытудың бір нышанына айналғанын көреміз.



Кесене XII ғасырда өмір сүрген Арыстан Бабаның қабіріне орнатылған. Алғашқы кесененің XIV-XV ғасырларға жатады. Одар ағаштан ойылып жасалынған бағыналар айвана сақталынып қалған. XVIII ғасырда жер сілкінісі кезінде құлаған ағаш мазардың орнына екі ағаштан ойылып жасалған ағаш бағынаға тірелген екі күмбезді ғимарат салынған. Кесене XVIII ғасырда құлап, 1909 жылы қайта салынған. 1971 жылы жер асты ыза суларының деңгейінің жоғары болуынан, мешіт басқа жерге көшіріліп, қайта тұрғызылған.



Қазіргі кезде кесене Орталық Азиядағы мұсылмандар сыйынып, мінажаттық ететін әулие жердің бірі болып табылады. Аңыз бойынша Арыстан баб Мұхаммет пайғамбардың сақабасы болып табылады. Бір күні Мұхаммет пайғамбар мен оның сақабалары құрма жеп отырған. Құрма жемісінің біреуі ыдыстан қайта қайта құлай берген, сонда пайғамбар мынаны естіген дейді: «Бұл құрма сізден 400 жыл кейін дүниеге келетін

мұсылман Ахмет үшін арналған». Пайғамбар өзінің сақабаларынан болашақ қожасына осы құрманы кім табыстайтынын сұраған. Ешкім жауап бермеді. Пайғамбар өз сұрағын қайталапты, сонда Арыстан баб былай деп жауап беріпті: «Егер Сіз Алладан 400 жыл сұрап берсеңіз, онда құрманы мен табыстаймын» депті. Аңызға сәйкес және жазбаша дерекнамалар бойынша («*Рисолаи Сарем-Исфижоб*» және *Куприлозада кітабы*), Арыстан баб 400 жылдан соң Қожа Ахмет Яссауидің тәлімгері болып, оған құрманы табыстапты.

Бүгінгі күні Арыстан баб қабірінің басында ауданы 30x13 м кесене орнатылған. Тарихи деректер бойынша бұл кесене XII-XVIII ғасырларда бірнеше рет жаңартылып, қайта салынған. Аңыз бойынша қайтыс болар алдында Мұхаммет пайғамбар Арыстан Бабқа өзінің таспиғын аманат етіп тапсырған екен, ол 11 жасар бала Қожа Ахмет Яссауиға тапсырыпты. Арыстан баб кесенесінің жанында суы өте тұзды құдық бар, оның емдік қасиеті бар. Жыл бойы Арыстан баб кесенесіне мінажат етушілер өте көп келеді. Тек Қазақстаннан ғана емес алыс, жақын шетелдерден де өте көп туристер келіп, мінажат етушілер саны жыл санап өсіп келеді.

Көне Отырар көмбелері. Археологиялық тұрғыдан алып қарағанда, Қазақстанда Отырар шұратынан қызықты жер табылмайды. Арыстың Сырдарияға құятын тұсында 300

шаршы шақырым жерде жүз елуден астам ежелгі қалалардың, елді мекендердің, кішігірім қожалықтардың және қарауыл мұнараларының қирандылары тұр.

Ертедегі елді мекеннің орнында пайда болған әрбір төбенің аты бар. Олар: Алтынтөбе, Жалпақтөбе, Құйрықтөбе, Мардан, Пышақшытөбе және тағы басқалар. Ертеде Отырарды қоршап жатқан қалалар мен елді мекендер X-XII ғасырлардың өзінде-ақ қаңырап қалған. Сондықтан халық аузында жер-су аттарының дәл атауы қалмағанына таң қалуға болмайды. Тек Отырар ғана жүздеген жылдар бойы өз атауын сақтап келеді.



Отырар төбенің жалпы көрінісі

Отырардың орнында елді мекеннің қашан пайда болғаны туралы деректер археологиялық қазба жұмыстары басталғанға дейін белгісіз болды. Алайда қала атауының жазба деректерде көрсетілген уақытынан көп, бұрын бұл жерде елді мекен болғанында күмән жоқ еді. Алғаш қала атауы XI ғасырдың бас кезінде айтылып өтеді.

1218 жылы Отырар жазба дерек беттерінен қайта орын алды. Ол кезде Орта Азия қалалары моңғолдың тапал аттарына мінген салт атты сарбаздарын көрмеген еді. Бірақ Шыңғыс ханның есімі жақсы белгілі болатын.

Қалада жүргізілген археологиялық жұмыстар ежелгі қала өмірін көз алдымызға елестетуге мүмкіндік беретін алуан түрлі мағлұматтармен байытты.



Отырар ескерткіштерін аралау маршруты

Аспаннан қарағанда Отырартөбе басқа төбелерге қарағанда үлкен де маңызды болып келеді. Мына суреттерге қарасаңдар, қала қирандыларынан ортағасырлық ескерткіштерге тән белгілері бар екенін байқайсыңдар. Биік бесбұрышты төбешік анық көрінеді. Бұл-қалашықтың орталық бөлігі, төбешіктің биіктігі 18 м-ге жетеді. Көп жылдар бойы ол құлаған ғимараттардан, құрылыс қоқысынан, шаруашылық қалдықтарынан пайда

болған. Қазір Отырартөбе көптеген қабаттардан тұрады. Қалаға кіретін үш қақпа бар: екеуі оңтүстік және солтүстік-шығыс қабырғаларында бір-біріне қарама-қарсы, ал үшіншісі-батыс қабырғаның ортасында орналасқан шамасы, оңтүстік қақпа басты қақпа болғанға ұқсайды.



Отырар төбенің археологиялық қазба жұмыстарының көрінісі

Қазба жұмыстары кезінде табылған заттарға, қыш ыдыстарына қарағанда, Отырар рабатының қабырғасы шамамен XI-XII ғасырларда бой көтерген. Оны қайта салып жөндеу XIII ғасырдың басында жүргізілген. Өйткені жер қыртысынан одан кейінгі уақытқа жататын қыш бұйымдары табылған емес.

Қалашықтың орнындағы жер қабаттарын қазып, қабырғаларын зерттеу жұмысы барысында да қызықты жайттар байқалды. Қабырғаның астынан күйген қамыс қабаты шықты. Осындай күйген қабат сонымен қатар қала шетінің басқа да жерлерін қазған кезде белгілі болды. Сондықтан болар кейбір ғалымдар «Отырар(Фараб)» сөзінің «каналдармен, арықтармен тілімделген батпақты жер» деген мағынасына қарап, күйген қамыс қабатының пайда болуы адамдардың құрылыс жүргізуден бұрын қамыс төсеп, құрғатқан, содан соң күйген қамыс бетіне топырақ үйіп, оның үстіне қала қабырғасын тұрғызған деген пікірді ұстанады. X ғасырда өмір сүрген араб географы ибн Хаукальдің айтуы бойынша, Фараб (Отырар) аймағындағы елді мекендер тап осындай қолдан жасалған төбешіктердің үстіне салынған.

Отырардың өркендеу дәуірі XV ғасырдың екінші жартысы мен XVI ғасырға, басқаша айтсақ, Қазақ хандығының қалыптасу кезеңіне тура келеді. Сонымен қатар XVI ғасырдың соңындағы қабат қаланың қатты құлдырауын білдіреді. Осы ғасырдың алғашқы үш ширегінде қала өсіп-өніп, құрылыс жұмыстары дамыған болса, XVIII ғасырдың басында Отырардың біртіндеп талқандалуы мен құлдырауы байқалады.

Отырар қазбасының көрінісі көңілде әр түрлі әсер қалдырады. Біреуге көне қирандылар ежелгі ұлық құрылыстардың күрделі нұсқасы болып елестесе, басқа біреулер қаңырап, тіршілігін тоқтатқан қала орынындағы мағынасыз аласапыранды көреді... Ал археологтар оған терең үңіліп біледі, бұл расымен-ақ солай. Мамандарға Отырар қабаттары көп нәрсені баян етті. Мысалы, олар сол кезеңдегі үй-жай, қала салудағы даму үрдісін ғана емес, сонымен қатар атақты қаланың экономикасының, мәдениетінің және этносының да өркендеп жетілгенін айтып берді. Осылайша біздің анық білетініміз-кейінгі ортағасырдағы Отырардың аграрлық кейіптегі қала болғаны. Кейінгі ортағасырдағы Отырар қаласында салынған осындай бір тұрғын үйдің қалпына келтірілген сызбасы археологтарға ондағы өмірді елестетуге көмектесті.

Әулие ақын-Қожа Ахмет Яссауи. XII ғасырда қазіргі Түркістан қаласының орнындағы Яссы атты кішкене қыстақтың яссы шаһары деп даңқы шығуы Қожа Ахмет Яссауи әулие атымен тікелей байланысты. Әзірет Сұлтан шамамен 1103 жылы сайрамда туып, 1166 жылы Түркістанда дүниеден өткен. Әкесінің аты-Ыбырайым, анасының аты-Қарашаш. Бұл күнгі Сайрамда сағанасы тұр.



Қожа Ахмет жасында Арыстан Баптың батасын алады. Кейін атақты ғұлама Юсуф Хамаданнан сабақ алып, бұл дүниедегі рахаттан безіп тағдырға мойын ұсынуды, барлық жақсылықты о дүниеден іздеуді насихаттайды. Сондықтан көзі тірі кезінде-ақ әулиелік атақ, киелі адам деп мойындаушылық көп болғанын айту керек. Бұған ақын болуы, түрік тілінде жазған негізгі шығармасы «*Диуани хикмет*» атты қалың кітабының жүрекке жылы тиетін, имандылыққа шақыратын жеке тараулары мен шумақтары қалың бұқараның аузынан тастамайтын ғазалына айналуы үлкен себепші болды.

Қожа Ахмет өлеңері негізінен діннің сопылық саласын уағыздады деу-біржақты, жаңсақ пікір.



Қожа Ахмет Яссауи кесенесі

Қожа Ахмет әулие Әмір Темірге түсінде бата берген ұстазы. Бүгінгі ғылым тілінде айтқанда-мистикалық сенім-өмірден ілгері өтіп кеткен адамдар әруағы мен тірілердің байланысқа түсуі. Әмір-темірдің Қожа Ахмет Әулие басына кесене тұрғызуы да осы түсінде алған батасына байланысты. Ал, Зенгі баба, Арыстан баб, Ұзын ата әулиелер басына да кесене тұрғызуы-осынау әруақтар да өзіне бата бергендер ішінде болғанын білуінен, немесе түсінуден деп ұғыну жөн сияқты. Сонымен бірге осынау адамдармен түпкі негізімде рухани байланыс бар деп есептеген. Бұл ойлардың дұрыстығына «800 жыл ілгері өмір сүрген Арыстан бапың Қожа Ахметке келіп, құрма беруімен қожа Ахметтің оны ұстаз санауын» парасатқа салып байқасаңыз, көзіңіз жетеді.

Арыстан Баб құрманы Қожа Ахметке түсінде берген! Қожа Ахмет үшін өңіндегі өмірден түсіндегі өмірдің ақиқаты-мәнді! Ғылым тіліндегі діннің мистика - аскетизм бақытының мысалы-осы.

Қожа Ахмет Яссауи ескерткіші. Орта Азия мен Қазақстандағы біздің заманымызға дейін сақталған ең зәулім күмбезді, қыштан соғылған ғимарат. Оның көлденеңі 46,5 метр де, ұзындығы 62,5 метр. Сыртқы көрінісі симметриялы жинақы келген бұл құрылысқа үлкенді

- кішілі 35 залдар мен бөлмелер сыйып тұр. Олардың барлығы бір-бірімен қос қабатты 8 дәлізбен және әр түрлі өтпелі баспалдақтармен жалғасып жатады.

Ахмет Яссауи ғимаратының құрылымындағы тағы бір ерекшелік. Қазандықты қоршаған блоктар-залдар мен бөлмелер күмбезді мызғытпай ұстап тұратын тіреу іспетті, қабырғаның қалыңдығын белгілегенде де үйдің берік тұруы көзделген. Ғимараттың вавильондарға бөлінуі олардың әрқайсысының салмағын өзіне түсіру ниетінен туған. Үйдің қаңқасы түрліше қиюластырылған доға немесе күмбез тәрізді элементтерден құрылады, бұл әдіс кейін орта Азия мен Қазақстан архитектурасында одан әрі дамытылды.



Қожа Ахмет Яссауи ескерткіші

Бөлмелердің ішкі төбесі мен кіші күмбездерінен бастап, үйдің барлық бөлігі төрт бұрышты, сапалы күйдірілген 25-25—5 см. және 26-26-6 қыштан қаланған. Бұларды бір-бірімен байланыстыру үшін ерітінді пайдаланған. Аса мұқиятпен жасалған құрылым, ғимараттың жалпы схемасының дәлдігі, құрылыс материалдары мен жұмыстарының сапалылығы үйдің ғасырлар бойы тапжылмай мығым тұруын қамтамасыз еткен. Темір дәуірінің сәулет өнеріне сай ескерткіш геометриялық өсімдік іспеттес ою-өрнектермен және жазу-суреттермен безендірілген. Тепе-теңдіктің кемелденген сәтімен ерекше көз тарататын сол жақ қанат сол кездегі сәулетші-құрылысшылар талғамының жоғары дәрежеде болғандығын танытқандай. Сол жақ қабырғаның үйлесім тапқан тұстары сұлу иіндер мен сүбеленіп, бояуы қанық өсімдік өрнектерімен безендіріліп алты қырлы майоликалы тақталармен тысталған. Бүйір жазықтары түрлі түсті күйдірілген әшекейлі қыштармен көмкерілген. Көгілдір тақталармен өрілген геометриялық өрнектер өте айқын, бояу реңінің үйлесімін айнала қоршаған нәзік сызықтар шашыратпай тұтас композицияға үндесіп тұр.

Ғимарат негізгі орталық зал болып табылатын қазандықтың айналасына топтасқан әр түрлі мақсатта бірнеше жайлардан тұрады. Бұл-Ахмет Яссауи бейіті немесе қабірхана, мешіт, Кіші және Үлкен Ақсарай, кітапхана, құдықхана, асхана қызметшілер бөлмелері Қазандық комплекстегі ең сәулетті зал. Бұл диаметрі 18,2 метрге жуық шар конус формулалы асқақ күмбезден жабылған. Яғни жобалық шешімдерге сай келеді. Қазандық қабырғаларының дәл төбесінен ұштары төмен төнген қатпар-қатпар сталактиттер биіктігі 39 метрлік ақ күмбезге барынша сұлу, мейлінше асқақтық көрік беріп тұр. Залдың нақ ортасында аңыз бойынша Түркістаннан 25 шақырым жердегі қарнақ қыстағында жеті металдың қосындысынан құйылған алып тай қазан тұрған.



Ғимаратқа кірер бас қақпаға қарама-қарсы төрті бетте қабірхана-Ахмет Яссауидің бейіті орналасқан. Бұл төрт бұрышты қабырғаларында таяздау қуыстары бар кең бөлме. Орталығында ақ-жасыл асыл тастармен тысталған биік сағана тұр. Кезінде бұл жерге ешкім жіберілмеген Қабірханаға кірер босағада ғана құран оқылатын болған.

Ахмет Яссауи мавзолей-мешіті мейлінше тамаша қолөнер шығармаларының үлкен бір қоймасы іспеттес. Мәселен, қазандар, құйма майшамдар, шырағдандар, үлкен ту, алтын-күміс жалатылған, ағаш оюмен әрленген үлкенді-кішілі есіктерді айта аламыз.

Тай қазан - бірлік қонақжайлық символы. Оның диаметрі-2,4 метрде, салмағы екі тонна, қазанның көлемі кең болуы көне түрке тайпаларының діни сеніміне байланысты-қазан ернеуі түрегеп тұрған кісінің иегімен тұтас болуға тиіс деген ұғымнан туған. Тай қазанның үстіңгі жиегіндегі үш қатарлы белбеулі безендер сан алуан өсімдік іспеттес ою-өрнекпен нақышталған да көне араб жазуларымен толысқан. Бірінші қатардағы жазулар Ахмет Яссауи ескерткіші үні су құйылатын қазан ретінде Темірдің сыйға тартқанын айтса, ортаңғы қатарда «*Мерейің үстем болсын*»және 1399 жылы Тебриздік шебер Абду-л Әзиз ибн Шарафуддиннің соққаны жайлы жазылған. Ал төменгі белбеуде «*Алла-ақбар*»деген қорытынды бар. Тағы да Темірдің сыйы қола шырағданның сүбелі тұлғасы, өсімдік тектес нәзік өрнектердің сәнді жарасымы, алтын-күміс жалатылған жазулар бұйымға қайталанбас тұтастық сыйлаған. Мұндағы жазулар 1937 жылы Изуддин ибн Таджуддин шебердің жасағандығын баяндайды. Мейлінше жоғары сауаттылықтан нәзік көркемдік талғамнан туған ғимараттың барлық есігі, әсіресе қазандық пен қабірхана қақпаларына, ең таңдаулы ағаштар ірікелген де ол сүйекпен нақышталған. Есіктермен кейбір сәулет бөлшектерінде дәстүрлі қазақ ою-өрнектерінің сарыны сезіледі.

Ахмет Яссауи ғимараты Темір дәуірінің айтулы төрт ескерткішінен, олар –Шахрисия біздегі Асарай, Доруссиядат, Смарқандтағы Бибі ханым мешіті, бізге жеткен жалғыз құрылыс екендігімен де қымбат.

Сондай-ақ, ол өзінен бұрыңғы қараханидтер дәуіріндегі құрылыс өнерінің сол кезде қалыптаса бастаған кейбір ерекшеліктерін бойына сіңірген. Бұл ескерткіштің Қазақстан мен Орта Азия сәулет өнері тарихында алар мән-мағынасы жоғары. Талай ғасырлар бойы құрылыс мәдениетіне үлкен үлгі боп келгендігі де рас.

Ғасырлар бойы сыннан өтіп, сан қилы заман мен табиғат әсеріне қарамастан ғимараттың алғашқы қалпы сақталғандығы Қазақстан мен Орта Азия мұраларын зерттеуші ғалымдардың назарын аударды. Бұған мысал ретінде А.МЛерх, Н.Я.Бичурин, Түркістан әуесқой археологтар үйірмесінің мүшелері: И.Л.Диваев, А.А.Ахмеров, Н.И.Веселовский басқарған экспедиция ескерткіш жобасын сызып, суретке түсірген.

Ескерткішке ғалымдар назары ерте түскенмен оны қалпына келтіру жұмыстары жүргізілмей қала берді. Тек 20-жылдары ғимаратты зерттеуді Б.Н.Денике, М.Е.Массон, А.А.Семеновтар, ал Ұлы отан соғысы қарсаңында, яғни 1938-1941 жылдары, Б.Н.Засыпкин,

Г.И.Пацевичтер жалғастырды. Н.М.Бачинский жер асты бөлігі мен оның беріктігіне барлау жасады. 1950 жылдардың басында Н.С.Гражданкина құрылыс жоспарын зерттесе, Т.Ш.Карумидзе қалпына келтіру жұмыстарын басқарды. Кейінірек ғимаратта Қазақстан мен Өзбекстанның бір топ архитекторлары жұмыс істеп, оның жоспарын анықтап, жарып қарағандағы құрылыстың чертеж өлшемдерін жасады.

Қазақстанда осы ғажайып ескерткішті сақтап қалуға бас назар аударып отыр. Ғимаратты зерттеу мен қалпына келтіру жұмыстарына мемлекет елеулі қаржы бөлді. Ескерткішпен жұмыс істеуге бүкіл одақтық республикалық жетекші ғылыми мекемелердің қатыстырылуы, оның құрылысы мен безендірілу ерекшеліктеріне тереңірек үңіліп, ондағы ауа ылғалдығын бірқалыпты етіп сақтау мәселелеріне көңіл аударуда: ғимарат қорығындағы Қылует мешіті, Шілдехана, Рабия Сұлтан Бегім, Есімхан бейіттерімен қатар басқа да құрылымдағы зерттеу жұмыстары жүргізіле бастады. 1978 жылдың қыркүйегінен бастап Ахмет Яссауи архитектуралық кешені мұражай болып ашылды.

Мұражай экспозициясы ескерткіштің құрылымы мен безендірілу ерекшеліктерімен, Түркістан қала құрылысымен, Қазақстан жеріндегі жазба мәдениетінің тарихымен, сол сияқты XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ халқының қолөнерімен таныстырады.

Орта ғасырдан аса көрнекті аты шулы ескерткіші-Ахмет Яссауи ғимараты. Оңтүстік Қазақстан жерін мекен еткен халықтардың жоғарғы мәдениетін бүгінгі ұрпаққа жеткізгені үшін әрдайым бағалы бола бермек.

Яссауи кесенесінің қазіргі жағдайын анықтауда соңғы кезде ғалымдар жүргізген зерттеу жұмыстарының орны ерекше. 2010-2011 жылдары «Әзірет Сұлтан» қорық-музейі әкімшілігі Мәдениет министрлігіне қарасты атақты ғалым И.В.Ерофеева басқаратын Көшпенділердің мәдени мұрасы проблемалары жөніндегі қазақ ғылыми-зерттеу институтына ескерткіштің техникалық жағдайын тексеріп беруге тапсырыс береді. Осы жұмысты көп жылдар бойы Яссауи кесенесінде, Қазақстан мен Орта Азияның басқа ескерткіштерінде техникалық жағдайын тексеру жүргізіп келген институттың «Мәдени мұраны құжаттау мен консервациялау зертханасының» меңгерушісі, т.ғ.к. Л.В.Дубровская жүргізді. 2011 жылы техника ғылымдарының докторы И.С.Бровко басшылық еткен, техника ғылымдарының кандидаты Н.А.Сәрсембаев, тех-ника ғылымдарының кандидаты И.И.Шүкенов қатысқан М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің мамандары тағы да «Әзірет Сұлтан» қорық-музейі тапсырысымен Яссауи кесенесінің бөліктеріндегі температуралық-ылғалдық жағдайын зерттеді. Яссауи кесенесі жағдайының соңғы жылдары төмендеп келе жатқанына жоғарыда айтылған зерттеулерде көрсетілген және жеке өзімнің көзбен көрген 3 басты мәселеге назар аударайын. Біріншіден, кесененің ең киелі орны – Яссауи қабырханасындағы ішкі күмбезінде сарғайған үлкен дақ пайда болды, ол үлкейіп келе жатыр. Аппақ жұмыртқадай күмбез келбетінде бұрын-соңды мұндай бүлінушілік болған емес! Екіншіден, қазандықтың күм-бездері арасындағы кеңістікте ылғал көбейіп, тұз жиналып жат-қанын ғылыми негізде ғалымдар көрсетті. Л.Дубровская 2010 және 2011 жылдардағы күмбездегі намды салыстыра отырып, бір жыл көлемінде күмбездің үстіңгі бөлігінде ылғалдық 7 пайызға, орта белінде 29,9 пайызға артқан-нын көрсетеді. Ішкі күмбездегі ылғалдық осылай көбейе берсе, оның салмағы артып жартылай немесе толық опырылуы мүмкін деп ескертеді шымкенттік ғалымдар да. Бұл қауіп негізсіз емес. Мұндай жағдай бұрын-соңды болған, 1982 жылы Қазандықтың ішкі күмбезінің екі қатар сталактиттері құлаған. Кеңес заманында осы мәселемен айналысқан мәскеулік ғалымдар опырылудың бір себебі күмбезде жиналған ылғалдан болған деген қорытынды жасаған. Зерттеу нәтижелеріне сүйенсек, сталактиттер орналасқан күмбез бен сыртқы күмбез арасында ауа алмасу жоқ, сондықтан ылғал жиналады, ішкі күмбез ауырлайды. Осыдан Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университетінің ғалымдары қазандықтың күмбезіндегі бұрынғы ойық-тесіктерді ашу қажеттігін ұсынады.

Бүгін біз қазақ мемлекетінің ғасырлар бойғы сынақтарынан аман қалған VI ғасырдан астам түркі -Тұран халқының ұлы жәдігері – Қожа Ахмет Яссауи кесенесі-хандар мен билердің, өткен батырлар мен қайраткерлердің пантеонын сақтауға міндеттіміз.



Домалақ ана кесенесі. XI ғасырдың сәулет ескерткіші. Ескерткіш Оңтүстік Қазақстан облысында Қаратаудың оңтүстік беткейінде Балабөген өзенінің аңғарында орналасқан. Кесене халық арасында Домалақ Ана ретінде танымал Нұрилла Әли Сыланқызының қабіріне тұрғызылған. Домалақ-Ана Байдібек Атаның екінші әйелі. Ол кісі өте ақылды және дана адам болған екен, мейірімділік пен аналықтың символы болып табылады. Домалақ Ана парсының «Әулие ана» дегенді білдіретін «Дихнат мама» деген сөзінен шыққан деген болжам бар. Домалақ Ана өзінің

ақылдылығы, кемеңгерлігі, даналығы, жанының тазалығы мен әулиелігі арқылы халық арасына танымал болды. Сонымен қатар өте тапқыр және ақылды адам болған. Домалақ Ана ұрысқан адамдарды татуластырып, өкпелерін кешірте білген. Домалақ Ананың немересі Дулат Бухараның шебері Абдулла Шериді шақырып, әжесіне кесене тұрғызған. XI-XV ғасырларда Домалақ Ана кесенесі бірнеге рет жаңартылды. 1996 жылы Маңғыстаудан әкелінген ақ тастардан кесене жаңартылып, қайта қаланды. Кесененің биіктігі 12 метр. Аңыз бойынша Домалақ Ананың кесенесінде екі әулие тас бар, оның арасынан тек жаны таза, адал адам ғана өте алады деген наным бар. Мұражайында көптеген қолжазбалар сақталған.

Қорытынды. Қазіргі кезеңде туризмнің дамуы Қазақстан Республикасында жағымды динамиканы көрсетеді. Осыған қарамастан туризмнің динамикалы дамуына кедергі келтіретін аспектілер кездеседі. Отандық туризмнің проблемалары көптеген дамып келе жатқан елдерге тән және туризмге аз назар аударылған жағдайды көрсетеді. Мұндай жағдай біздің елде де болған. Жақын арада көптеген қиындықтардың шешілуін ескере отырып, Қазақстан өзінің бірегей туристік өнімімен халықаралық нарыққа шығатынына батыл болжам жасауға болады.

Адамзат қоғамының даму тарихы бізге үлкен көлемде, әр түрлі айғақ болатын жеткілікті түрде, мәселен қызықты тарихи ескерткіштер, дәстүр, дін, ғылыми жетістіктер қалдырды. Сонымен бірге өткен тарихымыздың мәдени әдет-ғұрпын, қоршаған ортаға көз қарасын, бұрынғы табиғи ресурстар жайлы деректер береді. Шындығында бұл дәстүрлер туристік рекреация ресурстарының ерекше компоненттері болып табылады. Қазақстан территориясында әртүрлі тарихи архитектуралық және табиғи нысандық туризм орталықтарына, мінажаттық туризм қосылды. Әсіресе, бұл туризм орындары Қазақстан аймағында, Ұлы Жібек жолының бойында орналасқан. Сапар барысында бұл жерлерге барып көрушілер біршама көбейген. Сол киелі жерлерге сапар шегіп, Қожа Ахмет Яссауи кесенесінің архитектурасына, сыртқы бетіндегі ою-әшекейлеріне назар аударып таң асыз Кесенеде орналастырылған тай қазан, қазақ халқының ұлы адамдарының және Қожа Ахмет Яссауидің қабірлері үлкен әсер қалдырады. Сол күні ежелгі Отырар қаласындағы көмбелерді көріп, таныстық. Сол көмбелер арқылы біз ерте кездерде адамдар қалай тіршілік еткеніне көз жеткізе аламыз. Содан соң біз арнайы Арыстан Баб мешітіне сапар шектік. Мен осындай киелі жерлерге барып өте үлкен әсер алдым. Сондықтан да өзіміз ғана емес, өзге де діндерге өзіміздің дінімізді және әдет-ғұрпымызды таныстыру үшін туризмнің осы саласын дамыту қазақ халқы үшін аса маңызды деп ойлаймын.

Осы Түркістан, Отырар, Арыстан Баб діни туризм саяхатына шетелдік қонақтарды көбірек тарту. Жарнаманы әлемдік деңгейге тарату. Қазағымыздың ата-бабамыздан қалған осынау бай және құнды тарихи-мәдени ескерткіштерін, діни мешіттерін, Отырар төбенің

археологиялық көрінісін, оның тарихын насихаттау арқылы қазақ халқының өткенін, мәдени өмірін «екінші Аристотель» атанған қандасымыз Әбу-Насыр Әл-Фараби дүниеге келген Отырар қаласын күллі әлемге таныту біздің міндетіміз деп ойлаймын. Шетелдік туристерді көбейту арқылы мемлекеттік бюджетке валюта қорын өсіру.

Осы маршрутқа болашақта қосар ұсыныс Шәуілдір елді мекеніндегі «Отырар» музейіне апарып, туристтерге мәдени мұрамызды көрсетіп, әдет ғұрыптарымызбен таныстыру. Ұсынып отырған рекреациялық діни туризм мінажаттық жорығы 3-4 күнге арналған ыңғайлы таным жорық. Сол себепті туристік өлкетану нысандарына ғылыми тұрғыдан баға беру болашақта кең жолға қойылатынына сенімдімін.

Зерттеу әдістерін жорық, туристік өлкетану іс-әрекеттері барысымен ғылыми еңбектермен танысу арқылы «Зерек ғылыми қоғамының» жұмысы барысында игердім.

Үлкен қызығушылық туғызған мінажаттық туризм бүкіл әлемді қамтыды Ішкі саудада Қазақстанның бай діни дәстүрі, туризмнің осы түрінің өсуіне мүмкіндік береді. Туризмнің жаңа түрін қалыптастыруда “мінажаттық туризм” зерттеу жұмыстарында үлкен қызығушылық туғызып отыр.

Әдебиеттер тізімі

1. Дурович А.П., Кабушкин Н.И., Сергеева Т.М. Организация туризма. – М.: Новое знание. - 2003.
2. Зорин И.В, Каверина Т.П., Квартальнов В.А Туризм как вид деятельности. – М.: Финансы и статистика. - 2008.
3. Боголюбов В.С., Орловская В.П. Экономика туризма. – М.: Академия, 2005.
4. Квартальнов В.А. Стратегический менеджмент в туризме. – М.: Интерпресс, 2004.
5. Крупенина Т. Социальные проблемы развития индустрии туризма
6. // Управление персоналом. – 2001. -№5. – С. 38-43.
7. Карпова Г.А. Экономика современного туризма. – М.: Школа, 2007.
8. Интернет ресурсы//www.tourism-travel.biz Формы туризма.
9. Биржаков М.Б. Введение в туризм. – СПб.: Герда, 2007.
10. Жукова М.А. Менеджмент в туристском бизнесе. – М.: КНОРУС, 2005.
11. Родионов Д. А. Энциклопедия спорта. – М.: Эксмо-Пресс, 2002.
12. Христов Т.Т Религиозный туризм. – М.: Академия, 2003.
13. Кондратенко М.Б. Паломнический и религиозный туризм. – СПб.: ОЛБИС, 2007.
14. Марчело Риси. Статистика международного туризма-2008 // UNWTO NEWS. – 2009. – №1. – С. 7-9.
15. Бабкин А.В. Специальные виды туризма. – М.: Академия, 2008.
16. Штогрин А.Б. Основы управления туристическими ресурсами //Вестник МГУ. – 2008. – №33. – С. 9-13.
17. Стржалковский В.И. Макроэкономические условия развития сферы туризма. Автореферат дисс. к.э.н. – М.: Институт экономики переходного периода, 2005.
18. Туризм Казахстана 2004-2008 // Статистический сборник. – Астана, 2009.
19. Интернет ресурсы// www.kazatur.narod.ru Современное состояние и проблемы развития туризма в странах СНГ и Казахстане.
20. Архипова В.Ф., Левизов А.С. Об инфраструктуре как определяющем факторе развития туризма в регионе // Вестник ВлГУ. 2005. – №7. – С. 21-23.
21. Программа развития туризма на 2007-2011 гг.
22. Вахитова Д. Развитие туристской инфраструктуры в регионах //Эксперт Казахстан. – 2008. – №7. – С. 15-16.
23. Какенов С. Подготовка туристских кадров: реалии и перспективы развития //

Ветер странствий. – 2009. – №5. – С.15.

24. Малиенко М.С. Проблемы подготовки кадров для индустрии гостеприимства // Вестник КАСУ. – 2006. – №4. – С. 31-34.

25. Чудновский А.Д., Жукова М.А., Сенин В.С. Управление индустрией туризма. – М.: КНОРУС, 2005.

26. Дурович А.П. Реклама в туризме. – М.: Новое знание, 2003.

27. Интернет ресурсы//www.tourlib.net Туристический имидж.

28. Закон «О туристской деятельности в Республике Казахстан»// *Казахстанская правда.* – 2001. – №27. – С. 15-17.

29. Сакун Л.В. Теория и практика подготовки специалистов сферы туризма в развитых странах мира. – Киев.: МАУП, 2004.

30. Интернет ресурсы/www.tourlib.net Аспекты подготовки кадров в туризме.

31. Труханович Л.В., Щур Д.Л. Персонал туристской индустрии. – М.: Финпресс, 2008.

32. Тихонова Н. Использование экскурсий при подготовке менеджеров туризма // *Туризм и отдых.* – 2008. – №10. – С.17-18.

33. Бараблина Э.К. Управление развитием государственно – частного партнерства в сфере туризма. – М.: Академия, 2009.

34. Шашкова О. Туризм на Шелковом пути // *Курсивъ.* – 2010.– №15. – С. 40-41.

35. Папирян Г.А. Международные экономические отношения. Маркетинг в туризме. – М.: Новое знание, 2001.

Philological Sciences

ძირითადი პრაგმატიკული მარკერები ინგლისურ და ქართულ ინტერვიუში

Kristine Tchokhanelidze

PhD, Associate Professor, Kutaisi University, <https://orcid.org/0000-0001-5921-7800>

ფ/დ ქრისტინე ჭოხონელიძე
 ასოცირებული პროფესორი
 ქუთაისის უნივერსიტეტი
<https://orcid.org/0000-0001-5921-7800>

ძირითადი პრაგმატიკული მარკერები გამოხატავს ძირითადი შეტყობინების ილოკუციურ ძალას. ასეთ პრაგმატიკულ მარკერებს რეპრეზენტაციული მნიშვნელობა აქვთ, რაც ნიშნავს იმას, რომ ისინი პროპოზიციული შინაარსის გარდა, დამატებით გადმოცემენ კონცეპტუალურ ინფორმაციას. უფრო კონკრეტულად, ისინი გადმოცემენ იმ ინფორმაციას, რომელიც მეტნაკლებად გამოხატავს წინადადების პირდაპირი ძირითადი შეტყობინების ილოკუციურ ძალას. მნიშვნელობათა ეს სხვადასხვაობა პროპოზიციულ შინაარსსა და ძირითად პრაგმატიკულ მარკერებს შორის პირველად შენიშნა ჯ. სერლმა (Searle 1969:30). მისი აზრით წინადადების სინტაქსურ სტრუქტურაში შეიძლება გაიმიჯნოს ორი ელემენტი - პროპოზიცია და ილოკუციური ძალის ინდიკატორი. ეს უკანასკნელი აჩვენებს, როგორ მიიღოს ადრესატმა პროპოზიცია, ანუ სწორად მოახდინოს ინფორმაციის დეკოდირება.

ჯ. სერლის მოსაზრების გათვალისწინებით ბ. ფრეიზერმა (Frazer 1996) გამოყო ძირითადი პრაგმატიკული მარკერების სამი ტიპი: **სტრუქტურული, ლექსიკური და ჰიბრიდული.**

ძირითადი პრაგმატიკული მარკერებიდან ყველაზე ზოგადია **სტრუქტურული** მარკერი - წინადადების ტიპი კომუნიკაციის ტიპის მიხედვით: თხრობითი, კითხვითი და ბრძანებითი. თითოეული მათგანი გამოხატავს ძირითადი შეტყობინების ზოგად მნიშვნელობას.

წინადადების **თხრობითი** აგებულება გამოხატავს მეტყველი სუბიექტის რწმენას, რომ პროპოზიციის შინაარსი წარმოადგენს (წარმოადგენდა ან მომავალში წარმოადგენს) ჭეშმარიტებას. მაგალითად, როდესაც რესპონდენტი მაიკ ჰუკაბე ჟურნალისტს ეუბნება:

(1) *A good honest debate is a healthy thing, especially when it comes to something as defining as a war* (1).⁷

პირველ რიგში, იგი ამით გამოხატავს დამაჯერებლობას იმ ფაქტისას, რომ სუფთა დებატები ჯანსაღი რამაა, განსაკუთრებით მაშინ, როდესაც საქმე ომს ეხება. მაგრამ ეს მტკიცებაა, აღიარება, დათანხმება, ცნობა თუ დადასტურება - არ კონკრეტდება. ეს შეიძლება დაზუსტდეს, მაგალითად, ექსპლიციტური პერფორმატივების გამოყენებით. თუმცა ასეთი სტილური ვარიაციების შემთხვევაშიც კი, ამ ტიპის მარკერის მიერ გამოხატული პირველადი მნიშვნელობა - დამაჯერებლობა იგივე რჩება.

⁷ შენიშვნა: ინტერვიუს წყარო მაგალითის შემდეგ მითითებული ნომრის მიხედვით იხილეთ საანალიზო კორპუსის სიაში: /ჭოხონელიძე 2017:156-157/.

იმავე ილოკუციური ძალის გამომხატველია წინადადების თხრობითი სტრუქტურა ქართულშიც:

(2) *ის ყელყელაობა, რომლითაც „ნაცმოძრაობის“ ლიდერები მიემართებოდნენ გადაჭედნილ ქუჩებზე, თავისთავად გამომწვევი ქცევა იყო* (29).

თხრობითი აგებულების ძირითადი სტრუქტურული მარკერის მქონე გამონათქვამი შეიძლება ასე ფორმულირდეს:

(დამაჯერებლობა ფაქტისა) პროპოზიცია.

განსხვავებით თხრობითი ფორმისგან, **კითხვითი** ფორმა გამომხატავს ადრესანტის მოთხოვნას ადრესატის ვერბალურ პასუხზე. მაგალითად, ბარაკ ობამასთან ინტერვიუში ჟურნალისტი სვამს შემდეგ შეკითხვებს:

(3) ა) - *Given all that, what do you think the general election is going to look like, and what do you think of Mitt Romney?* (9)

ბ) - *What about the two biggest concerns at the moment, Syria and Iran?* (9)

გ) - *Do you read Paul Krugman?* (9)

რომელზეც იგი რესპონდენტისგან ითხოვს ვერბალურ პასუხს.

ვერბალურ პასუხზე თხოვნის ილოკუცია ძირითადად, წინადადების კითხვითი სტრუქტურით გამოიხატება ქართულ ენაშიც. მაგალითად:

(4) *როგორ ფიქრობთ, დადგა დრო, რომ „საზოგადოებრივი მაუწყებელი“ მართლაც საზოგადოებას ეკუთვნოდეს და მის ხელმძღვანელებად ამა თუ იმ პოლიტიკური გუნდის წარმომადგენლები არ ინიშნებოდნენ, თუ მსგავს პერსპექტივას ჯერ ვერ ხედავთ?* (26)

ინტერვიუს თავისებურებიდან გამომდინარე, შეკითხვები კითხვითი ფორმების გარდა შეიძლება გამოხატული იყოს სხვადასხვა სინტაქსური საშუალებით, თხრობითი ან ბრძანებითი ფორმით. მაგალითად,

(5) ა) - *And everybody telling you how bad you're doing every day.*

- You end up having a very thick skin. I entered here with a thick skin, and now my skin is even thicker. Part of what you understand is that you are a person, but you're also a symbol. If things are going wrong, then people are looking to you to fix them. And sometimes, if you're just frustrated in your efforts, you're going to be the object of their frustration. You don't take it personally – you just recognize that it goes with the office and the desk and Marine One and all the other aspects of being president (9).

ბ) - *He told me that the night before, you came down to the rehearsal and hung out quite a bit.*

- Yeah, I was down there for probably about 45 minutes. It was great fun, just watching them work through stuff. And he had unbelievable energy. I tell you, that guy, when he performed the next night, he was as energized as he's ever been (9).

გ) - *ისე, სხვათა შორის, მიხეილ სააკაშვილიც „წუხდა“ - ძლიერი ოპოზიცია არ მყავსო.*

- მახსოვს ეს ამბავი. ბიძინა ივანიშვილი რამდენად გულწრფელია ამ წუხილში, ვერ გეტყვით, მაგრამ ფაქტია, რომ ხედავს ძლიერი ოპოზიციის საჭიროებას... (26).

რადგან ინტერვიუში, მისი ჟანრობრივი თავისებურებიდან გამომდინარე, როლები მკაცრად გადანაწილებულია ჟურნალისტსა და რესპონდენტს შორის, რაც იმაში მდგომარეობს, რომ ჟურნალისტის მოვალეობაა შეკითხვები დაუსვას რესპონდენტს, ხოლო რესპონდენტი ვალდებულია პასუხის გასცეს მათზე, შეიძლება დავუშვათ, რომ ინტერვიუში ჟურნალისტის გამონათქვამი შეიძლება შეკითხვებად განიხილებოდეს მაშინაც კი, თუ შეკითხვის ინდიკატორები, როგორიცაა, მაგალითად, აღმავალი ინტონაცია, წინადადების კითხვითი წყობა ან შესაბამისი პუნქტუაცია სახეზე არაა. უნდა აღინიშნოს, რომ ზოგჯერ საკმაოდ რთული განსასაზღვრია, მოცემული გამონათქვამი შეკითხვაა, თუ არა, ანუ არის თუ არა იგი თხოვნა ან მითითება ინფორმაციის მიღებაზე (Jucker 1986:101). წინამდებარე შრომაში შეკითხვად მიიჩნევა ჟურნალისტის ყველა ის გამონათქვამი, რომლის მიზანია რესპონდენტისაგან ინფორმაციის მიღება.

თუ მხედველობაში მივიღებთ პ. გრაისის თანამშრომლობის პრინციპს (Grice 1975:45-49), მაშინ იმ პრობლემას, უნდა ჩაითვალოს თუ არა მოცემული გამონათქვამი შეკითხვად, შეიძლება შევხედოთ სხვა მხრივ. რელევანტურობის პოსტულატის საფუძველზე და ინტერვიუს ფრეიმის კონტექსტში, ჟურნალისტის ყოველი გამონათქვამის ინტერპრეტაცია ხდება როგორც თხოვნა რესპონდენტისადმი, რომ მისცეს მას გარკვეული ინფორმაცია ან გამოხატოს აზრი, სანამ არ იქნება მომდევნო სიგნალი ჟურნალისტის მხრიდან. ეს შეიძლება გამოდგეს იმის დასტურად, რატომ არის შესაძლებელი შეკითხვის ილოკუციური ძალა ინტერვიუში არ გამოიხატებოდეს სინტაქსურად, პუნქტუაციით ან ინტონაციით.

ამ ტიპის გამონათქვამი შეიძლება ასე ფორმულირდეს:

(თხოვნა ვერბალურ პასუხზე) პროპოზიცია.

რაც შეეხება წინადადების ბრძანებით ფორმას, განსხვავებით თხრობითი ფორმისგან და კითხვითი ფორმის მსგავსად იგი, როგორც ძირითადი მარკერი გამოხატავს თხოვნას, მაგრამ ეს თხოვნა შეიძლება მიმართული იყოს როგორც ვერბალური, ისე არავერბალური პასუხისკენ (მოქმედების შესრულებისკენ). მაგალითად:

(6) (ა) We've talked in the past about how you've met Bob Dylan and Paul McCartney here in the White House. Now you've met Mick Jagger. *Tell us a bit about that (9).*

(ბ) *დავუბრუნდეთ ტარიფების თემას.... (24)*

შეკითხვით (6ა) ჟურნალისტი მიმართავს რესპონდენტს გასცეს მას ვერბალური პასუხი - მოუთხროს მიკ ჯაგერთან შეხვედრის შესახებ. (6ბ)-ში კი, ჟურნალისტი წინადადების ბრძანებითი სტრუქტურით აფიქსირებს თემის შეცვლას.

ბუნებრივია, ისეთ ბრძანებით ფორმებს, რომელიც არავერბალურ პასუხს - საპასუხო მოქმედებას მოითხოვს (მაგ. Go there! ან Bring me that book!) ინტერვიუში ვერ შევხვდებით, რაც სპეციფიკური რეგისტრით არის განპირობებული.

ასეთი ტიპის გამონათქვამი ზოგადი სახით შეიძლება ასე გამოისახოს:

(თხოვნა ვერბალურ ან არავერბალურ პასუხზე) პროპოზიცია.

მაგრამ ზემოთ თქმულის გათვალისწინებით, ინტერვიუს ფრეიმის კონტექსტში ასეთი სქემატური სახე ექნება:

(თხოვნა ვერბალურ პასუხზე) პროპოზიცია.

საინტერესოა ის ფაქტი, რომ ზემოთ განხილული სამი სინტაქსური კონსტრუქცია გამოხატავს მხოლოდ ორ ილოკუციურ ძალას - რწმენასა და თხოვნას, ხოლო ისეთ ილოკუციურ მნიშვნელობებს, როგორიცაა მაგალითად, დაპირება, განზრახვა, ბოდიშის მოხდა, კრიტიკა და ა.შ., არ გააჩნია გამოხატვის სპეციალური სინტაქსური კონსტრუქციები, ისინი სხვა ტიპის პრაგმატიკული მარკერებით გამოიხატება.

ინტერვიუ, თავისი ჟანრული თავისებურებიდან გამომდინარე, აგებულია კითხვა-პასუხზე, შედგება დიალოგური ერთიანობებისაგან, სადაც ლოგიკურად, ერთ შეკითხვაზე მოდის ერთი პასუხი. ამიტომ, რა მოცულობის ტექსტიც არ უნდა ავიღოთ, როგორც ინგლისურ, ისე ქართულ ინტერვიუში შეკითხვის ილოკუცია იქნება სტრუქტურული ძირითადი მარკერების 50% (რაც ძირითადად, წინადადების კითხვითი, ხოლო იშვიათად ბრძანებითი ან თხრობითი ფორმით ვლინდება) და თავის მხრივ, თხრობითი ფორმით გამოხატული სტრუქტურული ძირითადი მარკერები პასუხების სახით - 50%. როგორც უკვე აღინიშნა, ძირითადი მარკერები ძალიან ზოგად პრაგმატიკულ მნიშვნელობას გამოხატავს, და ამიტომ, მათი სტატისტიკური ანალიზი არამიზანშეწონილად უნდა იქნეს მიჩნეული.

მხოლოდ სამი ძირითადი სტრუქტურული მარკერისაგან განსხვავებით, არსებობს ბევრი ძირითადი ლექსიკური მარკერი, რომლებიც ორ ჯგუფად არიან წარმოდგენილნი:

პერფორმატიული გამონათქვამები და პრაგმატიკული იდიომები.

ილოკუციური ძალის გამომვლენ ყველაზე აშკარა და სრულფასოვან მექანიზმს წარმოადგენენ **პერფორმატივები** ანუ **პერფორმატიული ზმნები**. ტერმინი

„პერფორმატივი“ მეცნიერებაში პირველად ინგლისელმა ფილოსოფოსმა ჯონ ოსტინმა შემოიტანა. ის ისეთი ენობრივი აქტივობის ფორმაა, რომელიც ერთდროულად წარმოადგენს გამონათქვამსაც და მოქმედებასაც. ჯ. ოსტინი ერთმანეთისგან მიჯნავს კონსტატივებს და პერფორმატივებს. ჯ. ოსტინის თანახმად, კონსტატივები რაიმე ვითარების აღწერას წარმოადგენს, ხოლო პერფორმატივები - მოქმედების განხორციელებას, იგი თავისთავად შემდგარი ქმედებაა (Austin 1962) . მაგალითად, კონსტატივია:

(7) ა) *Baghdad is a completely mixed city* (2).

ბ) *არსებობს ტენდენციური შედეგების მიღების რამდენიმე საშუალება* (22).

პერფორმატივის მაგალითად მოვიყვანოთ მოსამართლის სიტყვები (რაც ბუნებრივია, საანალიზო კორპუსიდან არ არის წარმოდგენილი):

(8) - *სასამართლო ამ და ამ პირს სცნობს დამნაშავედ!*

რის შედეგადაც ბრალდებული იქცევა დამნაშავედ და მას სვამენ ციხეში.

ჯონ ოსტინი მიიჩნევდა, რომ უდიდესი მნიშვნელობა ენიჭება იმ ლექსიკურ ერთეულთა ფუნქციურ-სემანტიკურ განზოგადებას, რომლებიც პერფორმატიული გამონათქვამების ექსპლიციურებას ახდენენ. ამ მიზნით, მან შექმნა ექსპლიციტური პერფორმატიული ზმნების სია და გამოყო ხუთი კლასი იმ ილოკუციური ძალის შესაბამისად, რომელიც ამ ზმნების შემცველ გამონათქვამებში არსებობს, ესენია:

1. ვერდიქტივები
2. ეგზერსტივები
3. კომიტივები
4. ბიჰებიტივები
5. ექსპოზიტივები.

ჯონ სერლმა გამოთქვა გარკვეული შენიშვნები ოსტინისეული ტაქსონომიის მიმართ, რადგან მისი აზრით, ეს კლასიფიკაცია ასახავს არა სამეტყველო ქმედებებს ზოგადად, არამედ უბრალოდ წარმოადგენს ინგლისური ილოკუციური (პერფორმატიული) ზმნების კლასიფიკაციას, იგი არ გამოდგება სხვა ენებზე განხორციელებული სამეტყველო ქმედებების შესასწავლად, და რომ ჯ. ოსტინი არ იძლევა ნათელ და თანმიმდევრულ პრინციპებს, რომელზე დაყრდნობითაც იგი ახდენს ილოკუციური აქტების კლასიფიკაციას.

ჯ. სერლმა თავადაც წარმოადგინა ილოკუციური აქტების კლასიფიკაცია, რომელიც შემდგომ სხვა ლინგვისტებმაც გაიზიარეს (Yule 1996, თევდორაძე 2010). სერლისეული ტაქსონომია ასეთია (Searle 1976:10):

1. რეპრეზენტატივები
2. დირექტივები
3. კომისივები
4. ექსპრესივები
5. დეკლარაციები.

პერფორმატიული გამონათქვამების ძირითად ფუნქციას წარმოადგენს სტრუქტურული ძირითადი პრაგმატიკული მარკერების მიერ გამოხატული ილოკუციური მნიშვნელობის დაზუსტება. მაგალითად :

ა. თხრობითი ძირითადი სტრუქტურული მარკერის დაზუსტება -

(9) ა) *I tell you, not a day passes where somewhere, somehow, I don't hear about something we've done that's really touched somebody directly* (9).

ბ) *გარწმუნებთ, რომ ბიძინა ივანიშვილს არავისი გადაბირება არ სჭირდება, პირიქით არის საქმე, ბევრს სურს ამ კოალიციაში გაწევრიანება.* (33)

ბ. კითხვითი ძირითადი სტრუქტურული მარკერის დაზუსტება -

(10) *გვკითხებით (ჩემი შეკითხვა ასეთია), რატომ არ წავიდა მმართველი გუნდი დათმობაზე, როდესაც ამის საჭიროება შეიქნა.*

გ. ბრძანებითი ძირითადი სტრუქტურული მარკერის დაზუსტება -

(11) ა) *Let me ask you about the Middle East in general* (9).

ბ) **დაზუსტეთ** - ოქრუაშვილი ჩვენების მიცემას მაშინ დაიწყებს, როდესაც ამას თავად ჩათვლის საჭიროდ, თუ ახალი ხელისუფლება...(28).

(ბ) რაც შეეხება ლექსიკური ძირითადი მარკერების კიდევ ერთ ტიპს - **პრაგმატიკულ იდიომებს**, ისინი ისეთი გამონათქვამებია, რომელთა პრაგმატიკული ინტერპრეტაციისათვის არ არსებობს რაიმე ენობრივი საფუძველი, რაც ადრესატს დაეხმარება პირდაპირი მნიშვნელობიდან იოლად გადავიდეს მოცემული გამონათქვამის პრაგმატიკულ მნიშვნელობაზე. მათ შორის შეიძლება დავასახელოთ იდიომები, რომლებიც გამოხატავენ შეთავაზებას (*Perhaps, have a drink!*), შორისდებულები, ემოციის გამომხატველი სიტყვები და ფრაზები, რომლებიც გამოხატავენ უკმაყოფილებას (*Ugh!*), თანხმობას (*Ok!, Yes!*), ახალი ინფორმაციის ემოციურ აღქმას (*Oh!*) და ა.შ., გამონათქვამები, ანდაზები, რიტორიკული შეკითხვები, რომელთაგან, საანალიზო კორპუსის როგორც ინგლისურ, ისე ქართულენოვან სემანტიკაში პოლიტიკურ მედიადისკურსში მათი გამოყენების მხოლოდ ერთეული პრეცედენტი აღმოჩნდა, ამ ტიპის მარკერები დიდი მრავალფეროვნებით არც ერთ ენაში არ გამოვლინდა. მათ ქვემოთ განვიხილავ:

- შორისდებულები:

(12) *Oh, I remember on the Don Imus show one time I made a comment, because we were having election problems in Arkansas* (1).

- გამონათქვამი:

(13) ა) "...*The second thing, when I was a college freshman I had a professor that used to tell us, "don't use all your water on too small fire". His point was, to apply it today* (1).

(ბ) „...სხვათა შორის, საკაშვილმა განაცხადა - მოდი, ისე ვიცხოვროთ, რომ ჩვენს წარსულს ვიმსახურებდეთ. **ღმერთმა დაგვიფაროს** საკაშვილის მიერ დამკვიდრებული წარსულის დამსახურებისაგან" (29).

- გამონათქვამის („დრონი მეფობენ და არა მეფენი“)

მოდიფიცირებული ვარიანტი:

(14) „...ასე რომ, **დრონი იცვლებიან. დრონი მეფობენ** და აგერ უკვე საკაშვილი მერაბიშვილში ხედავს გადარჩენის უკანასკნელ შანსს" (21).

- ანდაზები:

(15) ა) *No, it can't be repaired. It can be repaired to a point. But there is a British proverb which is insidious and awful where people say "There is no smoke without a fire", you know, "he appears to be innocent, but..."*(3).

ბ) - ამერიკაში ვიზიტზე საუბრისას, პრემიერმა აღნიშნა, რომ ყოფილი ხელისუფლება ახერხებს საზღვარგარეთ ღებინფორმაციის გავრცელებას. ამ დღეებში მთავრობამ ორი ლობისტური კომპანია დაიქირავა - ერთი ევროკავშირში მუშაობს, მეორე - ამერიკაში, ისე, ცოტა დაგვიანებული ხომ არ არის?

- **სჯობს გვიან, ვიდრე არასდროს**. არაერთხელ მითქვამს - ახალი ხელისუფლების დრამატული შეცდომა იყო, რომ ლობისტურ მიმართულებას არ აქცევდა ყურადღებას. 2-3-თვის წინ რომ გაეკეთებინათ ეს, უკეთესი იქნებოდა..."(31).

გ) „ - დებატებზე შეიარაღებული მიდიხართ?

- მე ყოველთვის შეიარაღებული ვარ და ჩემი იარაღი სიმართლეა. ხალხი არასოდეს მომიტყუებია, თუმცა ყოფილა შემთხვევა, როდესაც რაღაც არ მითქვამს, რადგან ყოველთვის მახსოვს გამოთქმა: „**ზოგჯერ თქმა სჯობს არა თქმასა, ზოგჯერ თქმითაც დაშავების**“ (15).

დ) ამ მრავალწლიანი უსამართლობის აღმასრულებლები იყვნენ პოლიტიკურული პროკურატურის, სასამართლოსა და ძალოვანი უწყებების სწორედ ის მაღალჩინოსნები, რომელთა მცირე ნაწილმა დღეისათვის უკვე გააცნობიერა, რას ნიშნავს ხალხური სიბრძნე - **რასაც დასთვის, იმას მოიმკი** (23).

3. ძირითადი მარკერების მესამე ჯგუფია - ჰიბრიდული ძირითადი მარკერები. ასეთი მარკერების თავისებურება იმაში მდგომარეობს, რომ მათში სპეციფიკური სტრუქტურა შერეულია გარკვეულ ლექსიკურ პირობებთან. ბ.ფრეიზერი ინგლისურ ენაში გამოყოფს ჰიბრიდული ძირითადი მარკერების სამ ტიპს: თხრობით სტრუქტურაზე დაფუძნებულ ჰიბრიდს - ე.წ. კუდიანი შეკითხვები, კითხვით სტრუქტურაზე დაფუძნებული ჰიბრიდს - ზოგადი შეკითხვები და შეთავაზების გამომხატველი სპეციფიკური შეკითხვები (General and why questions) და ბრძანებით სტრუქტურაზე დაფუძნებულ ჰიბრიდს - პირობითი წინადადებები, რომლებშიც გამოიყენება კავშირი *or* ან *and*.

ამრიგად, როგორც ზემოთ უკვე აღინიშნა, ძირითადი პრაგმატიკული მარკერები ზოგად ილოკუციას გამოხატავს და უნივერსალურია ყველა ენისთვის. შესაბამისად, ისინი ორივე საკვლევ ენაში გამოვლინდა და ასევე მეტნაკლებად მსგავსი ფუნქციობის თავისებურება აჩვენა, განპირობებული ინტერვიუს, როგორც ჟანრის თავისებურებით.

ბიბლიოგრაფია

1. თევდორაძე ნ. (2010). *ტექსტის ლინგვისტიკა*. ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა, თბილისი.
2. ჭოხონელიძე ქ. (2017): პრაგმატიკული მარკერების ფუნქციობის ლინგვოპრაგმატიკული ანალიზი (ინგლისური და ქართული პოლიტიკური მედიადისკურსის მასალაზე). აწეს გამომცემლობა, ქუთაისი.
3. Austin J. L. (1962). *How to Do Things With Words*. London, Oxford University Press.
4. Fraser B. (1996): Pragmatic Markers, *Pragmatics* 6(2), ed. Briggs Ch. et al, June, 1996 (pp 167-190)
5. Fraser B. (1999). *What are discourse markers?* *Journal of pragmatics* (pp. 931-952).
6. Fraser B. (2005). *Towards a theory of discourse markers*. In *Approaches to Discourse Particles* edited by K. Fischer. Elsevier Press.
7. Grice H.P. (1975). *Logic and Conversation*. In *Syntax and Semantics*, Vol. 3, Speech Acts, New York: Academic Press ed. by P. Cole & J. L. Morgan (141-58).
8. Jucker A. (1986). *News Interviews. A Pragmalinguistic Analysis*. (*Pragmatics & Beyond* VII:4). Amsterdam: John Benjamins.
9. Yule G. (1996). *Pragmatics*. Oxford. Oxford University Press.

ადამიანი და ღვთაებრივი სამართლიანობის იდეა ჯემალ ქარჩხაძის „ანტონიო და დავითის“ მიხედვით

ბელა დურგლიშვილი

ფილოლოგიის აკადემიური დოქტორი აკაკი წერეთლის სახელმწიფო უნივერსიტეტი

ადამიანის სიცოცხლე წარმოუდგენელია სამართლიანობის იდეის გარეშე. საკაცობრიო ისტორიის სხვადასხვა საფეხურზე ადამიანის უმნიშვნელოვანესი მისწრაფება სწორედ ამ იდეის დამკვიდრებას ემსახურება. თანამედროვე მეცნიერი და თეორეტიკოსი ერჰარდ ეპლერი სამართლიანობის შესახებ წერს: „დაბეჯითებით შეიძლება ითქვას, რომ აბსოლუტური სამართლიანობა კაცობრიობისათვის მიუწვდომელია. საკვებისა და წყლის მოთხოვნილების გარდა, არსებობს აღიარების, ყურადღების, უსაფრთხოების, აგრეთვე სამართლიანობის მოთხოვნილება. „სამართლიანობის შიმშილი“ ამკარაა. ეს უფრო ნაკლებად გამოიხატება სამართლიანობის შესახებ ჭკვიანურ ტრაქტატებში, ვიდრე უსამართლობის მძაფრ განცდაში. ცხადია, რომ ეს გრძნობა სუბიექტურია და რომ თითოეულ ჩვენგანში იგი თავისებურად აისახება. თუმცა ის ძლიერი, ძირეული და დაუძლეველია. იგი ადამიანებს წინსვლის სურვილს უნარჩუნებს, მისი მოსპობით კი კაცობრიობა იღუპება.“⁸

ადამიანის ინდივიდუალურ სამყაროში სამართლიანობის იდეის ეს სუბიექტური აღქმა საინტერესოდ იკვეთება მეოცე საუკუნის გამორჩეული ქართველი პროზაიკოსის ჯემალ ქარჩხაძის მოთხრობაში „ანტონიო და დავითი“.

გამოკვეთილი იმპლიციტური მინიშნებებითა და განსხვავებული მხატვრული კოდებით, იგავური კონტექსტებითა და მრავალფეროვანი კონოტაციებით ჯემალ ქარჩხაძის თხრობა ღირსეულ ადგილს იჭერს არა მხოლოდ ქართულ, არამედ მსოფლიო ლიტერატურაში.

შეიძლება თავიდანვე განვაცხადოთ, რომ მოთხრობაში ერთმანეთს უპირისპირდება და საბოლოოდ ასეთივე ბინარული ფორმით რჩება ორი მოდელი – ადამიანური და ღვთაებრივი სამართლიანობისა. ორივე მოდელს, როგორც ნაწარმოებში ხელშესახებადააა ნაჩვენები, აქვს არსებობის უფლება. თუმცა ჯემალ ქარჩხაძე მოთხრობის კონტექსტით ასევე მკაფიოდ წარმოგვიდგენს მოდელთა შორის ერთ-ერთის უპირატესობას.

მამა ჰაისი ათონელის დარიგებების მიხედვით, ღვთაებრივი სამართლიანობის მოდელი გულისხმობს იმის კეთებას, რითაც „მოყვასს სიმშვიდეს ანიჭებ, როცა გაყოფისას უკეთესს უძღვნი და შენთვის უარესს დაიტოვებ, სხვისთვის დიდ ნაწილს

⁸. ეპლერი ე, *სოციალური დემოკრატიის კურსი*, <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/georgien/12745.pdf>, 2014, გვ.30

გაიმეტებ, თავად კი მცირედს დასჯერდები“.⁹ ადამიანური სამართლიანობის მოდელი კი განსაზღვრავს, რომ გაყოფისას ნახევარს შენთვის დაიტოვებ, ნახევარს კი სხვას უძღვნი. ადამიანური სამართლიანობით არასულიერი კაცნი შეიძლება დაბრკოლდნენ ამ წუთისოფელში, მაგრამ თუ სულიერი ადამიანი დაამყარებს მასზე იმედებს, ეს მისი მხრივ უგუნურება იქნება, რადგან ადამიანური სამართალი არარაობაა ღვთაებრივთან შედარებით.

ადამიანური სამართალი ამბობს: ადამიანმა სცოდა, ამიტომ უნდა დაისაჯოს. ღვთიური სამართალი კი ბრძანებს: თუ ადამიანი აღიარებს შეცდომას და ინანიებს, მიეტევება. ადამიანური სამართალიც კი შემწყნარებელია და თუ კაცნი ესოდენი შემწყნარებლობით განსჯიან, რაოდენ აღმატებული იქნება ღვთაებრივი მრავალმოწყალება. ღვთაებრივი სამართლიანობა, ღვთაებრივი ნაცვალგება უკავშირდება ღვთის სიყვარულს, რომლის შედეგადაც ადამიანის არც ერთი კეთილი საქმე არ იკარგება. ადამიანური სამართალი ამბობს: „მაქვს უფლება“, ღვთაებრივი სამართლიანობა სულიერი ადამიანის უფლებებს დაიუნჯებს.

„ანტიონიო და დავითის“ ტექსტში არაერთხელ გამოყენებული სოკრატული დიალოგები გვიბიძგებს კიდევ ერთხელ გადავიზიაროთ სამართლიანობის მოდელები, მწერლის ფილოსოფიური ინსპირაცია, სოკრატეს აზროვნების საფუძველზეც. ზნეობისა და სამართლის საწყისების ორი ტიპის–ობიექტურისა და სუბიექტურის ახსნისას სოკრატე აღნიშნავს, რომ ადამიანთა ყოფიერების, სოციალური ცხოვრებისა და სოციალური წესრიგის საფუძველში ძვეს უზენაესი ღვთაებრივი კანონი – დაუწერელი მოთხოვნები და აკრძალვები, რომლებსაც კოსმიური წარმომავლობა გააჩნიათ. ამიტომ ობიექტური და ყოვლისმომცველი, ზნეობრივ–სამართლებრივი ნორმები, რომლებიც საზოგადოებაში მოქმედებენ, როგორც ღვთაებრივი კანონებიდან ნაწარმოები, ატარებენ არა შეფარდებით, არამედ აბსოლუტურ ხასიათს. „სამართლიანობა–აი, ერთადერთი კრიტერიუმი, რომლითაც იზომება ზნეობრივი ქცევის სიწრფელისა თუ სიმრუდის, სიკეთისა თუ უკეთურების ხარისხი“.¹⁰

ზნეობრივი და კანონმორჩილი ქმედების მნიშვნელოვან სუბიექტურ საფუძველს, სოკრატეს აზრით, წარმოადგენს ცოდნა. ობიექტური, ყოვლისმომცველი ზნეობრივ–სამართლებრივი ნორმების არსებობა ადამიანისაგან მოითხოვს დიდ და ღრმა ცოდნას. მხოლოდ მცოდნე ადამიანმა იცის, თუ რა არის სამართლიანობა და შეუძლია იყოს სამართლიანი, ხოლო სათნოების მცოდნე–სათნო. ამ მოსაზრების დადასტურებად ჯემალ ქარჩხაძის მოთხრობის პერსონაჟები ანტიონიო და ბართოლომეო შეიძლება მივიჩნიოთ.

სოკრატეს დევიზი – შეიცან თავი შენი – ამ ორი პერსონაჟის ცხოვრების კრედიტს ქცეულა. ისინი ცოდნის რაინდებად წარმოგვიდგებიან. ბართოლომეოს „განსწავლულობა ცოდნის დაგროვება იყო“, ანტიონიოს კი – „ცოდნის შესისხლხორცება“. კიდევ ერთხელ იკვეთება ნაწარმოებში იგავური სახისმეტყველება, როცა მწერალი ბართოლომეოს ათქმევინებს: „მე ცოდნა მქონდა როგორც ნივთი, როგორც საუნჯე, რომელსაც მეხსიერების სკივრში ვინახავდი და როცა მინდოდა, მაშინ გამოვფენდი, ის (ანტიონიო) ცოდნას საზრდოდ ხმარობდა, მისთვის ცოდნა პური იყო, რომელიც მის არსებაში იხსნებოდა და სიცოცხლის ნიშნად იქცეოდა“.¹¹ საზარების

⁹. მამა პაისი ათონელის დარიგებები, <http://karibche.ambebi.ge/qristianuli-ckhovreba/rogor-vickhovroth/538-ghameebs..>, 2005, გვ.1.

¹⁰. სოკრატეს „გენიალური პასუხი“ კრიტონს, <http://genia.ge/?p=15307..>, 2014, გვ.1

¹¹. ქარჩხაძე, „ანტიონიო და დავითი“, თბილისი, 1987, გვ.260

სიმბოლური სახე – პური აქ ლოგიკურად უკავშირდება მაცხოვრის სახესაც – პურს ცხოვრებისას და ანთებული სანთლის კონოტაციასაც; ანტონიოს ცოდნა სულის საზრდო – პურიცაა და ის ანთებული სანთელიც, რომელმაც სიცოცხლე უნდა აგრძნობინოს მომაკვდავ სულებს, ბნელი გაფანტოს და ნათელი მოჰფინოს.

ანტონიოს წინააღმდეგობა კათოლიკური ეკლესიის დოგმებისადმი, დაეჭვება და საკუთარი პრინციპების დაცვა საბოლოოდ ინკვიზიციასთან ჭიდილს უკავშირდება. ანტონიოს მსჯელობაში ჩანს მსოფლიო საეკლესიო კრებების მართებული გამოძახილები. იგი აკრიტიკებს პაპისტური ეკლესიის ძირმომპალ ტენდენციებს: „ტანჯვაა ისეთ ქვეყანაში ცხოვრება, სადაც შენს აზრს თავისუფლად არ გათქმევინებენ. რომ შეუძლოთ, თავისუფლად ფიქრსაც კი აგიკრძალავდნენ. პაპი ჩვენსავით ადამიანია და ჩვენსავით შეუძლია შეცდეს. მას კი თავი შეუმცდარი ჰგონია“.¹² აქვე იკვეთება მწერლის დამოკიდებულებაც მისი თანამედროვე ხელისუფლებისადმი.

ჯემალ ქარჩხაძე მხარს უჭერს ადამიანის თავისუფლების იდეას, რომელიც ადამიანის სულიერი თვალის ახელას უნდა მოემსახუროს. ჭეშმარიტი რელიგიური მსოფლმხედველობა ადამიანის განდმრთობის, მისი სრულყოფილების ამოცანას უნდა ემსახურობდეს მაშინ, როცა კათოლიკური ეკლესიის მსახურნი ჭეშმარიტებას ამრუდებენ და ადამიანის თავისუფალი სულის წინააღმდეგ იბრძვიან: „თვალი ღვთით გვაქვს, ბართოლომეო, და სახედველად მოგვეცა, ისინი კი ჩვენს მაგივრად თვითონ იყურებიან და გვაიძულებენ თეთრი ვთქვათ იმაზე, რასაც შავად ვხედავთ. აზრიც ღვთითა გვაქვს და განსასჯელად მოგვეცა, ისინი კი გვაიძულებენ ჩვენი აზრი ჩავახშოთ და მათი აზრის კვალობაზე ვსაჯოთ“.¹³ იესო ქრისტე დახვავებულ დოგმებს ჯერ კიდევ ძველი აღთქმის ეკლესიაში ებრძოდა. ანტონიოს აზრით, მისმა მიმდევრებმა ძველი დოგმების ადგილზე ახალი დაამკვიდრეს, რაც სრულიად მიუღებელია. ჩანს, რომ ანტონიო პრინციპულად განსხვავებულ პოზიციას ემხრობა, აღიარებს, რომ რწმენა და ჩემი გზა სხვაა, პაპისა და წინამძღვრის რწმენა და გზა – სხვა.

ანტონიოს მსოფლმხედვასა და მისთვის საინტერესო ქვეყნის შესახებ საგულისხმო მოსაზრებას გამოთქვამს მკვლევარი თ. ვასაძე. მისი აზრით, ანტონიოს შემოყვანა ქართულ სინამდვილეში საშუალებას აძლევს მწერალს გვიჩვენოს ამ სინამდვილის სულიერ–ზნეობრივი სუბსტანციის დაშლის შიდახედი. ეს სინამდვილე სწორედ „პიროვნების თავისუფლებას და თვითრეალიზებას, თავისუფალ პიროვნულ აქტთა განხორციელებას ეწინააღმდეგება“.¹⁴

ანტონიოსა და ბართოლომეოს მიერ ობიექტურად აღქმულ ქართულ სამყაროში ერთადერთი დიდი ძალა – შიში ბატონობს, რომელმაც ადამიანებს გონება დაუბნელა, სიძულვილმა სისხლი გაუცივა, ქართველთა მშველელი კი არსაიდან ჩანს. სწორედ ეს საშიშროება ათქმევინებს მთავარს, რომ ამოწყდებიან, მალე მათი სახსენებელი ადარ იქნება, მაგრამ ვის შესჩივლონ უბედურება და ვის შეავედრონ თავი, როცა ყველაფერი, რაც მათ თავზე ტრიალებს, მათივე ბრალია. იხატება ურთიერთმტრობის უმძიმესი ფონი, როცა მეფე მეფეს მტრობს, თავადი თავადს, აზნაური აზნაურს. დამფრთხალმა ხალხმა ადარ იცის რომელ ერთს დაემალოს – შემოსულ მუსულმანს, საკუთარ ბატონს, შიმშილს, უღმერთობას თუ სნეულებას.

ეს უმძიმესი ვითარება მოგვაგონებს წმინდა მიქა წინასწარმეტყველის სიტყვებს: „გადაშენდა ღვთისნიერი ქვეყანაზე და აღარავინ არის წრფელი კაცთა შორის... ყველანი სისხლის დასადვრელად ჩასაფრებულან, ერთმანეთზე ნადირობენ

¹². ქარჩხაძე, „ანტონიო და დავითი“, თბილისი, 1987, გვ.261

¹³. იქვე

¹⁴. ვასაძე თ, ჯემალ ქარჩხაძე, *თავისუფალ პიროვნებად ყოფნა, ლიტერატურა ჭეშმარიტების ძიებაში*, 2015, გვ. 290

სათხევლით, გაწაფულია მათი ხელები ბოროტის ქმნაში; მთავარი და მსაჯული გასამრჯელოს მოითხოვენ, დიდებული სიხარბეს იჩენს და სამართალს ამრუდებს. უკეთესი მათ შორის ნარ-ეკალსა ჰგავს, სამართლიანი კი ძეძვზე უარესია. დადგება შენს მფარველთაგან გამოცხადებული დღე და მაშინ შეშფოთდებიან ისინი“.¹⁵ ანტონიოს შეფასებით ქართველ მთავარში დიდი ქრისტიანული მადლია. მთავარი დირსეული, კეთილშობილი პიროვნებაა და ამიტომ ქვეყნის მდგომარეობაც არაა უიმედო. იგი იხსენებს იოანე მახარებლის სიტყვებს, რომ ნათელი ბნელსა შინა ჩანს და ბნელი მას ვერ მოერია. ზუსტად ასევე ყველა ის დირსება, რომელიც მთავრის დიდებულებმა დაკარგეს, მასშია თავმოყრილი. მიუხედავად იმისა, რომ ასეთი მთავარი დიდებულებს სძულთ, ეს ანტონიოს აზრით, კარგია, რადგან სანამ ბოროტებას სიძულვილი არ განელებია, მანამ სიკეთე ცოცხალია. ანტონიოს, ერთი შეხედვით, პარადოქსული მოსაზრებით, მთავრის ცხოვრება მძიმე ტანჯვაა, რის გამოც ქვეყანა არ დაიღუპება. ქვეყანა მაშინ იღუპება, როცა იქ ტანჯვის უნარი ადარავის შერჩება. მწერლის ჩანაფიქრით, მხოლოდ ტანჯვის გზით მიიღწევა კათარზისი და ერთი ადამიანის თავგანწირვა და სიყვარული მრავალში გადაინაცვლებს.

უსამართლობით მოცულ ამ სოფელში, როგორც პერსონაჟი, მეფობს და მოქმედებს შიში. ტყუილად არ უწოდებენ მთის ფერდობზე დავაკებულ ადგილზე აგებულ ციხესიმაგრეს „ემმაკის ციხეს“ სოფელში. შიშსა და ილუმალებას ქმნის ჭიშკართან რამდენიმე ქოფაკი და მათ შორის უტყვი ზანგის გამოჩენაც. მწერლის განსაცვიფრებელი კომენტარიც თან სდევს ამ მოვლენას: „ეს ხალხი თითქოსდა ორმაგი შიშით იყო შეკრული – ეშინოდა და, რომ ეშინოდა, ამისიც ეშინოდა“¹⁶

ანტონიო მძაფრად აღიქვამს სოფლის მცხოვრებთა ამგვარ მდგომარეობას და, მიუხედავად უცხო ქვეყნის საქმეებში ჩაურევლობის წესისა, ცდილობს მაინც ჩაერიოს, რადგან ღვთაებრივი სიმართლე კანონებსა და ადათ-წესებზე არაა დამოკიდებული, ჩაურევლობა დანაშაული და ცოდვა იქნება. სოკრატეს აზრით, ცოდნა გზაა ზნეობრივი ქმედებისაკენ, უმეცრება კი მანკიერებისა და დანაშაულისაკენ. ბოროტება უფრო ხშირად ვლინდება იქ, სადაც ადამიანმა არ იცის სიკეთისა და სამართლიანობის არსი. ეს სიტყვები ზედმიწევნით მიესადაგება მოთხრობის ერთ-ერთ მთავარ პერსონაჟს – დავითს, ციხის მფლობელს – ყაჩაღთა გუნდის ხელმძღვანელს, ამ ადგილმამულთა მფლობელის უკანონო შვილს. სტამბოლის ბაზარზე გაყიდული მისი დედა სულ იმის ცდაში ყოფილა, შვილის გულში სიძულვილი ეღვივებინა. ამ სიძულვილის მიზანი შურისძიებაა. სიკვდილის წინაც ანდერძად მხოლოდ ის დაუბარა, რომ მისი სულის საიქიოში მოსვენებისათვის მათი გამამწარებელი გაემწარებინა.

ჯემალ ქარჩხაძე იზიარებს ადამიანში ჭეშმარიტი მორალის არსებობის პრინციპს, რომელიც უკავშირდება უნივერსალიას – სული. სულის რედუცირება ადამიანში (მღვდელ ეფრემში, თავადში, დავითში) გამოწვეულია ბიოლოგიური, სოციალური, მორალური სტრუქტურების მოშლით.

უღმერთო დავითიც ნიციშეს მსგავსი პერსონაჟი-ღმერთს მოწყურებული უღმერთოა; მართალია, ჯერ უარყოფს, მაგრამ შემდეგ დაეძებს ღმერთს. თუმცა ბოლომდე ღვთაებრივი კანონების გათავისება უძნელდება, რადგან დავითის რწმენისაკენ სვლა გზად წინასწარგანზრახული შურისძიების ორ მსხვერპლს – მღვდელ ეფრემსა და მის საკუთარ სიძეს გულისხმობს.

ანტონიოს ანალიზი დავითისათვის თავზარდამცემი და გამაოგნებელია. დავითს ყველაფრისა ეშინია. ანტონიოს რწმენით კი კაცი სიავს მხოლოდ იმიტომ სჩადის, რომ ეშინია. ბოროტებას ბოროტი კაციც უსამართლობად თვლის კეთილივით და

¹⁵. იგავნი უფლისა ჩვენისა იესო ქრისტესი, 2008, გვ.57

¹⁶. ქარჩხაძე, „ანტონიო და დავითი“, თბილისი, 1987, გვ. 284

არც ჩაიდენდა, შიშს რომ ლაჩრად არ ექცია. ლაჩარი და ბოროტი, ანტონიოს შეხედულებით, ერთი და იგივეა. თანდაყოლილი შიში სიკვდილის შიშია, რომელსაც ბატონად ის გაიხდის, ვინც ყველაზე მეტად თავის სიცოცხლეს უფრთხილდება. ანტონიოს თეორიის მიხედვით, ყველანი მშობრებად იბადებიან, მაგრამ განა ყველანი ლაჩრები არიან. დავითმა, მისი წარმოდგენით, შიშის დაძლევა შიშის დამალვა ამჯობინა, რადგან მოკვლა უფრო ადვილია, ვიდრე გადარჩენა, გაძარცვა უფრო ადვილია, ვიდრე დახმარება, წაქცევა უფრო ადვილია, ვიდრე წამოყენება, სიძულვილი უფრო ადვილია, ვიდრე სიყვარული. ჩვენთვის თავისუფლება იქცა მარაზმად, განვადილოთ ჩვენივე თავი, მაგრამ იგი თურმე თავმდაბლობაშია. თავისუფლების მღალაღებელნი ქარაფშუტა თავთავით თავადერილნი ვდგავართ. მალე ქარი დაუბერავს და შესაძლოა თავთავი ქარს წაჰყვას, ხოლო მეორე, რომელიც სავსეა ხორბლით, გალენჯისას გადარჩება და მას გამოიყენებენ. ქარაფშუტა თავთავს კი ცეცხლი ელის. „ალბათ, გვმართებს ღმერთის მორჩილება, თუკი ამის გამო თავისუფლების დათმობა მოგვიხდება. გვაქვს შიში თავისუფლების დაკარგვისა, სინამდვილეში კი, კარგა ხანია დაკარგეთ იგი“.¹⁷ დავითისთვისაც თავისუფლება, ღირსება, საკუთარი თავის განდიდებაა, მაგრამ ანტონიოს დახმარებით იწყებს ღვთაებრივი სამართლიანობისა და თავმდაბლობისაკენ სვლას. მისთვის გამჭვირვალე და ორგანული უნდა გახდეს პიროვნული ღირსების დამკვიდრების პრინციპი.

საყოველთაო შიშისა და უძღურების ფონზე წარმოუდგენელ სულიერ გამირობას ემსგავსება ანტონიოს მიერ დავითის მხილება. ანტონიო ერთგვარ წინასწარმეტყველურ სურათს თვალნათლივ ხედავს, როგორ ჩაძირულა ცოდვის ნისლში დავითის სული, მაგრამ ზეციური ნათლის სხივს ეს ნისლი გაურღვევია. ამიტომაც მიმართავს: ამ სხივს „შენი პირველარსება დიდი სასწაულით შეუძრავს. ქედზე სინანულის მძიმე ჯაჭვი გადევს, შუბლს მიწას ახლი და მამაზეციერს ცოდვების მიტევებას ევედრები“.¹⁸ ეკლესიიდან მიმავალ დავითს სრულ სიჩუმეში ზარის რეკვასავით ჩაესმის ანტონიოს სიტყვები, რომ მის ამქვეყნიურ სხეულს დრო-ჟამის ამოება გაანადგურებს. როცა ამჰარტავანი სული შიშველი მიადგება მარადისობის კარიბჭეს, ყველა ჩადენილი ცოდვა მასვე მოეკითხება. ვინც ამქვეყნად მოუტაცნია და გაუყიდა, ყველა სათითაოდ მოიტაცებს და გაჰყიდის, ვინც ამქვეყნად აუტირებია, ყველა სათითაოდ აატირებს.

ნ. ა. ბერდიაევის შეხედულებით, ღვთაებრივი ენერგია „ფარულად მოქმედებს ადამიანსა და სამყაროში....იღვრება ბუნებრივ სამყაროში, ზემოქმედებს და ნათელფენს მას.“¹⁹

სწორედ ამ ღვთაებრივი ენერგიის ზემოქმედებით დავითიც მიდის გადაწყვეტილებამდე, რომელსაც ანტონიოსა და ბართოლომეოს აცნობს. თუმცა აღნიშნავს, რომ მიუხედავად მათი დიდი ძალისხმევისა, განსაკუთრებული როლი მაინც ეფრემ მღვდლის მიერ მისი ჩაქოლვის მცდელობამ შეასრულა: „თითქოს ჭრაქი

¹⁷.ჯიბრანი ჯ.ხ., „წინასწარმეტყველი“,

https://www.tsu.ge/data/image_db_innova/tsinastsarmetyveli.pdf, თბილისი, 2013,

გვ.46.

¹⁸ ქარჩხაძე, „ანტონიო და დავითი“, თბილისი, 1987, გვ.306.

¹⁹ . ბერდიაევი ნ.ა, *მართლმადიდებლობის ჭეშმარიტება*

<http://philosophya.ge/archives/210>, 2012, გვ.3.

აინთო და წყვდიადი ნელ–ნელა განათდა. ახლა ყველა სიტყვა ჩანს. ახლა სიტყვები, გულში რომ შემოდინან, ხნულს ავლებენ და კვალს ტოვებენ“.²⁰ აქ შეუძლებელია არ გავიხსენოთ კლავი სტეპლზ ლუისის სიტყვები. კერძოდ, იგი მსჯელობს, რომ ღმერთის არსებობის წინააღმდეგ მისეული არგუმენტი ემყარებოდა სამყაროს მეტისმეტ მკაცრსა და უსამართლო სახეს. მაგრამ საიდან გაუჩნდა თავად იდეა სამართლიანობისა და უსამართლობისა? კაცი ხაზს მრუდს ვერ უწოდებს, თუ წარმოდგენა არა აქვს სწორ ხაზზე. რას უდარებდა იგი ამ სამყაროს, როცა მას უსამართლოს უწოდებდა? თუ ყველაფერი ამ წარმოდგენაში ანიდან ჰოემდე ცუდი იყო და უაზრო, მას– ამ წარმოდგენის მონაწილეს, რატომ ეუფლებოდა ეგზომი აღმფოთება მის წინააღმდეგ? კაცი გრძნობს სისველეს, როცა წყალში ხვდება, იმიტომ, რომ ის წყლის ცხოველი არ არის: თევზი არ გრძნობს, რომ სველია. მას, რა თქმა უნდა, შეეძლო შელეოდა სამართლიანობის მისეულ იდეას იმის თქმით, რომ ის მხოლოდ პირადი მოსაზრება იყო. მაგრამ ეს რომ ექნა, მაშინ განქარდებოდა ღმერთის არსებობის წინააღმდეგ მისი არგუმენტიც, რადგან იგი ემყარება იმის აღიარებას, რომ სამყარო ნამდვილად უსამართლოა და არა პირად ფანტაზიებს. „ასე რომ, სწორედ ღმერთის არარსებობის ანუ სინამდვილის უსაზრისობის მტკიცების მცდელობამ მაიძულა მეღიარებინა, რომ სინამდვილის ერთ ნაწილს, სახელდობრ, სამართლიანობის იდეას საზრისი გააჩნია. აქედან გამომდინარე, ათეიზმი აღმოჩნდა შედარებით მარტივი. თუ მთელი სამყარო იქნებოდა უსაზრისო, მაშინ ვერასოდეს მივხვდებოდით, რომ მას საზრისი არ გააჩნია – სამყაროში რომ არ იყოს სინათლე და არ ყოფილიყვნენ თვალეების მქონე არსებანი, ვერასოდეს მივხვდებოდით, რომ ვცხოვრობთ სიბნელეში. სიბნელეს არ ექნებოდა საზრისი.“²¹

ამ საზრისის შეცნობის გზაზე დავითი ერთმანეთისაგან განასხვავებს მიტევებასა და შენდობას. მიტევებით, სწამს, არაფერი მიეტევა, რადგან ეჭვობს, მის უამრავ ცოდვას ღვთის სამსჯავროზე ვერანაირი მადლი ვერ გააბათილებს. შენდობა კი სხვა რამეა: „წყვდიადში რომ ჭრაქი აინთო, დავინახე, რომ თურმე დაბადებამდეც ვიყავი და სიკვდილის მერეც ვიქნები. ჩემთვის ეს იყო შენდობა და, რაკი ჩემს თავს შევუნდე, ღმერთმაც შემინდო, რადგან მივხვდი, რომ სანამ ცოცხალი ვარ, სიცოცხლე ჩემგან სამსახურს მოითხოვს“.²² ასეთი სამსახური, დავითის აზრით, მთავრის წინაშე აღსარების თქმის შემდეგ სასჯელის მიღება და სასჯელის მოხდის მერე მეკობრეთამძებნელად წასვლაა, ანუ სამართლიანობის იდეის სამსახური.

დავითიც აღმოაჩენს, რომ დედამიწაზე არის ჯვარი, ზეცაში – მოწყალეობა, ჯოჯოხეთში – სამართლიანობა. დედამიწაზე რომ ხარ, ჯვარი უნდა ატარო მაცხოვარივით, გოლგოთაზე უნდა ახვიდე. ჯოჯოხეთში თუ მოხვდი, ესე იგი, სამართლიანად მოხვდი და თუ ზეცაში მოხვდი, ესე იგი, მოწყალეობა გადმოვიდა შენზე.

ანტონიოს სიტყვებით, ვინც დავითთან მიავლინა, მან ისიც აჩვენა, რომ ცოდვებისაგან დაბეჩავებული ყაჩაღის არსებაში „ჯერ კიდევ ფეთქავს სული და... სიმბდალისა და

²⁰ ქარჩხაძე „ანტონიო და დავითი“, თბილისი, 1987, გვ.355.

²¹ . ლუისი კ.ს, <http://cinemania.adjara.com/kinogurmani/didi-omi-da-narniis-samyaro/>

2018, გვ.1.

²² . ქარჩხაძე „ანტონიო და დავითი“, თბილისი, 1987, გვ.355.

სილაჩრის ბნელ ხაროში ჯერ კიდევ ბუტავს სიმამაცის ნაპერწკალი“. ²³ ამ მოვლენას ადასტურებს და განამტკიცებს ანტონიოსა და დავითის საუბარი:

„ – ცოდნა რა ადგილას მაქვს?

- გონებაში, – წყნარად მიუგო ანტონიომ.
- გონება?
- სულში.
- სული?
- ღმერთში.
- ღმერთი სადღაა?
- ღმერთია ყველაფერი, რაც არის და რაც არ არის“ ²⁴

ანტონიო – ღვთაებრივი გონებაა, ბართოლომეო – პრაქტიკული გონება. ისინი სასუფევლის ვაჭრების იგავურ პერსონიფიკაციებს განასახიერებენ ნაწარმოებში. რაკი ანტონიოს არ აქვს პასუხი დავითის კითხვაზე, როგორ მოიქცეს, ბართოლომეოს შეთავაზებას ასრულებს – მთელი თავისი ქონება და ფული ახალციხეში მონების გამოსასყიდად უნდა გამოიყენოს.

მწერალი გვიჩვენებს, რომ სულიერი სინათლის ნაკლებობა და არარსებობა ადამიანის მუდმივ სიბნელესა და გამოქვაბულში ყოფნას მოასწავებს და პირიქით, ეს სულიერი სინათლე ეხმარება ადამიანს, აღიაროს ღვთაებრივი სამართლიანობის იდეა: „მე მწამს, რომ გონება და ინტელექტი იმავე ფესვებზეა აღმოცენებული, რომელზეც სული და მორალი...ჭაში ჩახტები თუ კიბით ჩახვალ, ფსკერზე ერთი და იგივე წყალი დაგხვდება“ ²⁵

ამიტომაც მწერალი გვარწმუნებს, რომ ადამიანი უნდა ამაღლდეს უმაღლეს ზნეობრივ თავისუფლებამდე ქრისტეს მიმსგავსების გზით, რომელიც ღვთაებრივი სამართლიანობის განსახიერებაა. ხოლო ადამიანის ზნეობრივი თავისუფლება საკუთარი ღვთაებრივი ბუნების შეცნობა და სრულყოფილებისაკენ თანამიმდევრული მისწრაფებაა. ჯემალ ქარჩხაძე ამის შესახებ აღნიშნავს კიდევ თავის პუბლიცისტურ წერილებში: „მონა ბატონს ემსახურება, თავისუფალი და პატიოსანი ადამიანი კი ღმერთსა და ქვეყანას“. ²⁶

²³ . ქარჩხაძე, „ანტონიო და დავითი“, თბილისი, 1987, გვ.333.

²⁴ . ქარჩხაძე, „ანტონიო და დავითი“, თბილისი, 1987, გვ.340.

²⁵ . ქარჩხაძე, *შემოქმედების კანონი*, ქარჩხაძის გამომცემლობა, თბილისი, 2005, გვ.196

²⁶ . ქარჩხაძე, *შემოქმედების კანონი*, ქარჩხაძის გამომცემლობა, თბილისი , 2005, გვ.193.

გამოყენებული ლიტერატურა:

1. ბერდიაევი ნ.ა, *მართლმადიდებლობის ქეშარიტება*
<http://philosophya.ge/archives/210>, 2012
2. ეპლერი ე, *სოციალური დემოკრატიის კურსი*, <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/georgien/12745.pdf>, 2014
3. იგავნი უფლისა ჩვენისა იესო ქრისტესი, 2008
4. ლუისი კ.ს, <http://cinemania.adjara.com/kinogurmani/didi-omi-da-narniis-samyaro/> 2018
5. ქარჩხაძე, „ანტონიო და დავითი“, თბილისი, 1987
6. ქარჩხაძე, *შემოქმედების კანონი*, ქარჩხაძის გამომცემლობა, თბილისი, 2005
7. ჯიბრანი ჯ.ხ, „წინასწარმეტყველი“,
https://www.tsu.ge/data/image_db_innova/tsinastsarmetyveli.pdf, თბილისი, 2013

THE ROLE OF METAPHORS AND METAPHORS IN THE FORMATION OF THE ARTISTIC SYSTEM (ON MATERIALS OF ENGLISH AND AZERBAIJANI LANGUAGES)

Humbatova Vusala Rafiq

Teacher, Azarbaijan Technological University

Summary

Metaphor and metaphorization in works of fiction, the phenomenon forms the second nomination. The second nomination consists mainly of figurative expressions. And those phrases become functional in the text. Thus, in a literary text, the usual word reaches the stage of metaphorization, expanding its meaning. The effect of stamping a new idea, meaning is formed. Metaphorization in artistic crushes enriches the mental lexicon of the image, the character.

Keywords: artistic work, metaphor, metaphorization, historical-semantic process, metaphorized meaning.

Ключевые слова: художественное произведение, метафора, метафоризация, историко-смысловой процесс, метафоризируемый смысл.

A certain part of the creative thinking of the artist, the word man, in general, is spent on the creation of metaphors. Metaphors appear in various layers of literary texts, provide an artistic system and become real in their own way.

The artistic system is a system that has a philosophical depth, plunges ordinary life events and Human Relations into an emotional state. There are various language tools that create this system. Metaphor is also an important element of the artistic system. Metaphor is a pattern, decoration of artistic language.

Without metaphor, the artistic style would resemble an extinct ciraga. Thus, the metaphor is the bearer of the meaning contained in the deep layers of the language. Both meanings can live in the metaphorical expression itself because a certain material sign is reinforced in it.

Researchers write that "metaphor is in the structure of artistic text, its range of meanings is wide, where figurative meanings naturally create various kinds of expressions as a means of expression" [1, p. 126-139].

B. And Teliya writes: "Metaphorization does not create ordinary words, closed, veiled comparisons take the leading place in the emerging new expressions" [2].

Metaphorization is a historical-semantic process and a means of enriching the block of figurativeness in a work of art. Metaphors and metaphorized expressions are aimed at providing an emotional, emotional level of artistic conversation, artistic dialogue. Metaphorized elements appear as an active means of generating the position of the writer, the author's intension.

In the understanding of metaphorized meaning, the meaning expansion of the word and the context play a leading role. "When we say context, the statements of the speaker and the listener in a certain space and Time plane, the actions they perform in accordance with it and the events and subjects reflected in their conversations (discussions) are perceived. In the discourse there are deytic elements that indicate the point to which it belongs" [3, p.214].

In this article, the process of metaphorization of parts of speech is traced.

Metaphorization of the noun in works of fiction:

The word "B a l t A". In the Azerbaijani language, the meaning of this word "undermining, shaking" is metaphorized. For example.: Come on to the basics of ancient literature, and the axes lowered by Sabir could not but hear about their weight. (Jafar Jabbarli);

The word" K o k". The word has many meanings. And the meanings of" main, foundation, first " are metaphorized: the roots of this theater are very deep. (C, Cfbbarli);

The word" kiss and": it is better for me to die than to live in his shadow (thanks to). They live in the shadow of the Boulder. [3, p.318]

The word "T e l". I swear by the luminous wires of the sun...(Moon) will sow his own strands of intellectuals. Among these strings of the sun of bliss, I will descend at your feet... (C.Jabbarli);

The word" sh e y t a n". This word is metaphorical: very cunning, clever, naughty, cheeky. He is the devil Oglu dogrudan brave. But that Devil Girl said that she was not at home. (C.Jabbarli);

The word" B u r u l g a n". Metaphorization tools in English: vertex? Hghire; Sno hghstorm> blizzard - torsional door (Az-In, etc.50)

The word-forms" C a d u"," witch"," witchcraft " can be metaphorized in English in the following images; magic, to charm; magician (to bewitch); hehizand (that.i) glamor?

The word "C i l o v". This sz is used in English as both an independent and metaphorical combination. For example.: bridle, curb; (throw, etc.) leaving the reins too much-met.

And so on. Jungle; (thick woodland) thich\dense forest; metafora - labycinth \$ brush yehood? Thicket [p. 56]

Metaphorization of the adjective in works of fiction.

The word" S o y u q". The metaphorical meaning of this word is the meaning of inexpressible, ineffective. The following sentences contain the same meaning: to create a cold and cooling environment and effect, souug paints are used, and blue paint is of this kind. (C.Jabbarli);

Cold arms-side - arms, Cold War-cold HCAR? Cold look- cold glance? Cold reception-cold frigid cold snow; lamag - to give a cold\frigel reception

The word" I S t i": warm, kind, caressing, sincere: warm nests filled with joyful sounds; flooded cays, stagnant lakes are ours (A.Shaig); the children had a warm relationship with each other (I. Afandiyev); not finding a single fault in the wealth of his son; he fed me like a soul in his warm embrace (Sarustam); this sound is similar to Mammad's voice; This is his breath this warm breath" (Z. Peace and blessings of Allah be upon him). Hot day - a hot day, hot spring-hot spring.

Metaphorization of the verb in works of fiction. Such are called Verb metaphors. Their role in the semantic enrichment of the artistic language is great. For example.: take the verb " s o y u m a q": increasingly losing love, feeling. Finally, he gets enough of it, cools down man. (C.Jabbarli);

The word" s O K m and k". This verb is also used in the language of works of fiction in the meaning of to destroy, destroy. For example: (Fuad huh... there is a curtain between the girl and the woman, which means to disassemble it, to disassemble the happiness of ashfat. (C.Jabbarli);

The verb "A x I Sh m a q" (flood, river, etc.) to Flo together. This meaning constitutes the true meaning of that verb. Another meaning of this verb is metaphorized: to throng (about the man) (see: Azerbaijani-English, English-Azerbaijani lugat. Baku," Tafakkur " publishing house, 2003, p.15 (630 P.);

The verb" A t I Sh m a q". The first meaning: to exchange fire? To fire at cachother; second meaning: to abuse each other \ one another. Apparently, the metaphorized meaning is a synonymous variant.

This article is about us, to be involved\implicated (water to the ground) to spill, to be spilled) [p.53]

From this, in the examples given below, phrases are used that are the result of the metaphorization process in the sentences enclosed in parentheses; they gave, and I left (marriage); everyone says that Assad fell into the gold mine (marriage with a very wealthy state,

sah-jalalli generation); a door was also opened to our child, oh! they have fallen into the Army; they have escaped the knowledge of the world. (let's stay away, be on the edge); in this case, will the nation go ahead? (to develop, progress); gone (lost and sunk, trailing, overtaking); Its a difficult world, etc. these metaphors raise the artistic and aesthetic value of a work of art, and also serve to give its content and Idea in a figurative way.

Literature

1.Кубрик А.А. Когнитивные исследования по дискурсу.- Вопросы языкознания, Москва, 1994, №5; Вобк В.Н. Языковая метафора в художественной речи: природа вторичной номинации. Киев, 1986

2.Телия В.Н. Метафоризация и ее роль в созжании языковой мира.\\ Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира. М.: 1988

3. Veyselli F.Y. Fundamentals of structural linguistics. Textbook, I, SDUDIA PHILOLOGIJA. Morphemics, syntagmatics, Baku, Mutarjim, 2008, 307 P.; Veysalli F.Y. Cognitive linguistics: basic concepts and perspectives. Baku, Mutarjim, 2015, 120 P.

4.And the tongue that speaks [e] proud things, Baku, 2022

Veterinary Sciences

ЖЫЛҚЫЛАРДЫҢ ЭПИДЕМОЛОГИЯЛЫҚ ҚАУІПТІ АЙМАҚТАРДА ЖАЙЫЛУЫН GPS ТРЕКРЛЕРІ АРҚЫЛЫ ҚАДАҒАЛАУ

MONITORING OF HORSE GRAZING IN EPIDEMIOLOGICALLY DANGEROUS AREAS USING A GPS TRACKER

Мұханбетқалиев Ерсін Ерғазыұлы

ветеринария ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор,
<https://orcid.org/000-0003-3320-7182>, "Қазақ агротехникалық зерттеу университеті"
КЕАҚ. С. Сейфуллин", Астана қ., Жеңіс д., 62, 010011, Қазақстан Республикасы

Ақмамбаева Ботакөз Есимовна

<https://orcid.org/0000-0002-9427-6432>, "Қазақ агротехникалық зерттеу университеті"
КЕАҚ. С. Сейфуллин", Астана қ., Жеңіс д., 62, 010011, Қазақстан Республикасы

Әкібеков Өркен Сұлтанхамитұлы

ветеринария ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор,
<https://orcid.org/0000-0002-8647-0083>, "Қазақ агротехникалық зерттеу университеті"
КЕАҚ. С. Сейфуллин", Астана қ., Жеңіс д., 62, 010011, Қазақстан Республикасы

Лидер Людмила Александровна

ветеринария ғылымдарының кандидаты, доцент, <https://orcid.org/0000-0001-5842-0751>, "Қазақ агротехникалық зерттеу университеті" КЕАҚ. С. Сейфуллин", Астана қ., Жеңіс д., 62, 010011, Қазақстан Республикасы

Мұханбетқалиева Айзада Әйкенқызы

ветеринария ғылымдарының кандидаты, доцент, <https://orcid.org/0000-0001-8232-345>, "Қазақ агротехникалық зерттеу университеті" КЕАҚ. С. Сейфуллин", Астана қ., Жеңіс д., 62, 010011, Қазақстан Республикасы

Қазақстанда жылқы шаруашылығы-мал шаруашылығының ең жылдам дамып келе жатқан секторларының бірі. Бұған мал басының өсуі үшін маңызды факторлар ықпал етеді- бұл кең жайылымдар, елдегі жылқы шаруашылығының ғасырлар бойғы тәжірибесі, республика халқының осы жануарларға деген құрмет қатынасы, Қазақстанның қиын климаттық жағдайларына бейімделген тұқымдардың болуы және ұлттық ат спортына деген жалпы халықтық құштарлық [1, 2].

Жылқы етінің ұлттық ерекшелігін ескере отырып, Қазақстанда жылқы шаруашылығы өнімдеріне сұраныс әрқашан артып отырады. Сонымен қатар, Қазақстан үшін жылқы шаруашылығы ет бағытындағы қажеттілікті қанағаттандыру ретінде ғана емес, сонымен қатар сүт бағытындағы қымыз және саумал өндірісі үшін де маңызды. Қазақ жылқы шаруашылығының негізгі бағыттары әрқашан асыл тұқымды, ет-сүт (өнімді), жұмыстық – қолданушы және спорттық болды [3, 4].

Соңғы 15-20 жылда республикада жылқылардың саны 1,7 млн. бастан асты. 2003 жылы жылқылардың саны 1 млн. - нан сәл асып кетті, содан кейін олардың саны жыл сайын

шамамен 100 мыңға көбейіп, 2019 жылдың соңына қарай Қазақстанның жылқы өсірушілері жануарлардың санын 2,9 млн. басқа дейін жеткізді. ОНН, ФАО азық-түлік және ауыл шаруашылығы ұйымының деректеріне сәйкес, Қазақстан саны 2,9 млн. бастан асатын жылқы басы бойынша әлемде 9-шы орында. Қазір. ҚР Статистика жөніндегі уәкілетті органының деректеріне сәйкес, 2022 жылғы 1 сәуірдегі жағдай бойынша республикада 3,4 млн. бас жылқы бар. <https://stat.gov.kz/official/industry/14/statistic/7> [5, 6].

Жануарлардың қозғалысын ұдайы бақылау-жылқы иелерінің алдына қоятын басты міндеттерінің бірі. Ірі жылқы фермалары мен шағын жеке шаруашылықтар жайылым кезінде жылқыларды қадағалауды қажет етеді. Сонымен қатар, асыл тұқымды жылқы – бұл элиталық шетелдік машинадан кем түспейтін және кейде асып түсетінің аса ескеруіміз қажет.

Жылқы шаруашылығы-мал шаруашылығының оңай емес және өте қымбат саласы. Еркін жайылымда табынды сақтау және өсіру оңай емес. Осы орайда фермерлер бірқатар қолайсыз факторларға тап болады:

- табынның ағымдағы орнын анықтаудағы қиындықтар;
- жануарлардың өлімі;
- ұрлық;
- санның күрделі есебі;
- денсаулық жағдайын бақылаудың мүмкінсіздігі;
- вакцинация мерзімдерінің бұзылуы;
- жайылымның нашарлығы және судың жетіспеушілігі;
- табынның түсініксіз белсенділігі.

Жағдайдан шығудың жолы орналасқан орынды анықтауға мүмкіншілік беретін спутниктік GPS жүйелерін қолдану [7, 8].

GPS бақылау жүйелері көптеген жылдар бойы жұмыс істеп келеді және әртүрлі жануарларды, құрылғыларды, көліктерді және т.б. бақылау, картаға түсіру, нақты орналасқан жерді анықтау, навигация және дәл уақыт өлшемдерін алу үшін пайдаланылады. GPS жануарларды бақылау жүйелерін пайдалану мал шаруашылығы саласында үлкен жетістік болды, өйткені бұл фермерлерге енді малдарын қолмен бақылаудың қажеті жоқ, олар мұны қашықтан жасай алады [9].

Бұрын ірі қара малды бақылау бойынша жүргізілген зерттеулерді енді жылқыларға қолдануға болады, дегенмен жылқылар ірі қара малға қарағанда мүлдем басқаша қолданылатындықтан, деректер жылқының жалпы қозғалысын, жайылымды пайдалануды және мал жаюға кеткен уақытты көрсетеді. Содан кейін бұл ақпаратты жылқылардың өмір сүру құнын төмендету үшін, сондай-ақ олардың өмір сүру сапасын жақсарту үшін пайдалануға болады, өйткені біз жарақаттануды немесе басқа мәселелерді көрсететін қозғалыстардағы немесе мінез-құлықтағы өзгерістерді анықтай аламыз. Соңғы бірнеше жылда қол жеткізілген технологиялық прогресс GPS пайдалануды үнемді етеді және жануарлардың әртүрлі түрлерін қашықтан бақылау мүмкіндігін ашады, бұл фермерлерге немесе басқа жылқы иелеріне олардың меншігіндегі ықтимал мәселелер туралы ескертуді жеңілдетеді [10].

Қазіргі уақытта технология бізге жылқының орналасқан жерін бақылауға мүмкіндік береді. Сондай-ақ оның қозғалыс жылдамдығы, тұрақ ұзақтығы, қозғалыс бағыты. Қозғалысты бақылауға және объектілерді табуға арналған құрылғылардың ең танымал түрі трекерлер (ағылшынша tracker - деген - "тыңшы" мағынасын білдіреді) деп аталады. Бұл құрылғылардың жалпы жұмыс схемасы келесідей-таратқыш жануарға бекітілген. Оның мөлшері трекердің моделіне байланысты, бірақ әдетте бұл шамамен сіріңке қорапшасының өлшеміндей ғана болады. Ішінде батарея бар, GPS объектінің координаттарын анықтайды және SIM картасы бар модем бұл координаттарды ұялы байланыс жүйесі арқылы жіберіп отырады [11, 12].

Соңғы 35 жылда еркін қозғалатын жануарларды қашықтықтан бақылау және зерттеу үшін жаңа технологиялар жасалды және технологияның жетістіктері жануарлардың мінез-құлқы мен экологиясын зерттеу үшін бақылау мен биотелеметрияны пайдалану мүмкіндіктерін кеңейтуді жалғастыруда. GPS тарихы мен мүмкіндіктері туралы кейбір мәліметтерді білу пайдалы, өйткені GPS пайдалану басталғаннан бері алынған деректер түрлері технологияның қарқынды дамуына байланысты өзгерді [13].

Еркін қозғалатын жылқыларды басқару (*Equus caballus*) - әлеуметтік, экономикалық, эмоционалды, саяси және экологиялық факторларды қамтитын күрделі мәселе. Еркін қозғалатын жылқыларды басқарудың тиісті әдістерін әзірлеудегі күрделілік еркін қозғалатын жылқылардың мінез-құлқын, тіршілік ету ортасын пайдалануды, ресурстарға әсер етуді және ландшафттық қозғалыс үлгілерін түсінуді жақсарту қажеттілігін атап өтті. Жаһандық позициялау жүйесінің (GPS) мойынға тағылатын жағалы қабылдағыштар жоғары кеңістіктік және уақыттық ажыратымдылықтағы жылқының белсенділігін бақылаудың сенімді құралы болып табылады. 1994 жылы Lotek Engineering компаниясы жануарларды бақылаудың алғашқы GPS құрылғысын ұсынды. Бастапқы дамудан бастап GPS жағалы қабылдағыштар технологиясы кеңінен қабылданды және жаға мен қабылдағыштың өлшемін азайту, жағаның салмағын азайту, қызмет ету мерзімін ұзарту (батареяның қызмет ету мерзімі), шығындарды азайту және деректерді сақтау және алу мүмкіндіктерін арттыру арқылы айтарлықтай жетілдірілді [14].

Үй жылқыларының қозғалыс дәрежесі мен қашықтығы олардың жалпы денсаулығы мен тұяқ сапасына әсер етуіде мүмкін. Үй жылқылары өнеркәсіптік революциядан кейін отырықшы өмір салтын ұстана бастады деп есептеледі және олардың көпшілігі қазір шағын қоралар мен қораларда ұсталады, өйткені жылқыларды ұстауға болатын жер көлемі өсті. Еркін жайылатын жануарлар өте алысқа бара алады. Жылқы немесе табын табу үшін бірнеше күн қажет. Таулы аймақтарда іздеу әсіресе қиын. Елді мекендерде және ауыл шаруашылығы алқаптарында мал мен жылқыны еркін жаюға тыйым салынады. Алайда жануарлар тыйым салынған аймақтарға келіп, егінді жейді. Бұл жағдайда иелеріне айыппұл салынады. Жануарлар теміржол жолдары мен жолдарға түседі, онда олар көлікпен немесе пойызбен соқтығысқанда мертiгi ықтимал [15, 16].

Осыған орай қазіргі заманның маңызды талаптарының бірі GPS жаһандық позициялау жүйелерін пайдалана отырып, мониторинг процесінде алынатын кез келген ақпаратты міндетті геокодтау, яғни далалық материалды жинау орындарының бойлығы мен ендігін көрсету, инфекциялар қоздырғыштарының тасымалдаушылары мен таратушыларының санын есепке алу, сондай-ақ табиғи ошақтар аумағында басқа да жұмыстарды жүргізу болып табылады. Нақты географиялық координаттарды көрсету зерттеу деректерінің географиялық ақпараттық жүйелерде оларды жылдам визуализациялау және кеңістіктік талдау мүмкіндігімен пайдалануға жарамдылығын қамтамасыз етеді [17, 18].

Жоғарыда аталған мәселелерді ескере келе спутниктік навигация жүйесін (GPS) және геоақпараттық жүйелерді (GIS) қолдана отырып жылқылардың эпидемиологиялық қауіпті аймақтарда жайылуын бақылауды мақсат тұттық.

Энзоотиялық аумақтарды саралау ережелерін нақты реттеудің маңызды ерекшелігі оны ГАЗ қағидаттарына негізделген табиғи ошақтарды паспорттау мақсатында пайдалану ыңғайлылығы. Осы жұмыста жылқы шаруашылықтары орналасқан аймақтардағы қауіпті инфекциялардың табиғи ошақтарын және эпидемиологиялық маңызды нысандарды картаға түсіріп жүйелеу үшін пайдалану мүмкіншілігі зерттелді. Бұл қадам біздің зерттеуіміздің негізгі міндеттері болды.

Зерттеу нысаны Ақмола облысы Тайтөбе ауылындағы «SAUMAL ASTANA» ЖШС-де өсірілетін «Жабе» типіндегі қазақ жылқылары болды. «Globalstar Smart One C» фирмасының 9 (тоғыз) спутниктік GPS-трекерлері әртүрлі жыныстағы «Жабе» типіндегі қазақ тұқымының

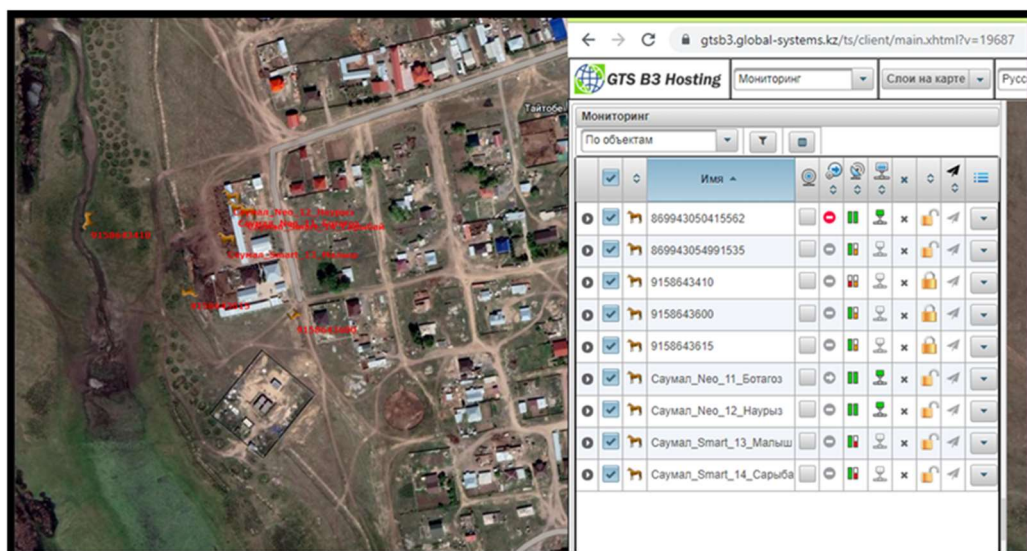
жылқыларына орнатылды. Трекерлер жағалы қабылдағыш түрінде жылқылардың мойнына бекітілді. «SAUMAL ASTANA» ЖШС Ақмола облысы Қосшы қалалық әкімдігіне қарасты Тайтөбе ауылында орналасқан. Аталған шаруашылық Нұра өзенінің оң жағалауында, Қарақоға көлінің жанында, ауданның әкімшілік орталығы-Ақмол ауылынан оңтүстік — шығысқа қарай шамамен 24 шақырым қашықтықта орналасқан. Абсолютті биіктігі-теңіз деңгейінен 355 метр. Климаты суық-қоңыржай, ылғалдылығы жақсы. Орташа жылдық ауа температурасы оң және шамамен +4,4°C. Шілдедегі орташа айлық ауа температурасы +20,6°C-қа жетеді. Қаңтардың орташа айлық температурасы шамамен -14,0°C. Орташа жылдық жауын-шашын мөлшері шамамен 385 мм. Жауын-шашынның негізгі бөлігі маусымнан шілдеге дейін түседі. Шаруашылықтағы ауылмен жапсаралас орналасқан ең жақын елді мекендер: Қосшы қаласы — шығыста, Қызылжар ауылы — оңтүстік-шығыста, Преображенка ауылы — оңтүстікте, Қаражар ауылы — солтүстік-батыста, Астана қаласы — солтүстікте.

Қоғамды ақпараттандыру, геоақпараттық жүйелерді (ГАЗ) дамыту эпизоотологиялық және эпидемиологиялық қауіпті талдау және бағалау саласында жаңа мүмкіндіктерге жол ашады. Бұл ретте ГАЗ технологиялары эпидемияға дейінгі диагностика және жағдайды болжау құралы ретінде қарастырылады [17]. Олар тәуекел факторлары туралы айтарлықтай ақпарат жинауға, эпизоотологиялық және эпидемиологиялық қолайсыздықтың индикаторларын анықтай отырып, көп факторлы жиынтық талдау жүргізуге, жағдайдың одан әрі даму тенденциялары мен болжамдарын анықтауға мүмкіндік береді [18].

Жоғарыдағы жағдайларды ескере келе зерттеу нысаны ретінде алынған Тайтөбе ауылындағы «SAUMAL ASTANA» ЖШС-індегі шаруашылыққа іргелес аумақтарда эпидемиологиялық маңызы бар 7 нысан белгіленді. Олардың ішінде: 2 топалаң көміндісі, 2 мал сою пункті, 1 ет өңдеу кәсіпорны, 2 сулы-батпақты жер (Нұра және Есіл өзендері).

Тәжірибелік шаруашылықта жылқылардың эпидемиологиялық маңызы бар объектілермен байланысы мүмкін болатын аумақтарда ресми түрде 2 топалаң көміндісі тіркелген. Көмінді орындарының көпшілігінің санитарлық-эпидемиологиялық жағдайы қанағаттанарлық, санитарлық ережелердің талаптары бойынша жабдықталған (ҚР ДСМ 12.11.2021 ж. № ҚР ДСМ-114 бұйрығы). Көмінділер периметрі бойынша бетон қоршаумен қоршалған, ескерту тақтайшалары мен жазулар бар.

Шаруашылықтағы спутниктік GPS-трекерлері тағылған жылқылардың эпидемиологиялық қауіпті аймақтарда жайылуын бақылау барысында шаруашылықтағы жылқылар шаруашылықтан аса алшақ қашықтықта жайылып бармайтындығы анықталды. Көктем, жаз және күз айларындағы жылқылардың жайылым барасындағы қозғалысының орташа тәуіліктік қашықтығы шаруашылықтан $14,5 \pm 22,7$ км құрап отыр (1-сурет).



1-сурет. GTSB3.GLOBAL-SYSTEMS.K қосымшасы арқылы «SAUMAL ASTANA» ЖШС жылқылардың қозғалу көрінісі

«SAUMAL ASTANA» ЖШС шаруашлығының 1-ші және 2-ші қауіпті эпидемиологиялық аймақтардан (Топалаң көмінділері) орналасу алшақтығы 2,69 км және сәйкесінше 4,48 км. Қауіпті эпидемиологиялық аймақтарда шаруашылық жылқыларының тек 869943050415562 және 9158643615 спутниктік GPS-трекерлері тағылған жылқы үйірлерінің 1-ші топалаң көміндісіне жақын қашықтыққа 3,09-2,61 км келгендігі айқындалып отыр.



2-сурет. GTSB3.GLOBAL-SYSTEMS.K қосымшасы арқылы «SAUMAL ASTANA» ЖШС жылқыларының жайылу барысындағы топалаң көмінділерінен алшақтық қашықтығын белгілеу

Алынған нәтижелер "Global star smart One C" фирмасының спутниктік GPS-трекерлерінің көмегімен жануарлар иелерінің эпидемиологиялық маңызы бар объектілер орналасқан ықтимал қауіпті аумақтарға кірген кезде жылқыларды уақтылы анықтауға және

шығаруға мүмкіндігі бар деп сенуге негіз береді. Сондай-ақ, GPS-трекердің көмегімен жылқылардың жайылымын бақылау жүйесін қолдану және белгілі бір аумақтардағы эпидемиологиялық маңызы бар объектілерді картографиялық бейнелеу арудың өршуі кезінде инфекция көзін анықтаудың қажетті құралы бола алады.

Геоақпараттық жүйелерді және GPS-трекерлерінің көмегімен індеттік аумақтарды дұрыс кеңістіктікте қабылдауды қамтамасыз етеді жануарлардың инфекция көздерінің нақты таралуын объективті бағалауға мүмкіндік береді. Әкімшілік-территориялық бөлінудің және табиғи-ауылшаруашылық аудандастырудың картографиялық негізімен стационарлық қолайсыз пункттер мен қауіпті инфекция туралы деректерді қосымшалардың ГАЖ платформасында біріктіру тәуекелдерді болжауды жетілдіру және Еліміздегі қауіпті індеттерді қадағалау және бақылау саласындағы шешімдерді ақпараттық қолдауды қамтамасыз ету жолындағы маңызды қадам болып табылады.

Ғылыми жұмыс Қазақстан Республикасы Ауыл шаруашылығы министрлігінің 2021-2023 жылдарға арналған бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру шеңберіндегі ғылыми-техникалық BR10865103 «АӨК субъектілерінің өзекті өндірістік міндеттеріне цифрландыруды енгізудің әрбір саласы бойынша кемінде 3 цифрлық шешімді қолдана отырып, ғылыми негізделген Смарт-фермаларды (табынды жылқы шаруашылығы, етті ірі қара мал шаруашылығы) әзірлеу және құру және фермерлік және шаруа қожалықтарының қызметкерлерін оқыту және цифрлық білімді оқитын студенттерге беру үшін қажетті референттік деректер базасын қалыптастыру» тақырыбы аясындағы бағдарламашеңберінде орындалды

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1 Доклад Председателя Комитета государственной инспекции в АПК Министерства сельского хозяйства Республики Казахстан Марс А.М. «Об итогах работы и планах в сфере обеспечения ветеринарной и фитосанитарной безопасности». [Электронный ресурс]. – URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/vetcontrol/press/article/details/6696?lang=ru> (Дата обращения: 11.03.2021).

2 Храброва Л.А. Стратегия использования генетических маркеров и геномной селекции в коневодстве. Научно-практическое издание, Дивово, 2015, – С. 14.

3 Брель-Киселева И.М., Сафронова О.С. Пути совершенствования отечественного коневодства // Международная научно-практическая конференция «Современные проблемы зоотехнии», посвященная памяти доктора сельскохозяйственных наук, профессора Муслимова Бакытжана Муслимовича, 22 февраля 2018 год, г. Костанай, Казахстан, – С. 357-359.

4 Heldens J.G., Pouwels H.G., Derks C.G., Van de Zande S.M., Hoeijmakers M.J. The first safe inactivated equine influenza vaccine formulation adjuvanted with ISCOM-Matrix that closes the immunity gap // Vaccine. – 2009 Sep 4;27(40). – P. 5530-5537.

5 Дуйсембаев К.И., Акимбеков Б.Р., Акимбеков А.Р. и др. Коневодство: учебник. - Алматы: Альманах, -2017. - 266 с.

6 Селеуова Л.А., Брель-Киселева И.М., Сафронова О.С. Современное состояние и перспективы развития племенного коневодства в Республике Казахстан // Материалы международной научно-практической конференции SCIENCE WITHOUT BORDERS.- Шеффилд, 2017. – С. 99-104.

7 Нечаев И.Н., Дуйсембаев К.И., Турабаев А., Исхан К. Рекомендация по развитию молочного коневодства и семейного кумысопроизводства в Республике Казахстан. - Алматы, -2014. -21с.

8. B.A. Hampson, J.M. Morton, P.C. Mills, M.G. Trotter, D.W. Lambb and C.C. Pollitta Monitoring distances travelled by horses using GPS tracking collars // Australian Veterinary Journal Volume 88, No 5, May 2010. 176-181. doi: 10.1111/j.1751-0813.2010.00570.x

9 Francesco M. Tangorra, Aldo Calcante, Stefano Nava, Gabriele Marchesi, Massimo Lazzari Design and testing of a GPS/GSM collar prototype to combat cattle rustling//Journal of Agricultural Engineering 2013; volume XLIV:e10, 71-76.

10 Hulbert IA, Wyllie JT, Waterhouse A, French J, McNulty D. A note on the circadian rhythm and feeding behaviour of sheep fitted with a lightweight GPS collar. Appl Anim Behav Sci 1998;60:359-64

11 Tomkins, N.; O'Reagain, P. Global positioning systems indicate landscape preferences of cattle in the subtropical savannas. Rangeland J. 2007, 29, 217-222

12 Brooks, C., Bonyongo, C. and Harris, S. (2007) Effects of global positioning system collar weight on zebra behaviour and location error. JWM. 72, 527-534

13 Vanessa M. Cote «Quantifying Equine Behavior Utilizing GPS» // A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements for a Degree with Honors (Animal Veterinary Science) The Honors College, University of Maine, May 2022.

14. Gail H. Collins, Steven L. Petersen, Craig A. Carr, Leon Pielstick Testing VHF/GPS Collar Design and Safety in the Study of Free-Roaming Horses // PLoS ONE 9(9): e103189.

15. Adriansen, H.K. and Nielson, T.T. (2005) The geography of pastoral mobility: a spatio-temporal analysis of GPS data from Sahelian Senegal. Geo J. 64, 177-188

16. Davis J.D., Darr M.J., Xin H., Harmon J.D., Russell J.R. 2011. Development of a GPS herd activity and well-being kit (GPS HAWK) to monitor cattle behavior and the effect of sample interval on travel distance. Appl. Eng. Agric. 27:143-50.

17 Коренной Ф.И., Дудорова М.В., Гуленкин В.М., Дудников С.А. Методические рекомендации по использованию географической информационной системы ArcGIS в эпизоотологическом анализе // ФГУ «ВНИИЗЖ». – Владимир, 2010. – 18 с

18 Митчелл Э. Руководство ESRI по ГИС анализу. Т.1: географические закономерности и взаимодействия. – USA: Environmental Systems Research Institute, Inc. – перевод ООО «Дата+». -1999. – 190 с. – ISBN 1-879102-06-4

ХАРАКТЕРИСТИКА МОРФОМЕТРИЧЕСКИХ И ФУНКЦИОНАЛЬНЫХ СВОЙСТВ ВЫМЕНИ

Кадралиева Бакытканым Талаповна

Аннотация

В статье приводятся результаты удоя за 100 дн. и 305 дн. лактации и оценки развития вымени и его функциональных свойств у коров-первотелок черно-пестрой породы (I группа), голштинов немецкой (II группа) и голландской (III группа) селекции и их помесей: $\frac{1}{2}$ голштин немецкой селекции \times $\frac{1}{2}$ черно-пестрая (IV группа), $\frac{1}{2}$ голштин голландской селекции \times $\frac{1}{2}$ черно-пестрая (V группа).

Установлено, что минимальными показателями развития вымени и его функциональным свойствам отличались коровы I группы, максимальными – II и III групп, помеси IV и V групп вследствие проявления эффекта скрещивания занимали промежуточное положение. Коровы-первотелки на протяжении всей лактации отличались высоким уровнем молочной продуктивности при минимальной величине у животных черно-пестрой породы I группы

Ключевые слова: скотоводство, коровы-первотелки, черно-пестрая, голштинская порода, помеси, промеры вымени, функциональные свойства.

Annotation

The article presents the results of milking for 100 days. and 305 days of lactation and assessment of the development of the udder and its functional properties in first-calf heifers of black-and-white breed (I group), Holsteins of German (II group) and Dutch (III group) selection and their crosses: $\frac{1}{2}$ Holstein of German selection \times $\frac{1}{2}$ black - motley (IV group), $\frac{1}{2}$ Holstein of Dutch selection \times $\frac{1}{2}$ black-motley (V group).

It was established that the cows of group I differed in the minimum indicators of udder development and its functional properties, the maximum - in groups II and III, the crossbreeds of groups IV and V occupied an intermediate position due to the manifestation of the crossing effect. First-time cows throughout lactation were distinguished by a high level of milk productivity, with a minimum value in animals of the Black-and-White breed of group I

Key words: cattle breeding, first-calf heifers, black-and-white, Holstein breed, crossbreeds, udder measurements, functional properties.

Введение. Основной задачей животноводства в настоящее время является удовлетворение населения страны высокопродуктивными продуктами питания. На уровень молочной продуктивности лактирующих коров влияет комплекс факторов как генетических, так и паратипических. Факторы в основном, влияющие на молочную продуктивность животных, являются наследственность, порода, физиологическое состояние, возраст первого осеменения и первого отела, условия кормления, содержания и использования и др. Сложное взаимодействие наследственности и условий внешней среды определяет любой вид продуктивности. Наследственность определяет, а условия жизни осуществляют развитие организма. Известно, что у животных примерно с одинаковой наследственностью

под влиянием кормления, ухода и содержания, характера использования животных, формирование признаков неодинаково.

Методы исследования. При проведении исследования из числа коров-первотелок по принципу групп-аналогов с учетом происхождения, живой массы и физиологического состояния были сформированы пять групп животных по 12 голов в каждой: I – черно-пестрая (чистопородные); II – голштины немецкой селекции (чистопородные); III – голштины голландской селекции (чистопородные); IV – $\frac{1}{2}$ голштины немецкой селекции x $\frac{1}{2}$ черно-пестрая; V – $\frac{1}{2}$ голштин голландской селекции x $\frac{1}{2}$ черно-пестрая. На третьем месяце лактации определяли морфологические и функциональные свойства вымени коров-первотелок разных генотипов за 1,5 часа до утреннего доения. При этом, определяли длину, ширину и обхват вымени, глубину передних и задних долей, расстояние между сосками, длина и диаметр сосков. Анализ функциональных свойств вымени коров-первотелок проводили при использовании доильного аппарата ДАЧ-1, позволяющего выдаивать каждую четверть вымени отдельно. При этом определяли среднесуточный удой, интенсивность молокоотдачи и индекс вымени. Учет молочной продуктивности проводили по результатам ежедневных доек, а также по данным ежемесячных контрольных доек в течение двух смежных дней, за 100 дн. лактации и за 305 дн. лактации.

Результаты и их обсуждение. Известно, что молочная продуктивность коров генетически детерминирована и при использовании животных разных пород в идентичных условиях содержания и кормления обусловлена их генетическим потенциалом.

При оценке уровня молочной продуктивности используются различные методические подходы к определению этого признака. Одним из них являются установление молочной продуктивности коров за укороченную лактацию, то есть за 100 дн.лактационного периода. При использовании этого приема установлено влияние генотипа на уровень молочной продуктивности коров-первотелок подопытных групп. При этом максимальным удоем за 100 дн.лактации отличались коровы-первотелки голштинской породы II и III групп. Они превосходили сверстниц черно-пестрой породы I группы по величине анализируемого показателя соответственно на 167,8 кг (6,69%, $P < 0,001$) и 215,1 кг (8,58%, $P < 0,001$), помесей IV группы на 78,5 кг (3,02%, $P < 0,01$) и 125,8 кг (4,85%, $P < 0,001$), помесей V группы на 22,2 кг (0,84%, $P > 0,01$) и 69,5 кг (2,62%, $P < 0,01$). В свою очередь помеси голштинской породы IV и V групп превосходили чистопородных сверстниц черно-пестрой породы I группы по величине анализируемого показателя на 89,3 кг (3,56%, $P < 0,05$) и 145,6 кг (5,81%, $P < 0,05$). Межгрупповые различия по удою коров-первотелок за 100 дн.лактации отмечались и по удою за 305 дн.лактации (рис.1). При этом максимальной молочной продуктивностью за этот период лактации как и в предыдущий период отличались коровы-первотелки голштинской породы немецкой и голландской селекции II и III групп, минимальным её уровнем – животные черно-пестрой породы I группы, помеси IV и V групп занимали промежуточное положение.

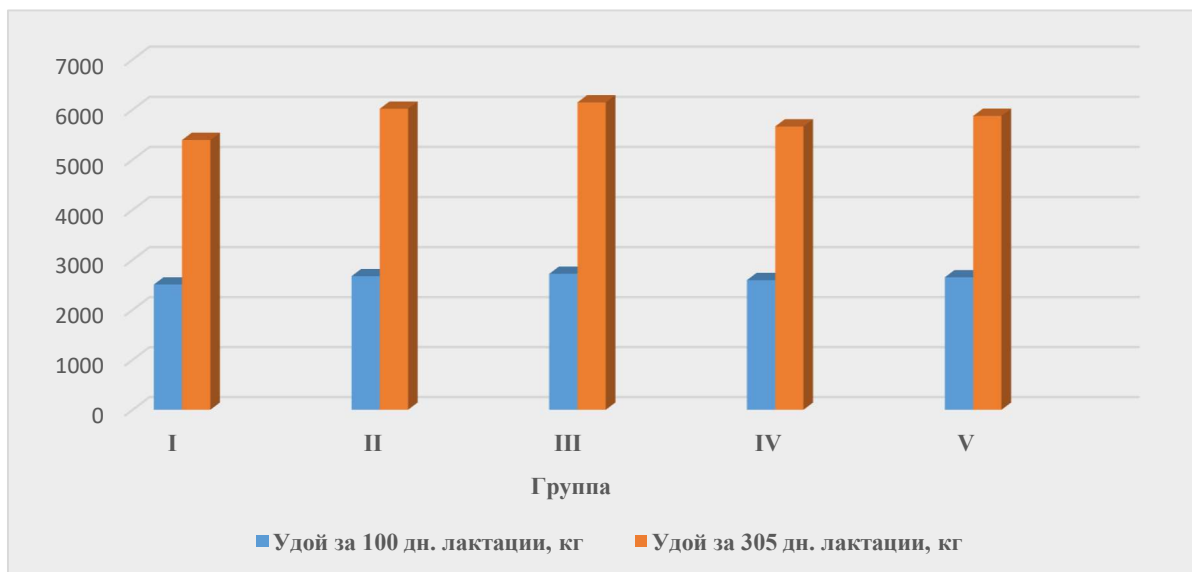


Рис.1 – Удой коров-первотелок

При сенсорной оценке молочной железы коров-первотелок подопытных групп установлено, что животные характеризовались достаточно объемистым выменем, характеризующимся равномерно развитыми четвертями, плотным прикреплением к туловищу, симметрично расположенными сосками и хорошо выраженными брюшинными и подкожными венами.

Важное технологическое значение в молочном скотоводстве имеет размер вымени, размер сосков и их расположение. Полученные нами материалы и их анализ свидетельствует о влиянии на морфометрические показатели вымени генотипа коров-первотелок (табл.1).

Таблица 1 – Промеры вымени коров-первотелок разных генотипов, см

| Промер | Группа | | | | |
|----------------------------------|-------------|-------------|-------------|-------------|-------------|
| | I | II | III | IV | V |
| | $X \pm Sx$ | $X \pm Sx$ | $X \pm Sx$ | $X \pm Sx$ | $X \pm Sx$ |
| Промер вымени | | | | | |
| - ширина | 27,10±0,61 | 28,20±0,88 | 29,01±0,71 | 27,82±0,64 | 28,12±0,84 |
| - длина | 30,19±0,70 | 31,22±0,09 | 31,98±0,79 | 31,06±0,74 | 31,23±0,88 |
| - обхват | 121,42±2,10 | 124,52±1,82 | 126,02±7,08 | 123,43±1,99 | 124,00±2,14 |
| Глубина долей | | | | | |
| - передних | 25,93±0,84 | 27,08±0,77 | 27,99±0,91 | 26,80±0,93 | 27,01±0,96 |
| - задних | 30,43±0,74 | 31,50±0,70 | 32,66±0,78 | 31,01±0,81 | 32,00±0,88 |
| Расстояние от дна вымени до пола | 64,10±0,94 | 62,88±0,91 | 62,01±0,88 | 63,01±1,00 | 62,84±0,96 |
| Расстояние между сосками | | | | | |
| - передними | 17,89±0,34 | 18,90±0,32 | 19,24±0,44 | 18,18±0,30 | 19,01±0,42 |

| | | | | | |
|----------------|------------|------------|------------|------------|------------|
| - задними | 13,84±0,20 | 14,92±0,16 | 15,30±0,18 | 14,30±0,19 | 15,02±0,24 |
| - боковыми | 9,11±0,17 | 9,89±0,15 | 10,12±0,18 | 9,55±0,18 | 9,80±0,22 |
| Длина сосков: | | | | | |
| - передних | 7,56±0,10 | 7,81±0,11 | 7,98±0,14 | 7,70±0,14 | 7,81±0,16 |
| - задних | 6,88±0,11 | 7,01±0,14 | 7,18±0,20 | 6,92±0,15 | 7,02±0,19 |
| Диаметр сосков | | | | | |
| - передних | 7,61±0,05 | 7,66±0,04 | 7,70±0,05 | 7,64±0,08 | 7,66±0,05 |
| - задних | 7,58±0,06 | 7,65±0,05 | 7,72±0,08 | 7,65±0,09 | 7,67±0,08 |

При этом минимальными показателями вымени отличались коровы черно-пестрой породы I группы, максимальными голштины зарубежной селекции II и III групп, помеси IV и V групп вследствие проявления эффекта скрещивания занимали промежуточное. Так коровы-первотелки черно-пестрой породы I группы уступали сверстницам II - V групп по ширине вымени на 0,72-1,90 см (2,65-7,01%, $P < 0,05$), обхвату вымени – на 2,01-4,60 см (1,66-3,79%, $P < 0,05$).

Важными морфометрическими показателями при оценке функциональных свойств вымени являются пример глубины её передних и задних долей. Установлено, что минимальными параметрами отличались коровы-первотелки черно-пестрой породы I группы. Они уступали сверстницам II-V групп по глубине передних долей вымени на 0,87-2,06 см (3,36-7,94%, $P < 0,05-0,01$), задних долей – на 0,58-2,23 см (1,91-7,33%, $P < 0,05-0,01$). Установлено, что дно вымени у коров-первотелок всех подопытных групп было горизонтальное при оптимальном расстоянии от нижнего края до пола. При машинном доении лактирующих коров важное значение имеет развитие сосков: величина, форма, расположение на вымени. Установлено, что соски вымени коров-первотелок всех генотипов отличались цилиндрической формой, оптимальными расстоянием и длиной.

При этом передние соски отличались несколько большей длиной, чем задние. По диаметру между передними и задними сосками существенных различий не установлено.

При машинном доении достаточно важным показателем является индекс вымени. Он показывает количество молока, находящегося в передних долях вымени, выраженное в процентах к общему удою. Величина индекса на уровне 50% считается идеальной. Считается, что с индексом вымени менее 40% коровы нетехнологичны и малопригодны к механизированному доению. Это обусловлено тем, что при большей диспропорции передних и задних долей вымени в более продуктивных долях во время доения остается молоко. Это приводит к заболеваниям молочной железы.

Известно, что для полного выдавливания лактирующей коровы необходима высокая скорость молокоотдачи. Это позволяет снизить затраты времени и труда на доение. Полученные экспериментальные материалы и их анализ свидетельствует о межгрупповых различиях по величине изучаемых показателей (рис. 2).

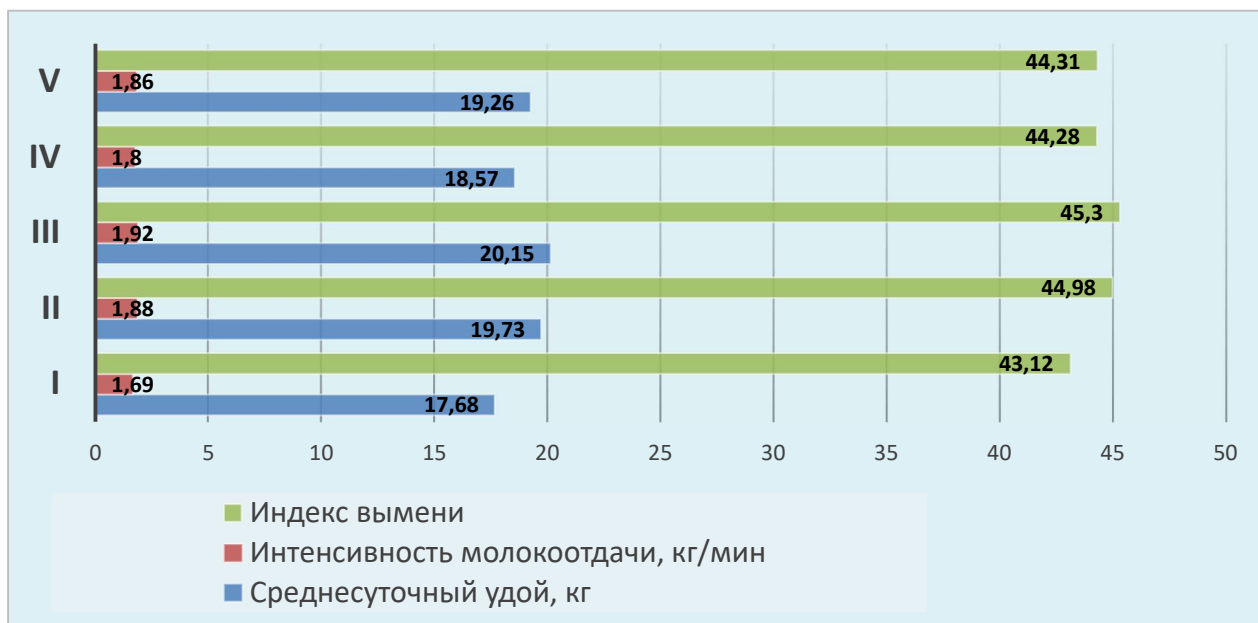


Рис.2 – Функциональные свойства вымени коров-первотелок подопытных групп

При этом максимальным среднесуточным удоём отличались коровы-первотелки голштинской породы зарубежной селекции II и III групп. Они превосходили сверстниц черно-пестрой породы I группы по уровню удоя соответственно на 20,05 кг (11,60%, $P < 0,01$) и 2,47 кг (13,97%, $P < 0,01$), помесей IV и V групп на 0,88 кг (5,03%, $P < 0,05$) и 0,47 кг (2,44%, $P < 0,05$), 1,58 кг (8,51%, $P < 0,01$) и 0,89 кг (4,62%, $P < 0,05$).

В свою очередь помесные коровы-первотелки IV и V групп превосходили по среднесуточному удою чистопородных сверстниц черно-пестрой породы I группы на 0,88 кг (5,03%, $P < 0,05$) и 1,58 кг (8,94%, $P < 0,01$) соответственно. Следовательно, у помесей IV и V групп проявился эффект скрещивания по среднесуточному удою.

Полученные результаты мониторинга функциональных свойств вымени коров-первотелок свидетельствует о влиянии генотипа животных на интенсивность молокоотдачи. При этом лидирующее положение по этому показателю занимали животные голштинской породы немецкой и голландской селекции II и III групп. Так они превосходили коров-первотелок черно-пестрой породы I группы по интенсивности молокоотдачи соответственно на 0,19 кг/мин (18,24%, $P < 0,05$) и 0,23 кг/мин (13,6%, $P < 0,01$), помесей IV группы – на 0,06 кг/мин (3,30%, $P < 0,05$) и 0,10 кг/мин (5,49%, $P < 0,05$), помесей V группы – на 0,02 кг/мин (1,07%, $P < 0,05$) и 0,06 кг/мин (3,23%, $P < 0,05$). В свою очередь помеси IV и V групп превосходили коров-первотелок черно-пестрой породы по величине анализируемого показателя на 0,13 кг/мин (7,69%, $P < 0,05$) и 0,17 кг/мин (10,06%, $P < 0,01$), что свидетельствует о проявлении эффекта скрещивания по скорости молокоотдачи.

Как было отмечено ранее важным технологическим признаком молочной коровы является индекс вымени. При анализе межгрупповых различий по этому признаку установлено лидирующее положение коров-первотелок голштинской породы зарубежной селекции II и III групп. Их преимущество над сверстницами черно-пестрой породы I группы по индексу вымени составляло соответственно 1,86% ($P < 0,05$) и 2,18% ($P < 0,01$), помесями IV группы - 0,70% ($P < 0,05$) и 1,02% ($P < 0,05$), помесями V группы – 0,67% ($P < 0,05$) и 0,99%

($P < 0,05$). Характерно, что минимальной величиной анализируемого показателя отличались коровы-первотелки черно-пестрой породы I группы. Они уступали помесным сверстницам IV и V групп по индексу вымени на 1,16% ($P < 0,05$) и 1,19% ($P < 0,05$) соответственно.

Выводы. На основании полученных экспериментальных материалов следует отметить, что скрещивание черно-пестрой породы скота с голштинами немецкой и голландской селекции способствовало повышению среднесуточного удоя и улучшению функциональных свойств вымени помесных коров-первотелок. Коровы-первотелки на протяжении всей лактации отличались высоким уровнем молочной продуктивности при минимальной величине у животных черно-пестрой породы I группы

Physical and Mathematical Sciences

GAUSS ELIMINATION BASIC PROGRAMMING (SOLVING 2-VARIABLE LINEAR EQUATION PROBLEMS)

Lianly Rompis

S.T., M.I.T.S., Universitas Katolik De La Salle Manado, North Sulawesi-Indonesia

Verna Bokau

S.T., M.T., Universitas Katolik De La Salle Manado, North Sulawesi-Indonesia

1. BACKGROUND

Experience in learning and studying the field of Electrical Engineering and Informatics Engineering has contributed many things for authors, especially those related to linear equation system.

Linear Equation System is one of the important topic in Mathematics, especially in Computation and Linear Algebra. This system is essential to solve problems in human daily life. Although it seems very simple but deep learning in this will drive us into a more complex equation and problem that need to be solved.

This research raised from the authors' interest to develop the theory given in classroom about Gauss Elimination and Programming, how to integrate these two topics and solve 2-variable linear equation system problems easily using programming. Some Gauss Elimination applications found in the internet also encourage the authors to build a simple application so it can be used to help people solve the related problem.

This study derived from a logical structural algorithm and appropriate procedure to carry out the logical programming codes for applying Gauss Elimination into solving a 2-variable linear equation system problem.

2. INTRODUCTION

The Gauss elimination method is a numerical algorithm can be used to solve systems of linear equations. It works by transforming the system into an equivalent upper triangular system using a sequence of row operations. The upper triangular system can then be easily solved by back-substitution.

In Matlab, the Gauss elimination method can be implemented using matrix operations. Here is an example code for solving a system of linear equations using Gauss elimination method (figure 1).

```

1 % Define the system of equations as a matrix
2 A = [3 2 -1; 2 -2 4; -1 0.5 -1];
3
4 % Define the right-hand side of the system
5 b = [1; -2; 0];
6
7 % Combine the system and the right-hand side into a single matrix
8 Ab = [A b];
9
10 % Perform row operations to reduce the matrix to upper triangular form
11 n = size(A, 1); % number of equations
12 for i = 1:n-1
13     for j = i+1:n
14         mult = Ab(j,i)/Ab(i,i);
15         Ab(j,:) = Ab(j,:) - mult*Ab(i,:);
16     end
17 end
18
19 % Solve the upper triangular system by back-substitution
20 x = zeros(n, 1);
21 x(n) = Ab(n,n+1)/Ab(n,n);
22 for i = n-1:-1:1
23     x(i) = (Ab(i,n+1) - Ab(i,i+1:n)*x(i+1:n))/Ab(i,i);
24 end
25
26 % Print the solution
27 disp(x);

```

Figure 1. Example code for solving a linear system equation using Gauss Elimination method

This code defines the system of equations as a matrix A and the right-hand side as a vector b. It then combines them into a single matrix Ab. The row operations are performed using a nested loop, and the upper triangular system is solved using back-substitution. Finally, the solution is printed using the disp function.

Note that the Gauss Elimination method can be sensitive to round-off errors, especially for conditioned systems. In such cases, it may be necessary to use pivoting or other numerical techniques to improve the accuracy of the solution.

3. AIM OF RESEARCH

This research learns about the theories of Gauss Elimination and Matlab Programming that will help the authors to build a simple application or a flexible program in order to solve a 2-variable linear equation problem.

4. DISCUSSION

4.1 Build the Algorithm

To be able to derive and build a simple Gauss Elimination application, a logical structural algorithm was written then applied with a proper logical procedure that was compatible with Matlab programming language to execute a program that can be used to solve a 2-variable linear equation system problem.

The logical algorithm was derived from the steps that are generally used to apply Gauss Elimination method based on mathematical analysis given in a theory or from a textbook. The algorithm were written as follows:

1. Write 2 (two) linear equations having 2 variables (X and Y) and a constant value.

2. Find X variables or Y variables which have the same coefficients.
(Cannot be both at the same time X and Y variables have the same coefficients).
3. Eliminate those two X variables or two Y variables by applying subtraction.
4. Do a division for the remain variable (constant value divided by coefficient).
5. Get the result of that variable.
6. Take one of the two linear equations.
7. Change the variable whose value is known.
8. Calculate the other variable by multiplication and subtraction.

9. If there is no X variables or Y variables which have the same coefficients,
10. Choose two different X or Y variables and multiplied each other coefficient until get the same coefficients.
11. When X variables or Y variables already have the same coefficients,
12. Repeat procedure number 3 until 8.

4.2 The Structural Programming

Based on the above algorithm, a structural programming for Gauss Elimination method was derived using Matlab Programming for Matrix. All the coefficients and constant values were well arranged in a form of matrix. Using arithmetical operators and logical operators, also the IF ELSE function, the simple Gauss Elimination computation can be created for solving 2-variable linear equation system problems as follows (figure 2):

```

A=[1 2 3]
B=[-1 2 5]
if(A(1,1)==B(1,1))
    C=A-B
    Y=C(1,3)/C(1,2)
    X=(A(1,3)-(A(1,2)*Y))/A(1,1)
else
    if(A(1,2)==B(1,2))
        C=A-B
        X=C(1,3)/C(1,1)
        Y=(A(1,3)-(A(1,1)*X))/A(1,2)
    elseif(A(1,1)!=B(1,1))
        D=A*B(1,1)
        E=B*A(1,1)
        C=D-E
        Y=C(1,3)/C(1,2)
        X=(A(1,3)-(A(1,2)*Y))/A(1,1)
    end
end

```

Figure 2. Matlab programming codes for Gauss Elimination method (translated from the algorithm)

4.3 Simulation and Results

To test whether the program is true, authors made a simulation using online calculator and octave online software. From several tests, it is certain that the algorithm and the program is true and can be implemented as we can see in the following examples (figure 3 until figure 5):

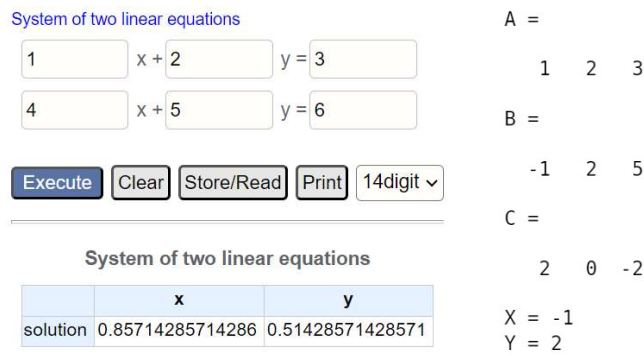


Figure 3. Results from the online calculator (keisan.casio.com) and octave online programming for 1st linear equations

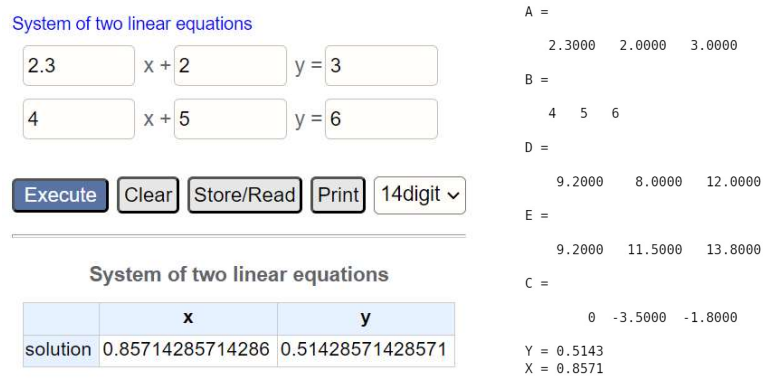


Figure 4. Results from the online calculator (keisan.casio.com) and octave online programming for 2nd linear equations

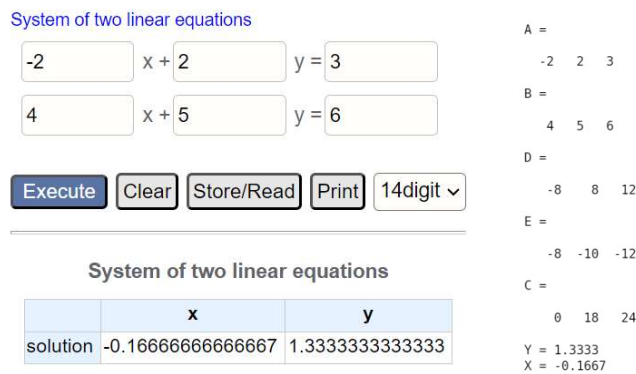


Figure 5. Results from the online calculator (keisan.casio.com) and octave online programming for 3rd linear equations

CONCLUSION

So, from this basic research, it can be concluded that a simple application or program can be built for solving a 2-variable linear equation problem using Gauss Elimination Method and Matlab Programming. A future works can be done to improve the program with loops or determine more complex variables in linear equation system, such as for a 3-variable or 4-variable linear equation system.

REFERENCES

Books:

1. Strang, G. (2006). *Linear Algebra and Its Applications* (4th ed.). Cengage Learning. ISBN: 978-0030105678.
2. Golub, G. H., & Van Loan, C. F. (2013). *Matrix Computations* (4th ed.). Johns Hopkins University Press. ISBN: 978-1421407944.
3. Higham, N. J. (2002). *Accuracy and Stability of Numerical Algorithms* (2nd ed.). SIAM. ISBN: 978-0898715217.
4. Matlab documentation for the lu and rref functions, which also implement variants of the Gauss elimination method.

Journals:

1. Khalid, N., & Khan, A. (2017). Gauss elimination method and its application in solving linear and nonlinear equations. *International Journal of Scientific & Engineering Research*, 8(10), 1967-1970. DOI: 10.14299/ijser.2017.10.001
2. Hu, X., & Chen, X. (2019). Numerical simulation of heat transfer for finned tube heat exchangers by Gauss elimination method. *Journal of Physics: Conference Series*, 1197, 052025. DOI: 10.1088/1742-6596/1197/5/052025
3. Okonkwo, C. O., & Ilo, S. U. (2021). A Comparative Analysis of Gauss Elimination and LU Factorization Methods for Solving Linear Equations. *Journal of Mathematics Research*, 13(2), 1-12. DOI: 10.5539/jmr.v13n2p1

Agricultural Sciences

Determination of melioration indicators of the soils of Mejvriskhevi village, Gori municipality, Shida Kartli region

Karaishvili olga

Academic Doctor of Agriculture, Candidate of Agricultural Sciences of the Faculty of Agricultural Sciences and Biosystems Engineering, Department of Agricultural Engineering, Associate Professor, Senior Researcher of the Department of Irrigation and Drainage of the Tsoetne Mirtskhulava Water Management Institute of the Technical University of Georgia

Mariam Shetsiruli

Bachelor of Technical University of Georgia

Sukhishvili Natia

Academic doctor of agricultural sciences, specialist of the Faculty of Agricultural Sciences and Biosystems Engineering of the Technical University of Georgia

ბონი მუბონია

Assistant Professor of Technical Sciences, Department of Agricultural Engineering, Faculty of Agricultural Sciences and Biosystems Engineering, Technical University of Georgia Iremashvili

Tamar Akhaladze

Phd student of Agricultural sciences

One of the main measures for obtaining a high and solid harvest is the correct solution to the issue of irrigation of agricultural crops in irrigated areas.

The correct selection of agricultural crops irrigation mode and elements of irrigation technique mainly depends on the physical and water properties of soils. The physical water parameters of Mejvriskhevi village of Gori municipality were studied by the Technical Institute of Georgia in the Agricultural Reclamation Laboratory of the Faculty of Agricultural Sciences and Biosystems Engineering of the University.

In the soils of the village of Mejvriskhevi, Gori municipality, two groups of soils are separated

- Black soil loosely cloddy heavy clay soil
- Cordian forest brown gray clay soil

The soils of each group are characterized according to the hydrophysical indicators and the necessary melioration measures are given. In the article, the maximum water capacity, volumetric weight, maximum molecular moisture, and filtration coefficient are defined for the village of Mejvriskhevi from the physical and water properties. On the basis of the received data, the meliorational characterization of the soils of the village of Medjvriskhevi and the water demand have been established.

In order to determine soil improvement indicators, soil samples were taken in the form of monoliths in a dissolved state (height 16 cm, diameter 12 cm). 16-32 cm; 32-48 cm and 48-64 cm.

The black soil of the first group, loosely cloddy, weakly cloddy heavy clay soil, watery physical indicators on lime heavy clay are determined for the 0-60 cm layer, which is presented in the form of Table 1. According to the data given in Table 1, from the point of view of irrigation melioration, two arrays of soils can be distinguished according to their hydrophysical properties.



fig. 1. Mejvriskevi village soil sampling, laboratory research

The soils of the first massif are of loose structure from the surface. Their specific gravity ranges from 0.91 to 1.12, and at a depth of 0-60 cm, its average value is equal to 1.04. As for the maximum molecular and marginal water capacity, these soils are characterized by quite large indicators in this regard, which is due to their large amount of water. It is an indicator of retention ability. The representative value of the marginal water capacity of these soils ranges from 47.34-53.83 weight percent. marginal water capacity

Shavmitsa loosely cloddy heavy clay soil

Table #1

| N. of the cut | Sampling depth in cm | Density g/cm ³ | Density g/cm ³ | Porosity in % | Limit water capacity in % | Maxim. molecular Moisture in % by weight | Filtration coefficient | marginal water capacity 80% in % |
|----------------------|----------------------|---------------------------|---------------------------|---------------|---------------------------|--|------------------------|----------------------------------|
| 1 | 0-16 | 0,91 | 2.39 | 61,93 | 47,40 | 15,79 | 0,011430 | 37.92 |
| | 16-32 | 1,06 | 2.40 | 55,84 | 48,66 | 17,51 | 0,003637 | 38.93 |
| | 32-48 | 1,07 | 2.43 | 55,97 | 53,83 | 22,01 | 0,006777 | 43.06 |
| | 48-64 | 1,12 | 2.47 | 51.42 | 47,34 | 18,91 | 0,002135 | 37.87 |
| total average | 0-64 | 1.04 | 2.44 | 57,38 | 49,40 | 18.55 | | 39.52 |
| 2 | 0-16 | 0,95 | 2.29 | 58.52 | 46,07 | 22,54 | 0,010320 | 37.36 |
| | 16-32 | 1,17 | 2.41 | 51.46 | 45,83 | 21,64 | 0,002516 | 36.66 |
| | 32-48 | 1.20 | 2.44 | 50,82 | 47,07 | 24,80 | 0,004569 | 37.65 |
| | 48-64 | 1,21 | 2,37 | 45.95 | 42,77 | 20,85 | 0,003217 | 34.22 |
| total average | 0-64 | 1.11 | 2.37 | 53,17 | 45,43 | 22.46 | | 36.34 |

Such a magnitude determines the need for a high irrigation norm characteristic of such soils. In the corn plot of Mejvriskevi village (section 1), the irrigation norm is determined depending on the situation

$$m = 100 * H * \alpha (r_{\text{вг}} - r_{\text{вг} 80\%}) \text{ m}^3/\text{ha}$$

The norm of irrigation on the corn area (section 1) during the vegetation period was $m_1 = 100 * 0,6 * 1,04 * (49,40 - 39,52) = 62,4 * 5,51 = 343,824 \approx 350 \text{ m}^3/\text{ha}$

$$m_2 = 100 * 0,7 * 1,04 * (49,40 - 39,52) = 72,8 * 5,51 = 401,128 \approx 400 \text{ m}^3/\text{ha}$$

The rate of irrigation on the wheat area (section 2) during the vegetation period was

$$m_1 = 100 * 0,6 * 1,11 * (45,43 - 36,34) = 66,6 * 9,09 = 605,394 \approx 600 \text{ m}^3/\text{ha}$$

$$m_2 = 100 * 0,7 * 1,11 * (45,43 - 36,34) = 77,7 * 9,09 = 706,293 \approx 700 \text{ m}^3/\text{ha}$$

It should be noted that the norm of irrigation on the corn plot of the village of Mejvriskhevi (cut 1) during the vegetation period ranges from 350-400 m³/ha, and on the wheat area (cut 2) the irrigation norm varies within 600-700 m³/ha (significantly different from the current one). Which is achieved according to the accurately determined volumetric mass and marginal water capacity.

Data on the filtration coefficient of these soils are particularly noteworthy. As can be seen from the data, these soils are characterized by the best filterability. The 0.5 meter layer is characterized by a particularly high filterability, where the filtration coefficient ranges from 0.0011430 to 0.006777 cm/s. The filtration coefficient decreases from a depth of 0.5 m, but is still a significant value (0.002135 cm/s or 758 m³/ha in 1 hour).

Special attention should be paid to this circumstance during the selection of watering method and irrigation technique elements; The elements of the irrigation technique should be selected in such a way that the water given for irrigation does not have to stay on the area for a long time, i.e. Here, it will be necessary to increase the irrigation flow as much as possible, which will significantly reduce the duration of irrigation of one hectare. Otherwise, the supply of excess water through irrigation will lead to the raising of the ground water level, which is 1.5-2 m deep here, and strong swamping of these areas, as a result of which it will become necessary to use dry land reclamation measures.

The second massif of the soil is characterized by quite different physical and water properties compared to the soil of the first massif. The volumetric weight of these soils in the upper arable horizon is equal to 0.95, which, although it increases with depth, is still a small value.

It is worth noting the high maximum molecular humidity of these soils (20.85-24.80 percent by weight), which is an indicator of the presence of a large amount of water unusable for plants in these soils. This condition can mislead us when determining the need for irrigation, especially if we visually estimate the soil moisture reserves, because soils characterized by high maximum molecular moisture, they may seem sufficiently moist at the time when most of the moisture in the soil will be in a form that cannot be absorbed by the plant.

The above-mentioned soils are also characterized by high values of marginal water carrying capacity at the entire depth. In these soils, like the soils of the first array discussed, it will be necessary to use a large irrigation rate.

The water permeability of soils, which is given in the table as the filtration coefficient, is a very small value in the case of both cuts.

The presence of the filtration coefficient in these soils is caused by the sodium content in the soil compaction complex and the absence of carbonate in the upper layers, due to which the structural aggregates are characterized by less resistance to water, break down upon contact with water and become poor water conductors. Special attention should be paid to this circumstance during the selection of irrigation method and technical elements.

Therefore, we recommend that irrigation should be carried out using the horizontal filtration method, in the case of large slopes, the irrigation flow should be reduced to a minimum and oblique furrows should be used, and in flat areas, it is necessary to increase the irrigation flow and use deep compact furrows.

Cordian forest brown gray clay soil-Deluvian loamy clay, heavy, loamy and light loamy soils are gray-brown in color up to 0.5 meters, and below it are yellowish. Hummus ranges from 2.44% to 1.26%. It should be noted that there is absorbed hydrogen in the soil, which creates a weak acid reaction. The soil also contains absorbed sodium - 1.13 m/eq. According to the obtained data, these soils are characterized by high volumetric weight values throughout the depth. The volumetric weight of these soils ranges from 1.23 to 1.39. An exception is the soils of the 2nd and 3rd cuts, whose volume weight is equal to one in the upper arable horizon and increases from 1.21 to 1.23 in the depth layers.

Cordian forest brown gray clay soil

Table #2

| N. of the cut | Sampling depth in cm | Density g/cm ³ | Density g/cm ³ | Porosity in % | Limit water capacity in % | Maxim. molecular Moisture in % by weight | Filtration coefficient | marginal water capacity 80% in % |
|----------------------|----------------------|---------------------------|---------------------------|---------------|---------------------------|--|------------------------|----------------------------------|
| 1 | 0-16 | 1,23 | 2,27 | 47,82 | 35,77 | 14,28 | 0,000059 | 28.61 |
| | 16-32 | 1,35 | 2,36 | 42,80 | 34,06 | 13,49 | 0,000006 | 27.25 |
| | 32-48 | 1,33 | 2.39 | 44,36 | 31,56 | 13,50 | 0,000006 | 25.25 |
| | 48-64 | 1,34 | 2.33 | 42,40 | 30,88 | 13,77 | 0,000055 | 24.64 |
| total average | 0-64 | 1,31 | 2.34 | 44,02 | 33,32 | 13,76 | | 26.66 |
| 2 | 0-16 | 1,33 | 2,40 | 47,20 | 29,94 | 10,39 | 0,000669 | 23.95 |
| | 16-32 | 1,39 | 2,27 | 41,13 | 29,37 | 11,49 | 0,000186 | 23.50 |
| | 32-48 | 1,36 | 2,31 | 36,73 | 31,65 | 12,50 | 0,000321 | 25.32 |
| | 48-64 | 1,35 | 2.38 | 43,40 | 30,21 | 12,77 | 0,000207 | 24.16 |
| total average | 0-64 | 1,35 | 2.34 | 42.31 | 30,29 | 12,76 | | 24.23 |
| 3 | 0-16 | 1,00 | 2,33 | 57,06 | 43,02 | 14,17 | 0,003456 | 34.41 |
| | 16-32 | 1,21 | 2,37 | 48.95 | 37,25 | 15,94 | 0,003812 | 29.80 |
| | 32-48 | 1,23 | 2,45 | 49,80 | 36,84 | 14,97 | 0,000472 | 29.47 |
| | 48-64 | 1,22 | 2.39 | 45,99 | 33,93 | 12,60 | 0,001106 | 27.14 |
| total average | 0-64 | 1.16 | 2.38 | 51,28 | 37,76 | 14.42 | | 30.21 |

In these soils, the maximum molecular humidity ranges from 10.39% to 15.94%, and the marginal water capacity ranges from 29.37 to 43.02% by weight. According to the first attitude, the irrigation rate for vegetable garden, field and perennial crops is determined in all three sections.

Irrigation is the norm for vegetable crops during the growing season (cut 1).

$$m_1 = 100 * 0,3 * 1,31 * (33,32 - 26,66) = 39,3 * 6,66 = 261,738 \approx 250 \text{ m}^3/\text{ha}$$

$$m_2 = 100 * 0,5 * 1,31 * (33,32 - 26,66) = 66,5 * 6,66 = 442,89 \approx 450 \text{ m}^3/\text{ha}$$

Irrigation is the norm for field crops during the growing season (cut 2).

$$m_1 = 100 * 0,6 * 1,35 * (30,29 - 24,23) = 81 * 6,06 = 490,86 \approx 500 \text{ m}^3/\text{ha}$$

$$m_2 = 100 * 0,7 * 1,11 * (30,29 - 24,23) = 94,5 * 6,06 = 572,67 \approx 600 \text{ m}^3/\text{ha}$$

For perennials, watering during the growing season (cut 3) is the norm $m_1 = 100 * 0,8 * 1,16 * (37,76 - 30,21) = 92,8 * 6,55 = 607,84 \approx 600 \text{ m}^3/\text{ha}$
 $m_2 = 100 * 0,9 * 1,11 * (37,76 - 30,21) = 104,4 * 6,55 = 683,82 \approx 700 \text{ m}^3/\text{ha}$



Fig. 2. Mejriskhevi village soil sampling, laboratory research

As for the water permeability of the soils of this zone, it also varies within quite a large range; The filtration coefficient of soils in the upper 0.16 m layer is equal to 0.000059 cm/s (21.2 m³ per hectare in 1 hour), and in the next 16-48 cm layer it decreases strongly to 0.000006 cm/s (2.1 m³/hour) is equal to The filtration coefficient increases again below a depth of 48 cm and reaches 0.000055 cm/s (11.3 m³/ha in conversion per hectare). Such a low filterability of these soils is due to the weak granularity and the absence of carbonates in the upper horizons, as a result of which their structural aggregates easily break down when in contact with water and become impermeable. When irrigating these soils, special attention should be paid to creating a strong structure.

village The soils located to the east of Nichimukhi are characterized by better filtration. Here, the filtration coefficient in the upper 0-16 cm deep layer is equal to 0.000669 cm/s (240.8 m³/ha in 1 hour), which decreases to 0.000186 cm/s in the next layer due to its cracking. The best indicators of the filtration coefficient are characterized by the soils of the 1st and 2nd cut, here the latter varies within the range of 0.003456 cm/s-0.003812 cm/s (1244 m³/ha-1372 m³/ha in 1 hour). Here, the filtration coefficient decreases in the depth layers, but it is still a considerable value.

The physical and water properties discussed above clearly show that when selecting elements of the irrigation regime, special attention should be paid to them, and irrigation rules and elements of irrigation techniques should also be selected based on consideration of the physical and water properties of soils.

conclusion

The article refers to the very painful issue of our irrigation farms, in particular, determining the melioration indicators of the soils of Mejriskhevi village of Gori municipality of Shida Kartli region, in order to select the irrigation mode correctly.

In order to correctly select the irrigation mode, based on appropriate experimental data, from the melioration point of view, two categories of soils are separated for research. Analytical data for melioration determination are given for each category (see table 1,2). Limit water capacity, volumetric weight. Specific weight, porosity, maximum molecular permeability, filtration coefficient. Based on the received data, the irrigation norm during the growing season for the vegetable field and perennial plants is determined, which is significantly different from the current one.

used literature

1. D. Gubeladze, O. Kharashvili - "Agricultural hydromelioration" title page 650 pages <http://dspace.nplg.gov.ge/handle/1234-/320999> Tbilisi, 2020. STU Central Library;
2. O. Kharashvili, L. Baidauri "Agro-improvement measures for growing agricultural crops" 2022;
3. c. Tughushi, P. Tughushi, O. Kharashvili "Agricultural hydrotechnical melioration, special types of land irrigation, dewatering and water supply" manual 2000;
4. D. Gubeladze, O. Kharashvili "Practical agricultural melioration" manual. 2019;

Biological Sciences

ЭКОЛОГИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

Айткенова Жайнагуль Оразтуреевна

учитель начальных классов КГУОШ №116

Научный консультант: доктор сельскохозяйственных наук, главный научный сотрудник отдела Экологии почв Казахского научно-исследовательского института почвоведения и агрохимии им. У.У. Успанова, Бейсеева Гульжан Бейсеевна

Аннотация: *Статья посвящена системе работы по экологическому воспитанию с младшими школьниками. В настоящее время общество вплотную стоит перед проблемой экологического воспитания и образования. Человек - единственный зоологический вид на планете, который пытается нарушить законы экологии. Проблема экологического воспитания является в настоящее время актуальной. В наши дни отношение к природе привело социальную значимость, стало нравственным принципом. Научно - технический прогресс улучшает условия жизни человека, повышает ее уровень. Вместе с тем растущее вмешательство человека вносит в окружающую среду такие изменения, которые могут привести к необратимым последствиям в экологическом и биологическом смысле. Важность экологического воспитания для детей в современном технологическом мире переоценить невозможно. Проблема охраны природы становится главной проблемой. А решение проблемы экологического образования школьников должно стать одной из приоритетных задач педагогической теории и школьной практики. Будущее планеты зависит от того, насколько экологически грамотными будут дети.*

ENVIRONMENTAL EDUCATION OF PRIMARY SCHOOL CHILDREN

Aitkenova Zhainagul Oraztureevna, primary school teacher of KSUOSH No.116

Scientific consultant: Doctor of Agricultural Sciences, Chief Researcher of the Department of Soil Ecology of the Kazakh Research Institute of Soil Science and Agrochemistry named after U.U. Usanov, Beiseeva Gulzhan Beiseevna

Abstract: *The article is devoted to the system of work on environmental education with younger schoolchildren. Currently, society is closely facing the problem of environmental education and education. Man is the only zoological species on the planet that tries to violate the laws of ecology. The problem of environmental education is currently relevant. Nowadays, the attitude to nature has brought social significance, has become a moral principle. Scientific and technological progress improves human living conditions, increases its level. At the same time, the growing human intervention is making changes in the environment that can lead to irreversible consequences in the ecological and biological sense. The importance of environmental education for children in the modern technological world cannot be overestimated. The problem of nature protection becomes the main problem. And solving the problem of environmental education of schoolchildren should become one of the priority tasks of pedagogical theory and school practice. The future of the planet depends on how environmentally literate children will be.*

Актуальность. По мере развития общества экология все больше приобретает социальное значение и в XXI веке вышла за рамки естественных наук. Она стала наукой, которая должна помочь людям выжить, сделать их среду обитания приемлемой для существования. К сожалению, общество осознало это, когда уже стали видны отрицательные последствия потребительского отношения людей к природе, когда на планете практически не осталось уголков нетронутой природы, когда состояние среды обитания уже отрицательно сказалось на здоровье огромного количества людей.

Экологическая культура - это часть общечеловеческой культуры, система социальных отношений, общественных и индивидуальных морально-этических норм, взглядов, установок и ценностей, касающихся взаимоотношения человека и природы; гармоничность сосуществования человеческого общества и окружающей природной среды; целостный адаптивный механизм человека и природы, реализующийся через отношение человеческого общества к окружающей природной среде и к экологическим проблемам в целом.

В свою очередь, наука педагогика уделяет внимание формированию ценностного отношения к природе и развитию экологической культуры населения. Великие педагоги, отмечали в своих трудах, что духовная жизнь человека самым неразрывным образом связана с природой. Это такие авторы педагогической мысли, как А. Гумбольдт, Ф. Дистервег, Г. Песталоцци, Ж. Руссо. Основы философского осмысления взаимодействия человека с природой отражены в трудах известных ученых В.И. Вернадского, Л.Н. Гумилева, В.А. Сухомлинского и др.

Наилучшим результатом воспитания всесторонне развитой личности можно достичь при правильном сочетании урочных занятий с внеклассной работой. Уроки и внеклассная работа должны быть связаны между собой, дополнять, совершенствовать друг друга. Строгие рамки урока и насыщенность программы не всегда дают возможности ответить на природоведческие вопросы, которые интересно детям. Проведение внеклассной работы, направленной на всестороннее становление личности школьника, способствует более прочному освоению изученного материала на уроках, развивает внимание к предмету, умение и желание самостоятельно приобретать знания.

Формировать экологическую культуру необходимо уже с детства, тогда, когда человек познает законы природы, но уже способен оценить экологические проблемы, понять природу как духовный элемент сознания, в котором человек существует одновременно как объект, так и субъект.

Наиболее сенситивным периодом в познании природы и формирования экологической культуры, является младший школьный возраст. Для данного возраста характерно формирование ценностей и взглядов на мир, поэтому изучение экологической культуры как ценности, в младшем школьном возрасте является залогом формирования ценности природы у нового поколения в будущем.

В государственном образовательном стандарте начального общего образования и Концепции духовно – нравственного развития и воспитания личности гражданина Казахстана уделяется особое внимание вопросам экологического образования и воспитания школьников. Младший школьник начинает выделять себя из окружающей среды, преодолевает в собственном мироощущении расстояние от «Я - природа» до «Я и природа», у него развивается эмоционально-ценностное отношение к находящемуся вокруг. Интенсивность накопления личного опыта по взаимодействию с окружающим миром приводит к формированию у ребенка прочной наглядно-образной картины окружающего мира, определяющей процесс развития экологической культуры личности в дальнейшем.

Острота современных экологических проблем выдвинула перед педагогической теорией и школьной практикой задачу большой экономической и социальной значимости:

воспитание молодого поколения в духе бережного и ответственного отношения к природе. Само слово "экология" в переводе с греческого на русский язык означает "знание о доме", что образно отражает суть дела: дом - окружающий нас мир, знание устройства дома - это наука, изучающая взаимоотношения организмов и их сообществ с окружающей средой обитания. Планету может спасти лишь деятельность людей, осуществляемая на основе глубокого понимания законов природы, учета многочисленных взаимодействий, в природных сообществах, осознание того, что человек не властелин природы, а ее часть. В свое время философ Д. Дидро писал: *"Мы инструменты, одаренные способностью ощущать и памятью. Наши чувства - клавиши, по которым ударяет окружающая нас природа и в душе нашей звучит чудная музыка"*. К.Д. Ушинский считал природу важнейшим фактором по силе воздействия на личность, писал о ее влиянии на человека, умении видеть и чувствовать ее, ощущать духовное единение с ней: *"Все это помогает возгореться искрами любви к Отечеству"*. Разумная деятельная любовь к природе - одна из граней любви к Родине. Чтобы ребенок научился понимать природу, чувствовать ее красоту, читать ее язык, беречь ее богатства, нужно прививать ему эти чувства с раннего детства, с начальной школы. *"Школьное экологическое образование призвано решить одну из важнейших задач - заложить основу формирования личности с новым образом мышления и типом поведения - экологическим"*. Взрослым людям сейчас очень трудно изменить свои взгляды на окружающую среду. Надежда - на подрастающее поколение, которое мы должны воспитывать по-новому.

Цель работы: формирование системы научных знаний, взглядов и убеждений, обеспечивающих становление ответственного отношения школьников к окружающей среде во всех видах их деятельности, формирование экологической культуры.

Основные принципы: междисциплинарность - педагогическое целенаправленное общение школьников с окружающей средой, взаимосвязь глобального, национального и локального (краеведческого) уровней экологических проблем, научности и доступности понятий - принцип альтернативности и прогностичности.

Основные задачи: обучение младших школьников методам познания окружающего мира; - воспитание эстетического и нравственного отношения к среде жизнедеятельности человека, умение вести себя в ней в соответствии с общечеловеческими нормами морали. Важность экологического воспитания детей в современном технологическом мире переоценить невозможно. Главной задачей его это - формирование человека, который в шкале ценностей ставит охрану жизни и среды обитания на первое место. Только в этом случае можно надеяться на то, что принимаемые законы по охране природы будут выполняться, а экологически вредные проекты - решительно отвергаться, какую бы прибыль их внедрение ни сулило. Школьный возраст - самоценный этап в развитии экологической культуры личности. Начальная школа формирует у учащихся первичные знания о природе и навыки ее охраны, это связано с тем, что успешному осуществлению экологического воспитания младших школьников способствует их экологические особенности: эмоциональная отзывчивость, склонность к подражательности, восприимчивость к воспитательным действиям, любознательность. Дальнейшее отношение детей к природе во многом будет зависеть от того, осознают ли они ценность природы в жизни человека, многообразия связей человека с природной средой, насколько глубоко будут воспитаны нравственные отношения к природным объектам, желание трудиться на пользу природе. Надо, чтобы ребенок понял, что природа – это первооснова красоты и величия, ему надо внушать, что любить природу – значит творить добро. В этом возрасте ребенок начинает выделять себя из окружающей среды. Можно сказать, что начальная школа - важнейший этап в становлении научно-познавательных, эмоционально-нравственных, практически-деятельных отношений детей к окружающей среде и к своему здоровью на основе единства

чувственного и рационального познания природного и социального окружения человека. Благодаря этому возможны формирования у детей экологических знаний, норм и правил взаимодействия с природой, воспитание сопереживания к ней, активность в решении некоторых экологических проблем. Последние десятилетия принесли перемены, приведшие к нежелательным изменениям в состоянии природной среды, особенно в условиях крупных промышленных городов. Это требует усиления внимания к формированию у каждого человека экологически ценностных ориентаций, позволяющих осознавать разностороннюю значимость природы и ее взаимодействий с городским окружением. В Казахстане в это время происходило становление системы непрерывного экологического образования. Проводились конференции, семинары, создавались программы, технологии экологического воспитания школьников. Ответственное отношение человека к природе зависит от формирования у школьников природоохранных умений, навыков, привычек. Не только изучение окружающего мира, но и вся система работы в начальной школе, в том числе и совместная воспитательная работа с семьей, должна способствовать воспитанию у детей правильного отношения к природе.

Экологическое воспитание младших школьников должно стать главным, стоять на первом месте в воспитании детей. Успешное экологическое воспитание школьников может быть обеспечено лишь при условиях, что оно осуществляется целенаправленно и систематически, и что в этом процессе одновременно участвуют семья и школа, т.е. воздействие со стороны школы подкрепляется активной деятельностью родителей в том же направлении. Целенаправленная работа по формированию экологических представлений у младших школьников является основным условием воспитания экологической культуры и чувства личной ответственности за состояние природы и подрастающего поколения. Это и послужило основой для практической деятельности педагога.

Особенность этого процесса ступенчатый характер, формировать знания о природе и ее охране, воспитывать эстетические и нравственные чувства к природе, мотивация, определяющая поступки детей к природе, преодоление в характере школьников потребительского отношения к природе.

Значение психологического аспекта процесса экологического воспитания это - выработка нравственных, эстетических чувств и качеств, навыков и привычек, развитие соответствующих потребностей, мотивов и установок личности, формирование значимых целей деятельности, воспитание устойчивой воли.

Работа учителя начальных классов в этом направлении предполагает расширение натуралистической деятельности младших школьников, поскольку именно непосредственное общение детей с природой в сложных экологических условиях города позволяет им понять степень взаимовлияния человека и природной среды. Конечно, в младшем школьном возрасте, ребята сами стремятся к познанию окружающего мира, но смотреть и видеть – совсем не одно и то же. Научить их читать книгу природы, видеть экологическую информацию во многих объектах и явлениях природы, необычное в привычном – вот задача учителя. Экологические представления формируются лишь при непосредственном наблюдении природы, а значит, для этого нужно использовать каждую прогулку, экскурсию, работу по уходу за комнатными растениями, животными.

Работа по формированию экологической культуры школьников проводится в системе, с использованием краеведческого материала, с учетом преемственности. В работу включаются не только школьники, но и их родители. Это и совместные субботники, озеленение класса, помощь в изготовлении кормушек для птиц, оформление уголков природы, создание экологической тропинки в школе, защита экологических проектов, участие в конференциях.

Цель подготовительного этапа работы – вызвать у детей интерес к объекту наблюдения. Достигается это различными приемами: краткая беседа ориентирует на новое, интересных фильмов про природу, иллюстраций, готовящих детей к восприятию объекта. В подготовительном этапе учитель указывает цель и задачи наблюдения и дает задание к предстоящему наблюдению. Этот этап может непосредственно предшествовать началу наблюдения, а иногда – несколько отстоять по времени от самого наблюдения.

Следующий этап работы. В начале наблюдения произвольное внимание требуется направить и сосредоточить на наблюдательном объекте, поддержать интерес, вызванный еще на первом этапе. Известный прием возбуждения произвольного внимания у младших школьников -использование сюрприза, загадочности, неожиданности. Но этого не всегда достаточно. Можно применить такие приемы, которые вызвали бы волевые усилия, умственное напряжение и способствовали бы удержанию произвольного внимания в течении определенного времени. Хорошо для этой цели использовать художественный образ, загадку, поговорку, стихотворение, показ и пояснение иллюстраций, вопросы и указания.

Третий этап работы это основной момент всего процесса наблюдения. Он самый длительный по времени. В результате обследования предмета у ребенка должно сформироваться точное и четкое представление о нем. Задача данного наблюдения заключается так же в том, чтобы показать детям приемы правильного последовательного обследования и помочь их усвоить.

Четвертый этап работы – заключительный. Цель его - в подведении итогов и закреплении полученных представлений и знаний о предметах и явлениях, а также в оценке тех способов обследования предметов, которыми дети пользовались. На занятиях дети осваивают не только экологические представления, но и овладевают различными способами познавательной деятельности, учатся проявлять отношения к объектам природы.

Важным компонентом системы работы является самостоятельная деятельность детей. Чем старше дети, тем выше их деятельность в природе, с ее объектами. общепринято считать, что воспитание любви к своей Родине начинается с воспитания любви к природе, о чем мы иногда, к большому сожалению, забываем. Чтобы ребенок научился любить свою Родину, понимать природу, чувствовать ее красоту, беречь ее богатства, надо прививать ему эти чувства с раннего возраста. Именно начальная школа играет исключительно важную роль в воспитании этих чувств. Младший школьник должен понимать и знать, что уже сейчас он может многое сделать, оберегая те растения и тех животных, которых он видит вокруг себя. У ребят в процессе систематической, целенаправленной работы повысились знания о деревьях и кустарниках Алматинской области, лекарственных растениях, которые обладают целебными свойствами и как их использовать при необходимости, знают какую пользу приносят «Витамины на грядках» и как их вырастить. Младшие школьники усвоили представления о взаимосвязи и взаимодействии различных явлений экосистемы. В наше время каждый день приносит что-то новое. Не так давно вошли в нашу речь, в наше сознание, в систему образования понятия «экология», «экологическая культура». У сегодняшнего ученика должно быть сформировано ответственное отношение к окружающей природной среде, а у младшего школьника положено начало формированию экологического сознания. Под экологическим сознанием понимается такой набор психологических функций, которые формируют поведение, позволяющее личности включить взаимодействие с природой в систему социально- значимых отношений: « я и природа – одно целое». Процесс формирования ответственного отношения ученика к природе реализуется за счет интеграции экологических знаний с содержанием различных учебных дисциплин, а также за счет сознания момента радости от общения ребенка с природой и его природоохранительной и природосберегающей деятельностью.

Дети умело применяют полученные умения и навыки. Вместе с взрослыми сажают зеленые насаждения, весной делают скворечники, зимой кормушки, самостоятельно трудятся на школьном дворе. После обучения дети научились понимать, как прекрасен мир растений, и зависимость от отношения человека. Они утратили привычку ломать ветки, собирать в коробочку насекомых, топтать дождевых червей, обрывать бутоны растений для «угощения» кукол, собирать охапки цветов, жестоко относиться к животным. Усвоили правила поведения: ходить только по дорожкам, не вытаптывать растения и цветы, не вставать на газон, нельзя поджигать весной сухую траву – огонь уничтожает живые существа.

Увидеть результативность опыта по теме «Экологическое воспитание младших школьников» можно по основным требованиям к знаниям, умениям и навыкам учащихся, обеспечивающим преемственную связь с курсом биологии в пятом классе. Опыт работы по теме «Экологическое воспитание младших школьников» имеет ряд преимуществ: не имеет строгих условностей и позволяет учителю разнообразить формы работы на уроке и во внеурочной деятельности, импровизировать, создает возможность для самовыражения и самоутверждения ученика как личности, позволяет обучать детей в соответствии с их индивидуальными способностями и возможностями, помогает учителю выйти из условных рамок урока и организовать учебное занятие творчески.

Опыт позволяет добиваться стабильных положительных результатов в обучении, развивает коммуникативные способности учеников и процессы мышления (дети умеют обосновать своё мнение, мыслить логично), способствует формированию активной гражданской позиции и становлению личности школьника как младшего возраста, так получающего предпрофильную и профильную подготовку по экологии и биологии в среднем и старшем звене общеобразовательного учреждения.

Сложившаяся экологическая обстановка в мире ставит перед человеком важную задачу - сохранение экологических условий жизни в биосфере. В связи с этим остро встает вопрос об экологической грамотности и экологической культуре нынешнего и будущего поколения. У нынешнего поколения эти показатели находятся на крайне низком уровне. Улучшить ситуацию можно за счет экологического воспитания подрастающего поколения, которое должно проводиться высококвалифицированными, экологически грамотными педагогами, вооруженные помимо специальных знаний рядом эффективных методик, позволяющих комплексно воздействуя на личность ребенка, развивать все компоненты экологической культуры как качество личности в части общей культуры человека.

В настоящее время вопросы экологического воспитания рассматриваются многими педагогами. Для более успешного формирования у младших школьников экологической культуры нами были выявлены и теоретически обоснованы следующие формы и методы, способствующие, по нашему предположению, наиболее полноценному становлению экологической культуры учащихся:

Беседа оживляет обучение, активизирует мышление детей, развивает их речь. В ходе беседы учитель последовательно ставит вопросы для обсуждения, уточняет высказывания учащихся и дополняет их своими разъяснениями. Беседа опирается либо на текст статьи, либо на наблюдение детей за природой и во время опытов, либо на рассказ учителя. При формировании экологической культуры беседа также играет важную роль. Она учит взаимоотношениям с окружающей природной средой, культуре поведения в ней. Именно в процессе беседы происходит комплексное формирование природоохранных, нравственных, знаний младших школьников, формируются в единстве такие компоненты базовой культуры личности, как мировоззренческий, нравственный, экологический, эстетический и др. [1].

И весомую роль в данном процессе могут сыграть этические беседы, которые научат школьников экологически грамотному поведению на природе. Детям важно понимать необходимость выполнения запретов и предписаний в природной и общественной среде, в следствие этого при рассмотрении определенных экологических ситуаций важно продемонстрировать смысл поведения и работы человека в изменении находящейся вокруг. Это позволит мотивированно обоснованно подвести школьников к выводу о надобности обороны и охраны природных объектов, нашего совместного земного жилища. Еще одним способом формирования у младших школьников экологической культуры является использование игровых методов обучения. Данный метод считается естественным для предоставленного возраста. Несмотря на то, что ведущим видом деятельности в младшем школьном возрасте является учебная, игра не перестает занимать важное место на данном возрастном этапе. В связи с этим игровые методы обучения при работе с детьми младшего школьного возраста могут обладать хорошей эффективностью,

Если эти игры окажутся достаточно сопряжены с традиционной для данного возраста игровой деятельностью [2].

Что касается форм организации обучения учеников младших классов, то наиболее эффективными будут:



Экскурсия - форма организации обучения, позволяющая проводить наблюдения, а также изучение различных предметов, явлений и процессов в естественных условиях. Отличие от урока: проводится вне класса, не имеет строгого ограничения во времени, может проводиться не учителем, состав учащихся может меняться.

Весомое место в плане работы учителя занимают экскурсии в природу, где учащиеся могут увидеть отношения природных объектов и их ассоциации со средой обитания. Попадая в природную среду со всем ее разнообразием предметов и явлений, ученики обучаются понимать в данном обилии, соотносить связи организмов друг с другом и с неживой природой, убеждаются в том, что жизнь каждого растительного и животного мира находится в зависимости от множества моментов окружающей среды, в том числе и от изменений в ней под воздействием деятельности человека [3].

Школьный туризм. Туризм определяется как «временные выезды (путешествия) граждан с постоянного места



жительства в оздоровительных, познавательных, религиозных и иных целях». Туристическая работа в школе может включать разнообразные формы: походы (пешие, лыжные и т.д.), разной

продолжительности, разных степеней и категорий сложности, пешие и транспортные экскурсии, туристские слеты, сборы, разные виды туристских соревнований, турлагеря. У каждой из форм есть свои плюсы и минусы. Например, ограничивающими факторами для участия детей в туристских походах, слетах и соревнованиях являются наличие соответствующего оборудования, физической и специализированной подготовки, а также медицинские показания по состоянию здоровья. В то время как в экскурсиях могут принять участие все желающие [4]. Тем не менее, с педагогической точки зрения наиболее эффективной формой экологического воспитания и всестороннего развития личности ребенка является туристический поход. Поскольку поход может дать тот ожидаемый результат, ради которого человек вступает на туристскую тропу: радостные переживания (эмоциональность); любопытная, полезная информация (познавательность); укрепление здоровья, физическое развитие; яркие впечатления (восприятие); разного рода полезные умения, навыки.

Неподдельную радость ребенка вызывают различные природные объекты, которые не встретишь на каждом шагу в городской среде. Это может быть и красивая бабочка и причудливой формы дерево, и свисающие с ветвей деревьев лишайники. Тут же возникает масса вопросов, на которые хочется найти ответы, докопаться до самой истины. Возникает мотивация активной познавательной деятельности, способствующей повышению образовательного уровня ребенка, и в то же время происходит осознание невидимой грани между красотой и хрупкостью мира природы, возникает желание сохранить. Не поймать бабочку, а запечатлеть на фотоаппарат [5].

Физическое развитие и укрепление здоровья школьников происходит за счет повышения двигательной активности в экологически безопасных условиях вдали от техногенного влияния городской среды. Причем самым простым, физиологически доступным любому из нас способом - ходьбой. Не обойтись в походе без знаний по медицине, гигиене, физиологии, необходимых для профилактики заболеваний и травматизма, оказания первой доврачебной помощи, а также информация о методах саморегуляции во время физических нагрузок, полученные на уроках. А значит, этот материал будет прочно усвоен участниками похода. Также в туристской работе происходит коммуникативное развитие детей. Ведь само участие в походах в школьном возрасте мотивировано потребностями детей в общении со сверстниками. Взаимопомощь,



взаимовыручка, терпимость к позиции другого - качества, которые члены туристического похода показывает каждый день. А коллективные условия реализации деятельности дают ребенку представления о нравственных нормах поведения общества и создают отношение к ним как к ценности. Кроме того, в туристских походах дети приобретают навыки практической природоохранительной деятельности: они убирают место привала, собирают сухие ветки, учатся правильно выбирать место для костра, утилизировать бытовой мусор, следовать по тропе, не нарушая естественный покров вокруг, делают кормушки для птиц.



Постоянное включение школьника в туристическую деятельность расширяет его представления о диапазоне профессий, связанных с изучением и освоением живой природы. Таким образом, в туристических походах у школьников не только повышается уровень биологических и экологических знаний, но и в значительной степени изменяется мотивация поступков в природе, что способствует повышению экологической культуры. Через общение, преодоление препятствий и трудностей, которые

сопровождают каждый туристический поход, происходит становление здоровых, всесторонне образованных, любящих свою страну и природу людей [6].

Таким образом, можно сделать вывод, что все выше перечисленные методы и формы организации при органичном их сочетании, лучше способствуют становлению у младших школьников экологической культуры. Все они направлены на формирование практических знаний, поведения и деятельности, обеспечивающих ответственное отношение детей к окружающей среде и природному пространству.

Выводы. Экологическое воспитание школьников - приоритетное направление в работе школы, осуществляющее с учетом возраста учащихся, имеющее конечной целью формирование экологической культуры. Для систематизации работы необходима программа по экологическому воспитанию младших школьников, обеспечивающая организацию познавательной, познавательно-развлекательной, практической и исследовательской деятельности учащихся, использование и сочетание инновационных и традиционных форм, активных методов и приемов работы, непрерывность и последовательность в изложении материала. Для решения поставленных задач, основными видами деятельности учителя и учащихся на занятиях являются: использование дифференцированных заданий, проведение развивающих дидактических игр, экскурсии и учебные прогулки, рисование, участие школьников в конференциях, защита экологических проектов.

Список использованной литературы.

1. Кашлев, С.С. Педагогическая диагностика экологической культуры учащихся. Пособие для учителя. – М.: Горизонт. - 2000 - 15 с.
2. Климентьева О.В., Моисеева Л.В. Дидактическое обеспечение экологического образования младших школьников: учеб. - метод. пособ. – Екатеринбург. - 2004 – 174 с.
3. Базарнов, В.Ф. Экскурсия как форма экологического образования. – Томск.- 1997 – 94 с.
4. Куликов, В.М. Школьный туризм. Концепция с критическими оценками современного состояния// Вестник детско- юношеского туризма в России. – 1997 - №3. - С. 16-24.
5. Большаков, В.Н., Безель В.С., Таршис Г.И. Практикум по региональной экологии – Екатеринбург.: Сократ. - 2003 – 30 с.
6. Козлова Ю.В., Ярошенко В.В. В поход с классом. - М.: Сфера. - 2004 - 96с.



Proceedings of the 3rd International Scientific Conference «Academics and
Science Reviews Materials» (June 22-23, 2023). Helsinki, Finland, 2023.
292p

editor@publisher.agency

<https://publisher.agency>

University of Helsinki

Norra Larsmovägen 91,

70800, Helsinki, Finland